

ATHENS UNIVERSITY REVIEW OF ARCHAEOLOGY

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORS

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Ιωάννης Παπαδάτος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORIAL ADVISORY BOARD

Γεώργιος Βαβουρανάκης || Γιάννης Γαλανάκης || Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη
Ελένη Μαντζουράνη || Χρήστος Ντούμας || Διαμαντής Παναγιωτόπουλος
Ελευθέριος Πλάτων || Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα || Arnulf Hausleiter
Παναγιώτης Κουσούλης || James Osborne || Πάνος Βαλαβάνης
Χρύσανθος Κανελλόπουλος || Παυλίνα Καραναστάση || Στυλιανός Κατάκης
Ευρυδίκη Κεφαλίδου || Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά || Αντώνης Κοτσώνας
Νότα Κούρου || Βασίλειος Λαμπρινουδάκης || Δημήτρης Μποσνάκης || Όλγα Παλαγγιά
Λυδία Παλαιοκρασσά || Ελευθερία Παπουτσάκη-Σερμπέτη || Δημήτρης Πλάντζος
Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά || Katja Sporn || Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου
Μιχαήλ Τιβέριος || Σοφία Καλοπίση-Βέρτη || Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου
Γεώργιος Πάλλης || Μαρία Παναγιωτίδου || Πλάτων Πετρίδης || Andreas Rhoby
Peter Dent || Παναγιώτης Ιωάννου || Θεοδώρα Μαρκάτου || Ευγένιος Ματθιόπουλος
Ευθυμία Μαυρομιχάλη || Δημήτρης Παυλόπουλος || Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη
Λίλιαν Καραλή-Γιαννακοπούλου || Βασίλειος Κυλίκογλου || Αλεξάνδρα Λιβάρδα
Ιωάννης Μπασιάκος || Σέβη Τριανταφύλλου || Μάρλεν Μούλιου || Αλεξάνδρα Μπούνια
Μαρία Οικονόμου || Ελευθερία Παλιού || Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος || Απόστολος Σαρρής

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ • LAYOUT

Βασιλική Σχίζα

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ • TABLE OF CONTENTS

ΤΕΥΧΟΣ 3 • VOLUME 3

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2020 • DECEMBER 2020

• ΑΡΘΡΑ •

LILY BONGA

Pioneering potters. Early Neolithic ceramics from Mavropigi-Fillotsairi, Western Macedonia 9

JORRIT M. KELDER

Aegean influence in the Tomb Of Kha? 63

DIMITRIS PLANTZOS

Before *mimesis*. Reflections on the early Greek technologies of looking 73

KALLIOPI CHATZINIKOLAOU

Chalkidice. The religious topography of the region during antiquity 101

CHRYSANTHOS KANELLOPOULOS

The lost skin of the Library of Hadrian in Athens..... 121

DIMITRIS GRIGOROPOULOS

Four groups of Roman pottery from the Sanctuary of Apollo at Halasarna 151

ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΟΚΚΙΝΗ

Προσωποποιήσεις ποταμών στα ψηφιδωτά των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων 209

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΡΟΥΜΠΕΚΑΣ

Ιατρικά εργαλεία και εξοπλισμός στην αρχαιότητα 237

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

Πολύχρωμα μάρμαρα σε μεσοβυζαντινά τέμπλα της Ελλάδας..... 255

ARGYRO LOUKAKI

Desacralised Eleusis..... 279

• ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ •

JOHN K. PAPADOPOULOS

N. Dimakis & T. M. Dijkstra (επιμ.), *Mortuary Variability and Social Diversity in Ancient Greece*..... 307

ANNA ΛΕΚΚΑ

N. Κούρου και Γ. Μπουρογιάννης, *Ρυθμοί της Κυπριακής Κεραμικής* 311

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Faculty of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website <http://aura.arch.uoa.gr/>
email: aura@arch.uoa.gr

Σχεδιασμός • Layout: Βασιλική Σχίζα (vass.schiza@gmail.com)

© Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ © Faculty of History and Archaeology, NKUoA
Όλα τα άρθρα αυτού του τόμου υπόκεινται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>).
All papers in this volume are subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License
(<https://creativecommons.org/licenses/by-ncnd/4.0/>).

ISSN 2623-3428 (ψηφιακή έκδοση/online version)

ISSN 2623-3436 (έντυπη έκδοση/print version)

Εκδοτικό Σημείωμα • Editorial

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου Ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή. Δημοσιεύονται μελέτες, γραμμένες στα Ελληνικά ή Αγγλικά, που αφορούν στην (1) Εποχή του Λίθου και του Χαλκού στην Ελλάδα και όμορες περιοχές, (2) τη Γεωμετρική, Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο στην Ελλάδα και τις Ελληνικές αποικίες στη Μεσόγειο, (3) τον ευρύτερο Ελληνιστικό κόσμο, (4) τη Ρωμαϊκή Ελλάδα, (5) τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, (6) τη Λατινική και Οθωμανική περίοδο στην Ελλάδα, (7) την τέχνη της σύγχρονης Ελλάδας, (8) την Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή, (9) Περιβαλλοντική Αρχαιολογία και Αρχαιομετρία, (10) Μουσειολογία και (11) Ψηφιακές Εφαρμογές στην Αρχαιολογία. Το είδος των μελετών ποικίλλει, και ενδεικτικά αναφέρονται συνθετικές μελέτες, εκθέσεις ανασκαφών και ερευνών πεδίου, μελέτες αρχαιολογικού υλικού και έργων τέχνης, μελέτες περιπτώσεων, καθώς και προκαταρκτικές δημοσιεύσεις υπό εξέλιξη ερευνητικών προγραμμάτων στα θέματα που αναφέρονται παραπάνω.

Το περιοδικό είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era. We welcome contributions in Greek or English about (1) the Stone and Bronze Age in Greece and related adjacent areas, (2) the Geometric to Classical periods in Greece and the Greek colonies in the Mediterranean, (3) the broader Hellenistic world, (4) Roman Greece, (5) the Byzantine Empire, (6) the period of Latin and Ottoman rule in Greece, (7) Modern Greek art, (8) the Eastern Mediterranean and the Near East, (9) Environmental Archaeology and Archaeometry, (10) Museology and (11) Computer Applications in Archaeology. The range of studies varies, including synthetic works, reports on excavations and field surveys, studies of archaeological material or works of art, various case studies, as well as preliminary publications of on-going research projects dealing with the scientific areas described above.

AURA is a fully open access journal. Each issue is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

Konstantinos Kopanias • Yiannis Papadatos

Άρθρα

Articles

Pioneering potters

Early Neolithic ceramics from Mavropigi-Fillotsairi, Western Macedonia

Lily Bonga

lilybonga@gmail.com

ABSTRACT

The material discussed in this paper consists of c. 60,000 sherds from houses and their associated pits recovered from rescue excavations conducted at Mavropigi-Fillotsairi between 2005 and 2006. The preliminary pottery study was a sample of the extant pottery aimed at the documentation and establishment of vessel morphology, identifying technological aspects of ceramic production (construction techniques, fabrics, firing type, and surface treatment), and deducing vessel consumption and disposal. The contexts under study were chosen to check the stratigraphic observations made at the time of the excavation, particularly to establish the sequence of buildings in the northeastern part of the site. This paper thus presents a typological and technological overview of the ceramic assemblage and provides a case study for examining the relationship of pottery biographies, site depositional processes, and their interpretation in connection with the larger discussion of the Neolithisation of Europe.

INTRODUCTION AND OBJECTIVE

The Early Neolithic site of Mavropigi-Fillotsairi in Western Macedonia, Greece is the only fully excavated (4000 m²) flat-extended Early Neolithic settlement in Greece.¹ In this type of settlement, buildings are not rebuilt on the same spot or to the same plan as in a canonical tell; instead the building areas shift horizontally around the settlement area in different phases.² The early radiometric and Accelerator Mass Spectrometry (AMS) dates show that occupation started in the middle of the seventh millennium BC, making Mavropigi-Fillotsairi one of the first Neolithic sites in Greece (and southeastern Europe) and at the center of the ongoing debate as to how the Neolithic was introduced into Europe from Anatolia and the Near East.³

Central to this discussion is the pottery,⁴ because the early dates demand a reconsideration

1 This initial preliminary study of the pottery is one of several published and unpublished preliminary reports on the site: figurines (Starnini 2018), zooarchaeological remains (Michalopoulou 2017), lithics (Kaczanowska and Kozłowski 2016), archaeobotanical remains (Valamoti 2011), overviews of the site (Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2013; 2016), absolute dates (Maniatis 2014), anthropological remains (Papathansiou and Richards 2011; Papageorgopoulou 2014), groundstone (Ninou forthcoming), and an unpublished report on micromammals (Katerina Papayiannis).

2 Kotsakis 2014, 54; Andreou *et al.* 1996, 578, n. 296; see Pappa and Besios 1999 for flat-extended sites in the Late Neolithic.

3 Reingruber *et al.* 2017; Băčvarov and Gleser 2016; Schier and Drasovean 2014; Ciobotaru *et al.* 2011; Lichter and R. Meriç 2005.

4 This preliminary study was conducted by the author at the Aiani Archaeological Museum over a period of five months between the falls of 2013–17, with the permission of the directors of the museum, Dr. Christina Ziota and Dr. Areti Chondrogianni-Metoki, and the director of the excavation, Dr. Georgia Karamitrou-Mentessidi.

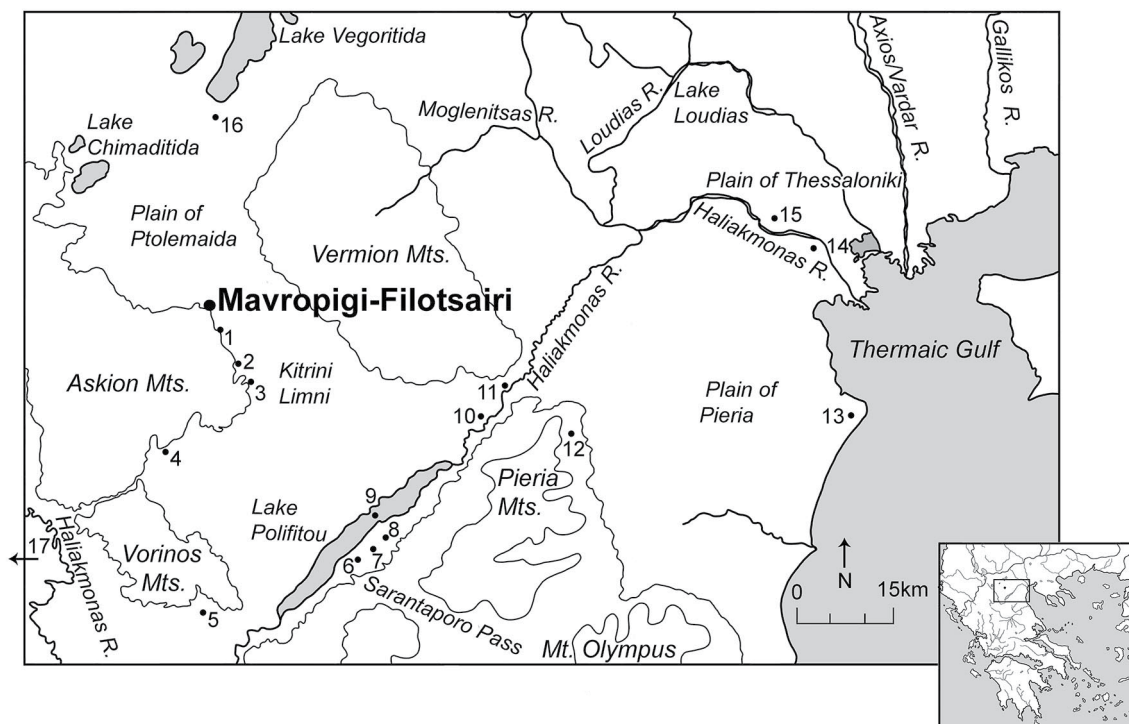

Fig. 1. Map showing detail of the location of Mavropigi-Fillotsairi and prominent geographical features. Early Neolithic sites in the vicinity of Mavropigi-Fillotsairi: 1. Pontokomi-Vrissi, 2. Pontokomi-Souloukia, 3. Xirolimni-Portes, 4. Gevena-Xiropotamos, 5. Knidi-Matsouka, 6. Tourla, 7. Varemnoi-Goules, 8. Krandon-Kryovrysi, 9. Servia-Varytimidis, 10. Roditis-Paliambela, 11. Lefkopetra, 12. Ritini, 13. Revenia-Korinos, 14. Paliambela-Kolindros, 15. Nea Nikomedeia, 16. Fiotas, 17. Kremastos, 18. Mavranei-Panagia. Scale 1:1,530,000. After Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016, 49, fig. 2.

of the traditional ceramic-defined chronologies not only in Greece, but also in the Adriatic (Impresso/Cardium culture) and the Balkans (Starčevo-Criș-Körös), where their development was based on the Greek model.⁵ This paper also considers ceramic technology and use of early ceramics in southeastern Europe.

Mavropigi-Fillotsairi was located in an inconspicuous flat area at the natural geographical crossroads of the plain of Ptolemaida, at an elevation of 670–750 m above sea level, between the Vermion and Askion Mountains (Fig. 1).⁶ This area was probably chosen for settlement due to the existence of a natural spring (Mavropigi means "black spring") at the southeast edge of the eponymous modern village. The former marshland (drained in the mid-20th century) of Kitrini Limni (also known as Sarigioli/Sari Göl) was less than a dozen kilometers to the east and south and would have provided an attractive micro-environment for natural resources.

Mavropigi-Fillotsairi is one of over 40 Early Neolithic sites identified by surface material in the Grevena (21) and Kozani (23) prefectures in recent decades.⁷ Only two of these sites, however, have been subject to extensive rescue excavation: Mavropigi-Fillotsairi and Xirolimni, although small trial trenches were made at Pontokomi-Vrissi, Knidi-Matsouka, Pontokomi-Souloukia, Roditis-Paliambela, Varemnoi-Goules, and Kremastos.⁸ Early Neolithic sites in Central and Eastern Macedonia are similarly identified by surface material or excavation (Fig. 1).⁹

5 Bonga 2019.

6 Karamitrou-Mentessidi 2005, 511.

7 Karamitrou-Mentessidi 2014, 233; Wilkie and Savina 1997, 201–7.

8 Karamitrou-Mentessidi, Lokana, and Anagnostopoulou 2014. Recent fieldwork in the Amindeon basin will continue to fill in the picture (e.g., Chrysostomou *et al.* 2015).

9 Kotsakis 2014.

Many of these archaeological sites and the modern villages for which they are named are on land destined for lignite strip-mining or related industrial activities by the Public Power Company of Greece. Mavropigi-Fillotsairi was one such site. The Early Neolithic settlement no longer exists as it was removed by the mining operations and the modern village was also abandoned. Rescue excavations were carried out over a period of ten months in 2005 and 2006 by Georgia Karamitrou-Mentessidi, at the time the Ephor of the 30th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of the Greek Archaeological Service.¹⁰

SITE PHASES AND STRATIGRAPHY

The remains of 10 houses, 14 prehistoric inhumations,¹¹ and over a hundred pits of various shapes and sizes were uncovered across the site (Fig. 2; burials are indicated with the initial B followed by a number). The site's phases and stratigraphy were primarily based on the deep deposits (over 2 meters thick) found in and over a large, roughly oval sunken feature near the center of the site. This feature, the *central orygmá* (large pit/trench), was interpreted as a pit-house due to the similarities of its small finds with those of the rectilinear houses, the presence of roofing materials, fragments of clay and plaster floors, and hearths within the feature itself, as well as on analogy with other partly contemporary Early Neolithic sites in the Balkans that have also been interpreted as pit-dwellings (e.g. Divostin in Serbia, Polyianitsa in Bulgaria, and Zadubravlje and Galavo-Slavonski Brod in Croatia).¹²

Three site phases were identified by the excavators in the *central orygmá*,¹³ numbered from the bottom up and these phases span the duration of the Early Neolithic period in Greece as defined by absolute dates.¹⁴ Evidence for phase I is essentially confined to the middle of the *central orygmá* in an area of 25 m²; three small pits, one at the edge of the *central orygmá* (pit 26), one immediately to the west (pit 2) of it, and another farther to the north (pit 62) were also assigned to this phase at the time of excavation, based on other small finds and soil similarities, but none of these pits contained pottery. Materials assigned to phase II cover an area of 50 m² in the *central orygmá*, including also two large adjacent pits (pit 44 and pit 46) either in the southern part of the *central orygmá* or alternatively just outside of it. Two additional large pits, the ellipsoidal house and *western orygmá* appeared in this phase as well and were also interpreted as pit-dwellings, but both contained little diagnostic pottery. Phase II material was also found in pit 63 and pit 106, the latter being interpreted as a dump for the contents of the *western orygmá*.

Phase III was divided at the time of excavation into two sub-phases on the basis of a sequence of closely-spaced floor remains in the *central orygmá*.¹⁵ Beginning in phase IIIa, the *central orygmá* became an above-ground dwelling encompassing 100 m², and the ellipsoidal

10 Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016; 2013; Karamitrou-Mentessidi 2011; 2005.

11 Papathanasiou and Richards 2011. More specifically, 14 prehistoric inhumations, one historic burial (burial 13), plus human remains found in other contexts.

12 Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016, 51–3, figs 7–11; Karamitrou-Mentessidi 2005, 524–6. Pit house have also recently been interpreted at Revenia-Korinos, Paliambela-Kolindros, Apsalos-Komvos, and Giannitsa (Kotsakis 2018); however, the existence of pit-houses in Early Neolithic Greece is a debated topic (Perlès 2001, 184–5).

13 Bonga 2019; Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016, 58.

14 The Early Neolithic period in Thessaly dates from c. 6500–6000 BC (Reingruber *et al.* 2017, 41), although some sites may begin as early as c. 6600 BC. In northern Greece, the start of the period seems contemporaneous, (Tsirtsoni 2016; Maniatis 2014) but the period is less-well defined in terms of absolute dates, and some scholars suggest it may lie closer to 5900 BC or even 5800 BC (Urem-Kotsou *et al.* 2017, 324; Andreou *et al.* 1996, 538, tab. 1).

15 Maniatis, pers. comm, cited in Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016, 58.

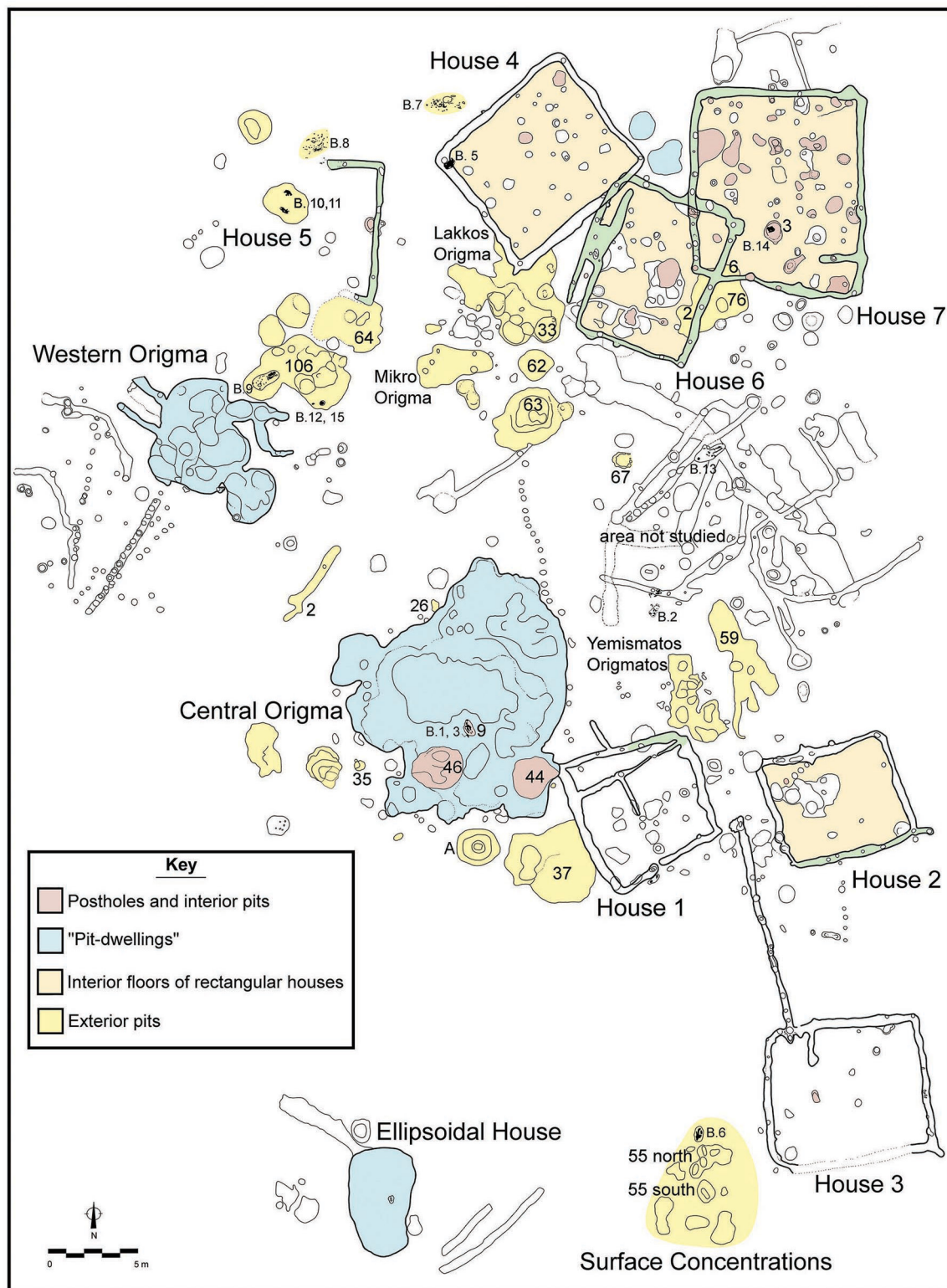

Fig. 2. Site plan of Mavropigi-Fillotsairi. Colored areas indicate deposits of ceramic material under study discussed in this paper. Pits mentioned in the text are numbered. Burials are labeled by the initial B followed by a number. Scale 1:350. After Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016, p. 51, fig. 5.

house and *western orygya* fell out of use.¹⁶ At some point in phase III or sub-phase IIIb, all of the seven rectilinear houses (50–90 m² in size) were constructed,¹⁷ but they were not contemporary with one another as some of their outlines overlap (see below). All of the burials were dated to this final phase and most of the numerous small and large pits, shallow elongated trenches, and post-holes throughout the site also belong to this phase.

ABSOLUTE DATING

The excavators proposed a model based on the entire set of 32 data covering the period between 6540–6000 calBC (Fig. 3).¹⁸ This is the maximum possible time span for the occupation of the site. As the charcoal has not been determined in detail, it is possible that some long-lived species have been sampled and therefore the ‘old wood’ effect must be taken into account. Thus, the single date (DEM-1685, 7558±60 B.P.) on charcoal from pit 2 at 6540 calBC would be valid only as a terminus post quem.¹⁹ On the other hand, if looking exclusively at the results obtained from seeds and specifically at their median values (Fig. 3a), then the duration of phases I and II can be limited to 6310 to 6200 (exclusive of the possible outlier DEM-2349 (7141±44 B.P.) at 6020 calBC). For phase III, human bones were also dated in addition to seeds (Fig. 3b); for these data, the influence of the ‘reservoir’ effect should be taken into account. Nevertheless, they suggest that phase III may have ended at the latest at 5940 calBC.²⁰ It seems then, that the primary duration of the site (phases I–III) could be limited to c. 6300 to 6000 calBC²¹ rather than the maximum duration of 700 years based on all dates.²²

Similarly, although recent data from other Early Neolithic sites in Greece and coastal sites in Western Anatolia suggests the earliest Neolithic sites appear c. 6600 BC (Fig. 4),²³

16 Phase III contains more than one sub-phase as indicated by three sequential lime-plaster floors, and round-fireplace (Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016, 51–2). It remains to be determined if a rectangular house once stood here, or if it was an irregular-shaped structure as suggested by the post-holes around the perimeter of the former pit.

17 Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016, 53; Michalopoulou 2017, 188. The dating of all of the rectilinear houses to the final phase of the settlement is based on the excavators’ observations at the time of excavation based on the similarity of the soil and small finds.

18 Compare with Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016, 68, fig. 46. Broadly speaking, these dates appeared to correspond with the three site phases: (phase I) c. 6600–6400 BC, (phase II) c. 6400–6300 BC, and (phase III) just before c. 6200 until 5900 BC (Starnini 2018, 58, table 1 for contexts; Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016; 68, fig. 46; Maniatis 2014, 209 fig. 4), but shorter durations of each phase was also suggested: phase I, c. 52 ± 47 years, phase II c. 64 ± 45 years, and phase III c. 200 years (Maniatis, person, comm. in Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016, 68).

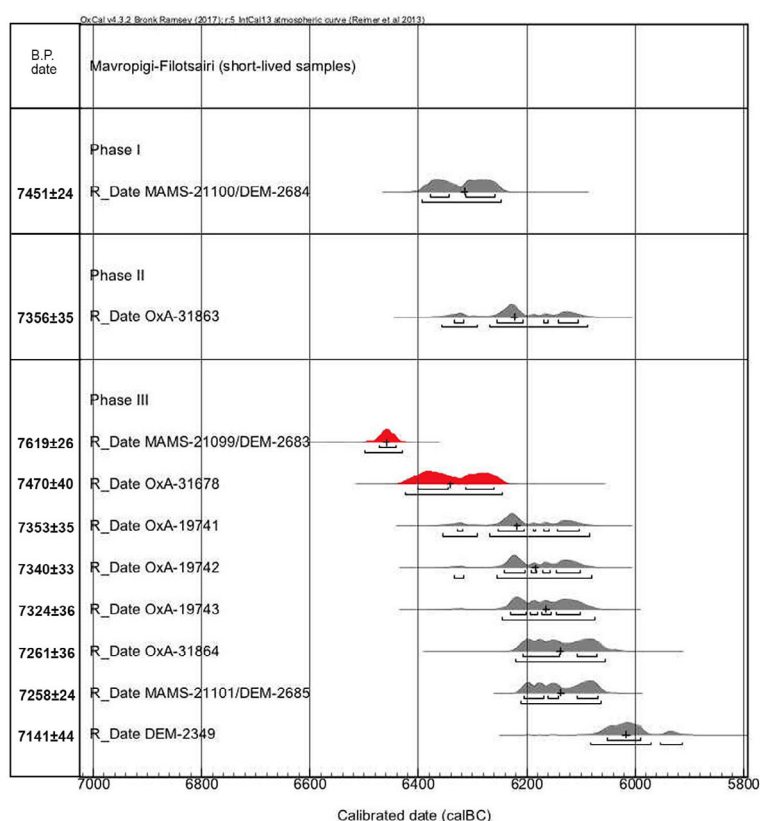
19 DEM-1685 7758 ± 60 B.P.

20 Reingruber personal comm. From the short-lived samples, the earliest date for the start of the site could be c. 6400 calBC or slightly earlier, if the seed (MAMS-21099) is identified as a domesticated type and if it is intrusive from phase I. If it is an outlier, as for example the result of a technical mistake in the laboratory or a contamination etc., then the start of occupation shortly before 6300 BC is safer. The same logic applies to seed sample (OxA-31678) from phase II in pit 106, which may be a bit older than the date from phase I, which situation reiterates that c. 6300 cal BC would be indeed the most minimal interpretation of the dates for a start of the occupation. (Reingruber personal comm.)

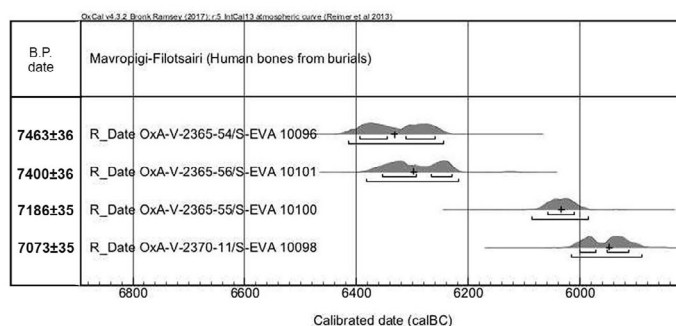
21 The early dates from charcoal in pits 62 (MAMS-21105/DEM-2667) and small pit/post-hole (?) 26 (MAMS-21106/DEM-2668) did not contain pottery. The earliest contexts with pottery and absolute dates from charcoal date to c. 6400/6300 calBC; see (Bonga 2019, 162) for a discussion.

22 Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016, 69; e.g. from OxA-V-2370-11/S-EVA-10098 at 7073±35 B.P. to DEM-1685, at 7758±60 B.P.

23 e.g. in Greece: Argissa, Achilleion, Sesklo, Larissa-Neraida (Reingruber *et al.* 2017), Knossos on Crete (Douka

a.

b.

Fig. 3. (a) Calibrated and modeled radiometric dates (seeds using Bayesian analysis OxCal v2.3, intcal13) from seeds. OxA-31678 and MAMS-21099/DEM-2683 are highlighted in red as they come from unknown species that were found in open areas of the site between houses, which should belong to Phase III but appear to be outliers. The pottery has not yet been studied. (b) Calibrated and modeled radiometric dates (using Bayesian analysis OxCal v2.3, intcal13) from human bones in Phase III burials. Courtesy of Agathe Reingruber, with the addition of the uncalibrated dates.

the weight of these dates is not the same, depending on the contexts from which they come and the nature of the samples themselves, which vary from more precise dates from short-

et al. 2017), Paliambela-Kolindros, Axos A-Pellas, Giannitsa B, Varemnoi-Goules, Lefkopetra, Orfeas Alistratis Cave (Maniatis 2014, 207), Dikili Tash (Lespez *et al.* 2013), the Franchthi Cave (Perlès, Quiles, and Valladas 2013) and in Turkey: Ulucak and Çukuriçi Höyük (Reingruber and Thissen 2016). Revenia-Korinos also dates to this period, as indicated by the date of a human burial (Hofmanová *et al.* 2015, 6687, table 1), but the full set of radiocarbon dates and their contexts is not yet published (but can be found in Adaktylou 2017).

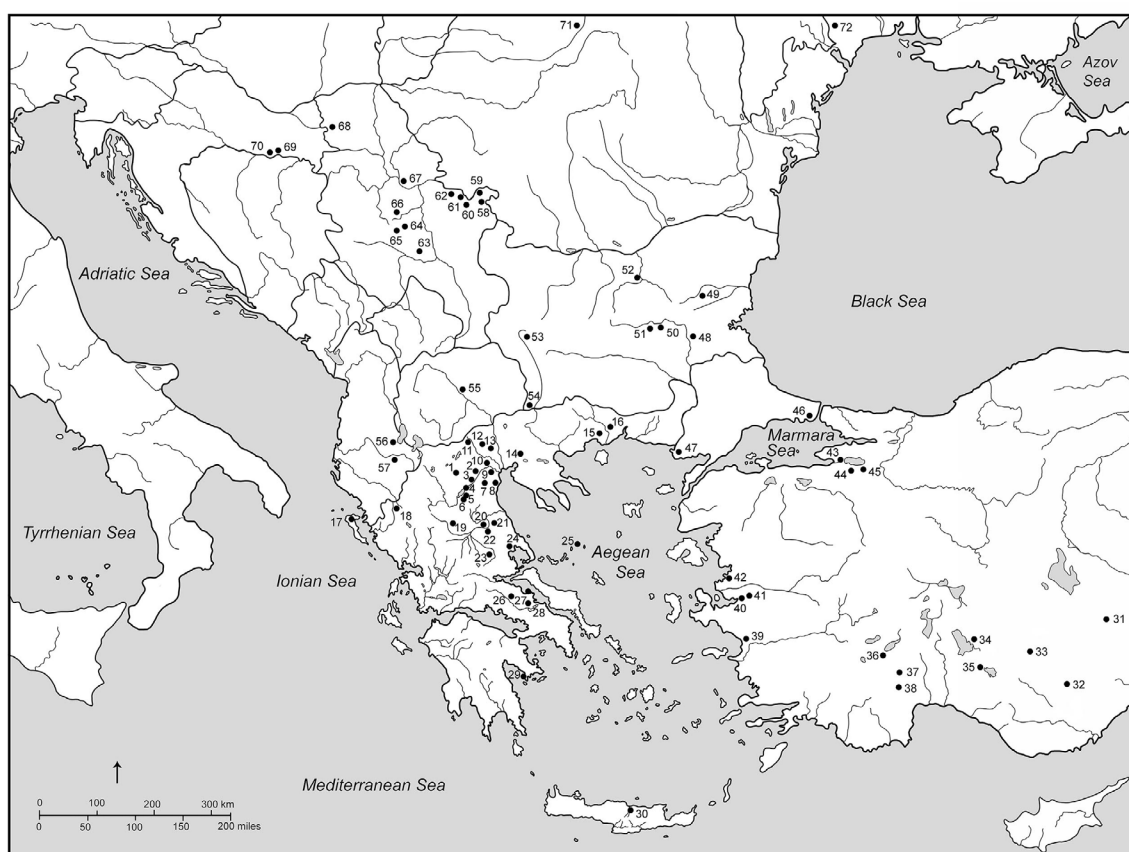

Fig. 4. Location of Mavropigi-Fillotsairi (triangle) in relation to other partially contemporary sites with absolute dates (represented by dots): 1. Mavropigi-Fillotsairi (represented by a triangle), 2. Lefkopetra, 3. Roditis-Paliambela, 4. Servia-Varytimidis, 5. Varenenoi-Goules, 6. Dimitra, 7. Ritini, 8. Revenia-Korinos, 9. Paliambela-Kolindros, 10. Nea Nikomedeia, 11. Sosandra, 12. Giannitsa B, 13. Axos A, 14. Lete 1, 15. Orfeas Alistratis Cave, 16. Dikili Tash, 17. Sidari, 18. Asfaka, 19. Theopetra Cave, 20. Otzaki Magoula, 21. Larissa-Neraida, 22. Argissa Magoula, 23. Achilleion, 24. Sesklo, 25. Cave of the Cyclops, 26. Elateia, 27. Halai, 28. Sarakenos Cave, 29. Franchthi Cave, 30. Knossos, 31. Tepecik-Çiftlik, 32. Canhasan I, 33. Çatalhöyük (West), 34. Er Baba, 35. Suberde, 36. Hacilar, 37. Bademağacı, 38. Höyücek, 39. Çukuriçi Höyük, 40. Yeşilova Höyük, 41. Ulucak Höyük, 42. Ege Gübre, 43. Ilipinar, 44. Menteşe, 45. Barcin Höyük, 46. Yarımurgaz Cave, 47. Hoca Çeşme, 48. Poljanica-platoto, 49. Koprivets, 50. Tell Karanovo, 51. Tell Azmak, 52. Džuljunica-Smārdeš, 53. Gulbanik, 54. Kovačevo, 55. Amzabegovo, 56. Vashtëmi, 57. Podgori, 58. Velešnica, 59. Hajdučka Vodenica, 60. Vlasac, 61. Lepenski Vir, 62. Padina, 63. Blagotin-Poljna, 64. Divostin, 65. Grivac-Barice, 66. Banja-Aranđelovac, 67. Starčevo-Grad, 68. Donja Branjevina, 69. Zadubradlje, 70. Galavo-Slavonski Brod, 71. Gura Baciului, 72. Ghirzhove.

lived seed samples, to less precise ones from charcoal (subject to the old-wood effect) and human and animal bone (subject to reservoir effects).²⁴ These variables must be taken into account when assessing absolute dates rather than simply accepting them at face value and as fact.²⁵

Given the overlapping of the rectangular houses with one another, with the *central orygmā*, with other features, along with the interred burials within these features, the impression is given of a brief period of intense occupation, shifting around the site. The similarity of the ceramics and lack of drastic changes within the *central orygmā* stratigraphy or across the site also suggests duration of only a few generations, through which fabric recipes, shapes, and decorations were transmitted.

24 Reingruber and Thissen 2017; 2016; Reingruber 2017.

25 Bonga 2019, especially 162–3 and n. 2 for Greek Macedonia.

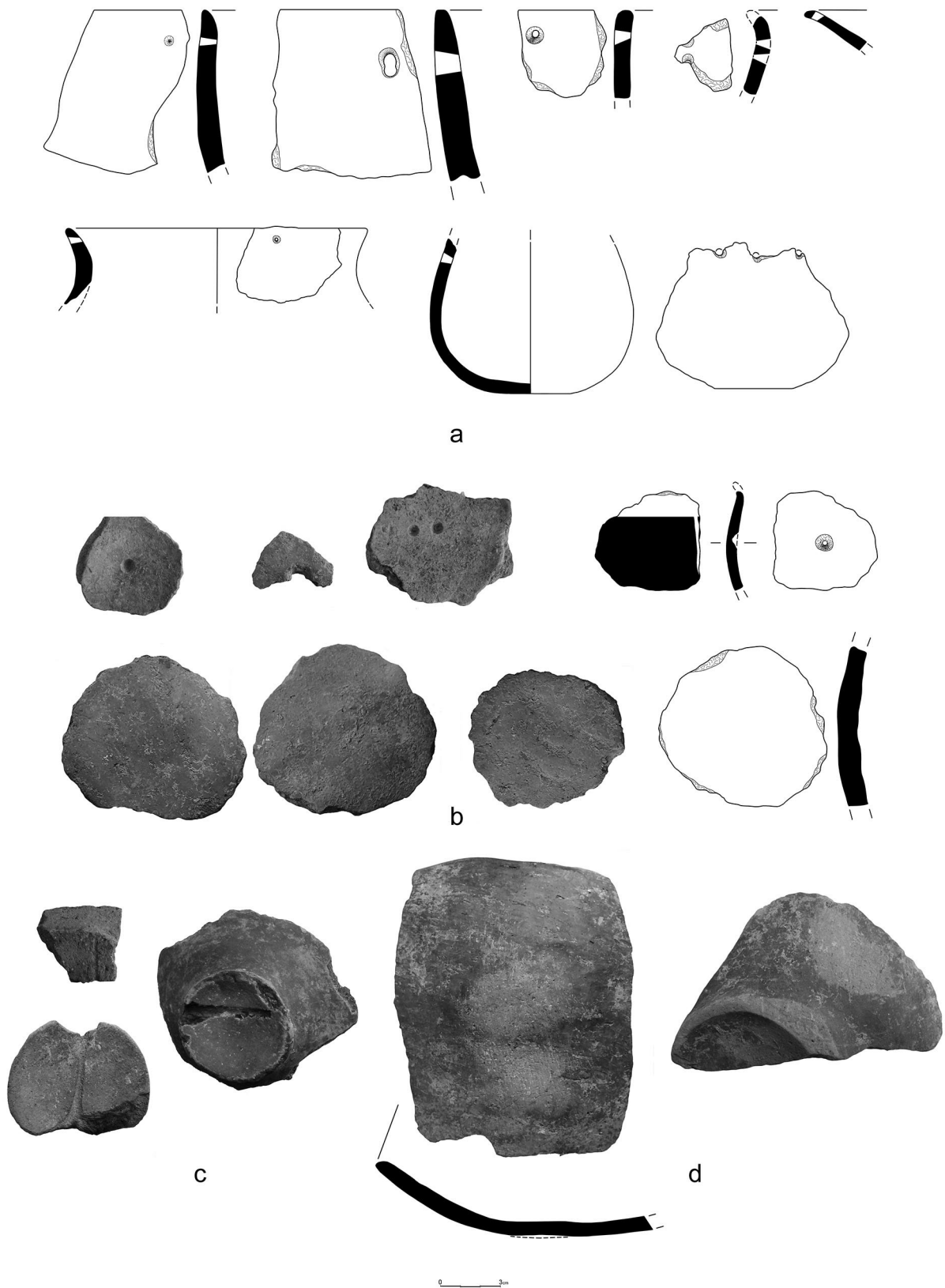

Fig. 5. (a) Sherds with bored repair holes. (b) Incompletely perforated sherds and reworked ceramic discs. (c) Bases with use-wear abrasion from a string. (d) Sherds with abrasion use-wear, re-used as shallow plates.

POTTERY CONTEXTS

The pottery contexts under study for this paper are highlighted in Fig. 2. The material is primarily from the 2006 season, except for a limited sample of the 2005 material, necessary for stratigraphical appraisals of the *central orygmā*.²⁶ Due to depositional practices of the Early Neolithic inhabitants, pottery was rarely found in primary contexts. The majority of the ceramics were recovered in a highly fragmented state in secondary contexts including within pits, ditches, post-holes, and foundation trenches. Numerous repair holes (e.g. Fig. 5a) in vessels and reworked ceramic discs (some with bored holes)²⁷ attest to the conservation and recycling of material until the point of exhaustion (e.g. Fig. 5b–c). Providing yet another example, broken pieces of vessel walls with surface abrasion on their exterior may have been reused as plates (Fig. 5d).²⁸ These secondary pit contexts were found throughout the site, and regardless of their shape, size, or location, contained secondary refuse deposits of all types of material (including architectural debris in *lakkos orygmā*, pit 59, and *mikro orygmā*).

The dearth of pottery from the interiors of most houses, including the ellipsoidal house and the *western orygmā* pit-houses, suggests that ceramics were removed upon the abandonment of these structures.²⁹ Of the rectilinear houses, only houses 6 and 7 produced ceramic material from their interiors, either from what was interpreted by the excavators as being on their "floors," or from some (but not all) of the numerous small pits and shallow ditches inside the houses.

Conversely, the *central orygmā* contained a large quantity of pottery given its size and deep deposits.³⁰ In the first two phases, however, the small number of sherds and their mismatched and non-joining condition is suggestive of secondary deposition.³¹ It is also possible, that at the start of phase IIIa, discarded material was purposely dumped into the *central orygmā* in order to raise it to ground level in this area before constructing the floors of the dwelling. Yet at some point during phase III, these floors were dug through for the interment of burials 1 and 3, disturbing the stratigraphy down to the level of phase II as indicated both by the depth of pit 9 as well as the ceramic mixing. After these interments, the *central orygmā* was probably abandoned.

The only documented instance of undisturbed primary deposition, pit 37, did not yield pottery but instead contained a cache of chipped-stone tool debitage from preliminary and advanced stages of the reduction of four radiolarite cores and evidence for horn-core processing.³² The rest of the pits were used and reused for different functions and modified over time, through the addition and removal of material, the digging of smaller pits within pre-existing pits (including graves), and the expansion of pits.

Storage in pits at Mavropigi-Fillotsairi has been ruled out, as the capacities of the pits were minimal, being of shallow depth and because of the irregularities in their construction (e.g. shape, size, depth, and the inclination of their walls). Only three pits (35, 62, and 67) may have

26 All of the 2006 material recovered from the contexts presented here was studied, along with the 2005 material from excavation squares VII, VIII, X in the *central orygmā* to give a full stratigraphic profile of the feature.

27 Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016, 63, fig. 37.

28 Compare with Vuković 2017a, 125, fig. 2.

29 Kaczanowska and Kozłowski (2016, 92) also noted the lack of lithics from within the houses and suggested that they were removed when the houses were abandoned.

30 Bonga 2017.

31 Bonga 2019, 160–3.

32 Michalopolou 2017, 184; Kaczanowska and Kozłowski 2016, 87, 91. Aside from this pit, there does not seem to be preferential deposition and separation of materials into pits as at Revenia-Korinos (Urem-Kotsou *et al.* 2015; Papaioannou 2011, 33–4).

Fig. 6. (a) Finger-pinned impresso from lakkos orygmata and pit 33. Scale just under 1:3. (b) Finger-pinned and tool-made pottery from pit 2 inside house 7 and exterior pit 76. Scale just under 1:3. (c) Red-painted pottery with (Red-on-white) and without (Red-on-red) the addition of a white slip. Scale 1:3. (d1) Non-joining sherds of a Polychrome bowl with string hole lug from Pit 106 and (d2) other Polychrome sherds from Pit 106. Scale 1:3. (e) White-on-red painted pottery. Scale 1:3. (f) Red-slipped bowl from house 7, small S-profiled jar from area 172, square VII, tan monochrome bowl from phase 2 in the central orygmata; red-slipped hemispherical bowl from pit 79, house 7.

been designed for special purposes, based on the presence of lime-plaster lining on their sides, bottoms, or rims, but none of them contained pottery.³³

In addition, the large pits (e.g. pits 37, 64, 76, *lakkos orygma*) along the exterior walls of most of houses either pre-date or post-date the construction of the adjacent structures.³⁴ The ceramic study was not able to determine the sequence between pits and houses in the phase III sub-phases, such as the overlap of house 2 with a pit at its northwest corner, house 1 with both pit 37 and the *central orygma*, or house 5 with pit 64. It was possible, however, to establish the relationship and chronology between the overlapping houses 4, 6, and 7, the *lakkos orygma* with house 4, and finally of houses 6 and 7 with pit 76 (to which belong pits 2 and 6) in the northeastern part of the site.

Exterior pit 76 runs along the eastern side of house 6 and the southern side of house 7 and was determined to predate both houses as the foundation trenches of both houses were cut into it and so ultimately split the large pit into three smaller ones: the remaining part of pit 76, pit 2 inside house 6, and pit 6 inside house 7. After house 4's demolition, house 6 was constructed through pit 76. This pit contained a number of joining and non-joining sherds from the same vessels as those in pit 2 in house 6 (e.g. a black, brittle disc base, a gray disc base, a tan "ring" base, and a number of monochrome body sherds). House 7 was then built on top of the eastern part of house 6, again cutting through pit 76, as evidenced by pieces of the same finger-pinched decorated vessel recovered from house 7's western foundation trench, pit 2 inside house 6, and exterior pit 76 (Fig. 6a).

This sequence seems to confirm the stratigraphic observations made during excavation, in which house 7 was interpreted as the last structure in use before the site's abandonment, based on differences in soil color and the richer quantity of finds within the house. The radiocarbon dates from post-holes inside houses 6 (DEM-1715, 7216±25 B.P., 6072±29 calBC at 1σ) and 7 (DEM-1751, 7135±25 B.P., 6021±19 calBC at 1σ) also seem to support this proposal; however, burial 14 in pit 3 inside house 7 is problematic in this scenario as it would be the only burial not interred after abandonment (as in houses 4, 5, and the *central orygma*).³⁵

Burials elsewhere at the site sometimes (but not exclusively) were dug into or utilized pre-existing pits or abandoned areas (e.g. house 4's western corner). Three separate burials (9, 12 and 15) were interred in different southerly areas of pit 106, disturbing the material within the pit, as evidenced by non-joining pieces of the same vessels found in the larger area of the pit as well as in both burials 9 and 15 (but not burial 12).

No complete vessels were found with any burials and pottery was only found in eight of the 15 burials. In all cases the pottery associated with burials originated from the surrounding soil into which the grave was dug and was not deposited as grave goods (e.g. burials 6, 8). The only evidence for grave goods consists of polished and chipped stone tools, bone tools, and a stone frog amulet from burial 7; although the concentration of charred seeds of emmer or new glume wheat in burials 1 and 3 may have been part of a burial ritual or offering.³⁶

33 Michalopolou 2017, 183–4.

34 These large pits cannot be explained as burrow pits for extracting clay or mud with which to build the houses, even if they predated the structures. A burrow pit, by definition, is an excavated area where material has been dug for use as fill at another location. It would be structurally problematic for a Neolithic house to have a mud wall without stone foundations abutting an exterior pit, which would collect rainwater and reduce the stability of the wall. These pits are also rather shallow and small for extracting enough material for house construction.

35 Starnini 2018, 58–9 table 1.

36 Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016, 57, fig. 30; Valamoti 2011, 246, 250.

Nor did all of the pits necessarily have the entirety of their contents sealed below ground. A pit may have been gradually filled in beyond its capacity so that some of the material was spread out on the ground surface in a small pile: this phenomenon is documented in the small pits (e.g. pit 55 north, pit 55 south) underneath the surface concentrations of pottery southwest of house 3; burial 6 was later interred into this area. Pits, like open areas, were used for a wide range of activities over time as evidenced by the accumulation and removal of all types of remains.³⁷

This depositional pattern also seems to be the case for the *lakkos orygma*, at the southern corner of house 4. Pieces of the same vessel with finger-pinched decoration were found within the *lakkos orygma*, its smaller interior pit 33, as well as in the ground-level material overlying the *lakkos orygma* (Fig. 6b).

The *lakkos orygma* appears to post-date house 4, based on the ceramic comparisons between the *lakkos orygma* and house 4 (although only 30 sherds come from within the house; as opposed to possibly 119 from the southeastern corner of the house in the southern baulk). The presence of construction materials in the pit (possibly from the demolition of the house), the overlap with house 6 on the eastern side, and the fact that the northern limit of the *lakkos orygma* also seems to follow the southern corner of house 4's southern corner support this suggestion. The sequence of construction in the larger northern area of the site seems to indicate that house 4 was constructed first, then the *lakkos orygma* and house 6, to be followed lastly by house 7.

POTTERY MANUFACTURE/TECHNOLOGY

Based on macroscopic identification of the non-plastic inclusions, fabric pastes, and pigment colors, it is possible to identify potential clay sources in the immediate vicinity of the settlement using the Greek Institute of Geology and Mineral Exploration (IGME) geological maps for the surrounding areas (Kozani and Siatista sheets).³⁸ This macroscopic method remains conjectural and was used in advance of planned petrographic³⁹ and chemical studies; geological prospection for clay sources in the immediate vicinity of the site is not an option now as the relevant layers have been removed by strip-mining. This present approach may not be enough for unequivocally demonstrating the possible use of local, non-local, or exotic sources of non-plastic materials,⁴⁰ but it gives a general idea of ceramic manufacture at the site.

The Early Neolithic potters of Mavropigi-Fillotsairi seem to have exploited local clay beds of different ages related to the Mesohellenic Trough and the Pelagonian Zone that extends from southern Albania through northern Greece by way of the Kozani basin. (Fig. 7). These clay beds contained many naturally occurring non-plastic materials. The same clays used for vessels were also used to produce terracotta figurines⁴¹ as well as ceramic stamp-seals (*pintadera*), beads, buttons, amulets, and bracelets.

37 For a micromorphological approach to open areas at Early Neolithic Paliambela-Kolindros, see Koromila (2016).

38 IGME 1982a, b.

39 A request for an initial thin-section analysis of 30 sherds was submitted in May 2020 as part of the PLANTCULT (European Research Council funded project, Consolidator Grant, Horizon 2020 Research and Innovation Program, Grant Agreement No 682529) under the direction of Dr. Sultana Maria Valamoti, and these samples will be analyzed by postgraduate Dr. Anastasia Mavromati, under the supervision of Dr. Anastasia Dimoula. A larger study will follow.

40 Kaczanowska and Kozłowski 2016.

41 Starnini 2018, 61.

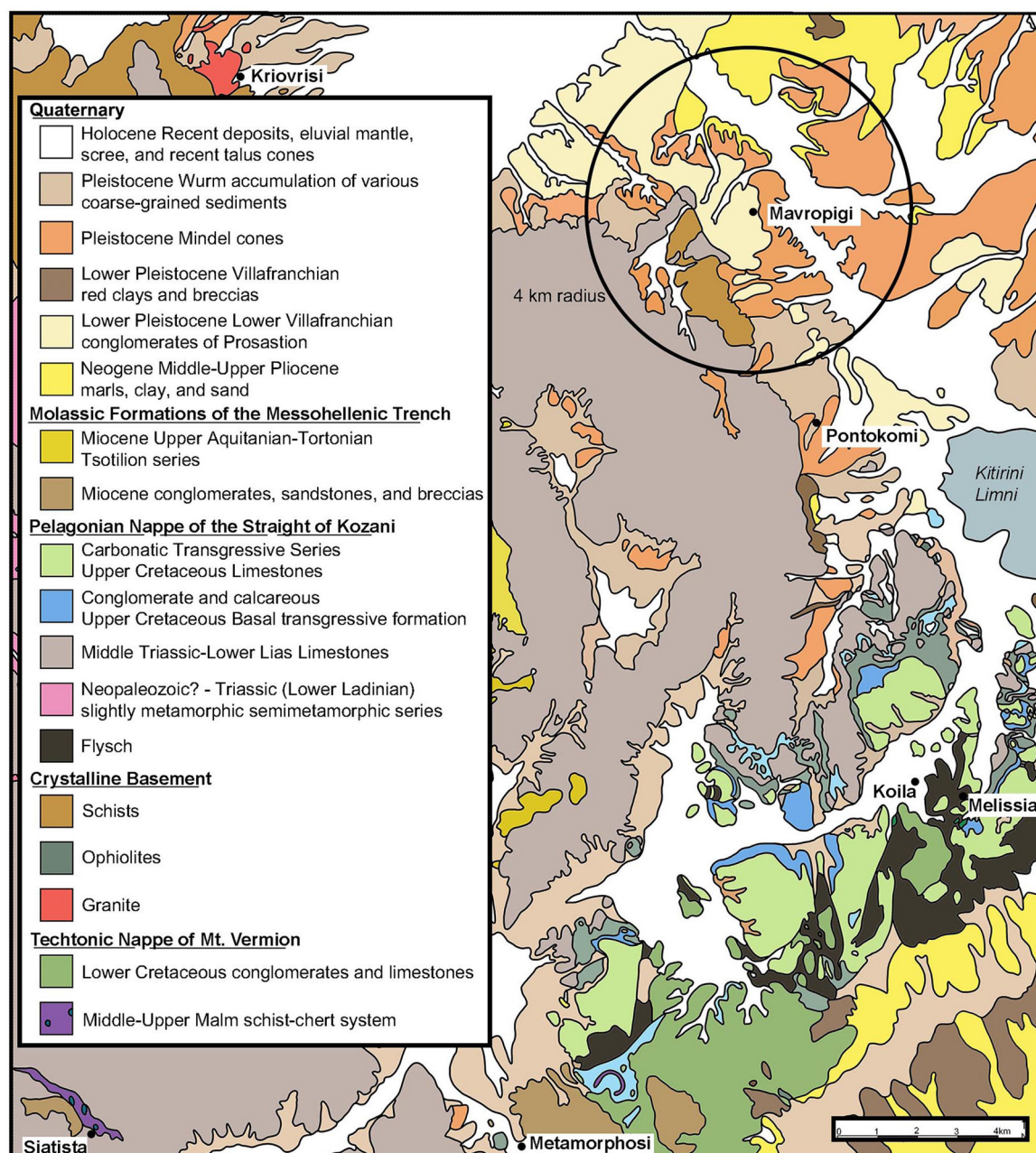

Fig. 7. Simplified geological map of areas around Mavropigi-Fillotsairi with 4 km radius around the site indicated, along with the modern villages near possible sources for clay with shell inclusions. Scale 1:50,000

The use of these clay sources in close proximity to the site seems probable, but more distance sources could also have been exploited. Recent research⁴² on Early Neolithic raw material sourcing agrees with the findings of ethnographic studies.⁴³ The exploitation of resources at a distance of 1 to 5 km in the immediate vicinity of sites is the norm, with occasional use of

42 Saridaki 2019; Dimoula 2017.

43 Arnold 2017, 17; 1985, 32–60. Ethnographic studies demonstrate that the landscape-based resource area for both clay and temper is typically 1 km and seldom larger than a radius of 7 km from the production center. Of the 110 examples studied by Arnold, 85% traveled less than 1 km from the settlement and 31 cases traveled no more than 50 km for temper (Rice 1987, 116).

Fig. 8. (a) Sherd breaks showing range in coarse fabrics, temper, and firing variations. Not to scale. (b) Glistening surfaces of fine mica-ceous fabrics fired under different kiln conditions. (c) Large inclusions of chert, calcium carbonate, and quartz. Scale 1:3. (d) Shell-tempered pottery. Scale 1:3. (e) Impressions on the surface of pottery from burnt-out organic temper. Not to scale.

more distant sources. For instance, in Western Macedonia only local material (1 to 5 km) was collected.⁴⁴ In Central Macedonia, local resources were preferred, although there are examples of clays drawn from 10 to 25 km away.⁴⁵ Similarly, in Thessaly, clay sources 5 km from Achilleion were exploited,⁴⁶ and at Sesklo the majority of the fabrics were also found the immediate geological environment, with but a few from further off.⁴⁷ Only at sites in the plain of Larisa did the primary sources exploited by sites tend to be located at 10 to 20 km off, but raw materials in the closer vicinity were also used.⁴⁸

One of the likely primary clay sources was immediately to the north and east of the site in the Quaternary Pleistocene Mindel Cones, which contained both the red clays used for the ceramic body and pigment (iron-oxide) for red slips and motifs, and also the calcareous rubble inclusions in the clay paste. In the same area are Neogene Middle-Upper Pliocene marls, clays, and sand with loose conglomerates that also bear fossil shells.⁴⁹ These deposits could have been the sources for the white-slip used for Red-on-white, the paint for White-on-red and Polychrome, as well as the fabric for some of the sandier reddish-brown fabrics and fabrics with fossil-shell inclusions.

Fluvial deposits of the Lower Pleistocene Villafranchian Conglomerates of the Proastion Formation (sometimes overlaying the Neogene sediments) are found all around the site as well as toward the hills to the east. These deposits contain the well-rounded types of limestone, schist, and radiolarite inclusions noted in the ceramic body. Similarly, fluvial deposition from the hills to the east of site can account for the presence of inclusions of micaceous schist and quartz (from the Crystalline Basement) and schist and chert (from the Pelagonian Nappe Middle Triassic-Lower Lias Limestones). The few and rarely occurring igneous rock inclusions possibly originated from the northwest, near the modern village of Kriovrisi in the Crystalline Basement, Granite, where it intersects with the metamorphic formations of the Triassic-Neopaleozoic formation.⁵⁰

The occasional use of fossil-shell-bearing clays is documented sporadically in different areas of the site and found beginning with the lowest levels in the *central orygmata*. It remains to be determined if the source for these vessels was the Neogene Middle-Upper Pliocene clay deposits adjacent to the site or if the clay (or the pots themselves) actually originated 20-30 km to the southwest, where two other fossil-shell bearing deposits occur. Of these two extra-local sources, the first and closest is located in the Vermion Nappe, Lower Cretaceous Conglomerates and Calcareous deposits found in the Madzi Rachi hill, just south of the villages of Koila and Melissa. The second possible source is probably the deposits from the Molassic Formations of the Mesohellenic Trench, Miocene Upper Aquitanian-Tortonian, Tsotilion series further to the southwest near the villages of Siatista and Metamorphosi. The origin of the shell-tempered pottery will be scientifically investigated in the future; the possibilities are merely presented here.

The potters may have refined the clay to various degrees through ageing and levigation, but it is also possible that they simply selected naturally-occurring fine clays; in any case,

44 Saridaki 2019, 540–1.

45 Saridaki 2019, 540.

46 Björk, 1995, 15–42.

47 Only three non-local fabrics were identified at Sesklo, but it remains to be determined if raw material sources were exploited or whether we are looking at the consumption of vessels imported from another site as yet to be discovered (Dimoula 2017, 211).

48 Dimoula 2017, 213.

49 IGME 1982a, b.

50 IGME 1982b.

there appear some very fine fabrics devoid of inclusions larger than 1 millimeter (Fig. 8a). A particularly fine micaceous tan-colored fabric was used throughout the duration of the site for small and medium-sized monochrome bowls, which were perhaps admired for their glittering, shiny surfaces (Fig. 8b). In the last phase, other refined reddish fabrics were also used for both bowls and jars with fine sand and micaceous inclusions.

The majority of the pottery, however, contained varying amounts and sizes of organic and inorganic non-plastic inclusions, but proportional to the size and type of the vessel: smaller vessels have finer temper; the larger pots have larger-sized inclusions and greater amounts of temper.⁵¹ This distinction may indicate the potter's behavior and choices, as well as good control over both the material and the manufacturing process.⁵² These inclusions consist of rocks, minerals, and fossil shells that were naturally-occurring within the selected clay and are not considered added temper in the technical sense (since they were already present). Possibly, non-plastic inclusions were sorted (either through sieving or settling) according to size and added back into the clay as temper,⁵³ but deliberately crushed rock or mineral inclusions do not macroscopically seem to have been systematically employed.⁵⁴

The edges of the non-plastic mineral and rock inclusions tended to be rounded and sub-rounded. In terms of size, fine (<.25 mm) and medium (<.5mm) rounded, subrounded, and subangular inclusions are the most common, but larger, even coarse (1 cm) pieces of rounded or subrounded quartz, radiolarite chert, and calcareous rubbles were particularly common in the fabric and protrude from the surfaces of medium- and large-sized vessels (Fig. 8c). Both of these locally-occurring materials were also used for chipped stone tools at the site (as was flint to a lesser extent), which thus demonstrates familiarity with these materials for other uses.⁵⁵

The fossil-shell fabric seems to have been used almost exclusively for red-slipped bowls, particularly deep bowls and S-profiled jars with lugs.⁵⁶ As with the mineral and rock inclusions, it does not seem to have been ground up or pulverized, because the pieces are large and preserve the ridges of the small bivalves (Fig. 8d), although the separate addition of more shell to clay already with natural shell inclusions cannot be excluded at this stage of analysis. Fine mineral inclusions are sometimes present in a variation of this recipe. Clay mixing may have been practiced,⁵⁷ but it was not macroscopically visible.

Vegetal material was also deliberately added as temper and sometimes in clays already

51 This contrasts with the use of temper at other Early Neolithic sites like Franchthi, Lerna, Sesklo, Achilleion, and Nea Nikomedeia, where the nature of the temper varied independent from the size and shape of the vessel (Yiouni 1996; Björk 1995; Vitelli 1993a, 1993b).

52 Dimoula (2017, 215) came to a similar conclusion for Early Neolithic sites on the plain of Larisa.

53 Manual sieving or levigation is documented in the Early Neolithic period in both Northern Greece and Thessaly (Saridaki *et al.* 2019, 134; Dimoula 2017, 213) as the main fabrics are found in both coarse and finer versions, along with consistency of the size of inclusions.

54 Toward the end of the Early Neolithic in the Franchthi Cave (Franchthi Ceramic phase 1, FCP 1), crushed calcite temper was added to Lime Ware (Vitelli 1984, 117, citing the observations of Charles Vitaliano, Professor of Petrology at Indiana University; 1989, 18, 1993b, 96) and a very limited use of crushed pottery (grog) temper in Fabric A (the most common fabric) at Nea Nikomedeia (Yiouni 1996, 73, 78). Naturally occurring inclusions were retained at Sesklo (Wijnen 1981).

55 Kaczanowska and Kozłowski 2016.

56 Pottery made from fossil-shell-bearing clay was until recently not a well-documented in the Early Neolithic period, with only occasionally occurring pieces as in Fabric A at Nea Nikomedeia (Yiouni 1996, 72).

Recent research now demonstrates the presence of shell inclusions in Western Macedonia at both Paliambela-Kolindros and Revenia-Korinos (Saridaki *et al.* 2019, 132; Urem-Kotsou *et al.* 2017; Papadakou *et al.* 2015; Papadakou 2011) as well as in Thessaly at sites in the plain of Larisa (e.g., Argissa, Oztaki, Soufli, and Melissochori Magoula (Dimoula 2017, 213).

57 Clay mixing was petrographically noted in Pieria (Saridaki *et al.* 2019).

containing mineral inclusions.⁵⁸ Macroscopically, the use of cut straw, chaff, and small pieces of thinner grass is clearly evident in both cross-sections of the vessel fabric (as carbonized pieces or rectilinear-shaped voids) and on the vessel surfaces (in the presence of small impressions; Fig. 8e). Very small, short pieces of a medium breadth are most common. Vegetal temper in the Early Neolithic has not been thoroughly explored in technical studies, and there is no established system to describe or quantify it.⁵⁹ It appears to have been abundantly used at Mavropigi-Fillotsairi.

Both the types of clays selected by the potters and their choice of adding or re-adding certain non-plastic inclusions demonstrates practical and technical solutions to making and firing pots (probably without a kiln) and demonstrates advanced potting knowledge. The potters made deliberate choices to first select certain clays with naturally beneficial inclusions (like quartz and calcitic materials) or to add others so as to aid in the formation and firing of their pots through reducing the plasticity of the clay (e.g. radiolarite chert, quartz, or chaff), by making it easier to work, preventing excessive shrinking and cracking during the drying and firing processes (e.g. chaff and quartz, sand), and reducing the temperature necessary to fire the pottery (e.g. calcareous materials like shell, limestone, mica schist).⁶⁰

"Flattened coil-slabs,"⁶¹ also called "fillets of clay,"⁶² were primarily used for building the vessel body,⁶³ using the segmental or composite coiling technique, in which each course is composed of several segments, rather than a single rope as in the rope-coiling method (Fig. 9a).⁶⁴ Clay flattened coil-slabs could also be layered on top of one another (Fig. 9a.1) to create thicker walls or slathered with more clay at joins (Fig. 9a.2) to assure adherence.⁶⁵ Both bevel

58 Vandiver (1987) found that in the Zagros regions of the Near East chaff was added by early potters to montmorillonite clays in order to make them workable. The clays, which were gathered dry, were not sufficiently aged and, in turn, the heavy use of chaff temper required the construction of pots using small palm-sized flattened pieces or slabs of clay rather than cylindrical coils. This type of construction was not used in Greece or the Balkans (e.g. Kozatsasa *et al.* 2018, 111; Kozatsasa 2017 for the Middle Neolithic; Thissen 2017, 82; Dimoula, *et al.* 2014, 499; Wijnen 1993; Fidanoski 2009, 66).

59 E.g. vegetal inclusions were mentioned at Achilleion (Winn and Shimabuku 1989) but were not found in the samples later analyzed by Björk 1995 (Perlès 2001, 28) and Dimoula (2017); it was also noted at Prodomos (Chourmouziadis 1972, 176–9), and at Nea Nikomedeia (Yiouni 1996, 78) where charred plant remains were present in all fabrics except for the painted pottery, and most recently at Otzaki, Soufli, and Melissochori (Dimoula 2017, 213). In no publication is the nature or extent of use commented upon, but this methodological lacuna will be addressed for northern Greece by Papadakou (forthcoming).

60 Rice 1987, 96–8; Shepard 1980, 19–31, 51–4, 72–4.

61 Dimoula, Pentedeka, and Filis (2014, 499, fig. 7) refer to flattened coil-slabs in Eastern Macedonia.

62 Rice (1987, 127) also describes flattened coil-slabs as "fillets of clay." Along with "flattened coil-slabs," these terms connote that the slabs were not rectangular pieces cut from a large rolled piece of clay or produced using a clay extruder.

63 Vandiver (1987, 15, fig. 6) distinguished between coils, strips, slabs and lumps, while Kozatsasa *et al.* (2018, 111) identified coils, flattened coils, elongated slabs, flattened patches at Middle Neolithic Sesklo. Flattened coil-slabs/fillets of clay seem to be most common in Northern Greece and Thessaly during the Early Neolithic. These different methods and slightly different terminologies may have artificially created different potting traditions in the literature for Early Neolithic Greece (Perlès 2001, 211). For instance, Vitelli's publications on Franchthi (Vitelli 1984; 1996, 96) and Lerna (Vitelli 2007, 92) mention only coils, but Wijnen (1993, 324, *via pers. comm.* with Vitelli) reported the use of slabs. Conversely, Wijnen (1982) did not initially identify the use of slabs at Early Neolithic Sesklo or elsewhere in Thessaly, but after the publication of Vandiver's article, she recognized the use of slab-building throughout Neolithic Greece (e.g. Sesklo, Achilleion, Otzaki, Argissa Servia, Nea Nikomedeia, Elateia, and Corinth (Wijnen 1993, 324).

64 Rice 1987, 127. This process differs from the sequential slab construction technique defined by Vandiver (1988; 1987), in which multiple palm-sized slabs were overlapped like patchwork with one another to build a vessel (Vandiver, 13, pl. II.19, III.21, V).

65 There is no evidence for what has recently been called the "layer-building technique" (Todaro 2016, 274) in which slabs and layers of clay are added to the interior of vessels, and which was first identified at Kommos on

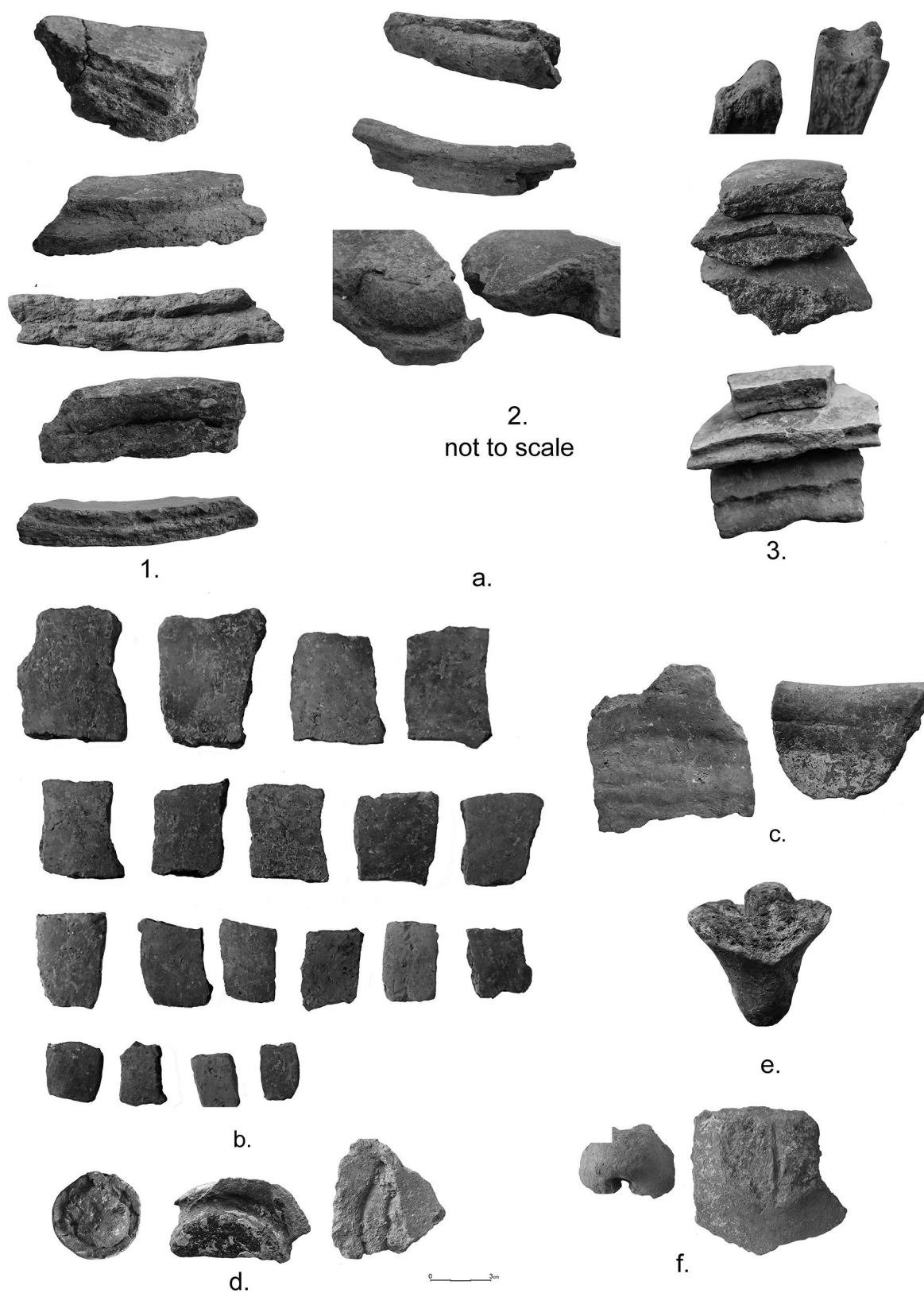

Fig. 9. (a1) Layered slabs of various thicknesses; (a2) clay slathered on joins; (a3) slab fracture at join, butt and bevel joins. (b) Breakage pattern of vessels constructed using flattened coil-slabs from the same spit in pit 106. (c) Cylindrical coils at rim. (d) Cylindrical coils in base construction. (e) Thrust leg. (f) Detached, vertically perforated lug.

(flat, angular oblique junctures that enable a stronger bond) and butt joins (in which successive courses were stacked directly one on top of the other; and sometimes treated to a tongue-and-groove arrangement) were used (Fig. 9a.3). There is not much macroscopic evidence for the use of molds⁶⁶ or for support when building,⁶⁷ but external supports could have occasionally been used. Quantification of the dimensions of the flattened coil-slabs from Mavropigi-Fillotsairi is for future research, but they were probably in proportion to the size and shape of the vessels while maintaining an easily-workable size.⁶⁸

The use of flattened coil-slabs is also documented by the distinctive breakage patterns of vessels into rectangular pieces, which may indicate balls flattened into circular, oval, or roughly square slabs.⁶⁹ It also indicates that the successive slabs were added when the previous layer was technically too dry to allow for proper bonding (Fig. 9b). Cylindrical coils were sometimes used in the upper courses and rim, but other rim sherds indicate that some vessels were entirely slab-built (Fig. 9c). Cylindrical coils were also added to bases to create concave and ring bases (Fig. 9d).

When the vessel body was plastic and malleable, some vessels had their exterior surfaces decorated by displacing parts of the clay making up the vessel surface. The moist clay was manipulated by finger-pinching, impressing fingernails, fingertips, or using various tools (see below, impressed, incised, and finger-pinched decorated pottery) that created a rough-textured exterior surface. Pots not receiving these types of decoration were simply left to dry. When this process began, they were scraped down inside and out to thin and even out their walls, which could be made really rather thin for fine ware (ca. 3 mm). A totally flat, smooth surface or consistent thickness, however, was not always the potter's aim: some vessels retain irregular surfaces from their construction.⁷⁰ The vessels were then typically thinly slipped with the same clay as the vessel body by simply dampening the vessel surface (self-slipping).

Crete (Van de Moortel 2006); this method involves joining subsequent slabs by overlapping them and smearing the joins with extra layers of clay on the interior of vessels which are built inside molds (Todaro 2016; 2017; 2018). In the Greek Early Neolithic, additional slabs tended to be added to the exterior of bases, rather than the interior; some of the bases from Mavropigi-Fillotsairi may have also been formed over the exterior of an inverted pot for a form (Shepard 1985, 57).

66 Mold-made pottery "as a primary forming technique is concept foreign to Greece, the Marmara region and the Aegean alike, as far as this time period concerned," – though large mold-made dishes occur in Central Anatolia and the Balkans, these shapes are not part of the repertoire of Early Neolithic Greece (Thissen 2017, 84). None of Vandiver's (1987, 30 Appendix III) mold-made criteria are met in Greece. Even hand-made Early Minoan II Vasiliki Ware on Crete was built using pre-cut-slabs and without a mold, but with the aid of turn table (Betancourt *et al.* 1979, 13).

67 As in the Balkans, a secondary use of paddle-and-anvil is possible but not common (Thissen 2017, 82; also for Middle Neolithic Sesklo (Kozatsasa *et al.* 2018, 109). Even recent micro-computed tomography scanning of Middle Neolithic Sesklo pottery identified only a single example in which the use of an inverted base was used as a mold for a basin (Kozatsasa *et al.* 2018, 112). This is a completely different technique than the Early Neolithic Balkan basins which were shaped inside of baskets (Thissen 2017, 82).

68 At Sesklo, the coil-slabs were typically larger than 20 cm by 10 cm high (Wijnen 1993, 151). Pieces of 4 cm high and the length of the diameter of the vessel were used for Early Minoan II Vasiliki ware (Betancourt *et al.* 1979, 13).

69 Thissen 2017, 82.

70 These basic vessel-forming procedures are stated in detail because outlining the *chaîne opératoire* highlights the choices of the potters (Roux 2016) in all phases of vessel production selection from the procurement of raw materials, the preparation of clay paste, forming, surface treatment and firing (Saridaki *et al.* 2019, 130). This approach emphasizes the fluidity of ceramic technology that results in the physical manifestation (via a pot) of ideas, perceptions, and symbols important to a society, through which it can define and reproduce itself. That is, through choice within the flexible set of technological possibilities, pottery traditions are defined, including organization of production (level of standardization), proportions of fabrics, decorative choices, which all in turn suggest social roles (Pentedeke 2017, 340; Urem-Kotsou *et al.* 2014, 505).

Red-painted decoration was applied when the vessels were leather-hard and before burnishing, as is sometimes indicated by the slightly displaced, blurry paint at the edges of bands, while the white paint seems to be applied after burnishing, particularly on White-on-red and Polychrome (Fig. 6c-e). A white (calcareous) slip was used for the background of Red-painted vessels, for outlining red-painted motifs on Polychrome-painted pottery, and for the main motifs of White-on-red painted pottery. An iron-based red pigment was used for monochrome bowls and jars, the background slip for White-on-red, and for the main motifs of Red-painted, Red-on-white and Polychrome-painted. The red ranges in color from a deep maroon to bright crimson. The adherence of the paint (a colored slip in essence) to the vessel surface varies, determined by the mineral sources used for the pigment, the fabric of the vessel body, the degree of burnishing, if any, and the firing conditions (Fig. 6c, d.1-2, e).

Monochrome pottery surface colors range in hue, tint, and tone from tan-brown and beige with reddish, yellow, grayish or gray-black being noted (Fig. 6f).⁷¹ Mottled areas are documented on some sherds but uniformly colored surfaces are the rule. A trend toward producing redder-colored vessels is noted in the later phases of the site, both by the selection of red-firing clays and through the application of a red-slip on a wider range of shapes. Post-depositional conditions have also affected the level of surface preservation and color of vessel surfaces, which varied between deposits at the site. Some pits, like pit 106 in the northwest part of the site and the *Iakkos oryigma*, contained examples with well-preserved surfaces, but the pottery from inside house 7 and the surface concentrations, for instance, was heavily worn and eroded. In the case of house 7, it is likely that the majority of the pits and pottery found in them predate the constructions of the house. It should be noted that decorated pottery (both painted and impressed, incised, and finger-pinched) began with the occupation of the site.⁷²

After slipping and decorating, the vessels were burnished to varying degrees with a hard tool or at least polished with a soft cloth/piece of leather, and allowed to dry.⁷³ Even rough-textured impresso pots often had reserved, carefully burnished bands around the rim and base, but the raised areas of impresso decoration were sometimes lightly polished and in some instances subsequently flattened from burnishing.

Firing of the pots probably took place in a simple bonfire or pit as it is possible to so produce oxidized surfaces and polychrome-painted pottery,⁷⁴ but firing in a clamp kiln (or possibly even in a basic kiln such as a bank kiln/two-chamber oblique kiln) would have provided better control over firing atmosphere.⁷⁵ The light-colored surfaces also indicate that very smoky fuel

71 The Munsell color ranges for pottery surfaces are: red-slipped (10 YR 4/4 weak red, 2.5 YR 3/6 dark red, 2.5 YR 4/4 reddish brown); tan-brown and brown-red (7.5YR 6/4 light brown, 10YR 4/2 brown, 7.5YR 5/4 brown, 5 YR 5/6 yellowish red); brownish-grey or black (10YR 6/3 pale-brown, 10YR 3/1 very dark gray, 10YR 4/1 dark gray); white (10YR 9.5/1 white, 2.5YR 9.5/1 white, 2.5Y 8.5/1 off-white).

72 The use of a red-slip on the pottery occurred already in the lowest levels (phase I) of the *central oryigma*.

73 The terms burnishing and polishing are often used synonymously in the literature on Neolithic pottery, although the two are technologically distinct. Rice (1987, 138) defines burnishing as done with a hard tool, like a pebble, bone, or sherd to compact and reorient the fine clay particles of the slip or vessel surface. It is typically done when leather hard or dry and is evidenced by parallel strokes on the surface of the pot. Polishing is also done on a dry surface, but with a soft tool (like a leather cloth) and produces a uniform luster without the parallel facets produced by burnishing (Rice 1987, 138).

74 Vitelli 1984, 125.

75 Several Middle Neolithic kilns are now identified in western Thessaly at Imvrou Pigadi (Kyparissi-Apostolika 2012) and another Middle Neolithic kiln at Magoula Rizava (Krahtopoulou *et al.* 2018); a Middle Neolithic clamp kiln was also recently documented at Kouphovouno in the Peloponnese based on soil micromorphology (Ballut *et al.* 2017). Previously, the only secure evidence for Neolithic kilns came from the Late Neolithic site of Kryoneri, Nea Kerdyllia in Eastern Macedonia (Malamidou 2016; 2007, 301); this may have even been an early attempt to

(e.g. straw, dung, and green wood) was not used.⁷⁶ Firings were sometimes of short duration as indicated by the abundance of gray and black cores, from their incomplete oxidation;⁷⁷ yet at other times, the fabric is completely oxidized (Fig. 8a). The fact that charred vegetal temper, shell, and calcareous inclusions remain visible in the vessel sections and surfaces also attests to low firing temperatures of short duration. The range of surface colors and the simultaneous occurrence of partially reduced and fully oxidized cores confirms that several different firing techniques were known and that these effects should be attributed to experience rather than experimentation. Some color variation may be attributed to secondary firing effects either from the use of the vessels, burnings in pits, or destruction of houses.

VESSEL MORPHOLOGY AND TYPOLOGY

The vessel shapes can be broadly grouped into jars and bowls of various sizes. There are no truly closed vessels (with the exception of miniature versions of jar shapes), as the openings of jars were high concave collars that were wide enough to permit their interiors to be finished.⁷⁸ Jars are primarily variations on a globular form (Fig. 10). Variations in rim inclinations and lip forms define the different types: S-profiled (inward-leaning upper walls with everted rim or with gentle angles under the rim), open "hole-mouth" jars (globular bowls with inward-leaning/curved upper walls), simple high and short concave collared jars.

The vast majority of bowls are hemispherical and of varying depths and heights (Fig. 11). They may be broadly defined, based on the ratio of depth to diameter: shallow hemispherical (convex; height < diameter), deep hemispherical (height > diameter), and hemispherical (height ≈ diameter). Other kinds of bowls include straight-sided and subtly S-profiled (created by slightly everted and tapered rims). Conical and cylindrical bowls were rare. Small bowls with diameters less than 4 cm can be considered as cups, if not miniature vessels.

Vessel size, as based on rim diameter can roughly be categorized as: small (< 12 cm), medium (12–18 cm), and large (>18 cm). Very few vessels have diameters larger than 24 cm, but the existence of even larger vessels is suggested by very thick-walled body and some small rim fragments, although their shape is undetermined (Fig. 12a). Typically, the same shape is found in a range of sizes and fabrics.

The wall thickness and lip shape can vary within the same vessel (see sherds in Fig. 12b, right) even though lip consistency was the aim of the potter. The rims of most bowls are also not perfectly level around the bowl and undulate in height. Vessel openings (as well as bases) were not always perfect circles. There is not much variation in lip form and most lips are gently tapered or rounded. Other rim types are rare (e.g. flat rims with external thickening, blunt rims). The sinuous shape of S-profiled bowls and jars are created by the angle of eversion of the tapered or rounded rim.

Flat, disc, and ring bases are the primary types in all phases (Fig. 13a). The angle of the wall of the vessel from the base can be broadly defined as having either a low (<30°) or high (>30°) profile. Rounded bottoms do not exist. True ring-bases are rare and exclusive to medium-sized

separate the fuel from the pots (Papadopoulos and Nerantzis 2014, 39).

76 Perlès 2001, 214.

77 Perlès 2001, 213; Vitelli 1997, 23–5; Rice 1987, 153, 155–6.

78 In the technical sense, a "neck" is a restriction of the opening of a vessel, in contrast to a "collar," which begins at the point of maximum diameter and does not significantly reduce the opening like a neck (Rice 1987, 212). The examples from Mavropigi-Fillotsairi could be called collar-necked jars.

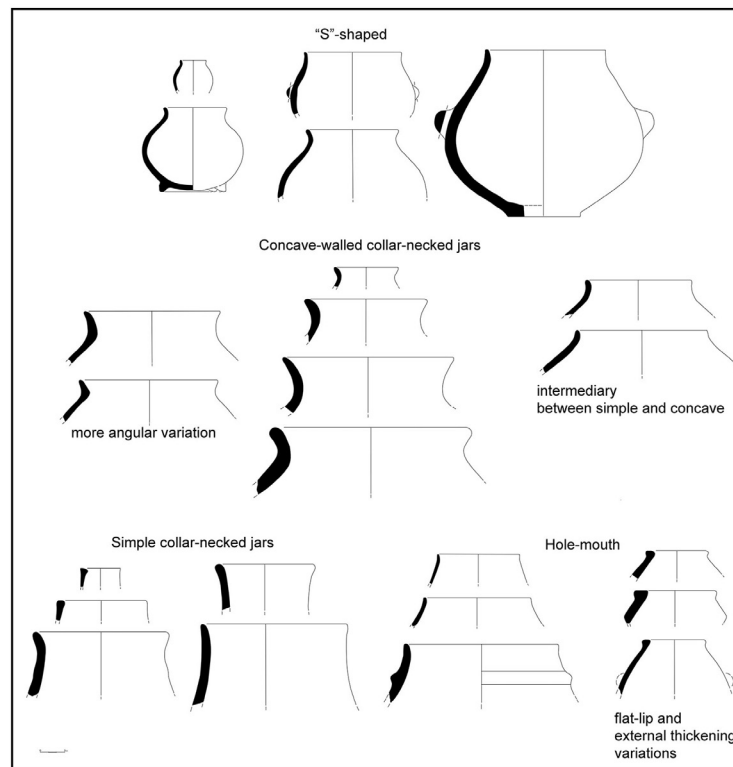

Fig. 10. Jar morphology.

and small and fine-ware vessels. Nearly all ring-bases are more accurately described as concave disc bases, due to the addition of more clay where body and ring join on the underside, rather than a clear ring base whose junction involves only the outer edge of the base (Fig. 13a middle-right). Several methods of construction of concave bases were documented, including the use of spiraled cylindrical coils, a thick central disc, or simply the use of a coil-slab and slathered clay (Fig. 9d).

Flat bases do not have added clay on the base, in contrast to disc bases; they are made simply by the using a flattened slab of clay to form the base. Sometimes the center of disc bases was slightly concave. Some of the larger vessels with disc bases had their bases attached at the end of the forming process (with the vessel inverted), as seen in the additional clay slathered over the joins (Fig. 9a.2). There are also a handful of flat and disc bases with plain weave and split twine matt impressions (Fig. 13b), showing that they were made on mats or baskets.

A greater variety of base-types are documented in phase III than in phases I and II. These include oval-shaped bases (disc, concave, and flat) on small monochrome vessels, small, short feet (probably tripod) of either conical or cylindrical shape, and a unique rectilinear-shaped base (Fig. 13a, bottom left). The small feet seem to belong to small globular or S-profiled vessels, some of which were painted Red-on-white. One example from the *lakkos oryigma* was attached by thrusting the leg through the vessel wall, as shown by its plug-like end (Fig. 9e).⁷⁹ This method was not used for attaching lugs.

Round and oval-shaped string-hole lugs were commonly used and there are no true (loop

⁷⁹ Five examples of "thrust lugs" or "plugs" were found at Nea Nikomedeia (Yiouni 1996, 62) and they are also noted at Early Neolithic Elateia (Weinberg 1962, 175).

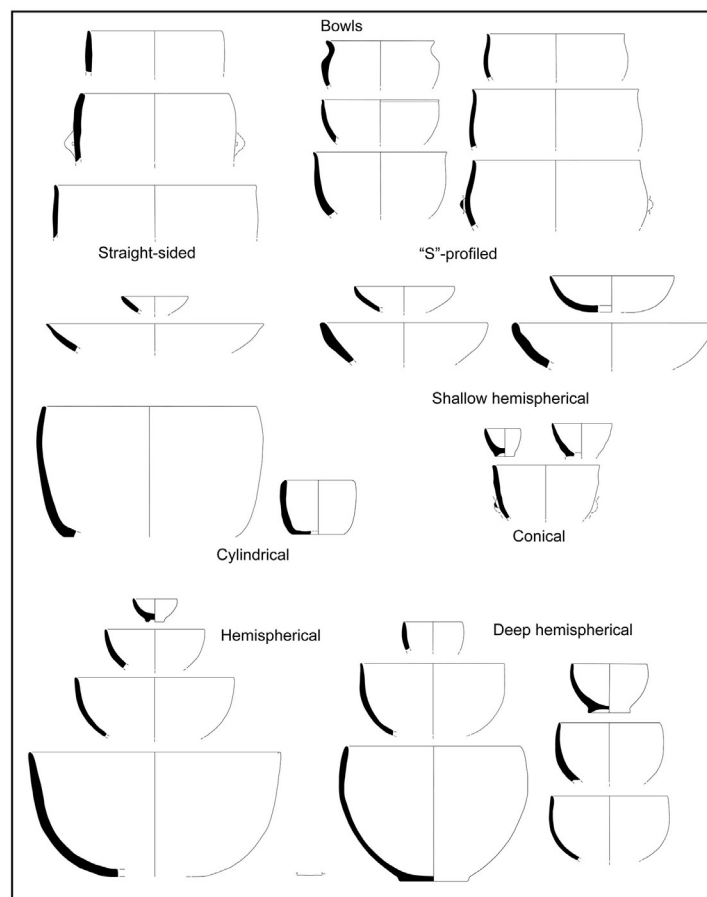

Fig. 11. Bowl morphology.

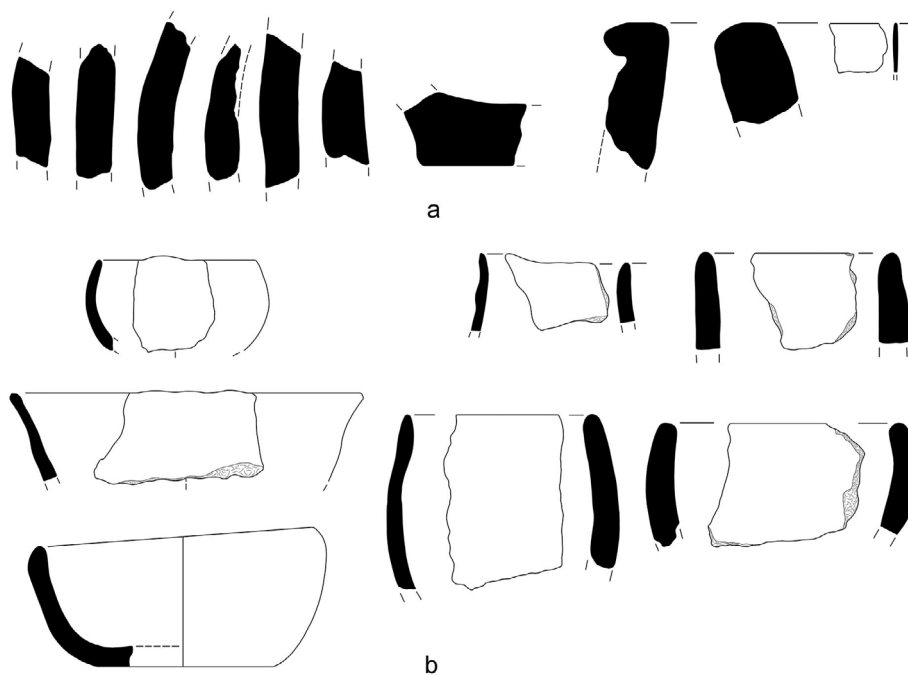

Fig. 12. (a) Examples of very thick and thin sherds. (b) Sherds with uneven, undulating rims, and rims with uneven vessel walls.

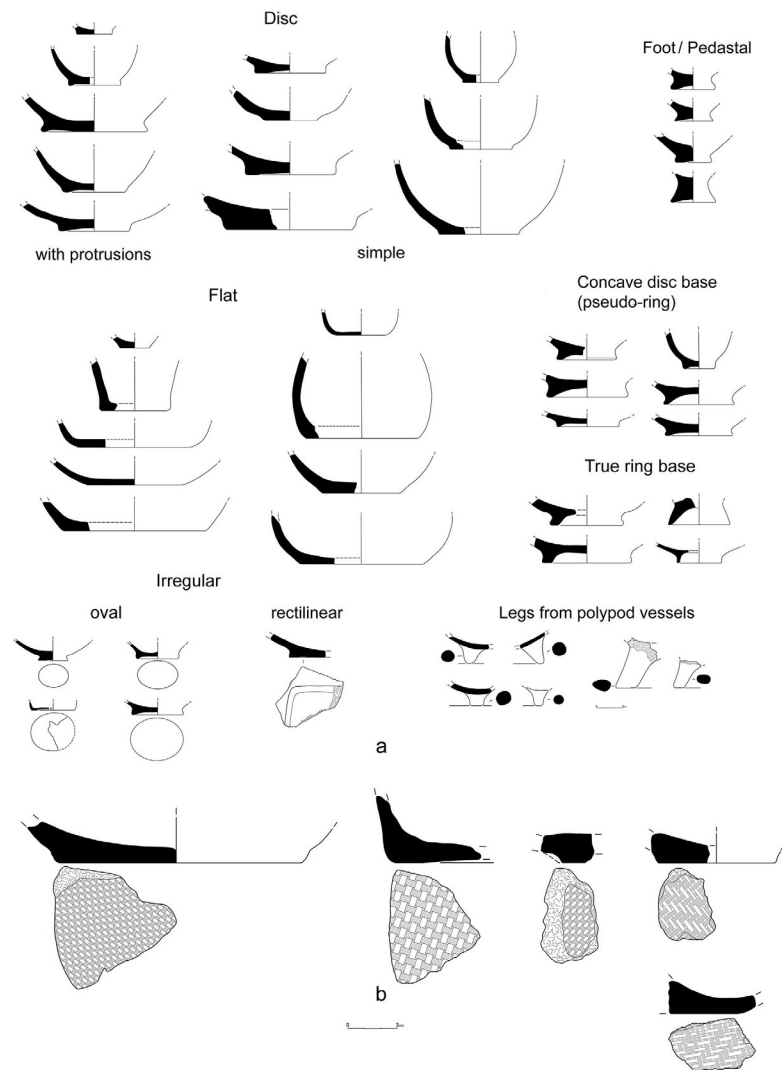

Fig. 13. (a) Base morphology. Scale 1:6. (b) Flat bases with plain weave and split twine mat impressions.

or strap) handles (Fig. 14). Pierced string-hole type lugs were used on bowls and jars, and perforated both horizontally (Fig. 14a) and vertically (Fig. 14b). The lugs were either placed at the vessel belly or slightly below on jars and hemispherical bowls or a few centimeters below the rim on bowls. Vertically-pierced string-hole lugs tend to be flatter to the vessel body, while the horizontally-perforated type protruded further.

These lugs may have been used to attach a covering or lid made of a perishable material (cloth, leather, basketry, or wood). Pots with ring and disc bases were probably meant to rest on the ground or a shelf, although vessels with string-hole lugs would have enabled them to be suspended, and there are a few instances of use-wear abrasion on the bottom of bases suggestive of this use (alternatively this wear pattern may indicate reuse as a bobbin) (Fig. 5c).⁸⁰

Lugs were attached with or without scoring (nail-pinching and scratching were also documented) and sometimes they were added when the vessel body was too dry to allow them

80 A different abrasion pattern was noted at Kovačevo, which suggested a different type of suspension (Vieugué 2014, 626, fig. 6).

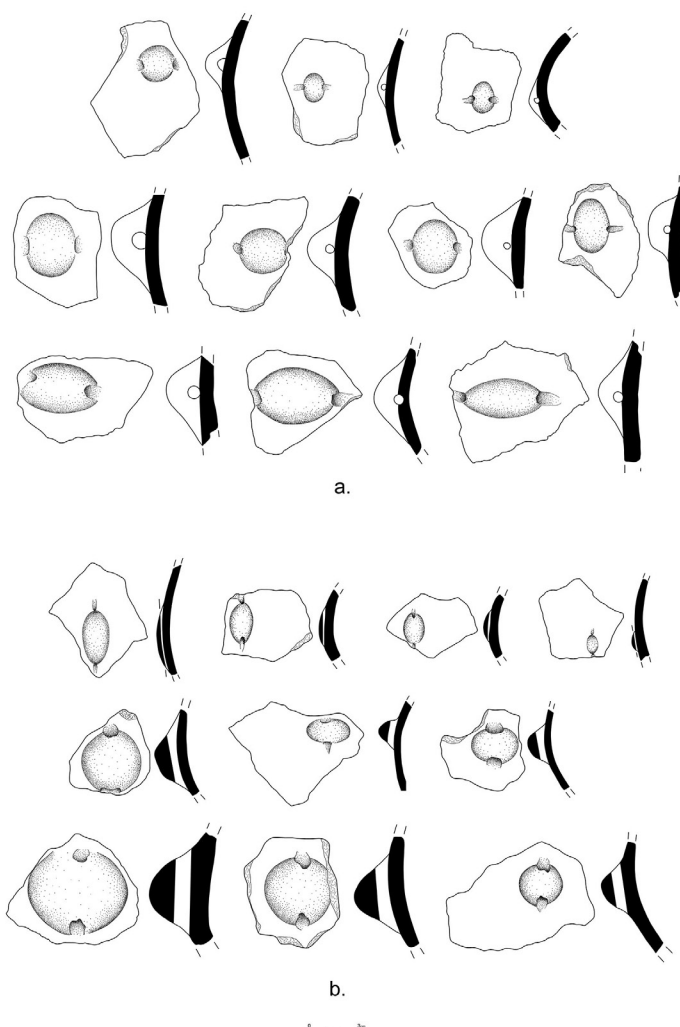

Fig. 14. Perforated lug-handle morphology: (a) Horizontally perforated lugs. (b) Vertically perforated lugs.

to properly adhere. The perforated lugs are most commonly found detached from the vessel body. Lugs were attached as balls of clay, modelled, and then pierced, or alternatively, a stick may have been pressed against and into the surface of the body and a ball of clay modeled around it (the stick could either have been removed later or left to burn away during firing). Both the impression of the stick and the direction of perforation can often be seen on the exterior surface, the stick impression is also visible on examples where the lug has detached from the vessel body (Fig. 9f).

There is no strict correlation of shape, fabric, and surface treatment in the monochrome and decorated pottery, but there are a few types that do stand out. These include maroon-slipped bowls⁸¹ with small, flat added plastic pellets or string-hole lugs on their belly (Fig. 15b top row). This maroon slip was not used on impressed, incised, and finger-pinched vessels. Those vessels tended to be more brown or tan and the reddish-brown slip that was sometimes used is a different shade and thickness.

Cylindrical bowls, conical bowls, shallow hemispherical bowls, and small cups are only found

81 Munsell colors (7.5R 3/8) dark red and (5R 3/6) dark red.

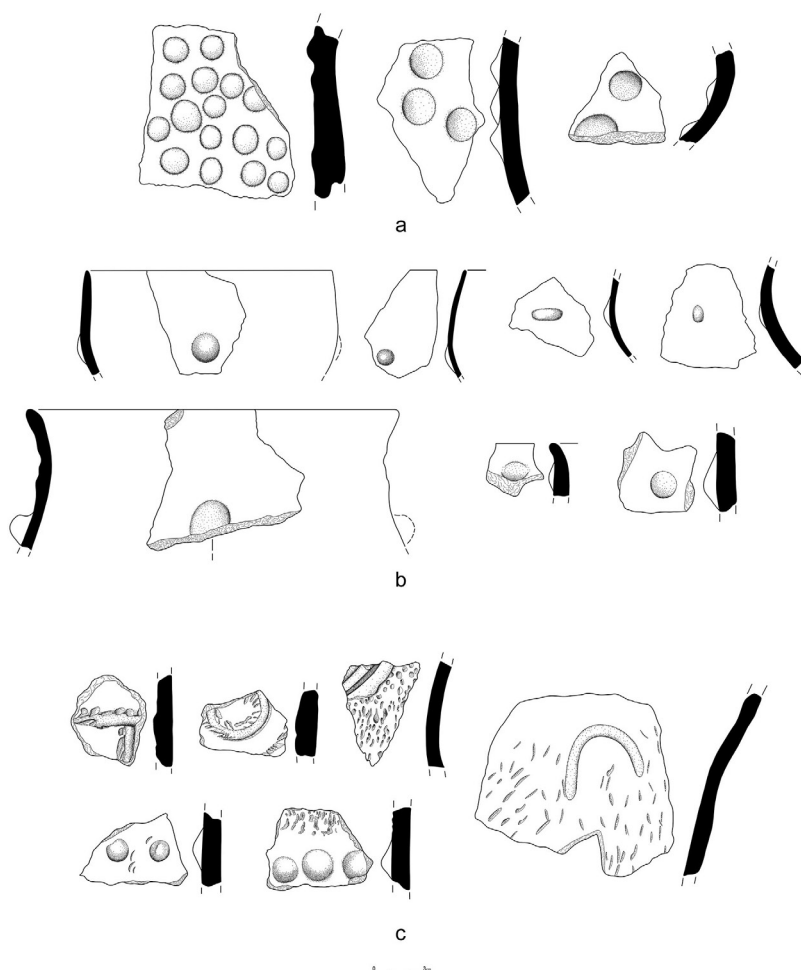

Fig. 15. Added plastic decoration: (a) Multiple circular added plastics. (b) Single round and oval added plastic pellets. (c) Plastic decoration with along with impressions, incision, and finger-pinches.

in the monochrome repertoire. Oval and rectilinear bases are only documented in monochrome and feet or legs are never used on impressed, incised, and finger-pinched pots. Flat lips with internal or external thickening on small hole-mouth jars are only found in monochrome and further seem confined to phase II.

DECORATED POTTERY

The decorated pottery from Mavropigi-Fillotsairi consists of several types of painted decoration (White-on-red, Red-painted, and Polychrome) and impressed, incised, and finger-pinched pottery. Plastic decoration was also added to both monochrome and decorated vessels. These last consist of a few types with groups of rounded protruding plastic pellets (Fig. 15a) and others with individual flatter oval pellets (Fig. 15b); curved bands of plastic decoration (Fig. 15c) also occur on incised, finger-pinched, and impressed pottery, but the complete motifs remain unknown. One jar collar is decorated with added plastics to create a "face-pot", it comes from phase III in the *central orygmá*.⁸²

82 Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2016, fig. 8.

IMPRESSED, INCISED, AND FINGER-PINCHED DECORATED POTTERY

The impressed, incised, and finger-pinched pottery from Mavropigi-Fillotsairi is characterized by a preference for a dense, overall rough surface with limited negative space, rather than careful tool impression and organization of elements into motifs as in decorated pottery. It differs from broadly similar pottery dating to the beginning of Middle Neolithic in other regions of Greece such as Thessaly, Central Greece, and the Ionian Islands of Lefkada and Corfu).⁸³

Ready-made objects (wooden sticks or reeds, bones/bone tools, and smooth pebbles) were used rather than specifically designed tools, probably because the tool was rarely neatly impressed into the damp clay, which suggests that reproducing the shape of the tool was not the aim of the potter. Often the tool was inserted at an angle and dragged through the surface to create both depressed and raised areas. Due to this fact and the lack of any specialized tool, it is difficult to neatly categorize or even describe every lumpy, mushy, and irregular surface treatment, but there are a few more easily identifiable reoccurring types (Fig. 16). The impressions of nails, finger pinches, finger-tips (Fig. 16a) or finger pinches in rows were also used, although infrequently, in combination with incision (Fig. 16b). Variations of incision and impression include deep, roughly parallel lines, scratched as if performed with a comb; deep, broad, randomly incised lines; "stab-and-drag"; and impressions from small circular and oval-shaped tools (Fig. 16c).

The types of finger manipulation include single and double (thumb and forefinger) nail impressions, fingertip impressions, and finger-pinches in which small oval-shaped pieces of clay are drawn upwards into small, triangular-shaped raised areas, leaving shallow impressions from the thumb and forefinger, sometimes with the impression of the fingernail (Fig. 16a). Nail impressions without finger-pinches or depressions were uncommon and tended to be more carefully made, regardless of whether only one nail or the thumb and forefinger were impressed. Longer, curved nail impressions were made by carefully rotating one's hand. Impressions of only fingertips were rare. Finger-pinches were made randomly over the vessel surface, arranged in neat rows or stacks, even flattened by burnishing to create an added-plastic effect, or used in conjunction with incision and impression (Fig. 16b).

Impressed, incised, and finger-pinched decoration was used primarily on the belly of medium- and large-sized hole-mouth and simple collared globular jars, but there are a few examples of S-profiled and concave-collared jars (Fig. 17a) treated this way. Large and medium straight-sided bowls were more commonly embellished than deep and hemispherical bowls (Fig. 17b). Bases of this type were nearly exclusively disc bases, with concave undersides (Fig. 18). Vertically and horizontally-perforated circular and oval-shaped lugs were also used on these vessels (Fig. 19a).

The use of a reserved band just below the rim and above the base makes categorizing and assigning rim and base sherds challenging, as shapes are shared between the impresso and monochrome repertoire. Added plastic decoration in the form of round, protruding pellets and plastic strips was also occasionally used on both types. Very rarely tool-made impression and incision was used in conjunction with Polychrome-painted decoration (Fig. 19b). A few sherds with impressed and incised motifs differ from the rest of the examples where the impression is delineated by incision (Fig. 19c). Incision was also used post-firing on red-painted pottery

83 Benvenuti and Metallinou 2002. In Thessaly, this type of decoration was associated with the 'Magoulitsa sub-phase' at the end of the Early Neolithic 3/Vor-Sesklo, based on the finds from Otzaki Magoula (Milojčić and Zumbusch 1971).

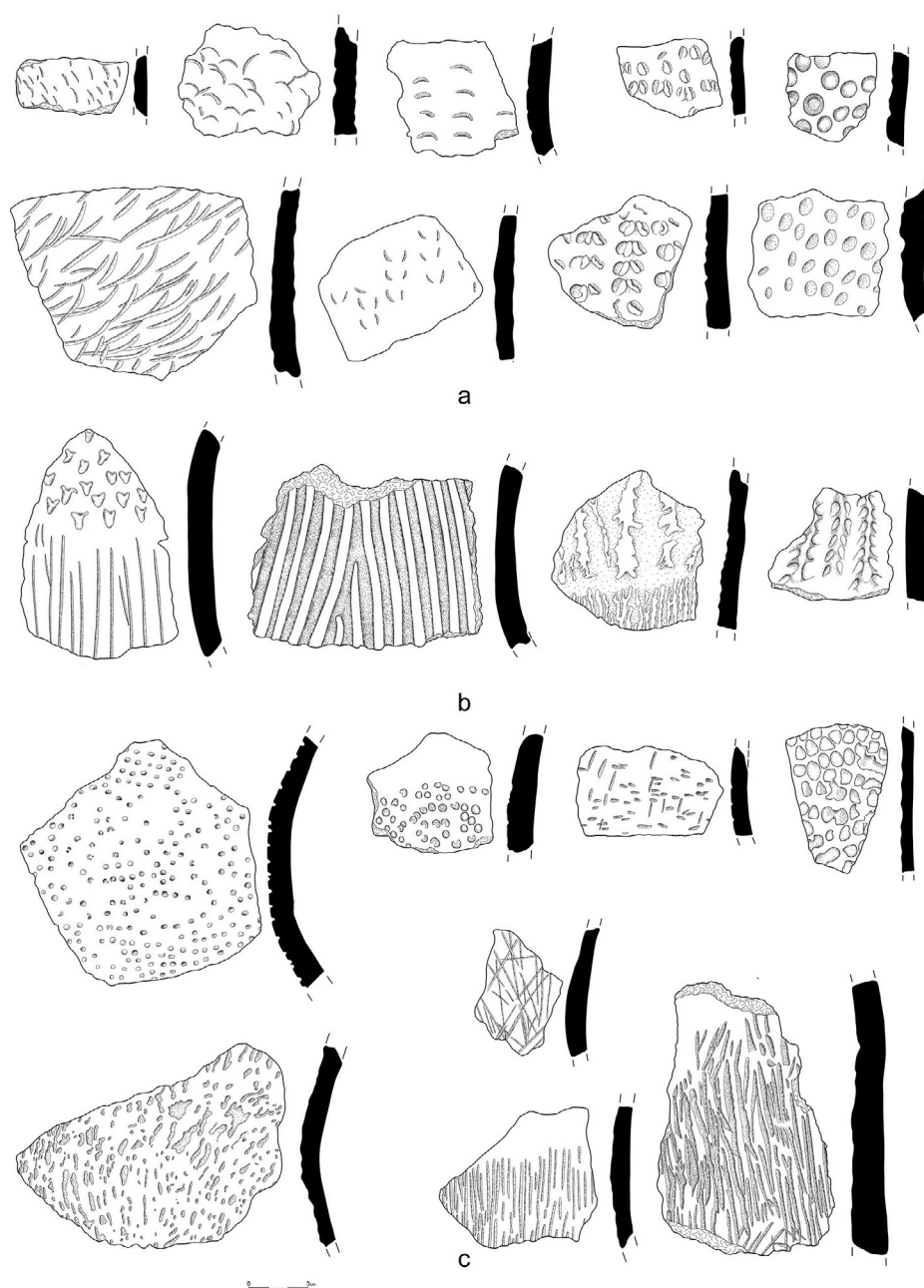

Fig. 16. Added plastic decoration: (a) Multiple circular added plastics. (b) Single round and oval added plastic pellets. (c) Plastic decoration with along with impressions, incision, and finger-pinches.

to create a polychrome effect (Fig. 19d). Post-firing incision was also used on monochrome pottery (Fig. 19e).

In the literature, impressed, incised, and finger-pinched decoration, regardless of the fabric, vessel shape, method of surface manipulation (finger or tool), or stylistic differences, has increasingly been combined into the broad and ill-defined category of "impresso," as evidence of connectivity and mobility between vast geographic areas (e.g. Adriatic, Balkans, Anatolia, North Africa, the Near East, and the Black Sea).⁸⁴ These ceramic assemblages are not exactly or

84 E.g. Manen *et al.* 2018; Reingruber 2017; Çilingiroğlu 2016; 2010; Gasevych 2011; 2009; Gülüdoğan 2010; 2008.

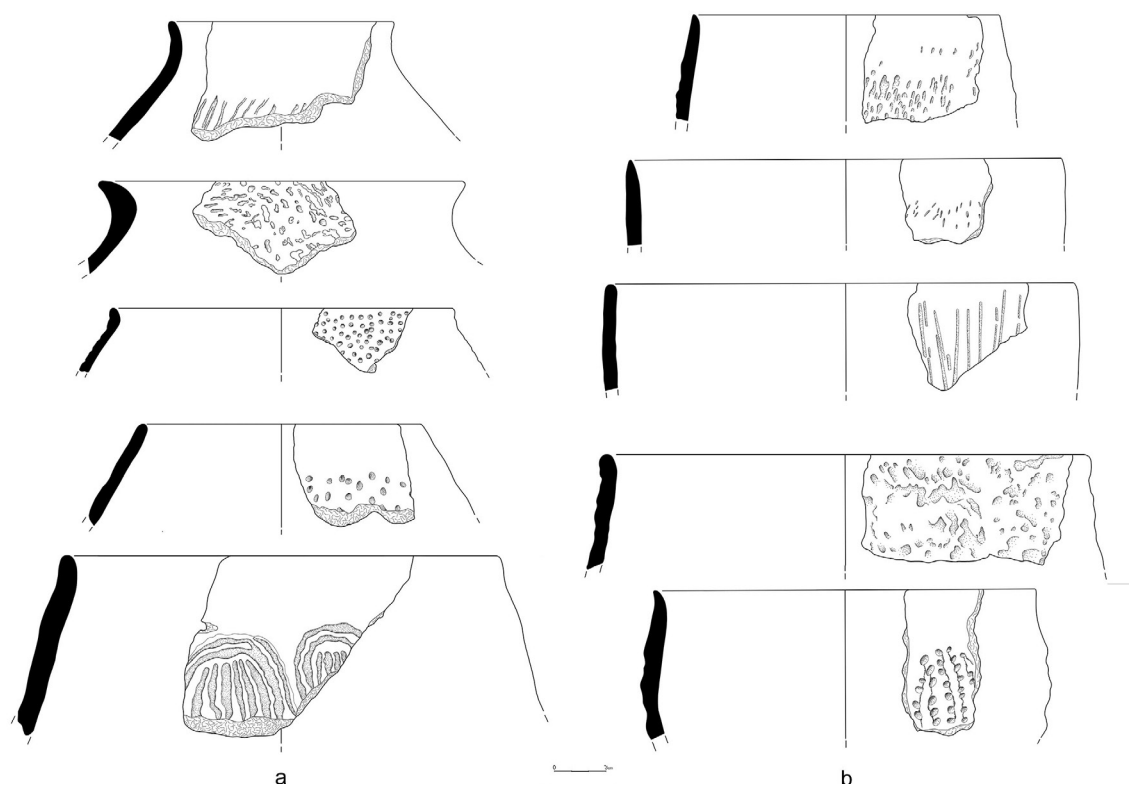

Fig. 17. Impressed, incised, and finger-pinched jar types: (a) rims and (b) bowls.

entirely the same, other than having a minority of sherds decorated with incision, impression, or finger-pinches.⁸⁵

PAINTED DECORATION

Painted decoration consisted of three types (in order of increasing frequency): White-painted on a red slip (White-on-red), Red-painted on a white-slipped or reddish-tan surface (Red-on-white), and Polychrome (Red-and-white-on-tan). Polychrome seems to have been the earliest type of painted pottery used, followed shortly thereafter by Red-on-white in phase II. White-on-red was the least common painted style, and its use began later than Polychrome and Red-painted, but its precise beginning at Mavropigi-Fillotsairi cannot be pinpointed.⁸⁶ Although White-on-red and Red-painted decoration broadly resemble examples at other partly contemporary sites (e.g. Nea Nikomedia, Axos A, Giannitsa B, Argissa, Otzaki),⁸⁷ the parallels are not exact. Mavropigi-Fillotsairi has its own distinctive style, possibly due to geographical, chronological, and technological/cultural differences.

Quite distinctive from the painted repertoires of other sites is the fact that Polychrome

⁸⁵ The term "impresso" was initially used to describe pottery decorated with incisions made with pointed tools, impressions with fingernails, triangular-shaped tools, and impressions of cockle shells (*Cardium edulis*/*Cerastoderma edule*) in the Early Neolithic of the Adriatic. See Bonga (2019, 160–1) for a review of the term's use in Greece.

⁸⁶ White-on-red painted pottery at Giannitsa B and Nea Nikomedia c. 6100 BC (Maniatis 2014, 207, chart 2; Chrysostomou 1997, 144, fig. 4).

⁸⁷ White-on-red seems rare at the more southern sites in Central Macedonia (Urem-Kotsou *et al.* 2017, 328).

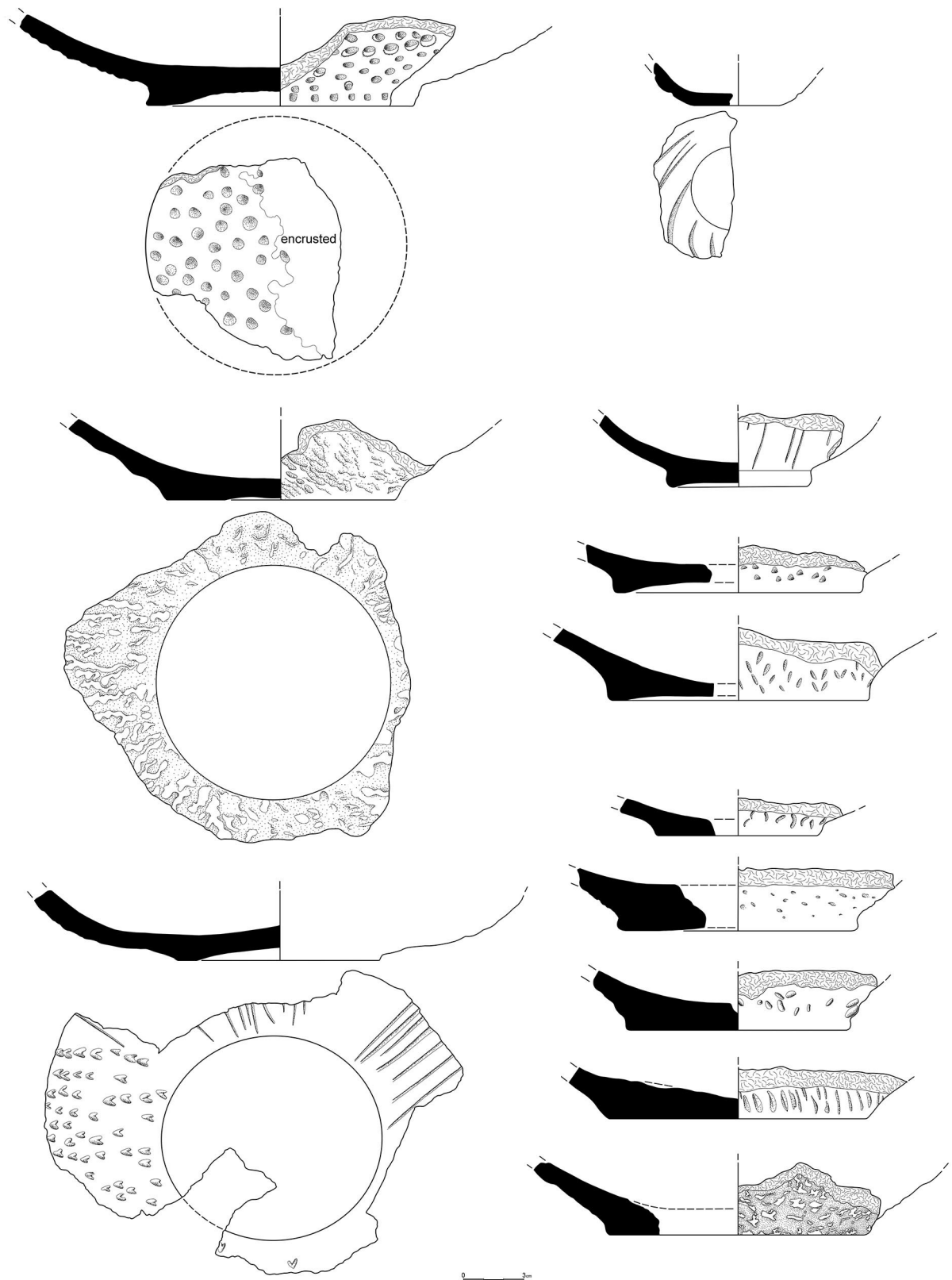

Fig. 18. Impressed, incised, and finger-pinched bases.

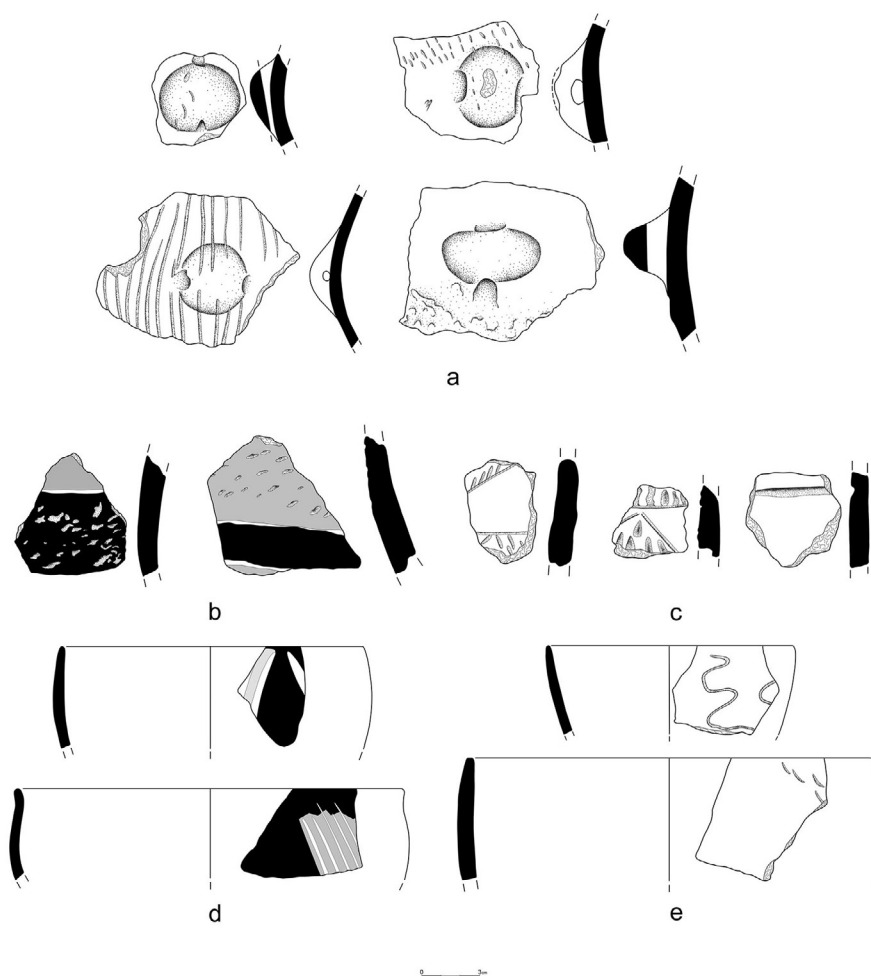

Fig. 19. (a) Impressed, incised, and finger-pinched string-hole lugs. (b) Polychrome-painted sherds with incision and impression. (c) Sherds with incised areas bounded by a border line. (d) Post-firing incision on Red-on-white vessels. (e) Post-firing incision on monochrome vessels.

pottery characterizes the bulk of the painted pottery, yet only one sherd is published from Nea Nikomedia,⁸⁸ one sherd is illustrated from neighboring Pontokomi-Souloukia,⁸⁹ and Polychrome sherds were mentioned (but not illustrated) from Varemnoi-Goules.⁹⁰ Surely this picture will change when the material from sites in the immediate vicinity of Mavropigi-Fillotsairi is fully examined.

POLYCHROME-PAINTED POTTERY

Polychrome (trichrome) is the most common type of painted decoration and is characteristic on pottery from Mavropigi-Fillotsairi. It is defined by the use of thin white-painted lines or dots to create an outlining border around a broader red-painted motif in order to clearly separate it from the tan-colored background (Fig. 6d.1-2). The use of small dots or two rows of dots

88 Youni 1996, 87, 132–3, fig. 5.34, no. 12.

89 Karamitrou-Mentessidi *et al.* 2014, fig. 5, second sherd from right, bottom row.

90 Saridaki 2019; Chondrogianni-Metoki 2004, 56.

appears in later contexts and may have been inspired by the use of red dot-edged bands. Sometimes the thin white lines do not closely follow the outline of the broadly-painted red motif, and in these instances, the white paint was applied prior to firing and was burnished; on other examples, the white-paint does not seem burnished, is slightly raised, and sometimes ill-preserved, which suggests post-firing application.

Polychrome motifs were arranged in oblique and vertical zones around the vessel, usually beginning from a thin red rim-band of some sort (e.g., wavy, straight). No vessels have an interior rim band and their interiors are either plain red or tan slipped. The ratio of foreground (white-outlined red motifs) to background (tan) in this style is approximately even.

Polychrome was primarily used on bowls (Figs 20, 21b) but in a few instances on hole-mouth and conical collared jars (Fig. 21a). The semi-deep hemispherical bowl with tapered, slightly everted rim, and small flattish oval-shaped vertically pierced lugs is the most characteristic shape (Figs 6d, 1 F, 20 top and second row, right). Other Polychrome-painted shapes were primarily S-profiled bowls, straight-sided and hemispherical bowls. Polychrome vessels typically have flat and concave disc bases (Fig. 21d).

The motifs consist of a dynamic mixture of curvilinear (arcs, curved bands, circles, wavy bands) and linear (lines, zigzags, triangle-edged bands, "checkerboard" squares joined at their apexes) elements (Figs 20-1). One side of a motif may be curved while the other is stepped or uses triangular elements. Groups of closely spaced parallel and thin red lines or thicker bands framed by thin white lines are another type of reoccurring motif. A few elements may be described as floral, such as the four and six-sided shapes from phase II on small, closed vessels (Fig. 21c, right). A minority of the elements on Polychrome vessels were also used for the other two painted styles. Groups of parallel lines, groups of lines bent at angles, and the use of parallel lines springing from a ground base line were also used for Red-painted pottery, whereas the use of small white dots is preferred for White-on-red vessels.

RED-PAINTED POTTERY

Red-painted was the second most frequent type of painted decoration (Figs 22-3). Overall, the motifs are characterized by an openness of space. The reliance on groups of parallel lines to create motifs differs from the use of broader shapes for motifs in Polychrome-painted pottery, although such are used for Red-painted pottery. The interior was usually self-slipped, with very few red-slipped examples. The use of small, flat, oval-shaped plastics is documented, as are oval and circular string-hole vertically-pierced lugs (Fig. 23d).

The Red-painted pottery consists of two variations: Red-on-white and Red-painted without the use of a white slip. Most frequently, the red was painted on a white-slipped background creating true Red-on-white, but at other times, the decoration was simply Red-painted and was applied directly to the beige, reddish-tan, or yellow-beige vessel surface. In this latter type, the decoration appears two-tone with less contrast between the foreground and background than in Red-on-white (Fig. 6c).

The preserved shapes and decorative elements between the two types seem more or less the same, although the Red-painted without white slip specimens tend to be more neatly painted. Often in the Red-on-white examples, the edges of the lines and bands are not always painted with clean crisp edges but slightly undulate from the brushstrokes: this may have been an aesthetic choice. The reason for the coexistence of these varieties could be due to cultural choice, slight differences in chronology imperceptible in the stratigraphy, or the less common Red-painted without a white slip may even have been imports; future analysis will clarify these

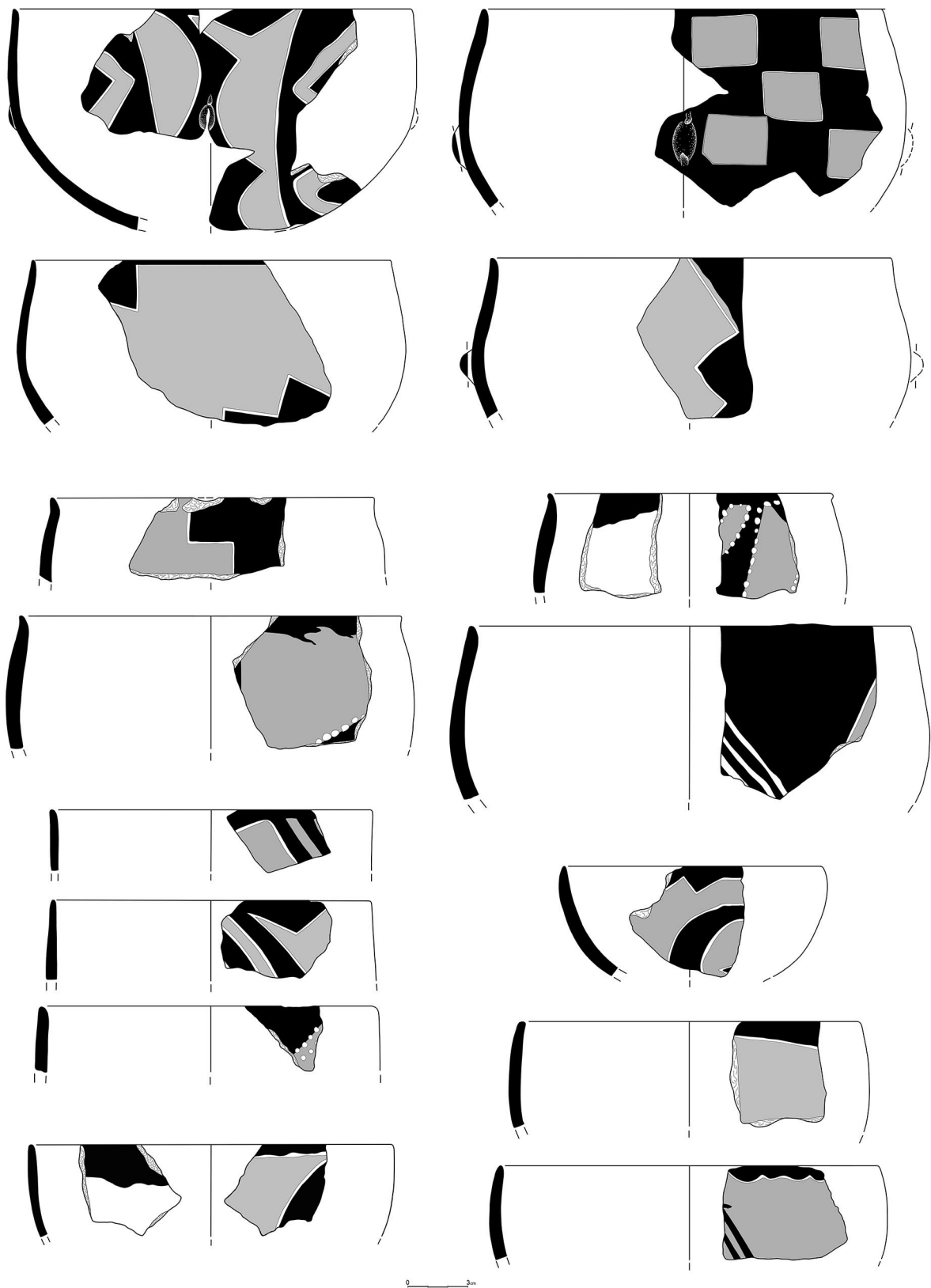

Fig. 20. Polychrome-painted bowl types and motifs.

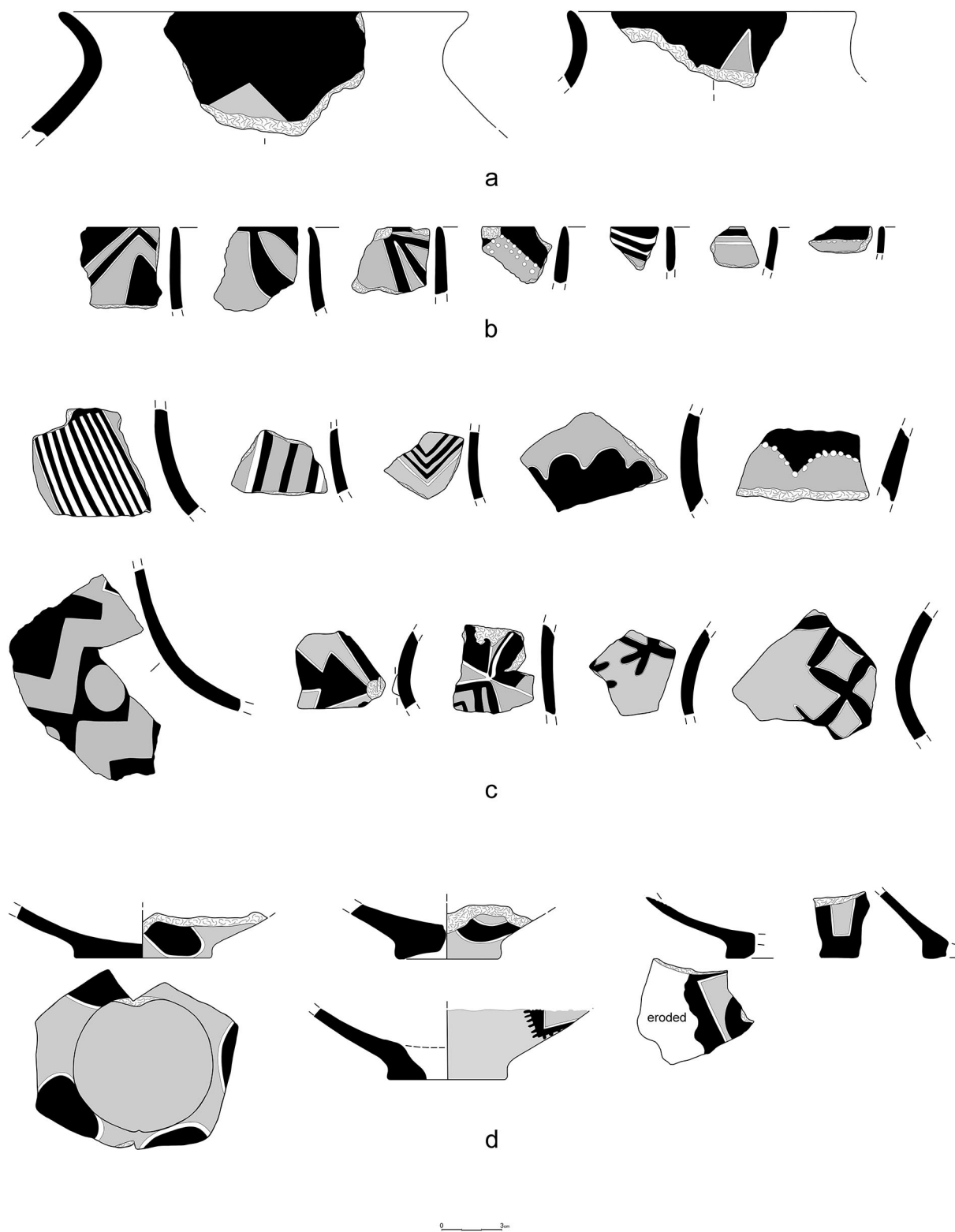

Fig. 21. (a) Polychrome jar sherds. (b) bowl rims. (c) linear and curvilinear motifs. (d) base types.

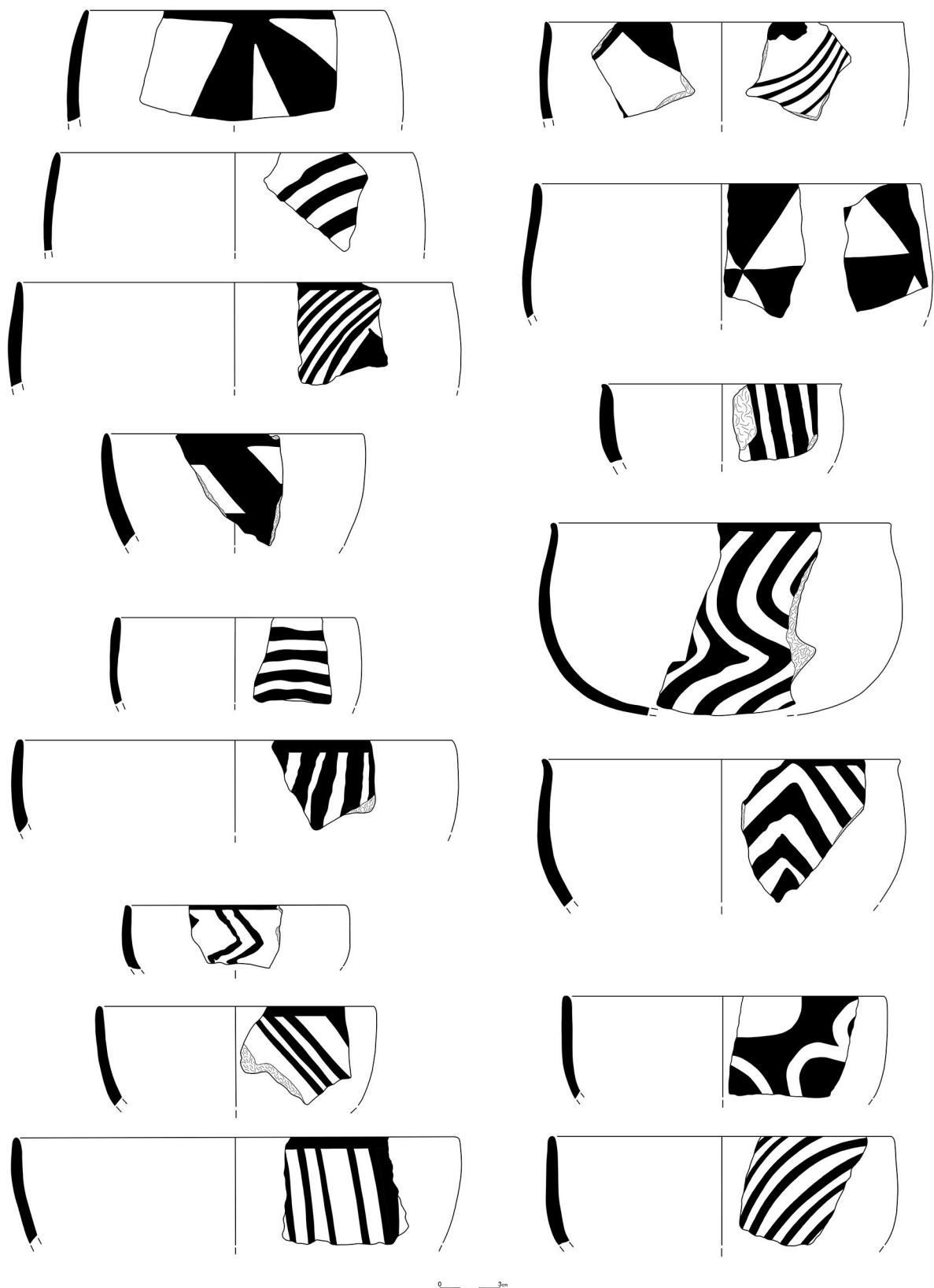

Fig. 22. Red-painted bowl types and motifs.

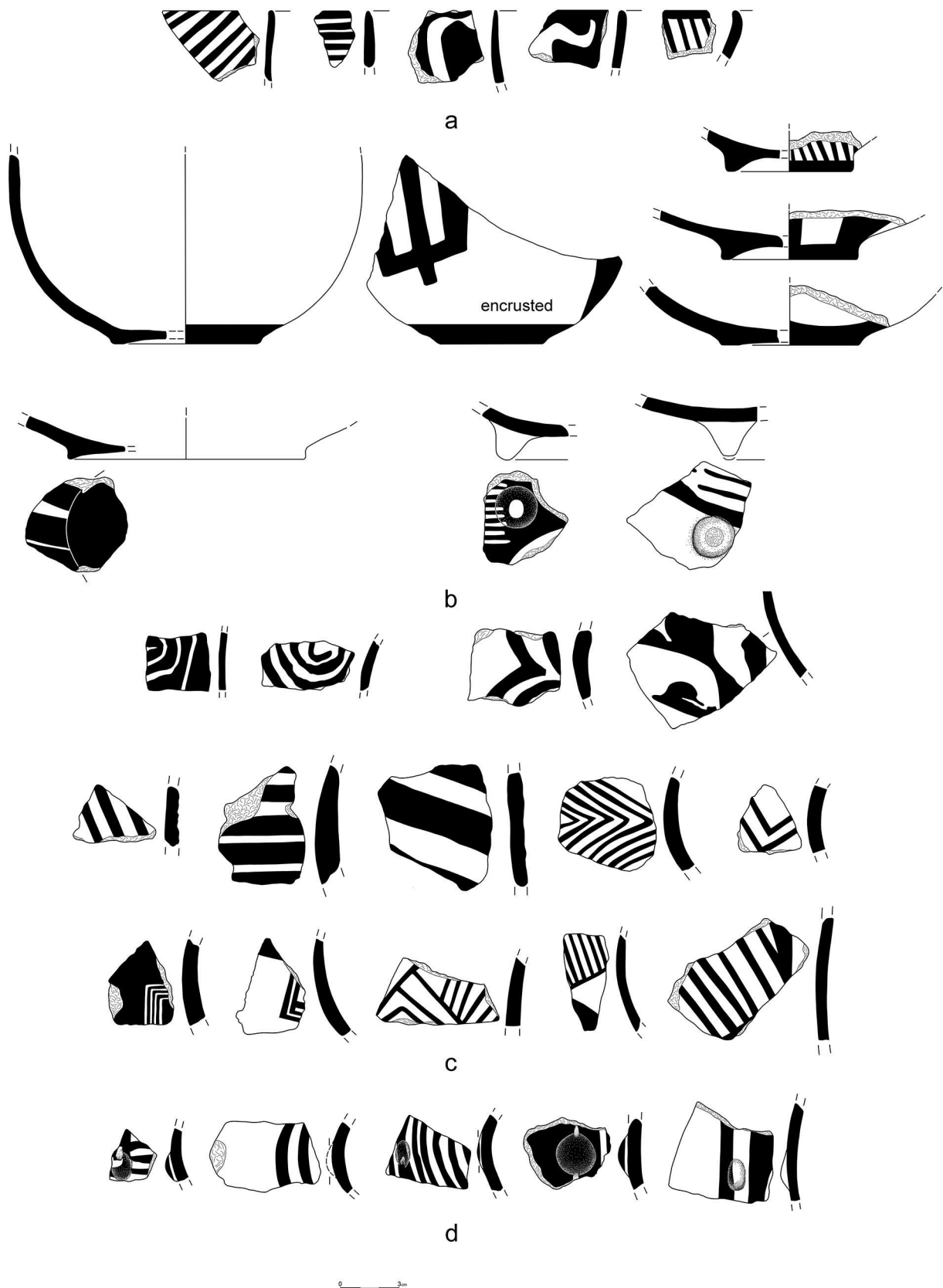

Fig. 23. (a) Red-painted bowl and jar rims. (b) linear and curvilinear motifs. (c) bases and short legs from vessels. (d) perforated string-hole lugs and added plastic pellet decoration.

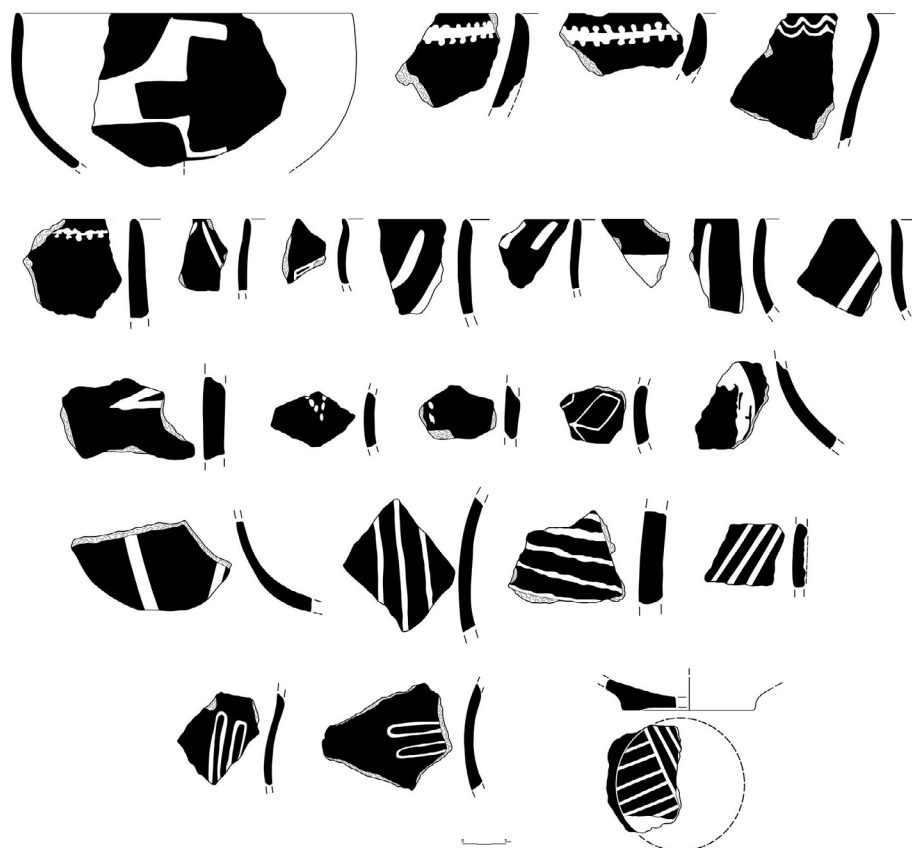

Fig. 24. White-on-red painted pottery shapes and motifs.

possibilities.⁹¹ Due to the similarities between these two varieties, they are discussed here together.

Red-painted decoration was exclusively used for hemispherical, S-profiled, and deep hemispherical bowls with inward-leaning rims (Figs 22, 23a); concave disc bases and short feet were used (Fig. 23b). It does not appear to have been used on jars. Linear and curvilinear elements are not used together as in Polychrome but are kept separate (Figs 22, 23c). The linear elements include groups of parallel thick or thin lines arranged vertically, horizontally, or diagonally from the rim or from a thicker band. Stacked and parallel zigzags were also used. Broader geometric shapes such as triangles are also used as elements, either joined at their apexes, as their own motif, or along with groups of thinner, parallel lines. A few sherds contain groups of parallel lines making angles, some with new lines stemming from one of the lines (often perpendicularly) but it is unclear what the full motifs would have been.⁹²

Irregular curvilinear motifs include spirals and groups of curving lines, sometimes forming

91 At Nea Nikomedeia, red-painted on cream-beige slip was common and the application directly on the burnished light-colored vessel surface rare (Yiouni 1996, 86). The converse was true at Revenia-Korinos, Ritini, Paliambela-Kolindros, and Varenenoi: red-paint was almost always applied on the burnished light-colored vessel surface and rarely on a white slip (Saridaki *et al.* 2019, 132; Urem-Kotsou *et al.* 2017, 328 and pl. VII, 341; Urem-Kotsou *et al.* 2015).

92 Although some of the design elements and motifs can be found in Washburn's (1984) classification into eight patterns and twenty-nine elements, the Red-on-cream at Nea Nikomedeia features broader-areas of decoration, few of which are found at Mavropigi-Fillotsairi (e.g. Classes A, H, G), where groups of parallel lines (linear or curving) seem to have been preferred; these were uncommon at Nea Nikomedeia.

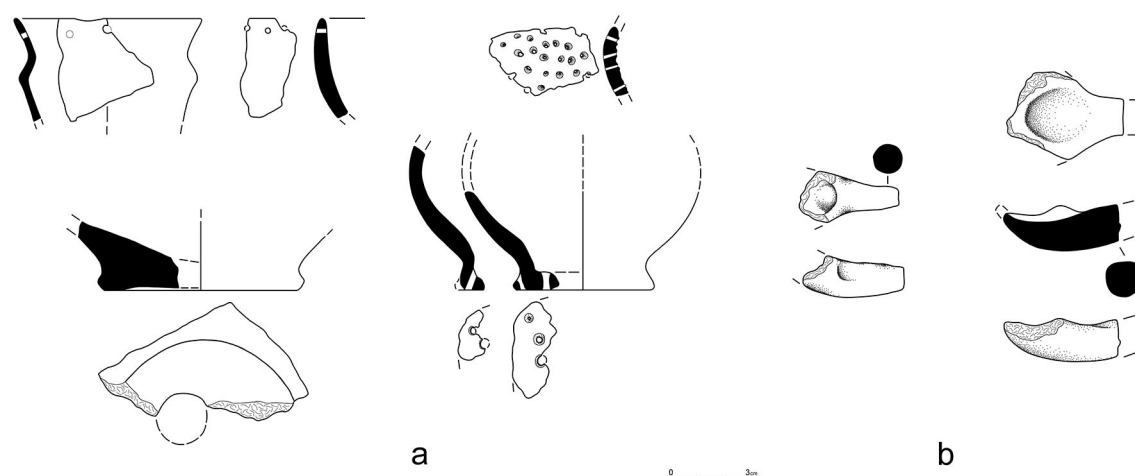

Fig. 25. (a) Sherds with multiple perforations. (b) Small spoons.

a part of a larger curvilinear wave-like element. A minority of the Red-on-white appear inverted as the space between the red areas is so closely reserved: a sort of optical illusion occurs.

WHITE-ON-RED PAINTED POTTERY

White-on-red painted pottery was extremely rare at Mavropigi-Fillotsairi and found in a highly fragmentary state, making it difficult to comprehend the motifs (Figs 24, Fig. 6e).⁹³ In some instances, the white was thickly applied and after burnishing. It was primarily used for thin lines or dots (as in Polychrome painted pottery). An exception is a hemispherical bowl that had a broad area of white applied to create a composite linear-geometric stepped motif (Fig. 24, top left); one side of the motif consists of a sweeping curved side while the other is a step-motif (similar to Polychrome painted examples). This bowl, and in general the White-on-red has a negative, "cut-out" quality.

The rest of the preserved elements consist of: slightly curved lines from just under the rim (possibly a garland-like motif), groups of parallel lines, groups of parallel lines stemming from a base line, short oblique ticks, small dots making rectilinear shapes, elongated double loops (possibly a floral-shape), a thinly-painted parallelogram-like shape, stacked wavy lines under the rim, and dot-edged bands below the rim.

Shapes include S-profiled, hemispherical, and straight-sided bowls and one instance of a hole-mouth jar. In contrast to the other painted pottery, the bowl interiors were typically red-slipped. One disc base featured groups of parallel lines; this was the only instance of a painted disc base in any of the painted categories (Fig. 24, bottom-right).

USE OF CERAMIC VESSELS

At the most basic level, solid ceramic vessels are non-porous containers that hold different

⁹³ White-on-red at all Early Neolithic Balkan sites constitutes a fraction of the assemblage, from a single sherd to a few percentages (Stojanovski 2017, 2)

materials of various forms: solids, liquids, foodstuffs, and other non-edible items. That the Early Neolithic ceramics from Mavropigi-Fillotsairi were designed and used with this generalistic function in mind is seen as the ceramic assemblage is dominated by small and medium-sized hemispherical bowls and medium-sized jars. They were most likely used for temporary and small-scale storage and the presentation and consumption of edible and inedible products at the household level.

The limited capacities of jars (c. less than 5 liters) indicate that they were likely not used for bulk or long-term storage,⁹⁴ but rather for more immediate storing, possibly only for certain items that were edible (e.g. medicinal plants, spices, resin, honey, pigments, salt).⁹⁵ Their open shapes would have made using the vessels for the transportation of goods beyond the settlement impractical (although it is not impossible that empty vessels circulated). Irregularities in the vessel walls, rims, and diameter did not affect the function of these vessels as containers.

In addition to holding solid objects and foodstuffs, jar shapes in particular may have been used to contain liquids because coarser and more porous fabrics facilitate the cooling of liquid contents;⁹⁶ alternatively, their interior surfaces may have been treated post-firing to make them less porous (e.g. tree resins, beeswax)⁹⁷ but there is no macroscopically visible evidence for such treatments. Impressed, incised, and finger-pinched jars may have facilitated a better grip and easier handling of the vessels when full of liquids.⁹⁸ Bowls of all types could have been used for serving and consuming liquids or dry foods. Vessels with string-hole lugs may have been hung up to free up floor space or the lugs may have facilitated the attachment of a lid.⁹⁹

Consistent with other Early Neolithic assemblages throughout Greece (e.g. Franchthi Cave, Achilleion, Sesklo, Nea Nikomedia, Paliambela-Kolindros, Revenia)¹⁰⁰ and the Balkans (proto-Starčevo),¹⁰¹ the vessels do not seem to have been used for cooking food over a fire. This is made manifest by the lack of use-wear evidence, of the sort predicted by ethnographic literature¹⁰² (e.g. attrition, abrasion, scraping, pitting, and sooting) and as shown to exist by a number of

94 This observation is based on parallels with sites in Central Macedonia (Urem-Kotsou *et al.* 2017, 326, 329) and with Vitelli's (1989, 26–7; 1999, 188) following Whittle's (1985, 59) estimate of how many grams of seed per acre were necessary for one household. It was concluded that the small capacity (less than 4 liters) and low numbers of Early Neolithic vessels were not enough to accommodate grain storage for sowing, eating, and maintaining a surplus. The use of storage vessels in northern Greece is more characteristic of the Middle Neolithic but seems to have begun during the late Early-Neolithic/early Middle Neolithic transition (e.g. in Western Macedonia at Varenmoi-Goules and Roditis-Paliambela, and in Central Macedonia at Sossandra, Paliambela-Kolindros, Revenia, Mikri Volvi, and Revenia-Korinos (Urem-Kotsou 2017, 76–8; Georgiadou 2016; 2013, 94).

95 Aside from Varenmoi-Goules, where plant-based lipids were detected in residues (Whelton *et al.* 2018), traces of these other perishable consumables have not yet chemically been detected. They are known, however, from the Late Neolithic in Greece. Beeswax was found at Dikili Tash (Decavallas 2007) and bitumen resin at both Stavroupoli and Makryialos (Urem-Kotsou *et al.* 2004; Urem-Kotsou *et al.* 2002a; 2002b). Salt is increasingly being realized as a valued commodity, for its value to animals, humans, and food preservation but is not yet documented in Greece (Weller 2015; Harding and Kavruk 2013; Tasić 2012; Di Fraia 2011).

96 Low-fired calcareous-tempered fabrics may have also been used to produce watertight vessels (Vitelli 1999 192–3; Budak 1991).

97 Rice 1987, 163–4. Post-firing treatments are typically added to seal surfaces, decrease permeability, or increase vessel strength.

98 Thissen 2017, 86; Vuković 2013, 668–71; Vuković and Svilar 2013.

99 "String-hole pots may have been categorized emically along size classes and lug types, where discrete but essential variations in terms of size, location, and orientation (horizontal or vertical) suggest that they were geared toward different but presumably related uses" (Thissen 2017, 87).

100 Urem-Kotsou *et al.* 2017, 326, 329; Yiouni 2004, 13; Vitelli 1993a, 214; 1989; Bjork 1995, 97–102; Wijnen 1993, n. 40.

101 Vuković 2013, 667.

102 Skibo 2015, 1992.

studies;¹⁰³ however, this cannot be utterly ruled out, as the nature and preservation of such traces is difficult to establish with archaeological ceramics (the more so, if indirect heating with hot ash or coals was used).¹⁰⁴ Furthermore, technological arguments (e.g. quartz inclusions, incomplete/low-fired pottery, and surface treatments) put forward against the use of vessels over a fire consider only the optimizing factors rather than real material constraints: such would imply that only a vessel designed as a cooking pot could be used as a cooking pot.¹⁰⁵ As argued above, the choice of clays and inclusions does indeed look to be mainly related to the manufacture of the pots, not their intended use.¹⁰⁶ Boiling or stewing could have been accommodated by utensils in other materials, such as baskets covered with plaster, clay, mud, dung, or pitch, or skin bags and bark trays. Roasting or parching could have been done directly in hot ashes or coals.¹⁰⁷

Similarly, processing of foodstuffs (with or without indirect heat) that leave no scratches and scrapes – such as soaking, fermenting, or scalding – cannot be ruled out, but these processes have left no characteristic use-wear traces, such as pitting.¹⁰⁸ Abrasive use-wear traces from Mavropigi-Fillotsairi were not found in the ceramics studied thus far, but such traces of abrasion were documented at Giannitsa B,¹⁰⁹ Kovačevo in Bulgaria, and Blagotin in Serbia.¹¹⁰ On the inner walls and lower portions of some vessels there is a whitish-beige crust, similar to the ones noted at other Early Neolithic sites, such as Paliambela-Kolindros,¹¹¹ Revenia-Korinos, and Ritini in Greece.¹¹² Future residue analysis on these examples from Greece will shed light on the nature of the former contents.¹¹³

The few specialized ceramics possibly related to food processing include at least two vessels from phase III with multiple pre-fired pierced holes in their base or walls, which may have been

103 Vuković 2006; 2010b; 2013; Tsirtsoni and Yiouni 2002, 84–5; 2002, 103–10.

104 Skibo 2015; Vieugué 2014.

105 Tsirtsoni 2009, 45–6. Although the rough surfaces of impressed, incised, and finger-pinched pottery do not contribute to thermal properties (Young and Stone 1990), these vessels still could have been used for heating and cooking liquids and stews.

106 This practice continued into the Late Neolithic period; at Dikili Tash the raw material choices were related to the manufacturing of the pots, not their intended function, and no specific cooking fabric was identified. Tsirtsoni and Yiouni 2000, 84–5; 2002, 106.

107 Perlès 2001, 197, 216.

108 Pitting due to fermenting was noted at Blagotin in Serbia (Vuković 2006; 2009; 2010a; 2011; 2017b).

109 Although systematic studies of use-wear on Early Neolithic pottery from Greece are entirely lacking, stirring via rotary motion was documented at Giannitsa B (Chrysostomou 2003, 495, fig. 3). Although Chrysostomou depicts a bow drill, Perlès (2001, 224, n. 49) does not think it was in use during this period. Other means of rotary motion include the friction drill or pump fire drill, which uses a flywheel to generate friction. Scraping abrasion from food preparation in a deep bowl was noted at Nea Nikomedeia (Yiouni 2004, 16, pl. I). Abraded rims were noted at Blagotin in Serbia (Vuković 2011).

110 Bowls from Kovačevo showed use-wear trace of grinding or mashing (Vieugué 2014, 626, fig. 5).

111 These crusts are alternatively referred to as slips, coating, treatments, and crusts (Papadakou 2011, 55–6, figs. 9, 77–82; Papadakou *et al.* 2015, 16, fig. 10; Urem-Kotsou *et al.* 2017, 327, fig. 3b). It is possible that these crusts were produced post-depositional on vessels that once contained certain items, rather than being the preserved remnants, as seen at Kovačevo in Bulgaria, where residue analysis determined a beige crust to be bone powder (Vieugué *et al.* 2015; 2009).

112 While Vieugué *et al.* (2015, 506) suggest that the beige crusts from Giannitsa, Nea Nikomedeia, Achilleion, Melissochori, Chalki in Greece and Anzabegovo, Govlevo, Rakitovo and Karanovo in the Balkans may also be bone powder, but none of these crusts have been chemically analyzed. Preliminary results of chemical analysis of white crusts from Paliambela-Kolindros, and Revenia-Korinos indicate that the crusts could have derived from bone (Stratis 2015, cited in Urem-Kotsou *et al.* 2017) but the final results are not yet published.

113 Residue analysis of Early Neolithic pottery in Greece is a recent and ongoing avenue of inquiry with only three sherds from Achilleion in Thessaly (Björk 1995, 83–7, 123–4) and the three sites of Apsalos, Paliambela-Kolindros, Ritini in Central Macedonia (Whelton *et al.* 2018; Evershed *et al.* 2008) having been tested.

used as strainers or fumigators (Fig. 25a). Small spoons with shallow cavities and short handles would have been impractical for stirring or eating but may have been used for measuring (Fig. 25b).¹¹⁴

Most of the small- and medium-sized monochrome bowls may have been used for the daily serving and consumption of foodstuffs, with painted versions reserved for certain events of social significance. The consumption patterns of vessel types across the site will be fully presented in the final publication, when open areas are integrated into this analysis. At present, a notable concentration of decorated vessels was found in pit 106. Given the fact that only a few houses were probably in contemporaneous use, the consumers of the pottery probably consisted of a nuclear or extended family rather than a larger social group, except, perhaps, on special occasions.¹¹⁵

The contexts and fragmentary nature of the sherds and their deposition at Mavropigi-Fillotsairi demonstrates that the inhabitants utilized the durable ceramics beyond their original function as containers. The fact that the broken vessels were mended by boring holes through the pieces (Fig. 5a) and tying them together with a piece of string or leather indicates that ceramic vessels were considered important enough to be repaired, as does their removal from houses upon their abandonment.

Although the function of pierced or un-pierced sherd discs (Fig. 5b) remains unknown, despite their ubiquity at early Neolithic sites, some of the purported possible uses include counters, tokens, game pieces, lids, loom weights, spindle whorls, or used to steady the top or bottom of a rotating drill shaft, or weighted as a spindle whorl to a bow-drill.¹¹⁶ When vessels could no longer be mended, the sherds were reused in other ways, including as fill for house foundations.

CONCLUDING DISCUSSION

The ceramic data from Mavropigi-Fillotsairi greatly enhances and expands the record of Early Neolithic ceramics in Greece, even though only a portion of the large volume (several tons)¹¹⁷ of ceramic material from Mavropigi-Fillotsairi has been studied and presented (c. over 60,000 sherds) here. The number of jars, bowls, and cups in all sizes and made with a range of fabric types, inclusions, and fired under different conditions speaks of a well-established ceramic potting tradition and technology.¹¹⁸ The simultaneous use of three styles of painted pottery, a multitude of impressed, incised, and finger-pinched decoration alongside undecorated pottery underscores this fact and raises a variety of social questions central to the study of Neolithic ceramics in Greece (e.g. status and gender of the potters, the use of pottery, meaning of decorated pottery, movement of people, technological transfer, and exchange).¹¹⁹

114 Elsewhere, clay spoons and ladles have been proposed for ritual offerings (Gimbutas 1974, 210–1; Perlès 2001, 269) as well as "more mundane uses such as their use during social gatherings or collective meals" (Chourmouziades 1982, 50; Papaeuthymiou-Papanthimou 1998, 268; Perlès 2001, 270), heating or drying small amounts of a substance (Immerwahr 1971, 13), or for collecting flour from a millstone (Treuil 1983, 243).

115 Halstead 2015, 37.

116 See Perlès 2001, 205–51 for a discussion of sherd discs. Sherd discs may have also to scrape out irregularities during vessel formation (Thissen 2017, 83).

117 Large quantities of ceramics are common at Early Neolithic sites in the Balkans (Thissen 2017, 85–6), including Greece (Yiouni 2004, 10, n. 38–9; 1996, 192).

118 Thissen 2017.

119 The concurrent use of these different categories suggests both the significance of the visual appearance of the vessels as well as the importance of carefully perpetuating the decorative tradition within the community

From the variations in shape, fabrics, and decoration it could be deduced that multiple people participated in the creation of pottery,¹²⁰ even if they were not involved in each and every stage of manufacture.¹²¹ Engaging multiple members of the community in small-scale ceramic production for the household level would reduce the time and effort required for making vessels and would provide social opportunities and help cement cultural relationships. Gathering and processing clay, grinding pigments, forming, decorating, and firing pots may have been collaborative creative acts that involved several members of the community and were not limited to certain individuals.¹²² It is also possible that whoever built a pot did not necessarily decorate it. Several hands are indicated by different forming and decorating techniques, but without obvious differences affecting the vessel shapes.¹²³ Amongst the decorated pottery, no two pots bear identical shape and decoration; this fact seems to be true throughout the Neolithic period in Greece whether decorated with paint,¹²⁴ burnishing,¹²⁵ or added plastic decoration,¹²⁶ and seems to indicate cultural choice and a lack of concern about standardization.

Aspects of the assemblage, such as the use of chaff temper, certain morphological features (e.g. the use of three small feet, string-hole lugs), and decorative types (e.g. White-on-red, impressed, incised, and finger-pinched) are reminiscent of Early Neolithic pottery that was traditionally thought to begin later, c. 6100 BC, in the central Balkans (Starčevo), the Pannonian basin (Starčevo-Criș-Körös),¹²⁷ and slightly later still in the Eastern Adriatic (e.g., Impresso/Cardium culture).¹²⁸ At Mavropigi-Fillotsairi, these "diagnostic" types are found simultaneously, and not only in a few contexts possibly dating as early c. 6400/6300 BC,¹²⁹ but also in contexts dating more securely to c. 6300 and 6200 calBC, just slightly earlier than previously thought for painted and "impresso" pottery in southeastern Europe and Greece (Fig. 3a).¹³⁰

The technological achievement of Polychrome-painted pottery is noteworthy as it is otherwise virtually unknown in Greece until the Late Neolithic period, c. 5500 or 5400 BC.¹³¹

and between generations, while remaining flexible enough to adopt and incorporate features from local communities and influences from the surrounding environments (Thissen 2017, 85–7).

120 Tsirtsoni 2009, 49.

121 Discrepancies in wall thickness, symmetry, and imperfections in slips and decoration may also suggest multiple potters in the form of apprentices (Thissen 2017, 85–7).

122 These suggestions differ from the arguments that the first pottery in Greece (at least from the Franchthi Cave) was produced by a limited number of craft specialists, particularly women, and that they enjoyed a high level of social status as potters and shamans: as made by Vitelli (1993, 254–5; 1995, 60–2; 1999, 188, 191–2; Perlès and Vitelli 1999, 102–3).

123 Vitelli also noted multiple concurrent potters at the Franchthi Cave and Paralia in the Early Neolithic (Perlès and Vitelli 1999, 96).

124 Mavridis 2008.

125 Kalogirou 1994, 14.

126 Vitelli 1977, 23.

127 Thissen and Reinbruber 2017.

128 c. 5950 BC (Müller 1988, 1994).

129 See above note 19 and Bonga (2019, 163). These "early" dates come from charcoal samples.

130 See above Absolute Dating and notes 61, 63–4 and Bonga (2019). It has also recently been demonstrated that painted pottery from the very beginning of the Neolithic in southeastern Europe (Krauß 2011, 122; Stojanovsk 2017).

131 It should be noted that mineral pigments and organic paints (bitumen) were used to produce another type of Polychrome at Varemnoi-Goules (Urem-Kotsou *et al.* 2017, 474, Plate X, b; Urem-Kotsou *et al.* 2014, fig. 10, n. 4). Polychrome-painted pottery using both ferruginous and manganese-based pigments on the same vase, like that of Mavropigi-Fillotsairi, is currently unknown in the Middle Neolithic period of Greece. It is documented as the start of the Late Neolithic period (e.g. Tsangli phase in Thessaly with B3ζ and B3β), beginning c. 5500 or 5400 BC, when, it was believed, that potters first had full knowledge of the properties of mineral pigments and

Aside from the above mentioned sites in the immediate vicinity of Mavropigi-Fillotsairi with Polychrome-painted pottery, greater quantities of strikingly similarly decorated pottery is found at Early Neolithic Podgori I in the Korça basin in Albania. No polychrome pottery was recovered at Vashtëmi, but other ceramic features (e.g. spoons, small legs) and pottery (e.g. impressed, incised, and finger-pinched decorated)¹³² are identical to those from Mavropigi-Fillotsairi.¹³³

The similarities of the material culture between these sites, only a few days' walk away from one another, attests to the cultural complexity and frequency of interaction between these early farming communities. It suggests that sites in and around the plain of Ptolemaïda must be included in network of contacts and trade routes between the Korça basin, Central Macedonia, and Thessaly. The lithic evidence, also supports close interaction between these regions, as honey-colored flint or "silex blond" recovered at Mavropigi-Fillotsairi originated from northwestern Albania, even if was traded through Thessaly, as was obsidian from the Cycladic island of Melos.¹³⁴ It also demonstrates that the relationships between these areas were developed much earlier than previously thought,¹³⁵ and that the long-lasting intensity of these regional interactions should be more closely considered.¹³⁶

It is worth considering also the relationship with early Polychrome pottery that occurs in Bulgaria and southern Thrace around c. 6000 BC and later, as it is related to the wider debate on the trajectories taken in the Neolithisation of Southeast Europe and Greece. Due to geographical distance, they may simply be two independent trajectories involving analogous (but unconnected) ceramic, technological, or cultural developments. Yet, the Polychrome pieces found at Aşağı Pınar in Turkish Thrace are considered imports from the Western Balkans,¹³⁷ and the long-distance procurement of Balkan flint from Bulgaria during the Early Neolithic period also suggests a high degree of mobility and exchange.¹³⁸ Polychrome is known in southwestern Bulgaria (e.g., Cavdar and Rakitovo) after 5900–5800 BC¹³⁹ and the Polychrome from Podgori I in Albania has been arguably linked to the material with Cavdar.¹⁴⁰ Population movement into Thrace from west to east has also been suggested recently on the evidence of painted pottery,¹⁴¹ which raises the questions of the movement of people, pots, and technological ideas. The course of the discussion may also depend if one chooses to define Polychrome pottery as a subset of the white-painted pottery that appears

firing techniques (Demoule and Perlès 1993, 392).

132 The type of impressed, incised, and finger-pinched decorated pottery found at Vashtëmi and Podgori is known in the Albanian literature as the Devollite type (Korkuti 1982; Prendi and Andrea 1981).

133 The exact dating of these sites remains unclear and has been contradictorily presented between excavation reports (Ruzi 2012, 4). Recent corings are reported at Podgori (Beta-253231, c. 6070–5970 BC) and Vashtëmi (Beta-253236, c. 6470–6370 BC) (Allen and Gjipali 2014, 109, table 1.) Although these corings remain to be substantiated by dates from the newly excavated archaeological levels, they seem to confirm the results of the recent macroscopic and archaeometric analysis that implied the antiquity of Vashtëmi (Andoni 2017; Ndreçka *et al.* 2017; Ruzi 2012).

134 Kaczanowska and Kozłowski 2016, 57, 72, 89.

135 Previously, the interaction between these regions was not known until the Late Neolithic (Lera *et al.* 2015).

136 The Polychrome pottery, for instance, uses "Thessalian" motifs, but the use of thin white outlines is a new element, possible "invented" in Western Macedonia.

137 Özdoğan 2011, 88.

138 Gurov 2018.

139 Lichardus-Itten *et al.* 2002, 129, fig. 19.3.

140 Bunguri 2014, 89.

141 Nikolov 2017, 73, 77 (contra Özdoğan 1997); Nikolov 2016.

c. 6100–6000 BC;¹⁴² yet it has also been argued that clusters of white-painted pottery are unrelated.¹⁴³

The emerging pattern from the ceramics of Early Neolithic Greece is not only one of cultural preference and variability at both the site and regional scales, as shown by recent ceramic studies in the Pieria.¹⁴⁴ In contrast with sites in Central Macedonia, Mavropigi-Fillotsairi demonstrates a larger proportion of decorated vessels (c. 10%) in the assemblage. The variety of surface colors and decorative types at Mavropigi-Fillotsairi indicates the competence and mastery over their materials the potters enjoyed, and with which they felt comfortable to experiment.¹⁴⁵ This receptiveness to the concurrent use of several decorative systems, surface treatments, and colors of monochrome pottery also suggests frequent and sustained interaction with other communities, not only in the immediate plain of Ptolemaïda, but with those in the more distant basins and plains to the east, south, west, and northeast.¹⁴⁶ The geographical centrality of Mavropigi-Fillotsairi was embodied in the ceramic choices, which incorporates elements from all cardinal directions.

The inhabitants of Mavropigi-Fillotsairi may have been among the first Neolithic people to arrive not only in Western Macedonia but also into northern Greece (from the Near East or Anatolia),¹⁴⁷ even if the precise route they took cannot be clearly traced. They may have initially entered through Thrace, or from the Pagasetic Gulf and moved northward from Thessaly (possibly through the Sarantaporos pass down the middle Haliakmon River), or even from the great deltas of the Thermaic Gulf, following watercourses upstream.¹⁴⁸

Early Neolithic communities, like Mavropigi-Fillotsairi, were always exploring and exploiting new and better resources in their broader surrounding areas. In this sense, the inhabitants of Mavropigi-Fillotsairi were at both the technical and physical frontier of Neolithic expansion into southeastern Europe.¹⁴⁹ The potters were pioneers in a new environment who identified and developed various clay sources and raw materials with different properties and so became skilled at not only a variety of technological processes in forming and firing their vessels, but also in approaches in decorating them.

142 Bonga 2017, 378; Krauß 2011; Schubert 1999.

143 Pavúk 2007. Stojanovski (2017, 8) dates Vashtëmi and Podgori after 5800 calBC, based on the complexity of the motifs and geographic association with sites in Pelagonia, but that dating would be too late by the one proposed in this paper.

144 Saridaki *et al.* 2019; Urem-Kotsou *et al.* 2017. These studies found that not only do the proportions of decorated types vary, but so do the clay procurement, processing, and firing choices. Revenia-Korinos and Ritini yielded a fair amount of painted pottery, but it was scarce at Paliambela-Kolindros and Varemnoi-Goules. Conversely, incised, impressed, and finger-pinched decorated pottery was common at Paliambela-Kolindros but rare at Varemnoi-Goules and Roditis-Paliambela. Potters at Paliambela-Kolindros exploited a range of non-calcareous clays sourced from up to 5 km away from the site and fired them to produce different surface colors, whereas at Revenia-Korinos potters selected a limited range of non-calcareous clays in the immediate area of the settlement and fired them to produce light colored surfaces.

145 Saridaki *et al.* 2017; 2014; Urem-Kotsou *et al.* 2017, 329; Dimoula 2017, 215.

146 Similar conclusions were made for sites in Pieria (Urem-Kotsou *et al.* 2017, 331).

147 Maniatis 2014; Perlès 2003.

148 It should be noted that the course (as well as the) source for the Haliakmonas River, which flows into the Aegean Sea is in the Pindus mountains near to the source for the Devoll River, which flows into the Adriatic Sea, is only some 35 km southeast of Vashtëmi and possibly these river courses, although not navigable, provided a continental route to both seas.

149 Thissen (2017, 80, 87–8) has also described the first ceramic communities of Southeastern Europe as pioneer-movers, some of whom were expert potters setting up their assemblages in the new environment.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to extend my deep gratitude to Georgia Karamitrou-Mentessidi for permission to publish the material, to Nikos Efstratiou for all of his encouragement and mentorship, and to Stephania Michalopoulou for her indispensable help and friendship. Without their assistance, the project would not have been possible. I would also like to thank Janusz K. Kozłowski, Elisabetta Starnini, and Katerina Papayianni for our exchanges and their contributions to my understanding of the site. I also warmly thank the 30th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the Archaeological Museum of Aiani, where my research was conducted. In particular the directors Areti Chondrogianni-Metoki and Christina Ziota, as well as Katerina Anagnostopoulou, Anna Karakasi, and the museum guards and staff. Grateful thanks also are owed to Soultana Valamoti, Anastasia Mavromati, and Anastasia Dimoula for initiating and performing petrographic analysis.

To the numerous friends and colleagues working on Early Neolithic pottery for the exchanging ideas and their bibliographical help, I happily acknowledge my debts: Susan Allen, Eugene Ruzi, Eda Andoni, Akis Tsonos, Dushka Urem-Kotsou, Anna Papaioannou, Stavros Kotsos, and Eleni Nodarou. A number of colleagues and scholars have helped me improve this manuscript and I kindly thank them for their time and constructive criticisms: Kostas Kotsakis, Tsirtsoni Zoï, Donald Haggis, Agathe Reingruber, Niki Saridaki, Triseugeni Papadaku, Melissa Eaby, Heidi Senn, Doniert Evely, and the anonymous reviewer from the Athens University Review of Archaeology.

The post-doctoral research presented in the paper was partly funded with the support of an 23rd Onassis Fellowships Program for International Scholars Category E Research Grant (October 2017–September 2018) and I thank the Alexander S. Onassis Foundation and Frederique Hadgiantoniou for their financial and logistical support.

CAPTIONS TO FIGURES

All photographs, maps, and illustrations were produced by the author, unless otherwise noted.

BIBLIOGRAPHY

- Adaktylou, F.S. 2017. "Ο νεολιθικός οικισμός στα Πεβένια Πιερίας." (M.A. Thesis, Aristotle University of Thessaloniki).
- Allen, S., and I. Gjipali. 2014. "New Light on the Early Neolithic Period in Albania: The Southern Albania Neolithic Archaeological Project (SANAP), 2006–2013." In *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies. 65th Anniversary of Albanian Archaeology, 21–22 November, Tirana 2013*, edited by L. Përzhita, I. Gjipali, G. Hoxha, B. Muka, and N. Molla, 107–19. Tirana: Centre for Albanian Studies and Institute of Archaeology.
- Andoni, E. 2017. "Investigating Ceramic Differences during the Early Neolithic in the South-eastern of Albania: The Settlements of Podgori and Pogradec." *Anglisticum Journal* 6(2):20–8.
- Andreou S., M. Fotiadis, and K. Kotsakis. 1996. "Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece." *AJA* 100(3):537–97.
- Arnold, D.E. 2017. "Raw Material Selection, Landscape, Engagement, and Paste Recipes: Insights from Ethnoarchaeology." In *Matières à Penser. Raw Materials Acquisition and Processing in Early Neolithic, Proceedings of the Workshop of Namur (Belgium), May 29–30, 2015*, edited by L. Burnez-Lanotte, 15–27. Paris: Société préhistorique française.
- . 1985. *Ceramic Theory and Cultural Process*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ballut, C., J. Renard, W.G. Cavanagh, and R. Orgeolet. 2017. "Pottery Firing Structures in the Early Mediterranean: Micromorphological Evidence and Archaeological Data from Middle Neolithic Kouphovouno (Southern Greece)." *EJA* 20:98–119.
- Benvenuti, A., and L. Metallinou. 2002. "La ceramica impressa della Grecia." In *Le ceramiche impresse nel neolitico antico: Italia e Mediterraneo*, edited by M.A. Fugazzola Delpino, A. Pessina, and V. Tiné, 17–28. Rome: Istituto poligrafico e Zecca dello Stato.
- Betancourt, P., T. Gaisser, E. Koss, R. Lyon, F. Matson, S. Montgomery, G. Myer, and C. Swann. 1979. *Vasiliki Ware. An Early Bronze Age Pottery Style in Crete*. Göteborg: P. Åström Forlag.
- Björk, C. 1995. *Early Pottery in Greece. A Technological and Functional Analysis of the Evidence from Neolithic Achilleion, Thessaly*. SIMA 116. Stockholm, P. Åström Forlag.
- Bonga, L. 2019. "Early Ceramic Styles and Technologies in the Aegean and the Balkans. Retrospect and Prospects." *Documenta Praehistorica* 46:158–72.
- . 2017. "Thoughts on the Preliminary Study of Early Neolithic Decorated Pottery from the Central Origma at Mavropigi-Filotsairi." In *Landscapes and Interaction in Neolithic Greece, Institute for Mediterranean Studies, Rethymno, Crete, 29–30 May 2015 Proceedings from the International Conference, Communities*, edited by A. Sarris, E. Kalogiropoulou, T. Kalayci, and L. Karimali, 371–84. International Monographs in Prehistory, *Archaeological Series* 20. Michigan: Ann Arbor.
- Bunguri, A. 2014. "Different Models for the Neolithisation of Albania." *Documenta Praehistorica* 41:79–94.
- Budak, M.K. 1991. "The Function of Shell Temper in Pottery." *The Minnesota Archaeologist* 50(2):53–9.
- Merriam-Webster Online Dictionary 2019. s.v. *Burrow pit*. <https://www.merriam-webster.com/>.
- Çilingiroğlu, C. 2016. "Impressed Pottery as a Proxy for Connectivity in the Neolithic Aegean and Eastern Mediterranean." In *Of Odysseys and Oddities. Scales and Modes of Interaction between Prehistoric Aegean Societies and Their Neighbours*, edited by B.P.C. Molloy, 75–96. *Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 10. Oxford: Oxbow.
- . 2010. "The Appearance of Impressed Pottery in the Neolithic Aegean and Its Implications for Maritime Networks in the Eastern Mediterranean." *Türkisch Academy of Sciences Journal of Archaeology* 13:9–22.
- Ciobotaru, D., B. Horejs, and R. Krauß. Eds. 2011. *Beginnings—New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin. Papers of the International Workshop 8th–9th April 2009, Istanbul. Deutsches Archäologisches Institut, Forschungscampus 1, Menschen—Kulturen—Traditionen, Von der Sesshaftigkeit zur komplexen*. Rahden: M. Leidorf.
- Chondrogianni-Metoki, A. 2004. "Αλιάκμων 2000–2002. Σωστική ανασκαφή σε δύο οικισμούς της Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής περιόδου." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 16:557–70.
- Chourmouziadis, G., P. Asimakopoulou-Atzaka, and K.A. Makris. Eds. 1982. *Μαγνησία: Το χρονικό ενός πολιτισμού*. Athens: Kapon.
- Chourmouziadis, G. 1971. "Η διακοσμημένη

- κεραμική της αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου εις την Θεσσαλίαν." *Αρχαιολογική Εφημερίδα*:165-87.
- Chrysostomou, P. 2003. "Νέα στοιχεία από τη νεολιθική έρευνα στην επαρχία Γιαννιτσών. Μια άγνωστη μορφή προϊστορικής γραφής." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 15 (2001):489-500.
- _____. 1997. "Νεολιθικός οικισμός των Γιαννιτσών Β. Νέα δεδομένα εκσκαφής (1992-1993)." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 7 (1993):135-46.
- Chrysostomou, P., T. Jagoulis, and A. Mäder. 2015. "The 'Culture of Four Lakes'. Prehistoric Lakeside Settlements (6th-2nd mill. BC) in the Amineon Basin, Western Macedonia, Greece." *Archäologie Schweiz* 38(3):24-32.
- Darcque, P., and R. Treuil. 1998. "Un 'bucrane' néolithique à Dikili Tash (Macédoine orientale): parallèles et perspectives d'interprétation." *BCH* 122:1-25.
- Decavallas, O. 2007. "Beeswax in the Neolithic: Perforated Sherds from the Northern Aegean: New Economic and Functional Implications." In *Cooking Up the Past: Food and Culinary Activities in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, edited by C. Mee, and J. Renard, 148-57. Oxford: Oxbow.
- Demoule, J-P., and C. Perlès. 1993. "The Greek Neolithic: A New Review." *Journal of World Prehistory* 7(4):355-416.
- Di Fraia, T. 2011. "Salt Production and Consumption in Prehistory: Towards a Complex Systems View." In *Exotica in the Mediterranean*, edited by A. Vianello, 26-32. Oxford: Oxbow.
- Dimoula, A. 2017. Early Pottery Mobility: The Case of Early Neolithic Thessaly, Greece. *JAS Reports* (12):209-18.
- Dimoula, A., A. Pentedeka, and K. Filis. 2014 "Lete I. The Pottery of a Neolithic Site in Central Macedonia 100 Years After." In *1912-2012: Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, 22-24 Νοεμβρίου 2012*, edited by E. Stephani, N. Merousis, and A. Dimoula, 491-504. Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης 22. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Evershed, R.P., S. Payne, A.G. Sherratt, M.S. Copley, J. Coolidge, D. Urem-Kotsou, K. Kotsakis, M. Özdoğan, A.E. Özdoğan, O. Nieuwenhuys, P.M.M.G. Akkermans, D. Bailey, R.-R. Andeescu, S. Campbell, S. Farid, I. Hodder, N. Yalman, M. Özbaraşan, E. Bıçakcı, Y. Garfinkel, T. Levy, and M.M. Burton. 2008. "Intensification of Milk Production and Use Related to Increased Cattle Herding by the Prehistoric Farmers of Central/SE Europe and the Near East." *Nature* 455:528-31.
- Fidanoski, L. 2009. "Pottery Production." In *Neolithic Communities in the Republic of Macedonia*, edited by G. Naumov, L. Fidanoski, I. Tolevski, and A. Ivkowska, 65-80. Skopje: Dante.
- Georgiadou, A. 2016. *Το Νεολιθικό Σπίτι της Σωσάνδρας*. Thessaloniki: University Studio Press.
- _____. 2013. "Το Νεολιθικό Σπίτι της Σωσάνδρας." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 23:87-95.
- Gimbutas, M. 1974. *The Gods and Goddesses of Old Europe: 7,000 to 3,500 BC, Myths, Legends and Cult Images*. Berkeley: University of California Press.
- Güldoğan, E. 2010. "Mezraa-Teleilat Settlement 'Impressed' Ware and Transferring Neolithic Life Style." In *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, May, 5th-10th 2009*, edited by P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro, N. Marchetti, and L. Romano, 375-80. Wiesbaden: "Sapienza" Università di Roma 3.
- _____. 2008. "An Experimental Study of the Decorative Techniques in Comb-impressed 'Impresso' Ware Group Mezraa-Teleilat." *Türkisch Academy of Sciences Journal of Archaeology* 11:155-66.
- Gurova, M. 2018. "Flint Assemblages in the Context of Cultural Transition during the 6th Millennium BC: A Case Study from Bulgaria." *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 8(2):113-44.
- Halstead, P. 2015. "Feast, Food and Fodder in Neolithic-Bronze Age Greece. Commensality and the Construction of Value." In *Between Feasts and Daily Meals. Towards an Archaeology of Commensal Spaces*, edited by S. Pollock, 29-61. *Berlin Studies of the Ancient World* 30. Berlin: Edition Topoi.
- Harding, A., and V. Kavruk. Eds. 2013. *Explorations in Salt Archaeology in the Carpathian Zone*. Budapest: Archaeolingua.
- Hofmanová, Z., S. Kreutzer, G. Hellenthal, C. Sell, Y. Diekmann, D. Díez-del-Molino, L. van Dorp, S. López, A. Kousathanas, V. Link, K. Kirsanow, L.M. Cassidy, R. Martiniano, M. Strobel, A. Scheu, K. Kotsakis, P. Halstead, S. Triantaphyllou, N. Kyparissi-Apostolika, D. Urem-Kotsou, C. Ziota, F. Adaktylou, S. Gopalan, D.M. Bobo, L. Winkelbach, J. Blöcher, M. Unterländer, C. Leuenberger,

- Ç. Çilingiroğlu, B. Horejs, F. Gerritsen, S.J. Shennan, D.G. Bradley, M. Currat, K.R. Veeramah, D. Wegmann, M.G. Thomas, C. Papageorgopoulou, and J. Burger. 2016. "Early Farmers from across Europe Directly Descended from Neolithic Aegeans." *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 113(25):6886–91.
- IGME 1982a. *Geological map of Greece, 1:50.000. Kozani Sheet*. Athens: Institute of Geology and Mineral Exploration.
- IGME 1982b. *Geological map of Greece, 1:50.000. Siatista Sheet*. Athens: Institute of Geology and Mineral Exploration.
- Immerwahr, S.A. 1971. *The Athenian Agora. The Neolithic and Bronze Age. Athenian Agora XIII*. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Kaczanowska, M., and J.K. Kozłowski. 2016. "2. Mavropigi Chipped Stone Assemblages." In G. Karamitrou-Mentessidi, N. Efstratiou, M. Kaczanowska, and J.K. Kozłowski, "Early Neolithic Settlement of Mavropigi in Western Greek Macedonia." *Eurasian Prehistory* 12(1–2):71–96.
- Kalogirou, A. 1994. "Production and Consumption of Pottery in Kitrini Limni, West Macedonia, Greece, 4500–3500 BC" (PhD diss. Univ. of Indiana).
- Karamitrou-Mentesidi, G. 2014. "Περί προϊστορικών θέσεων στη δυτική Μακεδονία; νομοί Κοζάνης και Γρεβενών." In *1912–2012: Εκατό Χρόνια Έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22–24 Νοεμβρίου 2012*, edited by E. Stefani, N. Merousis, and A. Dimoula, 233–50. Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης 22. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- _____. 2013. "Εορδαία 2009: Η έρευνα στην Αναρράχη και στη Μαυροπηγή." *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Άνω Μακεδονία* 1:275–300.
- _____. 2005. "Μαυροπηγή 2005. Λιγνιτωρυχεία και αρχαιότητες." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 19:511–40.
- Karamitrou-Mentessidi, G., N. Efstratiou, M. Kaczanowska, and J.K. Kozłowski. 2016. "Early Neolithic Settlement of Mavropigi in Western Greek Macedonia." *Eurasian Prehistory* 12(1–2):47–116.
- Karamitrou-Mentessidi, G., N. Efstratiou, J. K. Kozłowski, M. Kaczanowska, Y. Maniatis, A. Curci, S. Michalopoulou, A. Papathanasiou, and S.M. Valamoti. 2013. "New Evidence on the Beginning of Farming in Greece: The Early Neolithic Settlement of Mavropigi in Western Macedonia (Greece)," *Antiquity* 87. <http://antiquity.ac.uk/projgall/mentessid-i336/>.
- Karamitrou-Mentessidi, G., C. Lokana, and K. Anagnostopoulou. 2014. "Δύο θέσεις της Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής στην Ποντοκώμη και στη Μαυροπηγή Εορδαίας." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 24 (2010):39–52.
- Koromila, G. 2016. "From Archaeological Sediments to Human Practice: A Comparative Geoarchaeological Study of Open Areas in the Neolithic of Northern Greece." (PhD diss. Univ. of Reading)
- Kotsakis, K. 2018. "Eating Out: Food and Social Context in the Early Neolithic of Greece." In *Social Dimensions of Food in the Prehistoric Balkans*, edited by M. Ivanova, B. Athanassov, V. Petrova, D. Takorova, and P.W. Stockhammer, 31–46. Oxford: Oxbow.
- _____. 2014. "Domesticating the Periphery. New Research into the Neolithic of Greece." *Pharos* 20:41–73. <https://10.2143/PHA.20.1.3064536>
- Korkuti, M. 2007. "The Early Neolithic of Albania in a Balkan Perspective." In *A Short Walk through the Balkans: The First Farmers of the Carpathian Basin and Adjacent Regions*, edited by M. Spataro, and P. Biagi, 113–8. *Quaderno* 12. Trieste: Società Preistoria Protostoria Friuli-V.G., Trieste.
- _____. 1995. *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien. Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans* 4. Darmstadt: P. von Zabern.
- _____. 1982. "Vashtemia, një Vendbanim i Neolitit të Hershëm." *Iliria* 2:91–146.
- Kozatsasa, Y. 2017. "Τεχνολογία της νεολιθικής κεραμικής. Ανάλυση μέσω αξονικής μικροτομογραφίας ακτίνων Χ." PhD thesis, Aristotle Univ. of Thessaloniki.
- Kozatsasa, Y., K. Kotsakisa, D. Sagrisb, and K. David. 2018. "Inside Out: Assessing Pottery Forming Techniques with Micro-CT Scanning, An Example from Middle Neolithic Thessaly." *Journal of Archaeological Science* 100:108–19.
- Krahtopoulou, A., A. Dimoula, A. Livarda, and N. Saridaki. 2018. "The Discovery of the Earliest Specialised Middle Neolithic Pottery Workshop in Western Thessaly, Central Greece." *Antiquity* 92(362):1–7. <https://doi.org/10.15184/aqy.2018.54>.

- Krauß, R. 2011. "Neolithization between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin – an Introduction." In *Beginnings – New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin. Papers of the International Workshop 8th – 9th April 2009, Istanbul*, edited by D. Ciobotaru, B. Horejs, and R. Krauß, 1–7. *Deutsches Archäologisches Institut, Forschungscluster 1, Menschen-Kulturen-Traditionen*. Rahden: M. Leidorf.
- Kyparissi-Apostolika, N. 2012. "Indications of the Presence of Middle Neolithic Pottery Kilns at Magoula Imvrou Pigadi, SW Thessaly, Greece." *Documenta Praehistorica* 39:433–42.
- Lera, P., S. Oikonomidis, A. Papayiannis, and A. Tsonos. 2015. "Βαλκανικές γεωγραφικές αντιστοιχίες: ενδεικτικές σχέσεις μεταξύ της ΝΑ Αλβανίας και της Θεσσαλίας μέσα από τη Νεολιθική κεραμική." In *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος, Θεσσαλία, 15.3–8.3.2012: I*, edited by A. Mazarakis Ainian, and A. Alexandridou, 17–28. *Archaeological Meeting of Thessaly and Central Greece 4*. Volos: University of Volos.
- Lespez, L., Z. Tsirtsoni, P. Darcque, and H. Koukouli-Chryssanthaki. 2013. "The Lowest Levels at Dikili Tash, Northern Greece: A Missing Link in the Early Neolithic of Europe." *Antiquity* 87:30–45.
- Lichardus-Itten, M., J. Lichardus, and V. Nikolov. 2002. *Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 74*. Bonn: Habelt.
- Lichter, C. and R. Merić, Eds. 2005. *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium cal BC: Proceedings of the International Workshop, Istanbul, 20–22 May 2004*. Istanbul: Ege Yayinlari.
- Malamidou, D. 2016. "Kryoneri, Nea Kerdyllia: A Settlement of the Late Neolithic and Early Bronze Age on the Lower Strymon Valley, Eastern Macedonia." In *The Human Face of Radiocarbon: Reassessing Chronology in Prehistoric Greece and Bulgaria, 5000–3000 cal BC*, edited by Z. Tsirtsoni, 299–315. *Maison de l'Orient et de la Méditerranée 69*. Lyon: Jean-Pouilloux.
- . 2007. "Kryoneri: A Neolithic and Early Bronze Age Settlement in the Lower Strymon Valley." In *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. In the Steps of James Harvey Gaul Volume 2. Proceedings of the International Symposium "Strymon Praehistoricus"*, edited
- H. Todorova, M. Stefanovich, and G. Ivanov, 297–308. Düsseldorf: Gerfa Henkel Stiftung.
- Manen, C., T. Perrin, J. Guilaine, L. Bouby, S. Bréhard, F. Briois, F. Durand, P. Marinval, and J-D Vigne. 2018. "The Neolithic Transition in the Western Mediterranean: A Complex and Non-linear Diffusion Process-the Radiocarbon Record Revisited." *Radiocarbon* 61 (2):531–71.
- Maniatis, Y. 2014. "Χρονολόγηση με άνθρακα-14 των μεγάλων πολιτισμικών αλλαγών στην προϊστορική Μακεδονία πρόσφατες εξελίξεις." In *1912–2012: Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22–24 Νοεμβρίου 2012*, edited by E. Stephani, N. Merousis, and A. Dimoula, 205–22. Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης 22. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Maniatis, Y., R. Treuil, and Z. Tsirtsoni. 2001. "Dikili Tash. Analyse du contenu d'un récipient néolithique." *BCH* 125:590–1.
- Maniatis, Y., and Z. Tsirtsoni. 2002. "Characterization of a Black Residue in a Decorated Neolithic Pot from Dikili Tash, Greece: An Unexpected Result." *Archaeometry* 44(2):229–39.
- Maniatis, Y., K. Kotsakis, and P. Halstead. 2015. "Παλιάμπελα Κολινδρού. Νέες χρονολογίες της αρχαιότερης νεολιθικής στη Μακεδονία." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 25:149–60.
- Mavridis, F. 2008. "Late Neolithic Painted and Burnished Wares." In *The Cave of the Cyclops: Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern Aegean, Greece, Vol. I: Intra-Site Analysis, Local Industries, and Regional Site Distribution*, edited by A. Sampson, 111–22. *Prehistory Monographs* 21. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Michalopoulou, S.I. 2017. "Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Δυτική Μακεδονία: η συμβολή της μελέτης του ζωοαρχαιολογικού υλικού των θέσεων Φυλλοτσαίρι Μαυροπηγής και Πόρτες Ξηρολίμνης." PhD diss. National and Kapodistrian Univ. of Athens.
- Milojčić, V. 1959. "Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien, 1952–1958." *Jahrbuch des Römisch-Germanischer Zentralmuseums* 6:1–56.
- Milojčić von Zumbusch, J. von 1971. "Vorlage der Funde." In *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien, Vol. I, Das frühe Neolithikum. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen*, edited by V. Milojčić, and J. Milojčić von Zumbusch, 19–152. *Archäologie des Mittelmeer-Kulturräume* 10–1. Bonn:

- Habelt.
- Müller, J. 1994. *Das Ostadriatische Frühneolithikum. Die Impresso-Kultur und die Neolithisierung des Adriaumes. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 9. Berlin: Volker Spiess.
- _____. 1988. "Cultural Definition of the Early Neolithic and its Interaction in the Eastern Adriatic." *Berytus* 36:101–25.
- Ndreçka, E., N. Civici, I. Gjipali, F. Niccolai, and S. Ridolfi. 2017. "Investigation of Pottery from Different Neolithic Sites in Southeast Albania Using Various Analytical Techniques." *Journal of Materials Science and Chemical Engineering* 5, 71–89.
- Nikolov, V. 2017. "Thrace, Post-6000 BC." In *Going West? The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians*, edited by A.Z. Tsirtsoni, and P. Nedelcheva, 73–8. *Themes in Contemporary Archaeology* 3. London and New York: Routledge.
- Nikolov, V.A., K. Băčvarov, and R. Gleser. Eds. 2016. *Southeast Europe and Anatolia in Prehistory: Essays in Honor of Vassil Nikolov on His 65th Anniversary. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 293. Bonn: Rudolf Habelt.
- Nikolov, V.A., and W. Schier. Eds. 2016. *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000–600 v.Chr.): kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 30*. Rahden: M. Leidorf.
- Ninou, I. Forthcoming. "Τριπτή λιθοτεχνία της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Δυτική Μακεδονία (Οικισμός Μαυροπηγής-Φυλλοτσαϊρί). Τεχνολογία, οικονομία και κοινωνικές διαστάσεις." PhD diss, Univ. Thessaloniki.
- Özdoğan, M. 2011. "An Anatolian Perspective on the Neolithization Process in the Balkans. New Questions, New Prospects." In *Beginnings–New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin. Papers of the International Workshop 8th – 9th April 2009, Istanbul*, edited by D. Ciobotaru, B. Horejs, and R. Krauß, 23–4. *Deutsches Archäologisches Institut, Forschungscluster 1, Menschen–Kulturen–Traditionen*. Rahden: M. Leidorf.
- _____. 1997. "The Beginning of the Neolithic Economies in Southeastern Europe: An Anatolian Perspective." *Journal of European Archaeology* 5(2):1–33.
- Papadaku, T. A. Forthcoming. "Κεραμική με προσθήκη οργανικών στην πρώιμη φάση της νεολιθικής βόρειας Ελλάδας: τεχνολογία και υλική κουλτούρα στις πρώιμες νεολιθικές κοινότητες." PhD diss, Univ. Thessaloniki.
- _____. 2011. "Η κεραμική της Αρχαιότερης Νεολιθικής από τη θέση Παλιάμπελα Κολινδρού." M.A. Thesis, Aristotle Univ. of Thessaloniki.
- Papadaku, T.A., D. Ourem-Kotsou, and K. Kotsakis. 2015. "Η κεραμική της Αρχαιότερης Νεολιθικής από τη θέση Παλιάμπελα Κολινδρού." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 25 (2011):57–62.
- Papageorgopoulou, C. 2014. "Αρχαίο DNA: εφαρμογές, προοπτικές, περιορισμοί." In *1912–2012: Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22–24 Νοεμβρίου 2012*, edited E. Stephani, N. Merousis, and A. Dimoula, 477–90. Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης 22. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Papaeuthymiou-Papanthimou, A. 1998. "Πήλινα μικροαντικείμενα από τις ανασκαφές του Δ. Ρ. Θεοχάρη στο Σέσκλο: Ειρήνη και Πόλεμος." In *Η προϊστορική έρευνα στην Ελλάδα και οι προοπτικές της: θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Θεσσαλονίκη – Καστοριά*, edited by E. Voulgari, 265–71. Thessaloniki: University Studio Press.
- Papaiouannou, A. 2011. "Η κεραμική από τους Λάκκους 7 και 11 της πρώιμης νεολιθικής θέσης Ρεβενίων Κορινού." M.A. Thesis, Aristotle Univ. of Thessaloniki.
- Papathanasiou, A., and M.P. Richards. 2011. "Ανθρωπολογικά κατάλοιπα από τις πρώιμες θέσεις Μαυροπηγής, Ξηρολίμνης και Ποντοκώμης της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Δυτική Μακεδονία." *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Άνω Μακεδονία* 1:258–74.
- Pappa, M. 2012. "Κουτάλες και κουτάλια από τον νεολιθικό οικισμό της Θέρμης στην Κεντρική Μακεδονία." In *Δινήσση. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου*, edited by P. Adam-Veleni, and K. Tzanavari, 25–33. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Pappa, M., and M. Besios. 1999. "The Makriyalos Project: Rescue Excavations at the Neolithic Site of Makriyalos, Pieria, Northern Greece." In *Neolithic Society in Greece*, edited by P. Halstead, 108–20. Sheffield, Sheffield Academic Press.
- Papadopoulos, S., and N. Nerantzis. 2014. "Eastern Macedonia during the 5th Millennium BC: Stability and Innovation." In *The Neolithic and*

- Eneolithic in Southeast Europe. New Approaches to Dating and Cultural Dynamics in the 6th to 4th Millennium BC*, edited by W. Schier, and F. Draşovean, 29–47. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa Band 28*. Rahden: M. Leidorf, .
- _____. 1992. "Systems of Exchange and Organization of Production in Neolithic Greece." *JMA* 5 (2):115–64.
- Pentedeke, A. 2017. "Pottery Exchange Networks under the Microscope: The Case of Neolithic Thessaly." In *Proceedings from the International Conference, Communities, Landscapes and Interaction in Neolithic Greece, Institute for Mediterranean Studies, Rethymno, Crete, 29–30 May 2015*, edited by A. Sarris, E. Kalogiropoulou, T. Kalayci, and L. Karimali, 339–52. *Archaeological Series* 20. Michigan: Ann Arbor.
- Perlès, C. 2003. "An Alternate (and Old-Fashioned) View of Neolithisation in Greece." *Documenta Praehistorica* 30:99–113.
- _____. 2001. *The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Perlès, C., and K. D. Vitelli. 1999. "Craft Specialization in the Greek Neolithic." In *Neolithic Society in Greece*, edited by P. Halstead, 96–107. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Perlès, C., A. Quiles, and H. Valladas. 2013. "Early Seventh-Millennium AMS Date from Domestic Seeds in the Initial Neolithic at Franchthi Cave (Argolid, Greece)." *Antiquity* 87:1001–15.
- Prendi, F., and Zh. Andrea. 1981. "Të Dhëna të Rëja mbi Neolitit në Shqipëri." *Iliria* 11(2):15–40.
- Pyke, G. 1996. "Structures and Architecture." In *Nea Nikomedeia I. The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece 1981–1964*, edited by K.A. Wardle, 39–52. *BSA Supp.* 25. London: British School at Athens.
- Reingruber, A. 2017. "The Beginning of the Neolithic Way of Life in the Eastern Lower Danube Area. A View from the North." In *Going West? The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians*, edited by A.Z. Tsirtsoni, and P. Nedelcheva, 91–111. *Themes in Contemporary Archaeology* 3. London and New York: Routledge.
- _____. 2011. "Early Neolithic Settlement Patterns and Exchange Networks in the Aegean." *Documenta Praehistorica* 38:291–305.
- Reingruber, A., and L. Thissen. 2017. "Subregion IId – Northern Aegean 1. Western and Central Macedonia." In *A 14C Database for Southeast Europe and Anatolia (10,000–3000 calBC)*, http://www.14sea.org/3_IId.html
- _____. 2016. "The 14SEA Project. A 14C Database for Southeast Europe and Anatolia (10,000–3000 calBC)," www.14sea.org/3_IIC.html.
- Reingruber, A., G. Toufexis, N. Kyparissi-Apostolika, M. Anetakis, Y. Maniatis, and Y. Facorellis. 2017. "Neolithic Thessaly. Radiocarbon Dated Periods and Phases." *Documenta Praehistorica* 44:34–53.
- Reingruber, A., Z. Tsirtsoni, and P. Nedelcheva, eds., 2017. *Going West? The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians. Themes in Contemporary Archaeology* 3. London and New York: Routledge.
- Rice, P.M. 1987. *Pottery Analysis: A Sourcebook*. Chicago: University of Chicago Press.
- Roux, V. 2016. "Ceramic Manufacture: The Chaîne Opératoire Approach." In *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*, edited by A. Hunt, 101–13. Oxford: Oxford University Press.
- Ruzi, E. 2012. "Investigating Compositional Variability among Early Neolithic Ceramics from Korça Region, Albania." *Chronika* 3:1–15.
- Saridaki, N. 2019. "Τεχνολογία κεραμικής και κινητικότητα στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία στη Νεολιθική Εποχή με βάση την πετρογραφική ανάλυση." PhD diss, Univ. Thessaloniki.
- Saridaki, N., K. Kotsakis, D. Urem-Kotsou, T. Papadaku, and A. Papaioannou. 2019. "Production Practices during the Neolithic in Pieria, Macedonia (Northern Greece)." In *Tracing Pottery Making Recipes in the Balkans, 6th–4th Millennium BC, International Workshop Belgrade, 19–20 September 2014*, edited by S. Amicone, P. Quinn, M. Radivojević, M. Marić, and N. Mirković, 129–43. Oxford: Archaeopress.
- Schier, W., and F. Draşovean. Eds. 2014. *The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe: New Approaches to Dating and Cultural Dynamics in the 6th to 4th Millennium BC. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa Band 28*. Rahden: M. Leidorf.
- Shepard, A. 1985. *Ceramics for the Archaeologist. Carnegie Intuition of Washington Publication* 609. 1st ed. 1956. Washington: Braun-Brumfield, Inc.
- Schubert, H. 1999. *Die bemalte Keramik des Frühneolithikums in Südosteuropa, Italien und Westanatolien. International Archaeology* 47. Rahden: M. Leidorf.
- Skibo, J.M. 2015. "Pottery Use-Alteration

- Analysis." In *Use-Wear and Residue Analysis in Archaeology, Manuals in Archaeological Method, Theory and Technique*, edited by J.M. Marreiros, J.F. Gibaja-Bao, and N.F. Bicho, 189–98. Switzerland: Springer.
- _____. 1992. *Pottery Function. A Use-alteration Perspective*. New York: Plenum.
- Sofronidou, M., and Z. Tsirtsoni. 1998. "Θραύσματα κεραμικής, μύθος ή ιστορία ανολοκλήρωτη." In *Η προϊστορική έρευνα στην Ελλάδα και οι προοπτικές της: Θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Θεσσαλονίκη – Καστοριά*, edited by E. Voulgari, 357–63. Thessaloniki: University Studio Press.
- Starnini, E. 2018. "The Figurines from the Early Neolithic Settlement of Mavropigi (Western Greek Macedonia) and their Significance in the Neolithization Process of Greece." *Eurasian Prehistory* 14(1–2):55–152.
- Stratis, J. 2015. "White Slip on Neolithic Pots," Paper presented at the workshop, *Exploitation of Resources in the Neolithic period in Northern Greece: Material Culture and Environment*, March 13, Thessaloniki.
- Stojanovski, D. 2017. "White-painted Pottery in the Early Neolithic Balkans." In *Materials, Productions, Exchange Network and their Impact on the Societies of Neolithic Europe. Proceedings of the XVII UISPP World Congress, 1–7 September 2014, Burgos, Spain, Volume 13, Session A25a*, edited by M. Besse, and J. Guilaine, 1–11. Oxford: Archaeopress.
- Tasić, N. 2012. "Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe." In *Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa. Akten der internationalen Fachtagung (Humboldt-Kolled) in Probadia, Bulgaria, 30 September–4 October 2010*, edited by V. Nikolov and K. Bacvarov, 213–8. Veliko Tarnovo: Probadia.
- Thissen, L. 2017. "The First Balkan Neolithic in the Lower Danube Plain and the Making of a Pottery Tradition." In *Going West? The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians*, edited by A.Z. Tsirtsoni, and P. Nedelcheva, 79–90. *Themes in Contemporary Archaeology* 3. London and New York: Routledge.
- Thissen, L., and R. Reingruber. 2017. "Appendix: 14C Database for Southeast Europe and Adjacent Areas (6600–5000 cal BC)." In *Going West? The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians*, edited by A.Z. Tsirtsoni, and P. Nedelcheva, 123–78. *Themes in Contemporary Archaeology* 3. London and New York: Routledge.
- Todaro, S. 2018. "What is Essential is Invisible to the Eye. Multi-layered and Internally Supported Vases at Protopalatial Phaistos." In *Rhadamanthys, Studies in Minoan Archaeology in Honour of Filippo Carinci on the Occasion of his 70th Birthday*, edited by G. Baldacci, and I. Caloi, 39–48. *BAR IS* 2884. Oxford: British Archaeological Reports.
- _____. 2017. "Forming Techniques and Cultural Identity in Early and Middle Minoan Crete: Multi-layered Vessels from a Pottery Production Area at Phasitos." *ASATene* 95:129–43.
- _____. 2016. "Shaping Tools and Finished Products from a Long-term Pottery Production Area at Phaistos. A Combined Approach to the Study of Hand-forming Techniques in Early and Middle Minoan Crete." *CretAnt* 17:273–325.
- Treuil, R. 1983. *Le Néolithique et le Bronze Ancien égéens*. Paris: École Française d'Athènes.
- Tsirtsoni, Z., and P. Yiouni. 2002. "Neolithic Cooking Vessels from Dikili Tash (Eastern Macedonia, Greece): A Technological and Functional Approach." In *Modern Trends in Scientific Studies on Ancient Ceramics. Papers Presented at the 5th European Meeting on Ancient Ceramics, Athens, 1999*, edited by V. Kilikoglou, A. Hein, and Y. Maniatis, 103–10. *BAR IS* 1011. Oxford: British Archaeological Reports.
- _____. 2000. "L'identification des récipients de cuisson. En exemple néolithique." *Les Dossiers d'Archéologie* 253:84–5.
- Tsirtsoni, Z. Ed. 2016. *The Human Face of Radiocarbon. Reassessing Chronology in Prehistoric Greece and Bulgaria, 5000–3000 cal BC. Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée* 69. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée-Jean Pouilloux.
- _____. 2009. "A Question of Status: Interpreting Ceramic Variability in Early Neolithic Northern Greece." In *Méthodes d'approche des premières productions céramiques: étude de cas dans les Balkans et au Levant. Table-ronde de la Maison de l'Archéologie et de l'Ethnologie (Nanterre, France) 28 février 2006*, edited by L. Astruc, A. Gaulon, and L. Salanova, 39–50. *Internationale Archäologie: Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress* 12. Rahden: M. Leidorf.
- _____. 2000. "Les poteries du début du Néolithique Récent en Macédoine, I. Les types de recipients." *BCH* 124(1):1–55.
- Urem-Kotsou, D. 2017. "Storage of Food in the Neolithic Communities of Northern Greece."

- World Archaeology* 49:73–89.
- Urem-Kotsou, D., A. Dimoula, G. Elezi, T. Papadakou, A. Papaioannou, N. Saridaki, I. Siamidou, T. Silva, E. Tzempoulou, and K. Kotsakis. 2017. "Patterns in Contemporaneous Ceramic Traditions: Interregional Relations between Thessaly and Macedonia during the Early and Middle Neolithic." In *Proceedings from the International Conference, Communities, Landscapes and Interaction in Neolithic Greece, Institute for Mediterranean Studies, Rethymno, Crete, 29–30 May 2015*, edited by A. Sarris, E. Kalogiropoulou, T. Kalayci, and L. Karimali, 324–38. *Archaeological Series* 20. Michigan: Ann Arbor.
- Urem-Kotsou, D., T. Papadakou, and K. Kotsakis. 2014. "The Early Neolithic Pottery from the Site Paliambela Kolindros." In *A Century of Research in Prehistoric Macedonia 1912–2012, International Conference Proceedings. Archaeological Museum of Thessaloniki 22–24 November 2012*, edited by E. Stefani, N. Merousis, and A. Dimoula, 505–17. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Urem-Kotsou, D., A. Papaioannou, T. Silva, F. Adaktilou, and M. Besios. 2015. "Οικισμός αρχαιότερης και μέσης νεολιθικής στα Ρεβένια Κορινού. Πρώτα αποτελέσματα της μελέτης της κεραμικής." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 25:163–72.
- Urem-Kotsou, D.C., K. Kotsakis, and B. Stern. 2002a. "Birch-bark tar at Neolithic Makryialos, Greece." *Antiquity* 76(294): 962–7.
- . 2002b. "Defining Function in Neolithic Ceramics: The Example of Makryialos, Greece." *Documenta Praehistorica* 29:109–18.
- Urem-Kotsou, D.C., M.S. Copley and R.P. Evershed. 2004. "The Use of Birch Bark Tar on Late Neolithic Pottery from Stavroupoli, North Greece." In *Σωστικές ανασκαφές στο Νεολιθικό οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης Μέρος II (1998–2003)*, edited by D.V. Grammenos, and S. Kotsos, 339–48. *Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Βόρειας Ελλάδας* 2. Thessaloniki: University of Aristotle.
- Valamoti, S.M. 2011. "Σπόροι για τους νεκρούς αρχαιοβοτανικά δεδομένα από τη Μαυροπηγή Κοζάνης, θέση Φυλλοτσαΐρι." *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Άνω Μακεδονία* 1 (2009–2010):245–56.
- Van de Moortel, A. 2006. "Middle Minoan IA and Protopalatial Pottery." In *Kommos V. The Monumental Buildings at Kommos*, edited by J. Shaw and M.C. Shaw, 264–377. Princeton: Princeton University Press.
- Vandiver, P.B. 1988. "The Implications of Variation in Ceramic Technology: The Forming of Neolithic Storage Vessels in China and the Near East." *Archaeomaterials* 2(139):139–74.
- . 1987. "Sequential Slab Construction; A Conservative Southwest Asiatic Ceramic Tradition, ca. 7000–3000 BC" *Paléorient Année* 13(2):9–35.
- Vieugué, J., L. Salanova, M. Regert, S. Mirabaud, A.-S. Le Hô, and É. Laval. 2015. "The Consumption of Bone Powder in the Early Neolithic Societies of Southeastern Europe: Evidence of a Diet Stress?" *CAJ* 25(2):495–511.
- Vieugué, J., S. Mirabaud, V. Wright, C. Chadeaux, and M. Regert. 2009. "Bone Powder and Animal Fats Contained in the Ceramic Vessels from the Earliest Neolithic Site of Bulgaria, Kovačevo (6200–5500 BC)." In *Méthodes d'approches des premières productions céramiques: les Balkans et le Levant Nord*, edited by L. Astruc, A. Gaulon, and L. Salanova, 29–38. *Internationale Archäologie* 12. Rahden: M. Leidorf.
- Vieugué, J. 2014. "Use-wear Analysis of Prehistoric Pottery: Methodological Contributions from the Study of the Earliest Ceramic Vessels in Bulgaria (6100–5500 BC)." *JAS* 41:622–30.
- Vitelli, K.D. 1999. "Looking Up' at Early Ceramics in Greece." In *Pottery and People*, edited by J. Skibo, and G. Feinman, 184–98. Salt Lake City, University of Utah Press.
- . 1997. "Inferring Firing Procedures from Sherds: Early Greek Kilns." In *The Prehistory and History of Ceramic Kilns*, edited by P.M. Rice, 21–40. Westerville, Ohio.
- . 1993a. "Power to the Potters. Comment on Perlès' Systems of Exchange and Organization of Production in Neolithic Greece." *JMA* 6:247–57.
- . 1993b. *Franchthi Neolithic Pottery, Vol. I: Classification and Ceramic Phases 1 and 2 Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fascicle 8*, Bloomington: Indianapolis, Indiana University Press.
- . 1995. "Pots, Potters, and the Shaping of Greek Neolithic Society." In *The Emergence of Pottery: Technology and Innovation in Ancient Societies*, edited by W. Barnett, and J. Hoopes, 55–63. Washington: Smithsonian Institution Press.
- . 1989. "Were Pots First Made for Food? Doubts from Franchthi." *WorldArch* 21:17–29.
- . 1984. "Greek Neolithic Pottery by Experiment." In *Pots and Potters: Current Approaches in Ceramic Archaeology*, edited by P.M. Rice, 113–31. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California.

- _____. 1977. "Neolithic Potter's Marks from Lerna and the Franchthi Cave." *Journal of the Walters Art Gallery* 36:17–30.
- Voulgari, E., M. Sofronidou, and K. Touloumis. 1997. "Από το όστρακο στο αγγείο. Μια πρώτη προσέγγιση της κεραμικής από το νεολιθικό Διοπηλίο." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 11:9–17.
- Vuković, J. 2017a. "Поправке и продужена употреба керамичких посуда: пример ранонеолитске зделе с Ковачких њива," *зборник народног музеја Археологија* 23(1):123–33.
- _____. 2017b. "Technology and Function: Performance Characteristics and Usage Aspects of the Neolithic Pottery of the Central Balkans." In *Tracing Pottery Making Recipes in the Balkans, 6th–4th millennium BC, International Workshop Belgrade, 19–20 September 2014*, edited by S. Amicone, P. Quinn, M. Radivojević, M. Marić, and N. Mirković, 172–81. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2006. "Funkcionalna analiza neolitske grnčarije centralnog Balkana – metodi, tehnike i primena." M.A. Thesis, Univ. of Belgrade.
- _____. 2009. "Non-abrasive Pottery Surface Attrition: Blagotin Evidence." *Journal of the Serbian Archaeological Society* 25:25–35.
- _____. 2010a. "Non-Abrasive Pottery Surface Attrition: Blagotin Evidence." *Glasnik SAD* 25:25–35.
- _____. 2010b. "Neolitska grnčarija-tehnološki i socijalni aspekti." PhD diss. Univ. of Belgrade.
- _____. 2011. "Early Neolithic Pottery from Blagotin, Central Serbia: A Use-Alteration Analysis." In *Beginnings—New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin. Papers of the International Workshop 8th – 9th April 2009, Istanbul*, edited by D. Ciobotaru, B. Horejs, and R. Krauß, 205–11. *Deutsches Archäologisches Institut, Forschungscluster* 1. Rahden: M. Leidorf.
- _____. 2013. "Deskripcija nasuprot interpretaciji: Odnos tradicionalne i savremene arheologije prema problemu impreso-barbotin ranog neolita." *Issues in Ethnology and Anthropology* 8(3):657–79.
- Vuković, J., and M. Svilar. 2013. "Early Neolithic Impresso-Decoration Reconsidered: A Case Study from Pavlovac-Kovačke Njive, Southern Serbia." *Pontica* 48–49 (2015–2016):73–98.
- Whelton, H.L., M. Roffet-Salque, K. Kotsakis, D. Urem-Kotsou, and R.P. Evershed. 2018. "Strong Bias towards Carcass Product Processing at Neolithic Settlements in Northern Greece Revealed through Absorbed Lipid Residues of Archaeological Pottery." *Quaternary International* 496(10):127–39.
- Washburn, D.K. 1984. "A Study of the Red on Cream and Cream on Red Designs on Early Neolithic Ceramics from Nea Nikomedeia." *AJA* 8(3):305–24.
- Weller, O. 2015. "First Salt Making in Europe: An Overview from Neolithic Times." *Documenta Praehistorica* 42:185–96.
- Whittle, A. 1985. *Neolithic Europe. A Survey*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wijnen, M. 1993. "Early Ceramics: Local Manufacture versus Widespread Distribution." *Anatolica* 19:319–31.
- _____. 1981. *The Early Neolithic I Settlement at Sesklo: An Early Farming Community in Thessaly, Greece. Analecta Praehistorica Leinesia* 14. Leiden: Modderman Stichting/Leiden University.
- Wilkie, N.C., and M.E. Savina. 1997. "The Earliest Farmers in Macedonia." *Antiquity* 71:201–7.
- Winn, Sh., and D. Shimabuku. 1989. "Pottery." In *Achilleion. A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400–5600 BC*, edited by M. Gimbutas, Sh. Winn, and D. Shimabuku, 75–164. *Monumenta Archaeologica* 14. Los Angeles: Institute of Archaeology.
- Yiouni, P. 1996. "The Early Neolithic Pottery: Technology. Analysis and Comparison with other Neolithic Ceramic Materials." In *Nea Nikomedeia, Vol. I. The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece 1981–1964*, edited by K. A. Wardle, 55–193. *BSA Supp.* 25. London: British School at Athens.
- Yiouni, P. 2004. "Counting Pots in Early Neolithic Greece." *BSA* 99:1–22.
- _____. 1998. "Ποσοτική ανάλυση κεραμικής: Μεθοδολογική πρόταση για τον υπολογισμό του ελάχιστου αριθμού των αγγείων ενός οικισμού." In *Η προϊστορική έρευνα στην Ελλάδα και οι προοπτικές της: θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Θεσσαλονίκη – Καστοριά*, edited by E. Voulgari, 61–8. Thessaloniki: University Studio Press.
- Young, L.C., and T. Stone. 1990. "The Thermal Properties of Textured Ceramics: An Experimental Study." *JFA* 17(2):195–203.

Aegean influence in the Tomb of Kha?

Jorrit M. Kelder

jorritkelder@gmail.com

Oriental Institute – University of Oxford

Leiden Institute for Area Studies – Leiden University

ABSTRACT

This paper argues that a pair of bronze tweezers, also known as a curling tong or 'composite tool', from the Tomb of the architect Kha at Deir el Medina may reflect early Egyptian relations with the Mycenaean world. Though the objects such as these were known and manufactured in Egypt for several centuries before the burial of Kha, the shape of this particular object, which is now in the Egyptian Museum of Turin, is remarkable and betrays Mycenaean stylistic influence. This notion is further supported by other Aegean elements in the Tomb of Kha and elsewhere at Deir el Medina.

GALOPPING HORSES

It is well-established that connections between Egypt and other regions in the eastern Mediterranean were remarkably close during the Late Bronze Age; the period between ca. 1600 BCE and 1100 BCE. Various studies, most notably those by Kantor,¹ Crowley,² Aruz³ and Feldman⁴ have highlighted how these connections forged what can be best described as an "International Style" – a composite of various regional features that manifested itself especially in luxury goods made for elite gift exchange and display. The so-called "flying gallop", which was a way of depicting an animal (either mythical or real) in motion, was a part of this international style. Though it is commonly accepted that it first developed in the Aegean⁵ – either on Minoan Crete,⁶ or on the Greek mainland,⁷ the "flying gallop" does in fact already appear in Egyptian art as early as the late First Intermediate Period.⁸ The motif is also known from a small number of objects from the Middle Kingdom and Second Intermediate Period, including a Hyksos-era dagger.⁹ However, these early instances of the motif are rare and (usually at least) comparatively

1 Kantor 1947.

2 Crowley 1977.

3 Aruz 2008, 8.

4 Feldman 2006, 26–27.

5 E.g. Shaw 2004, 34.

6 As was first suggested by Evans (1921, 714) and later by Hood (1978, 235; 1985: 24), Negbi (1978, 651) and Crowley (1977, 111).

7 As proposed by Vermeule 1975, 41.

8 Smith 1952, 78, and 1965, 155.

9 Smith 1965, 155; cf. Morgan 2004, 294, n.34, for an overview of sites.

Fig. 1. Jasper scarab from the British Museum (courtesy Trustees of the British Museum)

"stiff". The famous "Aegean griffin" on the ceremonial axe from the Tomb of Queen Ahhotep, for example, is sometimes presented as an early example of the motif¹⁰ but, with its back-paws firmly folded beneath its lower body, the figure exudes only a very limited sense of movement. From the Thutmosid period onwards, however, a true "flying gallop" appears relatively frequently in Egyptian art; often combined with additional elements, such as a shift in the axis of leaping animals,¹¹ that are most likely inspired by contemporary Aegean art. It is perhaps more than mere coincidence that the tomb of Rekhmire (TT 100; dating to the reign of Amenhotep II), which is famous for its procession of Aegean tribute bearers, also sports a magnificent mural of game being hunted in

the desert, complete with gazelles, birds, jackals, and hunting dogs in flying gallop. Despite the abundance of running, crouching and galloping animals in Egyptian art at this time, galloping *horses* remain a remarkably rare sight in 18th dynasty Egyptian art. Indeed, the earliest Egyptian example of galloping horses known to me is a carving on a jasper scarab from the reign of Thutmose I (now in the British Museum; EA 17774) (Fig. 1). But the representation of the horses on this scarab remains stiff and sketchy, and is a far cry from the vivid depictions of other animals at this time.

This short note proposes that a stylized horse on a bronze tool from the tomb of the architect Kha at Deir el Medina (Upper Egypt) (Fig. 2) may represent the first example of a horse in true "flying gallop" in Egypt. Moreover, it suggests that its appearance may be set against the backdrop of developing international contacts and exchange with the Mycenaean mainland in

Fig. 2. A so-called composite tool from the tomb of Kha, topped by a figure of a horse in flying gallop, now in the Museo Egizio in Turin (after Ferraris 2018)

Fig. 3. A composite tool from the Metropolitan Museum of Art, New York (courtesy Metropolitan Museum of Art)

the late Thutmosid period; in particular the reign of Amenhotep III. Whilst it is virtually certain that the object was manufactured in Egypt, its iconography, as well as the context in which was found, suggest an Aegean pedigree for this peculiar object.

The object measures 8.5 cm in length and is 2.8 cm high,¹² and is described by its excavator

¹⁰ Mendosa 2015, 405.

¹¹ Kantor 1945, 424.

¹² Ferraris 2018, 98.

Fig. 4. A composite tool crowned by a figure of a woman, now in the Brooklyn Museum (photo: Brooklyn Museum, CUR.37.654E_erg456.jpg)

Fig. 5. A composite tool crowned in the collection of University College London (photo: UCL, UC 26935)

as made of "pure bronze".¹³ Objects such as these are variously described as scissors (by Schiaparelli), tweezers or curling tongs, though they are probably best described as a "composite tool".¹⁴ The composite tool from the tomb of Kha consists of two elongated bronze elements: one of these is a knife-like blade whereas the other, slightly convex, element is crowned with the figure of a galloping horse. These two elements are pegged together with a pin, which is visible just below the forelegs of the galloping horse. It is thought that such composite tools could be used as a pair of tweezers and even as a sort of razor, whereas the flat end of the object may have been used as tongs.¹⁵ Objects such as these were made in Egypt since the 6th dynasty (though the addition of zoomorphic figure seems to have been a New Kingdom innovation), and various gold and numerous bronze examples are known. To that extent, the object from the Tomb of

Fig. 6. An ivory whip handle in the shape of a horse, from the Metropolitan Museum of Art, New York

Kha is hardly remarkable. Even the presence of animals on the object is not uncommon: other composite tools with crouching animals or other zoomorphic figures are known, such as jackals, human-like figures, and even horses.

The horse on the composite tool from the tomb of Kha, however, is rendered in a remarkably naturalistic manner, which sets it apart from figures on other 18th dynasty composite tools.

¹³ Schiaparelli 1927, 76.

¹⁴ Tassie 2016, 2159.

¹⁵ Kozloff 1993, 365.

The jackal (Fig. 3) on this golden tool, for example, is far more stylized than the horse from the tomb of Kha, nor does it instill the same sense of movement. The female figure on this 18th dynasty bronze piece (Fig. 4) that is now in the Brooklyn Museum, seems similarly static, as does the roughly contemporary, 18th dynasty, horse on a similar composite tool from the Hildesheim Museum (RPM 5116). Indeed, even the elaborately decorated example from the University College collection (Fig. 5) seems lifeless compared to the sprightly horse from the tomb of Kha. Though many of its adornments (including the plumes around the horse's ear, and the straps and protective cloth on the horse's back) are rendered in considerable detail, the animal's posture, with its head almost flat against its neck and nearly straight, stick-like legs, is a far cry from the free-moving horse from the tomb of Kha, with its head pushing forwards and its legs curled in a more naturalistic manner.

In fact, with the notable exception of a magnificent ivory whip-handle in the shape of a horse (now in the Metropolitan Museum of Art and almost certainly also dating to the reign of Amenhotep III) (Fig.6), the little horse on Kha's composite tool has remarkably few comparanda in contemporary Egyptian art. Ferraris¹⁶ recently noted that the piece stands out because of its artistic quality and "un gusto per il bello" which would have conferred a certain prestige to its

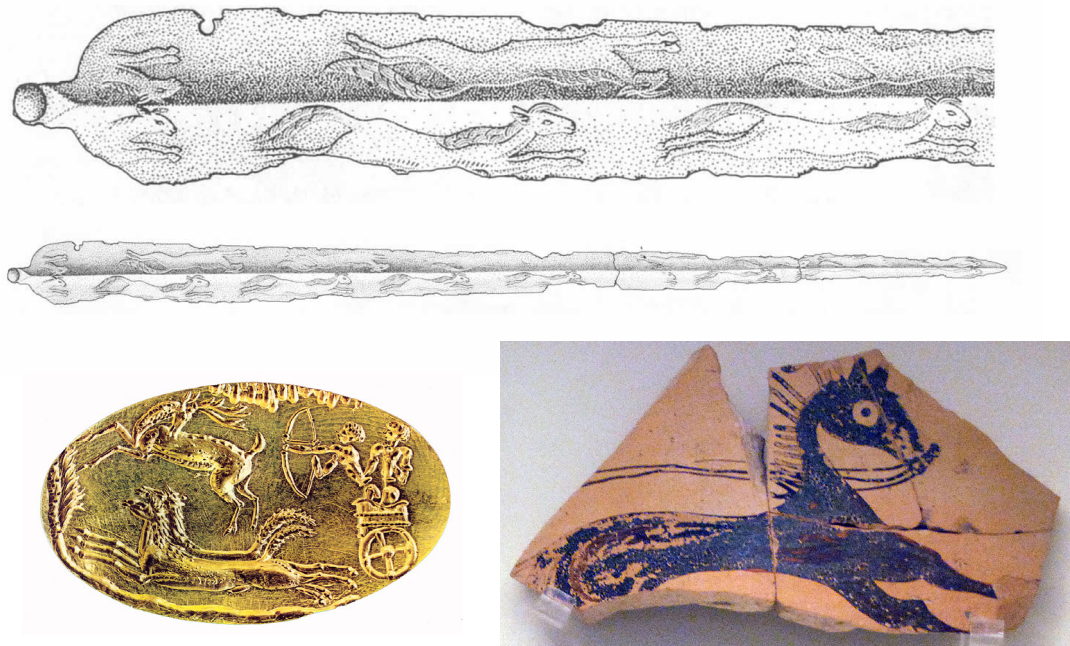

Fig. 7a. A sword from Shaft Grave V at Mycenae (after Kilian-Dirlmeier 1993). 7b. A Mycenaean signet ring from Shaft Grave IV at Mycenae (courtesy National Archaeological Museum, Athens). 7c. Pictorial sherd (LH IIIC) from the Cult Centre at Mycenae (photo courtesy Professor Michael Fuller, St. Louis Community College).

owner. I agree with Ferraris' point, but suggest that it was not only the sheer artistic quality of the piece, but also its foreign associations that may have imbued it with this prestige. Indeed, the best parallels for the horse from the tomb of Kha are found in the Mycenaean world, such as the procession of galloping horses on a sword from Shaft Grave V at Mycenae (Fig. 7a), or the two galloping horses on a gold signet ring from Shaft Grave IV (Fig. 7b). Though few if any similar depictions of galloping horses from subsequent centuries have yet been found,¹⁷ it is

¹⁶ Ferraris 2018, 98.

¹⁷ I agree with Crouwel (1988, 32 n. 28) that the vase fragments showing a galloping horse from the so-called Atreus Ridge at Mycenae are unlikely to be of LH IIIA date and more likely date to the Archaic period.

quite likely that Mycenaean artists continued to show the horse in flying gallop throughout the Mycenaean period, for the motif seems to recur on a piece of (LH IIIC–Sub Mycenaean) pictorial pottery that was found in Mycenae's Cult Centre (although it is impossible to be absolutely sure here, seeing that the horse's hind legs have broken off) (Fig. 7c). Could we thus be dealing with an Egyptian object that was inspired by contemporary Mycenaean art? In the lines below, I argue that objects from the tomb of Kha and evidence from elsewhere do indeed make such a scenario plausible and even likely.

CONTEXT

The tomb of Kha and his wife Meryt, also known as Theban Tomb 8 (TT8), has attracted scholarly attention ever since its discovery in 1906 by Ernesto Schiaparelli. It was found undisturbed and its inventory of over 500 objects provides us with a rare insight in how a well-to-do state official in early New Kingdom Egypt lived –and planned to live in the afterlife. From inscriptions on objects from the tomb, as well as papyri and ostraca that were already known before the tomb's discovery, we know that Kha served as an architect under three kings: Amenhotep II, Thutmose IV, and Amenhotep III. Kha must have died at some point during the reign of the latter, and this means that none of the objects from the tomb are later than ca. 1349 BC (the latest regnal year of Amenhotep III).

Kha lived in an extraordinary time in Egyptian history, with Egyptian armies steadily expanding royal power throughout Nubia and in the Levant. As a result of this expansion, the Egyptians had come into contact with an ever-growing number of foreigners, including people from the Aegean, such as those shown on the walls of the aforementioned tomb of Rekhmire. The reign of Amenhotep III is generally regarded as the pinnacle of ancient Egypt's power and prestige abroad. Diplomatic contacts with foreign courts, greased by the King's appetite for foreign royal brides, not only ensured a level of stability and relative peace, but also facilitated an unprecedented flow of objects, flora, fauna, and skilled personnel. The sheer scope of Amenhotep's foreign interests is reflected in the art of his reign. Processions of foreigners bringing tribute line the walls of the tombs of Amenhotep's courtiers, whereas a whole list of the then-known world was engraved on the bases of enormous statues of the King, at his mortuary temple at present-day Kom el-Hetan. Included in this list is a kingdom called "Tnj", usually vocalized as "Tanaya" or "Tanaju". Because of its position just after Keftiu, the well-known Egyptian designation for Minoan Crete, and because a second register indicates that Tanaju included a number of cities and/or regions such as *mkí[n]* (*mw-k-i [nw]*; almost certainly Mycenae), *dqis* (*dy-kAi-iA-s*; almost certainly the Thebaid), and *mdni* (*mí-dA-nA-í*; probably Messenia), it is clear that Tanaju was the Egyptian designation for the Mycenaean mainland. Though not all of the toponyms have been identified with certainty, their order (and occasional recurrence) in this list suggest that they reflect an actual mission to the Aegean.¹⁸ Such a notion may also find support in the presence of at least 11 unique faience plaques that have been found at Mycenae, and which bear the royal cartouche of Amenhotep III.¹⁹ Though none of these plaques have been found in their original context, it is likely that they all stem from the citadel of Mycenae. Wolfgang Helck²⁰ even suggested that these plaques may have adorned the doorframe of an "Egyptian Room" that was donated to the ruler of Mycenae by Amenhotep III, though such a notion must remain hypothetical.

18 Cline and Stannish 2011.

19 Phillips and Cline 2005.

20 Helck 1995, 80.

Fig. 8. Stirrup jar from the tomb of Kha, now in the Museo Egizio, Turin (courtesy Su Bayfield)

Fig. 9. Reconstructed ceiling at the palace of Malqata, with rosette and bucrania motifs (courtesy Trustees Metropolitan Museum of Art)

The Mycenaean world thus was a part of the Egyptian world during the reign of Amenhotep III, and it is indeed during his reign that Aegean-inspired motifs, including running spirals, bucrania, and the "flying galop" (such as the horse-shaped whip-handle mentioned above), are for the first time employed in Egyptian art.²¹ Despite this, there are only few clear archaeological indications for direct contact. Indeed, it is only during the reign of the successor of Amenhotep III, the "heretic Pharaoh" Akhenaten, that the Mycenaeans really appear in the Egyptian archaeological record: most notably in the form of the remarkable corpus of Mycenaean flasks and stirrup jars that has been found at El Amarna,²² the appearance of what may be Mycenaean soldiers on a papyrus from that same site,²³ and the introduction of the olive in both Amarna age iconography and the Egyptian palaeobotanical record.²⁴ Prior to the reign of Akhenaten, Mycenaean pottery has only been recovered from a handful of Egyptian sites.²⁵ It is therefore of interest that one of these sites is Deir el Medina. Indeed, numerous fragments of Mycenaean LH IIIA2 and (especially) LH IIIB pottery have been found at the site.²⁶ It is just possible that one of these vessels accompanied the dead architect in the afterlife, for a Mycenaean LH IIIA2 stirrup jar used to be shown in conjunction with other materials from the Tomb of Kha in the Museum of Turin (Fig. 8); though I found no reference to this vessel in Schiaparelli's excavation report and the museum's catalogue indicates that the vessel was purchased rather than found by Schiaparelli. If this vessel did indeed come from Kha's tomb, it would be one of the earliest Mycenaean pots to have been found in Egypt so far.

It is beyond the aims of this paper to speculate on the exact provenance of this vessel (though a tomb provenance does seem quite likely, seeing that the vessel is almost intact and since the vessel's likely contents, perfumed olive oil, was used in funerary rites), but the point is that, even at this early stage in Egypto-Mycenaean contacts, it is entirely plausible that Kha had access to objects from the Mycenaean world. As the foreman responsible for the construction of Pharaoh's tomb, his proximity to the Royal court facilitated the acquisition of such exotic objects. Indeed, it may be

21 Cf. Hood 1985, 24.

22 Hankey 1993; Kelder 2010.

23 Schofield and Parkinson 1994.

24 Kelder 2009.

25 Cf. Judas 2010 for the latest and most complete overview.

26 Cultraro and Facchetti 2018.

Fig. 10. Roof decoration in the chapel of Kha (photo IFAO, after Ferraris 2018)

more than coincidence that precisely at Deir el Medina, Aegean motifs appear at a remarkably early stage on locally-made pottery: Schiaparelli found fragments of two peculiar vessels, displaying Cypriot, Levantine and Egyptian elements and bearing the cartouche of Thutmose III, in the necropolis near the village, with a typical Aegean –running spiral– decoration.²⁷ It seems certain that Kha was aware of Pharaoh's interest in Aegean motifs (such as running spirals and bucrania) which were used to decorate temple furniture and a ceiling in a room of the royal palace at nearby Malqata,²⁸ for running spirals abound in Kha's own funerary chapel. Schiaparelli²⁹ already noted their presence on a section of the chapel's roof, but bands of running spirals are also present on the walls of the chapel (Fig.10).³⁰

CONCLUSIONS

In view of all this, I submit that it is entirely plausible that the little horse on Kha's otherwise very Egyptian "composite tool" may have been Aegean inspired. Its general rendering as well as its lifelike flying gallop, to my eyes at least, most closely resemble Mycenaean depictions of galloping horses. Kha's cosmetic tool would hardly be the only Aegean, or Aegean-inspired object in the afterlife for, as his chapel was decorated in Aegean-inspired motifs that were, in that same period, in fashion at the Pharaonic court. Kha may have been a trail-blazer, for running spirals remained popular, in particular at Deir el Medina, where they recurred on the walls of later tombs. Mycenaean pots, moreover, became increasingly popular in the village after the death of Kha, and numerous vessels have been recovered from late 18th and 19th dynasty contexts.³¹ They were copied too, for a stirrup jar made of local marl clay has been identified at the site.³² The horse on the composite tool from the tomb of Kha may thus be seen in a similar light, as an emblem of that international age: it is a typical Egyptian tool, with an Aegean twist.

27 Cultraro 2018; Del Vesco and Poole 2018, 120.

28 Hayes 1959, 246, 248: see fig. 9.

29 Schiaparelli 1927, 187, and fig. 166.

30 Schiaparelli 1927, 187, and fig. 166.

31 Bell 1982; Kelder 2010.

32 Bell 1982, 146.

ACKNOWLEDGEMENTS

This paper has benefitted from the feedback of Dr. Jacke Phillips, Prof. Dr. Olaf Kaper, Dr. Ben Haring, and Dr. Beth Ann Judas. I am grateful to Massimo Cultraro, who sent me two of his recent papers on the Aegean(-like) pottery at Deir el Medina, and to Su Bayfield for allowing me to use her photo of the stirrup jar from the tomb of Kha. I am also grateful to Professor Michael Fuller for letting me use his photograph of the pictorial sherd from Mycenae. The author remains, however, solely responsible for the views expressed in this paper and any mistake it may contain.

LITERATURE

- Aruz, J. 2008. "Introduction." In *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the second millennium BC*, edited by J. Aruz, K. Benzel, and J. M. Evans, 3-10. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Bell, M.R. 1982. "Preliminary report on the Mycenaean pottery from Deir el-Medina (1979-1980)." *ASAE* 68:142-63.
- Crowley, J. 1977. "The Aegean and the East. An Investigation into the Exchange of Artistic Motifs - between the Aegean, Egypt, and the Near East in the Bronze Age." PhD thesis, University of Tasmania.
- Cultraro, M. 2018. "Un pithos inedito da Deir el-Medina presso il Museo Egizio di Torino: nuovi dati sulla ricezione dei temi egeo-ciprioti nel Nuovo Regno." In *Atti del XVI Convegno di Egittologia e Papirologia Siracusa, 29 Settembre - 2 Ottobre 2016*, edited by A. Di Natale, and C. Basile, 35-46. Quaderni del Museo del Papiro 15. Syracuse: Siracusa Museo del Papiro.
- Cultraro, M. and F. Facchetti. 2018. "A foreign market revisited. New evidence of Mycenaean and Aegean-related pottery from Schiaparelli's campaigns (1905-1909) at Deir el-Medina." In *Outside the Box. Selected papers from the conference "Deir el-Medina and the Theban Necropolis in Contact" Liège, 27-29 October 2014*, edited by A. Dorn and S. Polis, 83-96. Liège: Presses Universitaires de Liège.
- Del Vesco, P. and F. Poole. 2018. Deir el-Medina in the Egyptian Museum of Turin. In *Outside the Box. Selected papers from the conference "Deir el-Medina and the Theban Necropolis in Contact" Liège, 27-29 October 2014*, edited by A. Dorn and S. Polis, 97-130. Liège: Presses Universitaires de Liège.
- Evans, A. E. 1921. *The Palace of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Feldman, M. 2006. *Diplomacy by Design: Luxury Arts and an "International Style" in the Ancient Near East, 1400-1200 BCE*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ferraris, E. 2018. *La Tomba di Kha e Merit*. Modena: Franco Cosimo Panini Editore.
- Hankey, V. 1993. "Pottery as Evidence for Trade: Egypt." In *Proceedings of the International Conference "Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age"*, edited by C. Zender, P. Zender, and J. Winder, 109-16. Amsterdam: J.C. Gieben.
- Helck, W. 1995. *Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrhundert v. Chr.* (2nd revised edition, by R. Drenkhahn). Darmstadt: Darmstadt Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Hood, S. 1978. *The Arts in Prehistoric Greece*. New Haven & London: Yale University Press.
- _____. 1985. "The primitive aspects of Minoan artistic convention." *BCH Suppl.* 11:21-7.
- Judas, B. A. 2010. "Late Bronze Age Aegean Ceramics in the Nile Valley: An Analysis of Idea and Practice as Represented in the Archaeological Record." PhD Thesis, University of Pennsylvania (<https://repository.upenn.edu/dissertations/AAI3447138>)
- Kantor, H. 1947. *The Aegean and the Orient in the Second Millennium BC*. Bloomington: Archaeological Institute of America.
- _____. 1945. "Plant Ornament: Its Origin and Development in the Ancient Near East (reissued and updated in 1999)." Unpublished PhD Thesis (<https://oi.uchicago.edu/research/research-archives-library/dissertations/plant-ornament-its-origin-and-development-ancient>).
- Kelder, J. M. 2010. "The Egyptian Interest in Mycenaean Greece." *JEOL* 42:125-40.
- _____. 2009. "Royal Gift Exchange between Mycenae and Egypt: Olives as 'Greeting Gifts' in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean." *AJA* 113(3):339-52.
- Kozzloff, A. P. 1993. "Instrument: chien chassant une antilope." In *Aménophis III. Le Pharaon-Soleil*, edited by A. Kozzloff, B. Bryan, L.M. Berman, and E. Delange, 365. Paris: Société Française de Promotion Artistique.
- Mendosa, B. 2015. "Egyptian Connections with the larger World: Greece and Rome." In *A Companion to Ancient Egyptian Art*, edited by M.K. Hartwig, 399-422. Chichester: Wiley Blackwell.
- Morgan, L. 2004. "Feline Hunters in the Tell el-Dab'a Paintings: Iconography and Dating." *Ägypten und Levante* 14:285-98.
- Negbi, O. 1978. "The Miniature Fresco from Thera and the emergence of Mycenaean art." In *Thera and the Aegean World*, edited by C. Doumas, 645-56. London: Thera and the Aegean World.
- Phillips, J., and E. Cline. 2005. "Amenhotep III and

- Mycenae: New Evidence." In *Autochthon, Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the Occasion of his Retirement*, edited by A. Dakouri-Hild, and S. Sherratt, 317-28. BAR Int. Ser. 1432. Oxford: British Archaeological Reports.
- Schiaparelli, E. 1927. *Relazione sui lavori della Missione archeologica italiana in Egitto, anni 1903-1920*. Vol. 2: *La Tomba intatta dell'architetto Cha nella necropolis di Tebe*, Turin: R. Museo di Antichità.
- Shaw, I. 2004. *Ancient Egypt: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, W. Stevenson 1965. *Interconnections in the Ancient Near East. A study of the relationships between the arts of Egypt, the Aegean, and Western Asia*. New Haven: Yale University Press.
- _____. 1952. "An Eighteenth Dynasty Egyptian Toilet Box." *BMFA* 50(282): 74-9.
- Schofield, L., and R. Parkinson 1994. "Of Helmets and Heretics: A Possible Egyptian Representation of Mycenaean Warriors on a Papyrus from El-Amarna." *BSA* 89: 157-70.
- Vermeule, E. 1975. *The Art of the Shaft Graves of Mycenae*. Cincinnati: University of Cincinnati.

Before *mimesis*

Reflections on the early Greek technologies of looking

Dimitris Plantzos

Faculty of History and Archaeology, National and Kapodistrian University of Athens
dkplantzos@arch.uoa.gr

ABSTRACT

Material agency has been puzzling archaeologists for almost three decades now. The idea that artifacts, a priori perceived as passive and inert ‘creations’ subject to human volition, have the capacity to interact with their makers, users, or viewers may be seen as a challenge to archaeologists and their inherently humanist discipline. Classical archaeology, and the study of Greek and Roman art in particular, seem to have been avoiding the issue, choosing instead to privilege artistic agency or – in more recent years – a cultural-historical discourse primarily informed through linguistics and sociology. This paper explores the concepts of materiality, agency, and personhood as cultural mediators in order to investigate the ways Greeks interacted with the images they created. Through a number of case studies borrowed from the wider repertoire of early Greek ‘art’ it is argued that artifacts are invariably conceived as animate entities, at least in early Greece; moreover, that technologies of representation in early Greek art (what art historians understand as ‘styles’) are devised and promoted as cultural agents within Greek society.

ARTIFACTS TO THINGS

Classical scholars tend to describe ancient Greece as a realm of images,¹ this metaphor however seems to be missing one of Greek culture’s most fundamental qualities: the way Greeks understood *things*, and the extent to which they allowed their lives to be entangled with them. As classical archaeologists, or even as mere Graecophiles, we are of course surrounded by things – albeit disguised as archaeological artifacts, idolized as museum exhibits, glorified as historical treasures, coveted as valuable possessions, studied as exquisite works of a now lost art.² We interact with them in quasi-linguistic terms; assuming, somewhat arbitrarily, that ancient artifacts are *phonemes* communicating to us the particulars of the culture that created them.³ Whereas, in fact, we have been studying Greek art through a strictly empiricist canon, whereby things – especially things bearing or acting as images – convey ideas, that is words, in a straightforwardly, and quite conveniently monosemantic way.

1 Chiefly, among many others, Vernant 1984, emphasizing the need for an iconology of Greek vase painting, and investigating latent structures of meaning in the visual arts of (mostly) Archaic Greece.

2 See, e.g., Schnapp 1993; Shanks 1996, 22–52; Thomas 2004, 1–34; Dyson 2006, 133–71.

3 See, e.g., Mertens 2010; Stansbury-O’Donnell 2011.

How does one treat images as things? In recent years, archaeologists have tried to incorporate a more anthropological reasoning into their discipline, thus upsetting its traditionally anthropocentric bias. (Ironically, classical archaeology's inherent anthropocentrism has been often expressed through the intense de-humanization of the material record, as for example with its predisposition for mind-numbing typologies and tedious cataloguing.⁴) This new turn has indeed encouraged a decidedly materialist reading of material culture, one significantly departing from the humanist tradition. Greek archaeology, in particular, including its prehistoric components such as the 'Mycenaean', the 'Minoan' and the 'Cycladic', has spent the last two hundred years or so striving to demonstrate how artistic intelligence created singular meanings and how these affected modern ideas of humanity – hence the emergence of 'classical' art and our infatuation with it. This allowed for multiple readings of the past – idealist to materialist – though not for the possibility that classical culture was nothing like what modernity had ever made of it. Treating artifacts – that is objects imbued with meanings supposedly created by the humans that made them – as things, with the capacity to transform human experience by determining our behavior and identity through the properties inherent in them from their own make, reverses the hitherto accepted cultural flow from maker to viewer; this enables the epistemological shift from innate, stable, and 'dead' objects available to our ostensibly scientific scrutiny to enmeshed, engaged, and entangled things which create 'continual flows of matter, energy and information'.⁵ Whenever this line of reasoning has been used in the study of Greek art (mostly of the early periods)⁶ it has produced encouraging results. The inherent asymmetries within classical archaeology's disciplinary apparatus seemed thus to be rectified somewhat, to the frustration of some of its most conventional exponents.⁷ Adopting an 'impartial', and categorically non-humanist approach to scientific methodology, symmetrical archaeology was expected to encourage cross-disciplinarity while at the same time questioning the coherence of the conventional archaeological paradigm.⁸ Although this 'turn' was not welcomed by all (and one may even question the extent to which it has been achieved in the first place),⁹ it has become clear that material agencies operated in ancient – and indeed any premodern – societies in ways often imperceptible by modern epistemic discourse.

How did pre-modern images look like? A quick comparison of two literary texts may serve as an introduction to our discussion. Take, first, the parodic chant from Euripides' *Ion*, (c. 419–418 BC), where the chorus of Athenian maidens escorting the queen of Athens to the sanctuary of Delphi takes hold of the captivating spectacle (vv 184–215).¹⁰ A striking variety of verbs and verbal units signifying seeing and looking are deployed in order to suggest the divine epiphanies surrounding the mesmerized travelers:

4 Cf. Shanks 1996, 25–6; on the question whether archaeological interpretation may be ultimately disassociated from human (that is "scholarly") inference, see Garcia-Rovira 2015.

5 Hodder 2012, 7; cf. Brown 2001; Knappett and Malafouris 2008; Knappett 2011, 149–90; Hodder 2018.

6 See Whitley 2013; 2015.

7 One only needs to cite here the bitter, and on-going debate on the importance of the individual (by which traditional archaeologists mostly refer to the *artist*) as opposed to other factors – human or non-human, historical, social, cultural – affecting the creation, diffusion and reception of 'art' in antiquity. See, briefly, Bruneau 1975; Elsner 1990; Beard 1991; Whitley 1997; and so on, among the 'challengers' of the established views on classical art and contemporary approaches to it, as opposed to Morris 1993; Oakley 1998; 2009; and so on, arguing for the defense of the traditional methodology.

8 Shanks 2007 (after Bloor 1976).

9 Cf. Hodder and Lucas 2017.

10 On this passage, see chiefly Müller 1975; and cf. Zeitlin 1993, 147–54. For a recent survey of the discussion, see Gunther 2018, 179–82.

[...] *Look!* come see, the son of Zeus is killing the Lernean Hydra with a golden sickle; my dear, look at it!
 I see it. And another near him, who is raising a fiery torch [...]
I am glancing around everywhere. See the battle of the giants, on the stone walls.
I am looking at it, my friends.
 Do you *see* the one brandishing her gorgon shield against Enceladus?
 I *see* Pallas, my own goddess. [...]
 (transl. Robert Potter; emphases added)

What this text does is to describe a complete strategy of the gaze, at least in the way understood by Athenian audiences in the 5th c. BC. The technologies of looking revealed in this passage may surprise the modern reader or spectator: some of us may have been expecting a more historically sound description of what is now lost – temple pediments and friezes, free-standing statues or stelae, monumental wall-paintings and mosaics. Our art-historians may have wished for a more accomplished account of the details we sadly miss: who made those images, and how were they precisely executed? On the contrary, the text lacks any interest in connoisseurship: no specialist terminology, description or analysis is present; we hear of no ‘statues’, ‘reliefs’, ‘pediments’, ‘metopes’, and the like. We are told nothing about the nature of the sights these women behold: are they free-standing statues, architectural sculptures, tapestries, wall-paintings? Euripides seems solely interested in exhausting the possibilities his language affords him in describing the gaze in order to suggest a full-blown strategy of vision as a first-hand cultural experience, unmediated by art or craftsmanship. The queen’s maidens never ask themselves ‘who’ made the images surrounding them, ‘when’, or ‘why’. Poetic license notwithstanding, Euripides’ text places its human spectators in direct interaction with non-human objects, carrying unmediated divine presence.¹¹

Contrary to a Greek strategy of the gaze represented by Euripides, modern approaches are based on a completely different referential system. Let us ponder, as an example, on John Keats’ famous *Ode on a Grecian Urn*, written in 1819.¹² Through a series of questions, forming a strategy altogether dissimilar to that of Euripides, Keats is organizing his own approach to the ancient artifact: his repetitive question-marks (‘What men or gods are these?’ [v. 1.8]; ‘What mad pursuit?’ [v. 1.9]; ‘What wild ecstasy?’ [v. 1.10]) allow him to pose as a modern thinker, an art-historian and a connoisseur, perplexed by those enchanting, ‘Attic’ ‘marble men and maidens’ whose interpretation eludes him (vv. 5.1–2). The modern scholar’s *aporia*, imposed by the ancient monument’s silence (cf. vv. 4.9–10: ‘and not a soul to tell | Why thou art desolate can e’er return’), is somehow soothed by the recognition (or manufacture?) of the message hidden in the urn’s classical lines: ‘Beauty is truth, truth beauty’, a hyper-temporal reality which, as the poet claims, ‘is all | Ye know on earth, and all ye need to know’ (vv. 5.9–10).

The comparison of the two texts, random as it may seem, suggests that they exemplify two separate visual strategies: contrary to the spirituality we tend to attribute to what we describe as ‘classical art’, the Greek gaze seems to have appreciated those very same artifacts for their own *materiality*, as we have decided to call – inevitably risking to sound rather tautological – their self-value as inanimate things, which are however imbued with the ability to act as animate agents.¹³ Borrowed from anthropology and cultural studies, this somewhat dull term

11 See the discussion of analogous texts in Gordon 1979, 6–7.

12 Keats 1996, 213–4; see Heffernan 1993, 107–15; Scott 1994; Kolocotroni 2012, 1–3.

13 On materiality, its definitions, and its applicability for an archaeological context see chiefly: Meskell 2005;

has proven quite useful for archaeologists in the last decade or so, even though its full potential remains largely underexplored. It does, however, mark a shift from an art-historical discourse focusing on 'the' producer and the technologies of production he (very rarely 'she') employs – to an emphasis on the user and the viewer. Thus, from emphasis on *the* meaning of the object ascribed during production we move to multiple, even contradictory meanings, created in hitherto undetected ways: engendered, embodied, mnemonic, sensorial.

The departure from an earlier anthropocentric agenda to a discussion of human and non-human alike, and consequently to an understanding of material culture as the agent of social interaction through memory and sensual experience, rather than as merely the product of humans, allows us to move from the mere recording of material properties to understanding the affordance of these properties and the ways they enable or restraint interaction between humans and non-humans. In this paper, I will endeavor to rethink an early Greek 'history of looking'¹⁴ based on recent approaches to agency and materiality in the classical world, and in archaeological discourse at large. My aim is twofold: on the one hand to explore the way Greeks interacted with things (especially images of things or, more to the point, things bearing images) outside a persistently anthropocentric and inherently humanist discourse; and on the other to imagine ways in which this rethinking of Greek art might affect the ways we receive classical culture today. In the following pages, therefore, I wish to examine ways in which early Greek art might have interacted with its viewer and the cultural concepts it helped create; my aim is not so much to 'free' our discipline from a limited, as well as limiting discourse which has brought us where we stand after a long century of meticulous art-historical reasoning, but to investigate whether new tools might help us pose some new questions – and help us resolve them to any extent. I have chosen early Greek art (c. 800–480 BC) mostly because I find this to be a rather underexplored field; also because, it may be argued, pre-classical art is fundamentally different from its post-480 BC successor, and not merely a hopeless attempt at achieving what would only 'come naturally' in the 5th century, that is a decisive turn towards verisimilitude in the visual arts. As Raymond Prier has argued in his study on the phenomenology of sight and appearance in Archaic Greece (a terminology reflecting precisely an art-historian's idealistic bias towards the 'High' art of the 'Classical' Period), modern and postmodern scholars insist on reading pre-classical Greece through an anachronistic dichotomy between subject and object; in semiotic terms this would suggest the split between signifier and signified.¹⁵ As shown by Prier, this dichotomy does not apply to pre-classical Greece: contrary to the Platonic distinction between ideal forms and their material manifestations, seventh- and sixth-century aesthetics seem to maintain that abstract ideas become present 'through the emotional and experiential commitment of the participants *and* an affective appearance from without'.¹⁶ According to this hypothesis, sights are indeed wonders to behold (*thaumata idesthai*) and images are not mere copies of an essential truth, but true and essential in themselves.¹⁷

Representation was to be theorized by the Greeks as *mimesis*, a term that literally means

Miller 2005; Hicks 2010; Knappett 2012; Olsen 2012; Hodder 2012; Van Dyke 2015.

14 Cf. Barthes 1980, 12.

15 Prier 1989.

16 Prier 1989, 71; cf. also the pioneering study by R.L. Gordon (1979), in which he discusses matters of religious art-production, departing from the standard art-historical paradigm.

17 In this, Prier anticipated the work of cultural historians such as W.J.T. Mitchell (2005) who, working independently of archaeology and anthropology, spoke of a "pictorial turn" in social sciences explaining how "made" things such as pictures are imbued with agency, and thus the ability to freely interact with humans.

'imitation [of reality]', though not as plainly as that.¹⁸ *Mimesis* was understood by Greek philosophers of the Classical period as an elemental artistic faculty, representational rather than mimetic.¹⁹ What this representation entailed changed significantly from the Early to the Late Classical period and again with Roman critics. According to Jean-Pierre Vernant, *mimesis* as described by Plato and his pupils marked the momentous shift when 'in Greek culture the turn is completed that leads from the 'presentification', the making present, of the invisible to the imitation of appearance'.²⁰ This would mean that effigies of divinities in the Archaic period were not perceived as mere depictions, or 'art', but as manifestations, divine epiphanies, produced by the viewer's own interaction with the realm of the divine.

This kind of empowerment of inanimate objects with a quasi-human quality retained its strength, it seems, until much later than the naturalist turn in the early fifth century. In her study of the emergence of the physical body as a delimited ontology in Early Greek thought, Brooke Holmes describes the 'person' as a space of passage, a transformation process between daemonic forces, on the one hand, and symptoms and actions, on the other, what she defines, respectively, as the 'felt' and the 'seen' in Greek experience.²¹ Holmes argues that felt experience is elemental in 'constituting the boundaries of a person in early Greek poetry'²² and Greek culture at large, and that a concrete notion of a body (individual rather than 'dividual') emerges in Greece only after the end of the Archaic period.²³ Art's inherent disposition for 'making things present', therefore, thus turning what may only be felt to some *thing* that is, in addition, seen (as well as touched, smelled, tasted even)²⁴ is crucial in this regard. Avoiding old, and somewhat anachronistic polarities between mind and soul, the divide – as well as dialectic relationship – between the felt and the seen enables us to study the intricacy of embodiment in the crucial passage from the Late Archaic to the Early Classical period. Early Greek technologies of representation, what we like to refer to as 'styles' in art history, are meant to deploy made likenesses as agents of their own materiality. This is why Euripides, writing in the last quarter of the fifth century, still feels at ease with the idea of a number of artistic likenesses at Delphi interacting with his female protagonists as real presences instead of mere images of absent beings. Rather than as an imperfect attempt at verisimilitude, therefore, Early Greek representation must be understood as a technology of imbuing inanimate objects with the power to affect the life of humans and help articulate their sense of cultural identity.

PRESENT MATTERS

Some time in the mid-seventh century BC, a woman named Nikandre dedicated an effigy of the goddess Artemis at her sanctuary on the island of Delos (Fig. 1).²⁵ The statue, 1.75m tall, is now displayed at the National Museum in Athens as one of the first attempts at monumental sculpture – and it is perhaps no coincidence that its inventory number is, simply, 1.²⁶ Although

18 On the nature of *mimesis* in Classical thought, and the development of the concept, see chiefly Halliwell 2002; Halliwell 2005; Elsner 1995, 21–8; 2007, 2–11; Squire 2009, 117–20; 231–2.

19 Cf. Halliwell 1987, 71.

20 Vernant 1991, 152–5; cf. Potolsky 2006, 15–7.

21 Holmes 2010.

22 Holmes 2010, 38.

23 Cf. Whitley 2013.

24 See Hamilakis 2013.

25 Boardman 1978 fig. 71; Despinis and Kaltsas 2014, 3–8.

26 Cf. Kaltsas 2007, 189, 'one of the earliest life-size stone statues representative of the Daedalic style'. On the Daedalic style, more below.

Fig. 1. Marble effigy of the Goddess Artemis; found on Delos, c. 650-640 BC. Athens, National Archaeological Museum 1. Photo: Yiannis Koulelis (2018).

some recent finds have shown that the early history of Greek sculpture is more complicated than we once believed, and that such 'first attempts' were both more numerous and perhaps significantly earlier as well, this particular statue still remains a starting point for anyone wishing to survey the art of Greece in the 1st millennium BC. At any rate, back in 1975, when the study of Greek art seemed to have reached a point where the definitive narrative for it could be composed with relevant certainty, Martin Robertson, one of the most prominent ancient art historians of the later twentieth century, felt confident enough to dismiss Nikandre's dedication as 'rather clumsy, alike in design and execution'. He would, furthermore, 'guess' that its maker 'was a novice in marble, surely because he was among the first to practice this art in Greece, and not from any provinciality'.²⁷ In the following paragraphs I will discuss Robertson's approach to early Greek art, not because his remains the dominant paradigm; I am interested in his discourse because even if it has been refined, modified, developed, improved-upon and fine-tuned by an ambitious generation of successors (Andrew Stewart, Nigel Spivey, Claude Rolley, Tonio Hölscher, Robin Osborne and Richard Neer to name but a few of the more influential ones), Robertson's *Problematik* lies in the heart of any anthropocentric exploration of Greek art (or any other form of 'art' for that matter).

Robertson belonged to a long series of art historians who studied art (classical, post-classical, pre-modern or modern) for its own sake. His agenda entailed the compilation of a continuous narrative of types, techniques, styles, and the craftsmen, often anonymous, who made it all happen; like many others in his discipline, he talks of masters and pupils, workshops and circles, all in anticipation of the much more accomplished Renaissance. Although he is well aware that '[h]istories of the arts, inevitably stamped more deeply even than other history by personal taste and the fashion of the time, can hardly satisfy many generations',²⁸ his synthesis strikes us as monumental, authoritative and extremely useful today as it must have looked when first published. In that it resembles a much earlier work of significantly wider scope, Ernst

27 Robertson 1975, 37.

28 Robertson 1975, xi.

Gombrich's *The Story of Art* first published in 1950. Emulating Vasari (who in many ways imitated Pliny), Gombrich endeavored to 'bring some intelligible order into the wealth of names, periods and styles' that would form a global art history, from its 'strange beginnings' in prehistoric Africa, Asia, and pre-Colombian America to contemporary art and 'the triumph of modernism' – in the West, of course.²⁹ The art-historical narrative emerging from this masterwork of epic dimensions and scholarly breadth is the single-minded quest for verisimilitude, a goal that was first achieved by the Greeks in the fifth century BC, then lost to be re-gained by western modernity. As such, Gombrich's story of art is prone to the simplistic dialectics of 'rise' and 'fall', the convenient biological metaphors of 'birth', 'maturity', and 'death', and the assuredness provided by determinism. Its teleological make enthrone its modern reader in the centre of a panoptic universe where the time is *now* and the truth comes only from the knowledgeable lips of an all-seeing art historian. Discussed, as it happens, as a stepping-stone to the Renaissance and the 'conquest of reality' as Gombrich put it, Greek art as a result is seen as little more than an incomplete first attempt.³⁰

Assuming, on the other hand, that sixth-century artists craved for the naturalism achieved by their fifth-century grandsons (or, like Robertson does, accusing Nikandre's maker for not being accomplished enough to count as equal to his successors in the craft fifty or sixty years later) is simply anachronistic;³¹ in a sense, it is like compiling an art history *without* history. What remains interesting in Gombrich's work, however, is his own explanation for what in another work, first published in 1959, he calls 'the Greek Revolution', that is the eventual, as well as inevitable, discovery of naturalism by fifth-century artists, mostly sculptors.³² Classical *mimesis*, according to Gombrich, was achieved by the understanding of the viewer's psychological need to find in art convincing imitations of reality as he (always a *he*) imagined it. Moreover, he maintained that the reason why the Greeks turned to naturalism was precisely the narrative qualities inherent in their art – or rather their own audience's expectation of an art that would be able to sustain narrativity as provided in literature – the rather simple idea that literary descriptions of acts, situations or sentiments generate a series of mental images in the reader's (or listener's) brain that all are fundamentally naturalistic in character. Gombrich's thesis remains, to a certain extent, valid today, one would wish however for a more articulate explanation of what went on before reality was 'conquered', back in the days of 'primitivism' and 'strangeness'; as it happens, art-historical narratives seem unable to make sense of an art, or a time, they do not really admire.

Art-historical determinism seems embedded in Robertson's *History of Greek Art* and has remained ever since, at least in the more traditional readings of classical art. To return to his account of Nikandre and her dedication, the dismissal of the thoroughly un-artistic, 'almost plank-like block', with the 'roughly finished back' goes hand-in-hand with his bald-faced indifference towards what is perhaps the statue's more prominent feature – the long inscription it carries along its left thigh. Let us re-read it in full:³³

Nikandre dedicated me to the far-shooter of arrows;
The excellent daughter of Deinodikos of Naxos,
Sister of Deinomenes, wife of Phraxos n[ow].

29 See the critique in Squire 2011, 33–62.

30 Elsner 2006, 69.

31 Cf. Squire 2011, 53–4.

32 Gombrich 1989, 99–125.

33 Cf. Whitley 2017, 85–6.

While Robertson states that this epigraph contains a ‘rather surprising amount of genealogical information’ which ‘does not concern us otherwise, but the place-name does’ (from which he goes on to infer a Naxian origin for the statue and its maker), he does find the time to express his irritation about the fact that the long ‘verse [...] has perhaps squeezed out the name of the artist’.³⁴ According to this strictly art-historical narrative, therefore, Nikandre’s dedication is worthy of our attention (as archaeologists, as classicists, as historians of ancient art) insofar as it can help us understand style – especially the style of the centuries to come – or discern the particulars of artistic creation in its day: who made it, where and when, and how is this *artist* related to the artistic circles of his day. Still, this discourse does very little to help us understand the ways seventh-century Greeks might have looked at the art surrounding them, the very art people like themselves had commissioned and created, not in an effort eventually to achieve verisimilitude, but in order to satisfy more present needs.

In contrast to standard art-historical narratives, deeply embedded in the humanist tradition, a more recent, patently materialist approach is now adopted by many in an effort to make sense of the archaeological record: whereas the former devoted all its energy within the confines of the *atelier* – thus privileging the artist as an exceptional individual who creates culture for others to use and profit from – the latter seems more taken by an artifact’s career *after* it leaves the workshop of its maker. Concepts such as an artifact’s ‘cultural biography’ or ‘social life’,³⁵ once solely concerning anthropologists dealing with what a classicist would only dismiss as ‘primitive’, ‘peripheral’ or, quite frankly, ‘unsophisticated’ cultures, may be seen to emerge all the more often in classical archaeology, following a turn in the archaeology of the Greek prehistory that dates back in the 1990s. As already explained in the introduction of this paper, the new challenge is to make sense of artifacts in terms of their own materiality, that is the inherent ability of things to interact with humans. In many respects, classical archaeologists seem to be finding this quite a formidable task, mostly because of the textual character of their discipline: as the archaeology of Greece and Rome seems to be introduced to us through a wealth of texts, some of which are still seen as the paragons of western culture, for many of its students those texts provide all the information one needs to make sense of the classical world and the art it left behind. Furthermore, as it has been noted above, Greek art (often bypassing the fact that a great portion of it is known to us through its Roman translation) has been enlisted in an effort to explain European culture from the Renaissance on, a development that has left a discernible mark on classical studies.³⁶ At the same time, constant evocation of newly popular terms such as ‘materiality’ (or its slightly older cousin, ‘agency’, on which more below) is seriously running the risk of becoming an end in itself, unless we are able to show how, and for what purpose, this new approach might help us make better sense of the classical past. What happened in art in the period we call ‘Early Classical’, the turn to naturalism through the deployment of *mimesis* as a new representational technology, was indeed ‘revolutionary’ as Ernst Gombrich has described it, though not necessarily for the reasons he would identify. In the following sections, I revisit some of the art of the preceding centuries, in an effort to reevaluate the ways it interacted with its audience. In this exercise, I will be using the texts these artifacts carry not

34 Robertson 1975, 36; some scholars (e.g., among others, Karakasi 2001, 76–7) maintain that the lost part of the inscription did in fact contain the name of the sculptor; this assumption however is unsubstantiated, as can be demonstrated by the statue itself: the surface where the inscription was carved shows no extended damage, and accordingly the missing part of the inscription must have only contained one or two more letters and not an entire phrase such as ‘so-and-so made me’ or the like.

35 See Kopytoff 1986; Appadurai 1986.

36 Toner 2013.

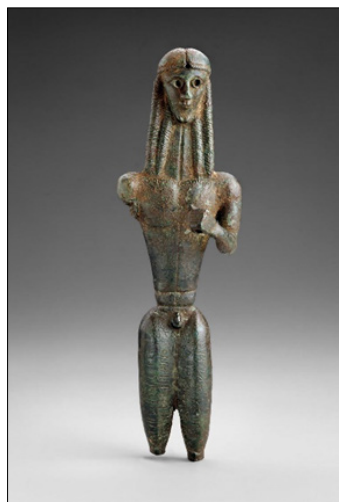

Fig. 2. Bronze statuette of the God Apollo; from Thebes, early 7th c. BC. Boston, Museum of Fine Arts 3.9997.

as 'literary sources' of historical significance – however grand or insignificant this may be taken to be – but as part-and-parcel of those artifacts' cultural identity.

Fifty-odd years before Nikandre sailed to Delos in order to erect her dedication to Artemis, another worshipper, this time a man called Mantiklos, brought an offering to a sanctuary of Apollo in Thebes in the shape of a 30 cm tall figurine made of bronze representing the god himself (Fig. 2).³⁷ The statuette, now having lost about one third of its original size, was an image of Apollo wearing nothing but a wide belt round his waist, a tall helmet (now lost), and holding his bow and arrows (now also lost, along with the statue's right hand). Now looking rather dim, with the dark green patina we have come to expect from classical bronzes, originally the statuette would have carried a highly polished, bright gold-like hue. To the classically trained eye of a contemporary scholar it certainly looks crude, schematic, unaccomplished; its patent 'clumsiness' can only tell us that any Greek revolutions will not be forthcoming for quite some time yet. Still, one cannot expect a viewer in the seventh century BC to have complained that such artifacts seemed too 'schematic' or more 'frontal' than they ought to be. The statuette commanded its own space, as well as the space around it through its make, its iconography, and the intentionality of its dedicant. The latter is declared through the inscription the figure carries splayed over the god's thighs in what to our eyes seems a rather unsightly, and thoroughly un-artistic manner (in modern terms we would be tempted to talk of vandalism):

Mantiklos offered me to the far-shooter with the silver bow
As a tithe; and you, o Phoibos, may you give him
Some pleasing reward.

The first striking feature the Nikandre and Mantiklos inscriptions are sharing is the fact that in both cases it is the statue, not its dedicant, who is poised to address the viewer.³⁸ Thus, the statue, as a separate entity, intercedes in the exchange between the dedicant and the viewer in order to inform the latter, in the first person, about the former's ties with the divinity the statue itself is representing. The texts inscribed onto the bodies of these divine creatures deploy an intricate network of inter-relations. The viewer is expected to appreciate the dedicant's devotion

37 The statuette is now in Boston; Boardman 1978 fig. 10.

38 Svenbro 1988; Depew 1997, 238–9.

as well as social rank and means, which permit her or him to erect such an effigy in the first place: Mantiklos' offering is described as *dekate*, that is 1/10 of his annual income, hence the viewer is invited to make the calculation in order to establish how much Mantiklos is actually worth. Similarly, the 'surprising amount of genealogical information' Nikandre's dedication offers us helps construct her as a woman of status: her offering helps distinguish her as an 'excellent' woman and an important 'Naxian' at a time when Naxos controlled the sanctuary of Delos (and its coffers). Creating a social identity for its dedicant, the statue functions as a discriminatory tool, as it makes apparent who in that society is entitled to erect such dedications to Artemis and who is not. Given the emphasis placed on Nikandre's career through family life so far, she may be safely assumed to have served as priestess to Artemis prior to her marriage. She would be then making this dedication in order to mark the end of her time at the sanctuary as she is 'now marrying Phraxos'; becoming a priestess was a coveted distinction in Greek society of the Archaic period, reserved to those of social rank and considerable property.³⁹ Ostensibly acting as mediators between their dedicants and the divinities they portray, these statues in fact mediate their dedicants' social importance to their viewers, as it is them whom they are addressing.

In this respect, such artifacts become *works of writing* as much as of sculpture. This however does not mean they can be 'read' as straightforward texts the way traditional, linguistically informed wisdom would have it. The epigrams inscribed on these statues demand of the viewer to perform the act of reading in full, which in those days would mean reading their verses out loud. Since silent reading does not appear to have been widely practiced in Greece before the mid-fifth century BC,⁴⁰ reading such texts in the open air would require a performance or sorts, whereby the viewer becomes an actor impersonating the statue he is looking at. In the words of American sociologist Richard Sennett, 'the Greek reader would have thought he heard the voices of real people speaking'.⁴¹ Vocal reading, therefore, acquires a performative trope which employs the viewer in order to enable the statue's own agency. In this sense, the texts inscribed on these and similar dedications act through a material enframing of orality rather than their inherent textual qualities.

'Agency' is of course yet another hotly discussed anthropological term which seems to have made itself necessary in order to understand the archaeological record, classical or not. In his seminal *Art and Agency*,⁴² published one year after his death, British anthropologist Alfred Gell argued that 'what lies behind the seductive power of Art' is neither its aesthetic deftness nor its ability to act as a highly sophisticated, and profoundly suggestive, language; he rather believed that, far from being a matter 'of meaning and communication', art 'is instead about *doing*'.⁴³ This '*doing*' was what Gell theorized as agency, in the belief that artifacts (including *objets d'art*) function as material entities which interact with their viewers and users by motivating their response. Gell's theory seemed to work better with non-representational, non-visual art, its impact onto archaeology however was such that many classical archaeologists felt tempted to experiment with it in the study of classical art.⁴⁴ Soon enough, scholars realized that the nature of

39 Connelly 2007, 122–9.

40 Knox 1968; Svenbro 1988, 160–86; Johnson 2000. On the turn from loud to silent reading some time after 480–450 BC, see Gavrilov 1997 and Burnyeat 1997.

41 Sennett 1994, 43.

42 Gell 1998.

43 Gell 1998, ix [Thomas, emphasis in the original]. On the concept of art in archaeology and anthropology, see Robb 2017 and cf. Skeates 2017.

44 As in Osborne and Tanner 2007; James Whitley, in particular (2006; 2007; 2012; 2013; 2015; 2017), has so far

agency affected the way we understand the materiality of things and that a correlation between the two concepts was necessary in order to proceed with a new theory of material culture.⁴⁵ Although some questioned the validity of this new theoretical trend and doubted its usefulness for the study of material culture,⁴⁶ it seems clear that an anthropologically informed concept of materiality can improve our archaeological reasoning as well as allow us make better sense of past cultures where the human and nonhuman worlds were not treated as separable realms.⁴⁷ Understanding the materiality of the material world as 'processual and in flux',⁴⁸ enables new interpretations of the ways ancient Greeks interacted with the things surrounding them; in what follows I will discuss the examples already mentioned, as well as some more, in an effort to establish the way they interact with their viewers and the mechanisms they deploy in order to control, through their material aspects, the flow of agency within early Greek society.

As already mentioned, when composing his anthropology of art Alfred Gell was mainly interested in 'indigenous', non-mimetic art. In a way he seemed to succumb to the old Eurocentric discrimination between the high 'classical' art of Greece and Rome which was (and still is) believed to have fertilized western culture at large, and the arts of peripheral, primitive, or exotic cultures that were only significant insofar as they attracted the gaze of a westerner connoisseur or collector (what Johannes Fabian had described as the *allochronic* bias in anthropology).⁴⁹ However, even in an art carrying the burden of classicism, such as the art of ancient Greece, one can locate the animist beliefs inherent in the effigies of gods I described above: acting as 'indexes of divine presence', as Gell would term such images,⁵⁰ the dedications by Mantiklos and Nikandre are not merely attempts to represent the non-representable but to objectify divine agency, empowering it for humanity.⁵¹ Animism substantiates the power of the god, his or her ability to 'offer pleasing rewards' as Mantiklos would hope, and thus the statue is employed in order to channel divine agency towards the dedicant, as well as the viewer.

A literary example may offer a very clear illustration of this: in Herodotus's *Histories* (1.30–1) we hear of the story of Kleobis and Biton, two brothers from the city of Argos who became famous for carrying their mother, a priestess of Hera, to the temple in time for a religious ceremony when the oxen designated for this task failed to turn up from the fields. The people of Argos, we are told, praised the athletic prowess of the two youths, who proved as strong as the beasts meant to drag their mother's carriage, as well as their filial virtue. Proud of her sons' feat, the priestess prayed to the goddess for a befitting reward for them and as a result they got to die that very evening as two very happy young men who had enjoyed the praise of their entire community. In the aftermath of this remarkable event, the story goes on, the people of Argos made effigies of the two men and dedicated them to Delphi, since they had led their short lives in such a distinguished manner.⁵² This story, and the text that relates it, are thick with references to the way material agency works in early Greece. Starting with the

produced a significant amount of work discussing agency, materiality, and personhood in the context of early art. On art and its materiality in the Greek Bronze Age, see among others Herva 2004; Matic 2012.

45 Miller 2005, 11–5.

46 See Ingold 2007; cf. Tilley 2007; Knappett 2007; also 2012; Hodder and Lucas 2017.

47 Cf. Meskell 2005.

48 Tilley 2007, 17.

49 Fabian 1983, 143–4.

50 Gell 1998, 121–2.

51 Cf. Meskell 2005, 54.

52 The statues of two sixth-century kouroi discovered at Delphi (Boardman 1978 fig. 70) have been thought to be the effigies of Kleobis and Biton, even though other interpretations exist. It is interesting to find that Herodotus's tale, a story within a story, imbues the two artifacts with its own materiality to our days.

prayer of the priestess to the goddess, we hear that the woman (privileged by her position to enter the temple, whereas entrance to the general public was forbidden) 'stood opposite' the statue (*agalma*) in order to make her wish to the goddess: as Gell had noted, agency is effected through ocular exchange, through which the effigy distributes to the viewers the godly powers of the divinity it portrays.⁵³ Since the story related by Herodotus must have taken place in the early sixth century BC at the latest, we may assume that the statue in question (possibly a wooden *xoanon*) looked a lot like the dedication by Nikandre – in our eyes, 'clumsy', 'plank-like', or 'artless'.

By classifying these idols as 'art', and quite incompetent art at that, we have 'neutralized' them, said Gell:⁵⁴ the rendering of Nikandre's dedication (what in standard art-historical terminology is referred to as *Daedalic*, from the mythological first Greek sculptor) is highly stylized, heavy with hieratic symbolisms, official attire and vibrant painted decoration that would surprise most modern viewers. Through the technologies we classify, often dismissively, as 'Daedalic', such as the so-called 'triangular structure of the face', the 'tri-partite wig' the statues seem to be carrying, or the angular, frontal and schematic fashioning of the body,⁵⁵ the sculptors of the Archaic period did not so much endeavor to emulate nature and failed, but tried – quite successfully we ought to assume – to materialize the immaterial.⁵⁶ These technologies work towards the production of what in Greek art can be understood as monumentality, an imposing three-dimensional presence affecting the viewer through the force of the materials it is made of.⁵⁷ The *agalma* of Hera mentioned by Herodotus, as well as the Apollo dedicated by Mantiklos and Nikandre's Artemis, function therefore as *totems*:⁵⁸ a totem is a sacred object endowed with its own materiality, which enables communication between the world of the spirits and the world of humans; not human as such, totems are recognized by animistic religions across the globe as distributors of spiritual power on the one hand and human reverence on the other, thus forging a triangular relation between man, spirit and the mediator between the two. Accordingly, the 'artworks' discussed here are meant to realize the connection between the world of the humans and the world of the spirits – in other words, rather than acting as mere carriers of cultural meaning they also function as its creators.⁵⁹ Entangled in a relational system of which they are at the same time objects and subjects, they are turned into agents of cultural interaction.⁶⁰ This is verified by the Greek texts themselves, often stating that statues are (or seem to be) endowed with soul (*empsychē*) or breath (*empnoia*): one is reminded of Lucian's *Phalaris* (1.11) and a number of couplets from the *Anthologia Graeca* (e.g. 9.736; 12.56; 12.57). A Hellenistic inscription from Rhodes (c. 200 BC)⁶¹ mentions an *empnōn* bronze portrait of a man, aimed according to its epigram at reminding the passer-by of the just character of its sitter.⁶² On occasion, viewers/worshippers may have engaged in conversation with divine

53 Gell 1998, 109–21; cf. Steiner 2001, 105, 115; also Pongratz-Leisten and Sonik 2015, esp. 24–33.

54 Gell 1998, 97.

55 See, e.g., Jenkins 1936; Ridgway 1977, 17–39.

56 Cf. Gordon 1979, 8–9; Morris 1992, 36–59; 238–56.

57 See Tilley 2004. In this respect, Ingold's rather reactionary view that an anthropologically informed concept of materiality would be worthless for our understanding of material culture (Ingold 2007) manages nonetheless to draw our attention to the empirically perceived materialist aspects of artifacts which for a moment seemed to escape the attention of theorists discussing materiality as a rather abstract notion: see Ingold 2007, 14–5.

58 Gell 1998, 96–154; cf. Lévi-Strauss 1962.

59 Meskell 2005, 54–8; Knappett 2007, 22–3.

60 Thomas 1991; Hodder 2012.

61 Maiuri 1925, no. 19.

62 See, in general, Steiner 2001, 44–50; also cf. Gaifman 2006; Pongratz-Leisten and Sonik 2015, 38–51.

Fig. 3. Athenian red-figure oenochoe showing man conversing with statue of the Goddess Athena; from Sicily, c. 460 BC. New York, Metropolitan Museum of Art 08.258.25.

effigies, as is suggested by the scene on an Athenian oenochoe, showing a man gesticulating towards a statue of Athena (Fig. 3).⁶³

The animistic, totemic qualities of such agents turn them, in Gell's terminology, into quasi-prosthetic members of the personages they represent – human or divine.⁶⁴ 'I am the seal of Thersis; do not violate me!' demands a sixth-century scarab from any perpetrator who might feel tempted to break its clay or wax impression upon a parchment, box, or cellar (Fig. 4).⁶⁵ The seal addresses its viewer in the first person, thus distributing the agency of its owner and in a sense invoking the sacredness of the act of sealing: for a seal-impression to be violated, either the sealing itself or the strings keeping it in place would have to be broken and this would undo the quasi-magical process of sealing the document/box/room in the first place. *Sema*, the word for seal used in this case, is the noun of the verb *semaino*, 'to mark'. *Sema* thus distributes not just the agency of a person, but also the entire narrative regarding seals and sealing practices in Greek reality – from day-to-day bureaucracy to history and myth. The same term appears on what has often been dubbed as 'the first Greek coin': 'I am the seal of Phanes', reads the inscription over the blazon of a deer, sacred to Artemis and Ephesos, which is taken to confirm the authenticity of the coin, the integrity of the alloy used, and the value promised by its weight.⁶⁶ Here, the object distributes – besides the agency of its issuer, whoever Phanes may have been – its inherent value, thus it seems to be promoting its sheer materiality. The entanglement of these artifacts – the statues, the seals, the coins – with a complex network of religious, political, or social beliefs and practices turns them into agents of precisely those beliefs and practices which they enforce onto the bodies and minds of their human viewers and users.

As is made clear by many literary accounts on art, mostly sculpture, written from the fifth century and until much later, *mimesis* and its technologies were primarily deployed in order to

63 De Cesare 1997, no. 220; Oenbrink 1997, no. A13.

64 Gell 1998, 168–74.

65 Boardman 1968, 73.

66 Howgego 1995, 3–6.

Fig. 4. Drawing of an agate scarab seal with inscription;
from Aegina, 6th c. BC. Unknown collection.

conceptualize the divine and made its supernatural powers visually manifest.⁶⁷ This exercise, however, enabled the representation of humans as well, and in ways that seemed to share something of the portrayal of the gods: the statues of Kleobis and Biton as erected at Delphi, according to Herodotus, would be seen to distribute their own agency (as ‘men who have excelled in their virtue’) to their viewers, as well as their agency of their collective dedicant, the people of Argos. The latter wish themselves to be known as a community that can produce members as worthy of praise as the two young men represented by the two statues. Through the erection of the two statues, the people of Argos constitute themselves as an exemplary Greek society worthy of the attention of Greece at large; more to the point, such a notional entity may be seen to (re)gain its material presence precisely *at the moment* a passer-by stops to look at the effigies of the two youths erected on the way to the temple at Delphi and leans forwards in order to read out loud the epigraph that accompanies them. As is made clear by the examples discussed here, statues in ancient Greece were ‘imbued with agency’ as standard phrasing would have it, but only within a framework of ocular exchange between the statue and the viewer. By looking at the statue (cf. Fig. 3), and through the performance of reading the epigraph it carries, often inscribed onto its very person, the viewer is able to release the agency such inanimate objects are emanating through the psychodynamic process the later Greeks came to theorize as *mimesis*. Agency is therefore a relational manifestation, ‘a process of becoming’ rather than a state of being – or having been made;⁶⁸ hence these stories do not seem to pay too much attention to craftsmen and their skills, nor does the inscription on Nikandre’s dedication try to ‘squeeze in’ the name of its own carver. It is the act of looking, and the act of reading, that empower the materiality of the inanimate objects they are addressing, and it is the temporality of such actions, the *here and now* of looking at them that enables their social significance. (In the case of the Mantiklos Apollo, I would have guessed that the act of *handling* the statue, even merely for the purpose of rendering its inscription more readable, was also part of its day-to-day interaction with humans.)

This kind of human-thing interaction would be further enabled by random effects created by circumstance: light reflected on a statue’s glistening surface through windows and skylights, for example, or a gleaming torch, not to mention the fragrances emanating from the temple’s incense burners, would enhance the viewer’s sense that he or she is in the presence of a god.⁶⁹ Such accidental encounters would transform inert matter into a vibrant, living thing, which would initiate a spontaneous interaction with its human viewers, pretty much in the way we

67 Squire 2011, 167–81.

68 Knappett 2007, 20.

69 Cf. Steiner 2001, 101–2; Corso 1999, 101.

would now treat an interruption from a flickering i-pad screen or a buzzing cellphone. One is reminded of Dodona's prophetic sounds, triggered by the sonorous, albeit accidental, reaction of the oracle's bronze cauldrons to the blowing wind or other stimuli, random or staged.⁷⁰ For many ancient authorities, including some Early Christian adversaries of paganism, the priestesses of the oracle interpreted the cauldrons' sounds the same way they were able, according to other sources, to decipher the rustling of the sacred oak's leaves when motivated by a sudden breeze. Socrates in Plato's *Phaedrus* (275b–e) famously rejects this 'unwise' conviction: signs are just 'reminders', he says, of the things they are referring to, and in that, he adds, writing is just like painting – its creations appear lifelike even though they remain 'solemnly silent'. Plato is once again here using Socrates as his mouthpiece in order to voice an ostensibly 'rationalist' approach to the visual; his elitist iconoclasm, however, has been shown to have been irrelevant: as Michael Squire remarks, his 'philosophical line in one sense had little impact on the sorts of ritual viewing that underpinned ancient cultic practice', as Plato 'neither dominated nor controlled the agenda'.⁷¹ It is the epiphany of things felt – irrational, accidental, or contrived as it may appear to us today – that turns what we tend to approach as a visual encounter into a fully sensorial ocular exchange.

The emphasis on the moment of looking is accentuated by the inscriptions accompanying the statues, such as those of Nikandre and Mantiklos, addressing the viewer in the first person, or a similar epigraph from a sixth-century burial kouros asking the passer-by to stop and look at the statue while pondering on the fate of the man buried beneath it.⁷² The action implied by the noun used in this case – *sema*, the same as in the case of the seal and the coin mentioned above – represents an entire cultural scheme (the belief that a person's grave ought to be visibly marked, monumentalized even), which imbues the artifact with the agency released by the act itself: 'stand by the *sema* of Kroisos and weep for him' instructs the statue the passer-by; '[I am] the *sema* of Phrasikleia' introduces itself another.⁷³ The latter goes on to identify itself as a *kore* (statue of a maiden), who is destined to remain a *kore*, since the girl it stands for died before reaching marriageable age. Our humanist tradition would have great difficulty explaining the active role of inanimate objects in their interaction with humans;⁷⁴ such speech acts may be explained only once we recognize the role of those 'idols' as agents of what actions this precise speech act is communicating.

It is therefore quite clear that the act of reading regulates the agency flow and resets the process that imbues those artifacts with their social significance.⁷⁵ In the following section I will study a different category of Early Greek artifacts in order to investigate the ways in which inscriptions help empower their materiality through their visual as well as performative qualities.

TEXTUAL VISUALITIES

One generation or so before Mantiklos commissioned his dedication to Apollo, another man, residing at far-off Pithekoussai on the island of Ischia, took a penknife to scratch

⁷⁰ See Johnston 2008, 65–8.

⁷¹ Squire 2009, 118.

⁷² Boardman 1978, fig. 107.

⁷³ Svenbro 1988, 26–43.

⁷⁴ Cf. Svenbro 1988, 29–32.

⁷⁵ Whitley 2017.

three lines, in dactylic hexameter nonetheless, on a rather humble drinking cup:⁷⁶

I am Nestor's cup, good to drink from.
Whoever drinks from this cup
straightaway emptying [its contents], the desire of beautiful-wreathed Aphro-
dite will seize.

Nestor is most likely the legendary king of Pylos, and his cup the fabulous *depos* described by Homer in the *Iliad* (11, 632–7).⁷⁷ The unassuming *kotyle* from Ischia looks nothing like the 'splendid cup' we find in the Homeric text; the ditty is demonstrably a joke between men in a state of inebriation. In this example, however, we find a pot imbued with the same totemic powers we came across in the case of the dedications of Mantiklos and Nikandre, as well as (and perhaps more crucially) with the seal of Thersis. Pots are, it seems, systematically inscribed in late-eighth/early seventh century Greece and often within the same convivial context:⁷⁸ a fragmentary cup from Methone in Northern Greece identifies itself as the property of Hakesandros, warning (those who might steal it?) that they will lose their eyes (Fig. 5);⁷⁹ likewise, an early-seventh century aryballos from Cumae identifies itself as a *lekythos* belonging to Tataie (a woman), adding 'whoever steals me will be struck blind';⁸⁰ several more pots are in the habit of identifying themselves as the property of a human: Qoraks;⁸¹ Tharios;⁸² ...Joem[...];⁸³ and so on. And although the scarab of Thersis is the most elaborate example of an Archaic inscribed seal known to-date, other, less detailed ones, exist: 'I am [the seal] of Ermotimos' reads a chalcedony scaraboid from Dimitsana in Arcadia,⁸⁴ while others simply name their owner in the nominative: Stesikrates;⁸⁵ Aristoteiches;⁸⁶ and so on. As it has already been noted,⁸⁷ such inscribed pots, or other objects such as seals, enable a spiritual/human/thing entanglement, channeling (in fact generating) divine agency onto their human beholders, carriers, and users.

There are two points about this triangular interaction that have so far been underrepresented, I find. First, the intrinsically performative character of this interaction: the seal, for example, 'works' only as so far as it is being used, time and again, inscribing on the body both of its own user as well as of those using or looking at the objects sealed with it, its divine powers – precisely because the *act* of sealing carries more weight than the seal itself.⁸⁸ In the case of Nestor's cup, its divine powers are explicitly deployed by the act of drinking-up, a task that only a half-drunk man can appreciate in full. Playful or ironic as such inscriptions may seem, they nevertheless establish a social space-time continuum where things are turned into *objects* in

76 See, among others, Buchner and Ridgway 1993, 219 nos 168–9; Jeffery 1990, 239 no. 1; Powell 1991, 163–6; Whitley 2017, 76–82.

77 The reading 'Nestoros e[m]i...' in the graffito's first line is preferable, I find, to the much less possible 'Nestoros e[n] to[i]...' ('Nestor had a cup...'), accepted by Manganaro 1995 and others; on the controversy, and a different, albeit rather farfetched, reading to the one proposed here, see Chaniotis 2011, 196–8.

78 See Osborne and Pappas 2007. Cf., though, Rudolph Wachter's strictly philological, and rather restrictive approach to the matter of such "speaking objects" in Early Greece (2010).

79 Besios *et al.* 2012, 339–43; cf. Pappas 2017.

80 Jeffery 1990, 238, 240 no. 1; Powell 1991, 166–7; Whitley 2017, 82–4.

81 Jeffery 1990, 356 no. 1.

82 Jeffery 1990, 76 no. 4.

83 Besios *et al.* 2012, 350–1 no. 7.

84 Boardman 1968, no. 516.

85 Boardman 1968, no. 561.

86 Boardman 1968, no. 427.

87 Cf. Whitley 2017 based on Hodder 2012.

88 Plantzos 1999, 22.

Fig. 5. Fragmentary skyphos with inscription; found in Methone (Northern Greece), late 8th/early 7th c. BC.

order to interact with humans.⁸⁹ As the human in the presence of a non-human entity imbued with divine agency is trying to make out the scribbly letters it carries, in order to enunciate its meaning, he or she is releasing whatever powers the object is supposed to contain for the benefit of him/herself and others.

Second, such oral performances are inherently pictorial in nature, in that they enable quasi-visual encounters;⁹⁰ incidentally, it seems quite ironic that artifacts like Tataie's perfume bottle or perhaps Hakesandros's cup would threaten their perpetrator with loss of vision! The lines sprawled along the hip of a marble Artemis or across the thighs of a bronze Apollo affect the statues' visual impact – to the extent that modern viewers might feel they spoil their aesthetic integrity. The verse on Nestor's cup, on the other hand, may also be seen to affect its appearance, at the same time however creating a mental image of a cup altogether dissimilar to the one at hand: the 'magnificent work [...] studded with gold', with its 'four handles [...] around each one of which a pair of golden doves was feeding' (*Iliad* 11, 632–5). Are we to suppose that the well-versed symposiast handling the humble *kotyle* at Pithekoussai imagined it being turned, even as a joke, into a golden *depos* or himself drinking from Nestor's cup 'studded with gold'? Literary descriptions, it was pointed out above, generate mental images in our heads, reproducing what we know or what we can imagine. If a drinker could imagine his cup being turned into a golden *depos* and the reader of a letter could recall the face of the person who wrote and sealed it upon reading a name stamped on a piece of raw clay, then pilgrims to a Greek sanctuary were very likely expected to imagine the man or woman who dedicated the statue in front of them while performing the act of the dedication itself. In many cases, as with the examples of Kleobis and Biton or the innumerable burial *kouroi* and *korai* commemorating a departed boy or girl (cf. the examples of Kroisos and Phrasikleia mentioned above), the visual agency of the statue would create a pictorial aid so that the passer-by could imagine the long-gone individuals in their prime.

The performative nature of the act of writing *onto* an artifact invariably produced by someone else, very often taking place long after the object's making, helps us chart the nature of non-human agency itself.⁹¹ From within the western humanist tradition, the idea that

89 Gell 1998, 62.

90 See Pappas 2017.

91 As Jesper Svenbro was arguing in 1988 (30), 'it is only thanks to writing that [assertions made by artifacts] have been conceived and have come into being'. Although Svenbro, wishing to promote an anthropocentric reading of early Greek images bearing inscriptions, concluded that 'this does not mean to say that [artifacts

inanimate things can affect the life and thoughts of humans seems preposterous. Yet, we all feel comfortable with the notion that humans can nurture feelings *about* things. Gell's scheme was revolutionary in that it opened art history's apparatus to concepts more appropriate for the study of such things-turned-objects as described above. From the discussion of various forms of non-human agency it is clear that although it is humans who imbue things with agency, once a thing has been turned into an agent, there is no turning back: as an object, it is now inseparable from its newly-found agency.⁹² It is within this relational system described above that things become significant in themselves and to the extent human actors have agreed to surrender portions of their own agency to them.

Certain directions in post-humanist thinking have further developed this idea of a society constituted not exclusively – not primarily even – by humans. Bruno Latour's work from the middle 1990s is a case in point: attempting to understand ways in which materials influence the life and thinking of people, irrespective of human agency, he has professed to 'reassemble the social', that is reincluding non-human objects, which are 'nowhere to be said and everywhere to be felt',⁹³ in social interaction. According to this line of reasoning, non-human ontologies are seen as active agents within the social networks and not mere bearers of social structures and meanings. Society is literally (and not metaphorically) built 'of gods, machines, sciences, arts and styles', Latour claimed.⁹⁴

Having said that, who is this kind of agency attributed by? Dedications customarily name a dedicant, though other inscribed artifacts, such as the pots and seals discussed in this section, may be less forthcoming in this regard: where does the agency of Thersis' seal or Nestor's cup come from? The owner of the seal (even when unnamed) is naturally the agent of the act of sealing itself, but not the agent instilling the inanimate object (as well as – crucially – its imprint) with the quasi-divine powers it has come to possess. These have to come from the far more intricate web of entanglements between humans, things, and the ideas invested in the latter by the former; the owner of the seal thus becomes a co-agent. A clay seal-impression is powerless in a world that does not respect privacy or has no concept of the right to property. Likewise, the little poem on Nestor's cup would be meaningless to anyone not familiar with the Homeric text – and indeed in such a detail so as to get the reference to the king of Pylos and his goblet hidden within a subplot of what was to become the *Iliad*. The two inscriptions, like those on numerous other such objects, imply a collective 'we', a shared sense of agency and empowerment, for whom the relational system of ideas and values expressed in the artifacts at hand makes perfect sense. It is this collective subject – a subject distributed in itself – that helps distribute the agency of the things in question, an agency for which this collective subject acts as both the attributor and the receiver. Even when immediate agents are named (Mantiklos, Nikandre, the people of Argos and so on), we have yet to imagine a collective subject enabling the agency of those actors through the powers invested in it by the relational system of human and non-human interactions, factual or ideological, we have come to understand as 'the social' at large. Then, we need to allow for those 'gods, machines, sciences, arts and styles' Latour counted as parts of the social and their roles as active agents.

In the cases where dedicatory inscriptions are not phrased in the first person (cf. the *semata* of Kroisos and Phrasikleia discussed above), when that is the dedication is not 'heard' to address

carrying inscriptions] are their own authors', it is quite clear that their users and viewers treated such artifacts as material agents, capable of interfering with their own sphere of consciousness.

92 Cf. Knappett 2011, 172–4.

93 Latour 2005, 62–86.

94 Latour 1993, 54; cf. Knappett 2008.

Fig. 6. Marble statue of a man bringing a calf to sacrifice; found on the Acropolis in Athens, c. 570-560 BC. Athens, Acropolis Museum 624.

the viewer in person as is the case with the statues offered by Mantiklos, Nikandre, and so on, it is the agency of this collective 'we' that comes into play: the so-called 'calf-bearer', a dedication from the Athenian Acropolis showing a man carrying a calf as a sacrifice to the goddess Athena, is accompanied by a retrograde inscription informing the viewer that 'Rombos dedicated [this], the son of Palas' (Fig. 6).⁹⁵ Although the pronoun implied here might be 'me' (that is the statue) rather than 'it', it is safer to assume that such inscriptions are meant to deploy a collective agency of reading and seeing for the benefit of the viewer. The man portrayed is *not* the dedicant himself, but a third entity, an idol symbolizing the dedicant's piety (as well as exceptional social standing). The technologies employed – frontal pose; austere carving; an eerily smiling face; inset eyes so as to enhance the statue's gaze; meticulously applied color decoration – are meant to communicate the statue's meaning through the distribution of its dedicant's agency.

A slightly later dedication from the same sanctuary, the so-called 'Antenor kore', shows a robustly built young woman carrying an offering (now lost) to the goddess.⁹⁶ The accompanying inscription names its dedicant as Nearchos, identifies the statue as a tithe (*aparche*) for Athena, and names Antenor, son of Eumares, as its sculptor. The gender discrepancy between the dedicant and the statue itself confirms that such dedications were meant to define separate entities and not representations, however symbolic, of an individual. For some uses, as in

⁹⁵ Trianti 1998, 167; 170–1.

⁹⁶ Trianti 1998, 94; 118–9; cf. Whitley 2007, 187–90; Whitley 2012, 584–5.

burial customs, gender and age had to agree with those of the deceased, whereas elsewhere, as in sanctuaries, these appear to have been site-specific. With the Antenor kore, once again, the statue's iconography and style are used to deploy the agency of its dedicator – and in this case its maker as well. Incidentally, this is a time when sculptors tend to advertise their skills through their work,⁹⁷ pretty much the same way as dedicators advertised their social standing through displays, often extravagant, of their wealth disguised as religiousness and virtue.

Concluding this section, it seems evident that inscriptions on things – dedications or appliances – in Early Greece exploited their own materiality in order to effect the passage from what was felt to what could be seen; in doing so, they were meant to distribute the agency – collective or individual – of their owners, viewers, users or (less often) makers, thus constructing, as well as negotiating, social notions of selfhood. The last section of this paper will investigate how 'art' enables flows of social agency in Early Greece through its interaction with current ideas of what constitutes a 'self' or indeed a 'person' in the seventh and sixth centuries BC.

FLOWS OF AGENCY, CONSTRUCTIONS OF PERSONHOOD

In the scheme proposed by Alfred Gell,⁹⁸ personhood is distributed through inanimate objects carrying a human subject's agency. Gell's persons are of course social, not biological ontologies; as such, they can be neither spatially nor temporarily contained. Human agents are themselves objectified, dehumanized so to speak to the bare essentials of their own cultural biographies. As social persons, '[they] are present, not just in [their] singular bodies, but in everything in [their] surroundings which bears witness to [their] existence, [their] attributes, and [their] agency'.⁹⁹ Material agencies interfere with human fields of vision in order to re-center social dynamics and control cultural flows. Following Bruno Snell,¹⁰⁰ James Whitley has argued that, based on their entanglement with objects and stories, Homeric heroes in particular, come to us as 'unstable assemblages of parts, neither properly responsible nor properly "persons" at all';¹⁰¹ that is, they come to us, narrated and narrativized as dividual ontologies, fluid and multi-semantic. As my discussion here has shown, early Greek art – through its technologies of stylistic renderings, textual framing through the performativity of inscription, and narrativization through myth – deploys such dividual 'persons', mythical or mythologized, as indices of cultural meaning.

Let us revisit some of the examples already discussed in order to investigate ways in which they construct their subject's personhood by means of generating and controlling agency flows. The dedication by Nikandre seems crucial in this respect: the statue, an effigy of the goddess Artemis, functions, in Gell's terminology,¹⁰² as an index, a 'material entity', that is, designed to motivate 'abductive references' and 'cognitive interpretations' derived from the complex system of social beliefs and practices within which the 'work' is conceived, produced, and used. Nikandre, the agent apparent in this example, commissions an anonymous craftsman to produce the work in order to inform the public at large of her devotion (as well as family situation and social standing). Thus (Fig. 7):

Nikandre ► Artist ► Statue ► Viewer

97 Cf. Boardman 1978, 74–5.

98 Gell 1998, 21; 98–154.

99 Gell 1998, 103.

100 Snell 1953, 1–22; 1975: 13–29.

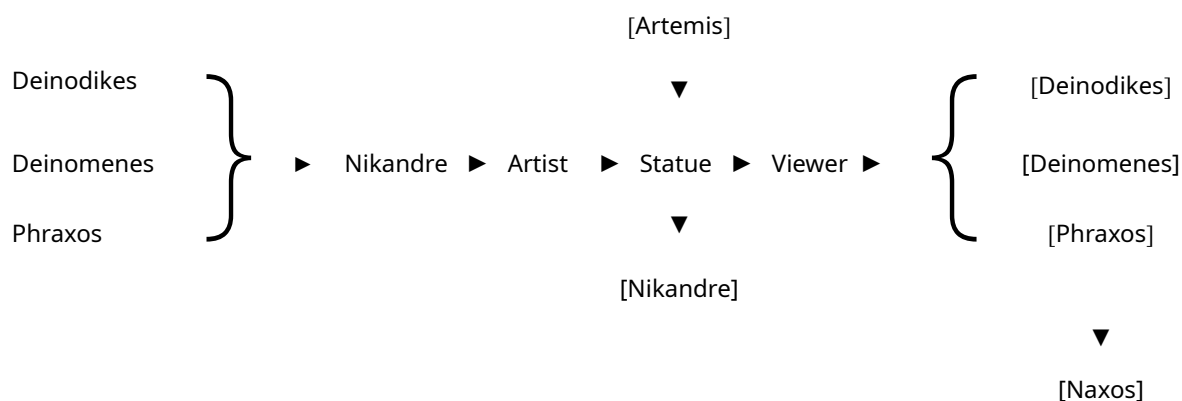
101 Whitley 2013, 397.

102 Gell 1998, 27.

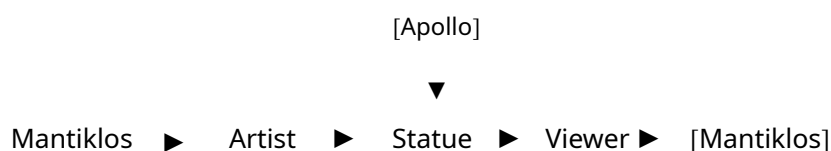
As an index of cultural values and social practices, however, the statue is imbued with agency by means of the goddess it portrays (whose divine powers it distributes) and the inscription it carries, the performative qualities of which distribute the agency not just of Nikandre, but also of the male members of her family – her father, brother, and husband (Fig. 8):

Artemis serves here as the Prototype, 'represented in the index often by virtue of visual resemblance, but not necessarily'; at the same time, however, the goddess, a social construct in itself, appears in this scheme both as an Agent, to whom 'causal responsibility for the existence and characteristics of the index' is ascribed, as well as a Recipient, considered to 'exert agency' via the index. Nikandre is distributed as a socially constructed personhood ('excellent daughter' and so on), herself implemented as an index motivating abductive inferences to her family's standing, as well as the nexus of political and social economies that have established the island of Naxos as a leader in Archaic society (Fig. 9):

The brackets framing the end results of [Deinodikes] etc, [Naxos], and so on suggest the multi-facetedness of the end-dynamics, created by the multitude of viewers and the multi-directionality of views generated. Although the schemes we use to suggest agency flows seem linear, they are in fact describing a non-linear, non-predictable dynamics. Along the same lines, Mantiklos is both the agent and the recipient of his own distribution, imagined by the reader of his dedicatory inscription as a very powerful person, as well as the recipient of the divine benevolence exerted by the statue, via Apollo (Fig. 10):

Similarly, the recipient of the agency exerted by the Kleobis and Biton dedication at Delphi is the city of Argos itself, acting also as the agent of the cultural values leading to the dedication in the first place. The quasi-mythologized, long-dead brothers, are evoked – in fact created – for the benefit of their viewers by their own effigies bearing witness to their existence so that the people of Argos can communicate their cultural values to a panhellenic audience.

The examples I discussed in this paper argue for a social construction of personhood in Early Greece; the 'persons' revealed by Early Greek art are relational, partible, as well as multi-authored.¹⁰³ Following French phenomenology and its emphasis on embodiment,¹⁰⁴ a wave of more recent studies,¹⁰⁵ have argued – albeit without reaching a universal consensus – for a more nuanced definition of personhood, permeable and fluid, though at the same time 'firmly embedded in social relations, moral traditions and historical conditions'.¹⁰⁶ Although these readings of the past – and especially its cultural productions such as art and the uses of art within the social nexus – might seem dehumanized and threatening,¹⁰⁷ they nevertheless allow for a layered, historically sound, and anthropologically convincing reading of 'art' as an index of cognitive inferences and cultural values enmeshed in a world consisting of things both seen and unseen, real and imagined, natural and supernatural.¹⁰⁸ Whereas, to return to this paper's main case study, traditional art-historical discourse would limit itself in noticing that Nikandre 'takes pride' in her family background as outlined in the inscription cut on her dedication,¹⁰⁹ the careful examination of the statue as an artifact imbued with its own materiality suggests that the flow of agency in this case, as with many others in Early Greece, was in fact reversed: it was Nikandre herself that was deployed as a social agent through a ritualized act of dedication meant to construct her, as well as the male members of her family, as 'real' persons entitled to affect society with their actions (or mere symbolic presence). Classical archaeology's traditional, fundamentally anthropocentric paradigm compels us to imagine that 7th- and 6th-c. korai display such a degree of 'individuality' so as to count as quasi-portraits of real girls, preferably the dedicators' own daughters;¹¹⁰ as the discussion attempted here shows, however, the sheer materiality of these 'abstract', 'stylized', 'schematic' images constructs objectified, culturally-specific, non-personal versions of social personhood, to be distributed as generators of cultural meaning, through ritualized gestures and performative tropes deeply embedded in the social structure which they are used in order to maintain.

In Early Greece, personhood was constructed, distributed, and in effect 'dividualized' through the technologies of representation we tend to classify as 'Daedalic' or 'Archaic' styles (by which we mean 'primitive', 'unaccomplished' or plainly 'clumsy'); that is a representational economy prior to the naturalist turn of the 490s BC – which in our eyes seems 'revolutionary' more or less because it looks like an eager anticipation of the Renaissance. The *dividuality* of ancient persons is evident even later, well into the Classical period, when a single man, such as Dexileos son of Lyssanias, could be commemorated, by name, on three different memorials in Athens, even if his remains could be laid only in one place.¹¹¹ Dexileos, in this case, is distributed over space, offering the monumentalized materiality of his presence (as idealized imagery or merely through his name inscribed on marble) so that his state, kinfolk and immediate family may promote separate social and political agendas through three different monuments,

103 Fowler 2004; see also Budja 2010.

104 Merleau-Ponty 1962.

105 Cf. Meskell 1996; Tarlow 1999; Thomas 2002; Voutsaki 2010. For a selection of recent studies with reference to Classical art, see the papers in Gaifman and Platt 2018, especially the Editors' introduction.

106 Voutsaki 2010, 74.

107 Fowler 2004, 86.

108 Cf. Creese 2017 for a case study referring to seventeenth-century Iroquoian art, leading to the conclusion the art, in the article defined as both "form-taking" and "form-relating", "generates emergent realities, proliferates kinds and makes relations, including novel thoughts and selves" (p. 652).

109 Despinis and Kaltsas 2014, 8 [G. Kokkorou-Alevra].

110 Cf. Karakasi 2001, 139–41.

111 On Dexileos and his stele, see Hurwit 2007.

all singly commemorating one person's passing from this life.¹¹² Even though by the time of Dexileos's death style in Greek art had changed dramatically, and effigies of gods and men now sought to imitate appearances – heavily idealized as they may have been – rather than simply, and poignantly, turn invisible entities into things present, we may still detect in these later works a deeply held belief on the ability of images to distribute personhood through their own materiality. Material agency helps us reevaluate cultural flows within Greek society to the extent that, on the one hand, we may form a better understanding of what 'style' is in Early Greece, and what Greek craftsmen – or indeed 'artists' – are really trying to achieve during the long 7th c. BC; and on the other hand, the notion of a 'dividual' personhood deployed within (and on the basis of) an intricate web of material and immaterial entanglements helps us reassess social dynamics at large.

Finally, the exploration of these case studies confirms that agency is not a faculty, but a process distributed across human/non-human networks.¹¹³ This process decenters human actors in favor of non-human ones, who, in turn, become quasi-humanized. The *things* discussed in this paper – statues, pots, seals – are always *seen* in the process of becoming their own agents: it is the ocular exchange with their viewers (not always subject to the latter's initiative) that enables inert matter into becoming a cultural agent.

ACKNOWLEDGMENTS

Parts of this paper were read at the Institut national d'histoire de l'art in Paris (December 2019) and the Classics Department in Cincinnati (January 2018). I am grateful to both institutions for their kind invitation and to François Lissarrague, Alain Schnapp, Cécile Colonna, Nikolina Kéi, Jack Davies and Antonis Kotsonas for discussing my ideas with me on the two occasions. Antonis Kotsonas, in particular, read extensive drafts of this work and offered detailed and constructive criticism and feedback. I am also indebted to the Journal's anonymous reviewers for their suggestions.

112 Cf. Leader 1997, where the matter of multiple representations of the same individuals on grave stelae is further discussed.

113 Cf. Knappett 2008.

WORKS CITED

- Appadurai, A. 1986. *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barthes, R. 1980. *Camera Lucida. Reflections on Photography*. Translated by Richard Howard. New York: Hill and Wang.
- Beard, M. 1991. "Adopting an approach; II". In *Looking at Greek Vases*, edited by T. Rasmussen, and N. Spivey, 12–35. Cambridge: Cambridge University Press.
- Besios, M., G. Tzifopoulos, and A. Kotsonas. 2012. Μεθώνη Πιερίας Ι. Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από το "Υπόγειο". Thessaloniki: Centre for the Greek Language.
- Bloor, D. 1976. *Knowledge and Social Imagery*. London and New York: Routledge.
- Boardman, J. 1968. *Archaic Greek Gems. Schools and Artists in the Sixth and Early Fifth Centuries BC*. London and New York: Thames and Hudson.
- _____. 1978. *Greek Sculpture. The Archaic Period*. London and New York: Thames and Hudson.
- Brown, B. 2001. "Thing Theory." *Critical Inquiry* 28:1–22.
- Bruneau, Ph. 1975. "Situation méthodologique de l'histoire de l'art antique." *AntCl* 44:425–87.
- Buchner, G., and D. Ridgway. 1993. *Pithekoussai. Vol. 1, La Necropoli: Tombe 1–723*. Monumenti Antichi, Serie Monografica 4. Rome: Giorgio Bretschneider.
- Budja, M. 2010. The archaeology of death: From 'social personae' to 'relational personhood'. *Documenta Praehistorica* 37:43–54.
- Burnyeat, M.F. 1997. "Postscript on silent reading." *CQ* 47:74–76.
- Chaniotis, A. 2011. "Graffiti in Aphrodisias: images – texts – contexts." In *Ancient Graffiti in Context*, edited by J.A. Baird and C. Taylor, 191–207. London and New York: Routledge.
- Connelly, J.B. 2007. *Portrait of a Priestess. Women and Ritual in Ancient Greece*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Corso, A. 1999. "Ancient Greek sculptors as magicians." *NumAntCl* 28:97–111.
- Creese, J.L. 2017. "Art as kinship: signs of life in the Eastern Woodlands." *CAJ* 27:643–54.
- De Cesare, M. 1997. *Le statue in imagine. Studi sulle raffigurazioni di statue nella pittura vascolare greca*. *StArch* 88. Rome: L'Erma di Bretschneider.
- Depew, M. 1997. "Reading Greek prayers." *ClAnt* 16:229–58.
- Despinis, G., and N. Kaltsas. Eds. 2014. Κατάλογος γλυπτών Ι.1. Γλυπτά των αρχαϊκών χρόνων από τον 7^ο αιώνα έως το 480 π.Χ. Athens: National Archaeological Museum.
- Dyson, S.L. 2006. *In Pursuit of Ancient Pasts. A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New Haven and London: Yale University Press.
- Elsner, J. 1990. "Significant details: systems, certainties and the art-historian as detective." *Antiquity* 64:950–2.
- _____. 1995. *Art and the Roman Viewer. The Transformation of Art from the Pagan World to Christianity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2006. "Reflections on the 'Greek Revolution' in art: from changes in viewing to the transformation of subjectivity." In *Rethinking Revolutions through Ancient Greece*, edited by S. Goldhill, and R. Osborne, 68–95. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2007. *Roman Eyes. Visuality and Subjectivity in Art and Text*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Fabian J. 1983. *Time and the Other. How Anthropology Makes its Object*. New York: Columbia University Press.
- Fowler, C. 2004. *The Archaeology of Personhood. An Anthropological Approach*. London and New York: Routledge.
- Gaifman, M. 2006. "Statue, cult and reproduction." *Art History* 29(2):258–79.
- Gaifman, M., and V. Platt. 2018. Eds. "Special issue: The embodied object in Classical Antiquity", *Art History* 41(3).
- Garcia-Rovira, I. 2015. "What about us? On archaeological objects (or the objects of archaeology)." *Current Swedish Archaeology* 23:85–108.
- Gavrilov, A.K. 1997. "Techniques of reading in classical antiquity." *CQ* 47:56–73.
- Gell, A. 1998. *Art and Agency. An Anthropological Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Gombrich, E.H. 1989. *Art and Illusion. A Study in the Psychology of Pictorial Representation*. London: Phaidon.
- _____. 1995. *The Story of Art*. (16th ed.) London: Phaidon.
- Gordon, R.L. 1979. "The real and the imaginary: production and religion in the Graeco-Roman world." *Art History* 2:5–34.
- Gunther, M. 2018. *Euripides, Ion. Edition and Commentary*. Berlin and Boston: De Gruyter.

- Halliwell, S. 2002. *The Aesthetics of Mimesis. Ancient Texts and Modern Problems*. Oxford: Clarendon.
- Halliwell, S. 2005. "Le mimesis reconsidérée: une optique platonicienne." In *Études sur la "République" de Platon*, edited by M. Disxaur, 43–63. Paris: Librairie philosophique J. Vrin.
- Hamilakis, Y. 2013. *Archaeology of the Senses. Human Experience, Memory, and Affect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heffernan, J.A.W. 1993. *Museum of Words. The Poetics of Ekphrasis from Homer to Ashbery*. Chicago: University of Chicago Press.
- Herva, V.-P. 2004. *Mind, materiality and the interpretation of Aegean Bronze Age art: from iconocentrism to a material-culture perspective*. Oulu: Oulu University.
- Hicks, D. 2010. "The material-cultural turn: event and effect." In *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*, edited by D. Hicks, and M. C. Beaudry, 25–98. Oxford: Oxford University Press.
- Hodder, I. 2012. *Entangled. An Archaeology of the Relationships between Humans and Things*. Malden (MA) and Oxford: Wiley-Blackwell.
- . 2018. *Where Are We Heading? The Evolution of Humans and Things*. New Haven (CT) and London: Templeton Press.
- Hodder, I., and G. Lucas. 2017. "The symmetries and asymmetries of human-thing relations. A dialogue." *Archaeological Dialogues* 24:119–37.
- Holmes, B. 2010. *The Symptom and the Subject. The Emergence of the Physical Body in Ancient Greece*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Howgego, C. 1995. *Ancient History from Coins*. London and New York: Routledge.
- Hurwit, J.M. 2007. "The problem with Dexileos: heroic and other nudities in Greek Art." *AJA* 111: 35–60.
- Ingold, T. 2007. "Materials against materiality." *Archaeological Dialogues* 14:1–16.
- Jeffery, L.H. 1990. *The Local Scripts of Archaic Greece*. (2nd ed.; Oxford Monographs in Classical Archaeology.) Oxford: Clarendon.
- Jenkins, R.J.H. 1936. *Dedolica. A Study of Dorian Plastic Art in the Seventh Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Johnson, W.A. 2000. "Toward a sociology of reading in Classical Antiquity." *AJP* 121:593–627.
- Johnston, S.I. 2008. *Ancient Greek Divination*. Malden (MA) and Oxford: Wiley-Blackwell.
- Kaltsas, N. 2007. *The National Archaeological Museum*. Athens: The John S. Latsis Public Benefit Foundation. [also available at: <https://goo.gl/hUQwW1>]
- Karakasi, K. 2001. *Archaische Koren*. Munich: Hirmer.
- Keats, J. 1996. *Selected Poems*. London: Penguin.
- Knappett, C. 2007. "Materials with materiality?" *Archaeological Dialogues* 14:20–3.
- . 2008. "The neglected networks of material agency: artifacts, pictures and texts." In Knappett and Malafouris, 139–56.
- . 2011. *An Archaeology of Interaction. Network Perspectives on Material Culture and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- . 2012. "Materiality." In *Archaeological Theory Today*, edited by I. Hodder, 188–207. (2nd ed.) Cambridge: Polity.
- Knappett, C., and L. Malafouris. Eds. 2008. *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*. New York: Springer.
- Knox, B.M.W. 1968. "Silent reading in Antiquity." *GRBS* 9:421–35.
- Kolocotroni, V. 2012. "Still life: modernism's turn to Greece." *Journal of Modern Literature* 35:2–24.
- Kopytoff, I. 1986. "The cultural biography of things: commoditization as process." In *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, edited by A. Appadurai, 64–91. Cambridge: Cambridge University Press.
- Latour, B. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- . 2005. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Leader, R.E. 1997. "In death not divided: gender, family, and state on Classical Athenian grave stelae." *AJA* 101: 683–99.
- Maiuri, A. 1925. *Nuova silloge epigrafica di Rodi e Cos*. Florence: University of Florence.
- Manganaro, G. 1995. "Rilettura di tre iscrizioni archaiche greche." *Kadmos* 34: 141–48.
- Matic, U. 2012. "Out of the word and out of the picture? Keftiu and materializations of 'Minoans'." In *Encountering Imagery. Materialities, Perceptions, Relations*, edited by I.-M. Back Danielsson, F. Fahlander, and Y. Sjöstrand, 97–116. Stockholm: University.
- Merleau-Ponty, M. 1962. *The phenomenology of perception*. London and New York: Routledge.
- Mertens, J.R. 2010. *How to Read Greek Vases*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Meskel, L. Ed. 2005. *Archaeologies of Materiality*. Oxford: Blackwell.

- _____. 1996. "The somatisation of archaeology. Institutions, discourses, corporeality." *Norwegian archaeological review* 29:1–16.
- Miller, D. Ed. 2005. *Materiality*. Durham and London: Duke University Press.
- Mitchell, W.J.T. 2005. *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Morris, C. 1993. "Hands up for the individual! The role of attribution studies in Aegean prehistory." *CAJ* 3:41–66.
- Morris, S.P. 1992. *Daidalos and the Origins of Greek Art*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Müller, G. 1975. "Beschreibung von Kunstwerken im Ion des Euripides." *Hermes* 103:25–44.
- Oakley, J.H. 1998. "Why study a Greek vase-painter? – A response to Whitley's 'Beazley as a theorist'." *Antiquity* 72:209–12.
- _____. 2009. "State of the discipline. Greek vase painting." *AJA* 113:599–627.
- Oenbrink, W. 1997. *Das Bild im Bilde. Zur Darstellung von Götterstatuen und Kultbildern auf griechischen Vasen*. Frankfurt am Main: P. Lang.
- Olsen, B. 2012. "Symmetrical Archaeology." In *Archaeological Theory Today*, edited by I. Hodder, 208–28. 2nd ed. Cambridge: Polity.
- Osborne, R., and A. Pappas. 2007. "Writing on Archaic Greek pottery." In *Art and Inscriptions in the Ancient World*, edited by R. Leader-Newby, and Z. Newby, 131–55. Cambridge: Cambridge University Press.
- Osborne, R., and J. Tanner. 2007. *Art's Agency and Art History*. Oxford: Blackwell.
- Pappas, A. 2017. "Form follows function? Toward an aesthetics of early Greek inscriptions at Methone." In *Panhellenes at Methone. Graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca. 700 BCE)*, edited by J. Strauss Clay, I. Malkin, and Y.Z. Tzifopoulos, 285–308. Berlin and Boston: de Gruyter.
- Plantzos, D. 1999. *Hellenistic Engraved Gems*. Oxford: Oxford University Press.
- Pongratz-Leisten, B., and K. Sonik. 2015. "Between cognition and culture: theorizing the materiality of divine agency in cross-cultural perspective." In *The Materiality of Divine Agency*, edited by B. Pongratz-Leisten, and K. Sonik, 3–69. Boston and Berlin: De Gruyter.
- Potolsky, M. 2006. *Mimesis*. London and New York: Routledge.
- Powell, B.B. 1991. *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*. Cambridge: Cambridge
- Prier, A.R. 1989. *Thauma Idesthai. The Phenomenology of Sight and Appearance in Archaic Greek*. Tallahassee (FL): Florida State University Press.
- Robb, J. 2017. "'Art' in archaeology and anthropology: an overview of the concept." *CAJ* 27:587–97.
- Robertson, M. 1975. *A History of Greek Art*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schnapp, A. 1993. *La Conquête du passé, aux origines de l'archéologie*. Paris: Carré.
- Scott, G.F. 1994. *The Sculpted Word. Keats, Ekphrasis and the Visual Arts*. Hanover and London: University Press of New England.
- Sennett, R. 1994. *Flesh and Stone. The Body and the City in Western Civilization*. New York and London: W.W. Norton & Company.
- Shanks, M. 1996. *Classical Archaeology of Greece. Experiences of the Discipline*. London and New York: Routledge.
- _____. 2007. "Symmetrical Archaeology." *WorldArch* 39:589–96.
- Skeates, R. 2017. "Towards an archaeology of everyday aesthetics." *CAJ* 27:607–16.
- Snell, B. 1953. *The Discovery of the Mind. The Greek Origins of European Thought*. Oxford: Basil Blackwell.
- _____. 1975. *Die Entdeckung des Geistes: Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen*. 5th ed. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Squire, M. 2009. *Image and Text in Graeco-Roman Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2011. *The Art of the Body. Antiquity and its Legacy*. Oxford: Oxford University Press.
- Stansbury O' Donnell, M. 2011. *Looking at Greek Art*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Steiner, D.T. 2001. *Images in the Mind. Statues in Archaic Greek Literature and Thought*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Svenbro, J. 1988. *Phrasikleia. An Anthropology of Reading in Ancient Greece*. Ithaca: Cornell University Press.
- Tarlow, S. 1999. *Bereavement and commemoration. An archaeology of mortality*. Oxford: Blackwell.
- Thomas, J. 2002. "Archaeology's humanism and the materiality of the body." In *Thinking through the body. Archaeologies of corporeality*, edited by Y. Hamilakis, M. Pluciennik, and S. Tarlow, 29–45. New York: Springer.
- _____. 2004. *Archaeology and Modernity*. London and New York: Routledge.

- Thomas, N. 1991. *Entangled Objects. Exchange, Material Culture and Colonialism in the Pacific*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Tilley, C. 2004. *The Materiality of Stone*. Oxford: Berg.
- . 2007. "Materiality in materials." *Archaeological Dialogues* 14:16–20.
- Toner, J. 2013. *Homer's Turk. How Classics Shaped Ideas of the East*. Cambridge (MA), London: Harvard University Press.
- Trianti, I. 1998. *The Acropolis Museum*. Athens: The John S. Latsis Public Benefit Foundation. Also available at: <https://goo.gl/XZ1MiZ>
- Van Dyke, M. 2015. "Materiality in practice: an introduction." In *Practicing Materiality*, edited by M. Van Dyke, 3–32. Tucson: The University of Arizona Press.
- Vernant, J.-P. Ed. 1984. *La cité des images. Religion et société en Grèce antique*. Paris: Fernand Nathan–L.E.P.
- . 1991. *Mortals and Immortals. Collected Essays*. Edited by F. Zeitlin. Princeton: Princeton University Press.
- Voutsaki, S. 2010. "Agency and personhood at the onset of the Mycenaean period." *Archaeological Dialogues* 17:65–92.
- Wachter, R. 2010. "The origin of epigrams on 'speaking objects'." In *Archaic and Classical Greek Epigram*, edited by M. Baumbach, A. Petrovic, and I. Petrovic, 250–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Whitley, J. 1997. "Beazley as a theorist." *Antiquity* 71:40–7.
- . 2006. "Classical art and human agency: a tale of two objects in fifth century Greece." In *Genethlion*, edited by N.Ch. Stampolidis, 227–36. Athens: N.P. Goulandris Foundation, Museum of Cycladic Art.
- . 2007. "Letting the stones in on the act: statues as social agents in Archaic and Classical Greece." *Kodai: Journal of Ancient History* 13/4:185–98.
- . 2012. "Agency in Greek Art." In *A Companion to Greek Art*, edited by T.J. Smith and D. Plantzos, 579–95. Malden (MA), Oxford: Wiley-Blackwell.
- . 2013. "Homer's entangled objects: narrative, agency and personhood in and out of Iron Age Texts." *CAJ* 23:395–416.
- . 2015. "Agency, personhood and the belly-handled amphora: exchange and society in the ninth century Aegean." In *Pots, Workshops and Early Iron Age Society. Function and Role of Ceramics in Early Greece. Proceedings of the International Symposium held at the Université libre de Bruxelles, 14–16 November 2013*, edited by V. Vlachou, 107–26. Études d'archéologie 8. Brussels: Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine (CReA-Patrimoine).
- . 2017. "The material entanglements of writing things down." In *Theoretical Approaches to the Archaeology of Ancient Greece. Manipulating Material Culture*, edited by L.D. Nevett, 71–103. Ann Arbor (MI): University of Michigan Press.
- Zeitlin, F.I. 1993. "The artful eye: vision, ekphrasis, and spectacle in Euripidean theatre." In *Art and Text in Ancient Greek Culture*, edited by S. Goldhill, and R. Osborne, 138–96. Cambridge: Cambridge University Press.

Chalkidice

The religious topography of the region during antiquity

Kalliopi Chatzinikolaou

Dr of Archaeology – Archaeological Museum of Thessaloniki
kchatzini@yahoo.gr

ABSTRACT

The collection and interpretation of information about the sanctuaries of Chalkidice during antiquity, which comprise the aims of this study, are based on the sources as well as the results of previous and recent archaeological research, without hard-and-fast chronological limits. The most important sites-cities of Chalkidice, where different populations lived, are discussed in light of historical course and development wherever this is possible. A number of important sanctuaries including those of Poseidon at Poseidi and Potidaea, of Dionysus and the Nymphs and later, Zeus Ammon at Aphytis, the imperial cult building complex at Kalindoia in Bottike, the sanctuary of Artemis at Sane in Pallene, and that of Apollo-Helios at Ouranopolis, were discovered during excavations, while others are attested in the ancient sources and inscriptions. We offer a presentation and commentary on portable finds, most of which are inscriptions and sculpture from sanctuary sites or which can be associated with such sites. We also endeavour to correlate ancient sites/cities with (primarily) epigraphic evidence coming from modern settlements/locations and providing religious information. We thus attempt to offer a comprehensive and diachronic assessment of the religious identity of Chalkidice.

A. INTRODUCTION

Today's Chalkidice is not identical to the geographical region called "Chalkidice" in antiquity, when the name referred to the area occupied by the Chalkideians in Sithonia and its hinterland. The latter must have settled there before the period of the colonization (eighth century BCE). Since the housing form and development of Chalkidice differed from that of the rest of Macedonia,¹ the area now called Chalkidice included not only the place where the Chalkideians had settled, but also colonies of cities of southern Greece,² Macedonian cities, and areas over which Hellenic tribes ranged (e.g. Bottike, Kroussis).³ Barbarian populations were reported

1 RE III.2: 2069–76, s.v. "Chalkidike" (Bürchner); Zahrnt 1971; Hatzopoulos 1988; Papazoglou 1988, 415–31; Westermarck 1988. Cf. *New Pauly* 3 (2003), 179–80, s.v. "Chalkidice" (M. Zahrnt).

2 On the colonization of Chalkidice, primarily by Euboeans see Tiverios 2002; 2008, especially 1–17; Abete 2008; Tiverios 2012; Stefani *et al.* 2019, 31–96.

3 For a discussion and review of the ancient sources, which appeared to separate Chalkidice and the colonies of the cities of southern Greece from Macedonia during the Archaic and Classical periods, see Xydopoulos 2006, 68, 70.

as having dominating Akte, the easternmost peninsula of Chalkidice. This region, extending between the Thermaic Gulf and Strymonic Gulf and lying south of the lakes Volve and Koroneia, and concluding in three smaller peninsulas (Pallene, Sithonia and Akte), was gradually and steadily incorporated into Macedonia.⁴ Mount Cholomontas and Mount Chortiatis, known as *Kissos* (Κισσός)⁵ during antiquity, also occupy this area. Our earliest information dates from the sixth and the fifth centuries BCE,⁶ though it is not mentioned by this name, which is found in the work of the geographer Ptolemaeus⁷ when referring to the whole peninsula.

Bottike occupied the center of the peninsula and belonged to the Bottiaeans, a Hellenic tribe which migrated to Chalkidice in the seventh century BCE, when the Macedonians drove them from their initial home in the valley between the river Haliacmon and the river Axios.⁸ Their new home included a strip of land providing access to the sea northwest of Potidaea. Their center, Olynthus, was destroyed by Artabazus after 479 BCE and passed into the hands of the Chalkideians. During the fifth century BCE, Spartolus stands out among Bottiaean cities, while Kalindoia has been identified with the location Kalamoto in the area of Lagkadas. The valley of Anthemus in the northwest part of Chalkidice is a separate area which had belonged to the Macedonian kingdom since the fifth century BCE. During the Persian Wars, the cities of Chalkidice supported the Persians, and in the fifth century BCE they became members of the Athenian Alliance. During the Peloponnesian War, Chalkidice became a battlefield between the Athenians and the Spartans. During the same period, the Chalkideians formed a unit with Olynthus as its center until the latter's destruction in 348 BCE and the takeover of most of the area's cities by Philip the Second of Macedon. During the Hellenistic period, the center of control was transferred to Kassandria, a city founded by Kassandros in 315 BCE at the site of Potidaea.

However, despite their differences—which were largely the result of political choices—the cities of the peninsula of Chalkidice exhibited cultural relations, occasional political uniformity and interactions; cultural boundaries remained porous, particularly between neighboring regions and populations. This is why historical and archaeological research has to date considered Chalkidice a unified region, while pointing to historical changes that shaped and reshaped its geographical and political map. However, such references are primarily historical and topographical; only where applicable have they included approaches of a religious nature to excavated sanctuaries at specific sites. To date, however, there has been no assessment of the region's overall religious identity. The present study also considers Chalkidice a unified region. It traces and explores its sanctuaries during antiquity according to information provided by the sources and the results of older as well as more recent archaeological research, without hard-and-fast chronological limits. The study attempts to determine the religious identity of Chalkidice by utilizing information about its ancient sanctuaries according to both the sources and available archaeological data. Portable finds—primarily, inscriptions and sculpture—which come from sanctuary sites or can be associated with these are also considered. Taking into consideration, where possible, the history and development of Chalkidice's most important

4 Papazoglou 1988, 415.

5 On the identification of Kissos with Chortiatis see Manoledakis 2007, 13–25.

6 On the sources and their interpretation see *infra* n. 7.

7 Chalkidica, Peninsula. *EAA*, Secondo Supplemento 1971–1974, I, Roma, 1994, 810–4 (J. Vokotopoulou) [=Vokotopoulos 2001, 543–50]. There are two main theories concerning the origin of Chalkidice's inhabitants later supported by other researchers: a) Harrisson (1912), who suggests that they were not Euboean colonists but rather an Ionic clan that formed part of a homonymous clan settled in Euboea. This theory was based on Herodotus, VII, 185, VIII 127, and b) Bradeen (1952), a theory based on the interpretation of later sources (Polybius, IX 28, 2) that they were in fact Euboean colonists.

8 Vokotopoulou 1990a, 119 (=Vokotopoulos 2001, 517); see *supra* n. 7, 811.

Fig. 1. Chalkidice. Cities, sites and sanctuaries.

sites and cities, their possible correlations are traced using primarily epigraphic evidence coming from modern settlements-sites and providing information about religion.

B. CITIES, SITES AND SANCTUARIES (FIG. 1)

Dikaia

A fourth century BCE⁹ inscription from the greater area between the modern settlements of Nea Kallikrateia and Hagia Paraskevi, where the Eretrian colony of Dikaia was probably situated, includes a reconciliation agreement between two political parties in conflict and provides information about the religious life of the city. Three sanctuaries, including one of Athena, are recorded as having stood on the acropolis of ancient Dikaia. The mention for the first time of the Eretrian calendar month Daphnephorion presupposes a cult of Apollo (Daphnephoros) in Dikaia, with an annual feast, the Daphnephoria, as in the metropolis Eretria. Apollo must have been the patron deity and guarantor of oaths, as may be inferred from the text of the political oath, which includes the ritual of the *paratheke* (παραθήκη)¹⁰.

9 Voutiras and Sismanidis 2002; Voutiras 2008. Dikaia is almost unanimously identified as a site at the modern settlement of Nea Kallikrateia. On the numismatic evidence for Dikaia see Gatzolis 2010, 265–89. On the possible location of the ancient city see Papazoglou 1988, 202–3. On recent excavation activity in the area of Nea Kallikrateia see Bilouka and Graikos 2009.

10 The ritual of the *paratheke* (παραθήκη), including the meaning of an offering or a sacrifice on the altar of the

Apollo Daphephoros is mentioned, at least twice, in the text of the inscription. We may therefore infer that the city's most important sanctuary was dedicated to Apollo. There was also a sanctuary of Athena in Eretria, as attested by recent excavation reports. Dikaia's third sanctuary must have been dedicated to Artemis Amarysia, as Emmanuel Voutiras assumes.

Kalindoia

A votive inscription, dated between 334/3 BCE and 304/3 BCE, from Kalamoto in Thessaloniki (ancient Kalindoia), mentions the names of the priests of Apollo and Asclepius,¹¹ who served annual terms. The sanctuary must have belonged to Apollo, who was the main deity in Bottike, as confirmed by the god's head on coins of the fourth century BCE.¹² The cult of Asclepius was incorporated later. The cult of Apollo in Bottike is also attested by an inscribed votive relief to Apollo Pythios and Artemis Hegemone dating to the first half of the second century BCE, which also comes from Kalamoto.¹³ The above mentioned votive inscription provides a list of the succession of priests of Asclepius on a stone stele,¹⁴ thus proving that they were the city's *eponymoi* (ἐπώνυμοι) (eminent citizens) and that such a text could be used for official dating. The stele is not an offering to Asclepius but to Apollo.¹⁵ It is probable that there were also co-worshipped deities, as implied by other inscriptions from Kalamoto¹⁶ attesting to a cult of Demeter.¹⁷ There is also a statuette of Aphrodite, a Late Hellenistic variation of the Tiepolo Type.¹⁸

The results of relatively recent excavations (since 2003) have linked a public building (Fig. 2), most of whose structures were dedicated to the imperial cult¹⁹ (in combination with the cult of Zeus and Rome), with previous finds, including an honorific decree of the first century CE (Inv. No MΘ 6921)²⁰ and a cuirassed statue now in the Archaeological Museum of Thessaloniki (Inv. No MΘ 2663). The building remains at the site belong to three phases. The third, which has the most finds, is the imperial phase. In front of the temple there stood three structures which probably supported votive monuments. Marble statue fragments, part of a small altar, inscription fragments, and a marble pedestal for a bronze statue with a votive inscription to the emperor Trajan were found in this area. This inscription and part of a second inscription from the same area lead to the conclusion that the building functioned between 79 and 115 CE, whereas

god (a part of an animal sacrificed or another offering), taken by the citizen who participates in the oath, is not attested elsewhere. On the issue see Voutiras and Sismanidis 2002, 267; Voutiras 2008, 789, 792.

11 Chatzinikolaou 2011, 73, 141 with bibliography.

12 Gaebler 1935, 51, no. 5–7, pl. I.7, XII.24–5.

13 Despinis *et al.* 1997, 93–5, no. 69, fig. 153 (Emm. Voutiras).

14 On the inscription see Vokotopoulou 1983; Hammond 1988; Badian 1989, 65–6, 69–70, no. 2; Hatzopoulos and Loukopoulou 1996, 110–7. Cf. *Bull. Épigr.* 1988, 847; Riethmüller 2005, 322, no. 19; Chatzinikolaou 2011, 141.

15 There is a frequent phenomenon of the introduction of Asclepius' cult in a sanctuary that was previously dedicated to Apollo with the remark that the priests of the new god play a special role in the public life of the city. According to Voutiras (1989, 259–61), this is justified by the evidence provided in the text of the inscription from Kalindoia concerning the integration of the city of Kalindoia in Macedonia after the decision of Alexander the Third: [ἀφ' οἷ] βασιλεύς Ἀλέξανδρος ἔδωκε Μακεδόσι Καλίνδοια.

16 Sismanidis and Keramaris 1992, 399, fig. 2.

17 Pingiatoglou 1996, 912.

18 Despinis *et al.* 2003, 31, no. 168, fig. 446–7 (G. Despinis).

19 Sismanidis 2003a.

20 Sismanidis 1983.

Fig. 2. Kalindoia. General view of the Sebasteion complex (Areas A, B, C) (after Adam-Veleni 2008, 131 fig. 4 [K. Sismanidis]).

the rest of the finds date it between the late first century BCE and mid-third century CE.²¹ One of the most important portable finds is a head of Athena (Minerva) with a Corinthian helmet, a piece that dates to the Imperial period and is probably a copy of a Classical work.²² A colossal statue of the Prima Porta type depicting Octavian Augustus, a posthumous work probably dating to the Flavian era (several fragments were identified), with an inserted head were erected on an elongated built statue pedestal from one of the main areas (Area Γ). Also coming from this area is an inserted female portrait head, probably depicting Flavia Mysta, who is mentioned in an inscription dating to 86 CE, which came from the outskirts of Area Γ. According to the text, Flavia Mysta and her children built the temple of Kalindoia at their own expense, and left its maintenance to their fellow citizens. The statues of Flavia Mysta and her family were probably erected on pedestals at the complex (mainly Area Γ).²³ Additional areas, including a large limekiln containing several marble statue fragments, architectural members, and inscriptions, which seems to have been used immediately following the final destruction of the Sebasteion in the middle of the third century CE, complement the initial image of the complex. The earliest areas (A, B) date to the end of the first century BCE. This first temple was destroyed in the mid-first century CE and rebuilt together with Areas Γ and Δ.²⁴ The complex also had banquet and symposium halls for the monthly sacrifices in honor of Zeus and the emperor,²⁵ according to the well-known honorific decree of Kalindoia of the first century CE. Part of a statue of Hestia Boulaia was found next to a fifth area (Area E), which has been identified as a bouleuterion.²⁶ Spaces with an undetermined function and a statue pedestal with a series of niches also yielded portrait and architectural sculptures, a headless statuette of a seated Cybele,²⁷ and inscription fragments.²⁸

21 Sismanidis 2003a.

22 On the head of Athena see Sismanidis 2003a, 150, 154, fig. 13–4. On similar heads see Despinis 1999.

23 Sismanidis 2003a.

24 Sismanidis 2004.

25 Sismanidis 2005.

26 Sismanidis 2006.

27 Sismanidis 2007.

28 Sismanidis 2008, 381–6. A periodic exhibition at the Archaeological Museum of Thessaloniki included the presentation of the complex of the so-called Sebasteion of Kalindoia. A number of votive sculptures, honorific

The presence of Hera is implied in the reference of the month *Heraion* (Ἡραίων) in a *titulus* of the first half of the fourth century BCE from the location Kelli at Vrasta in Chalkidice.²⁹ The feast in honor of this deity, who was not generally popular in Macedonia,³⁰ would indicate the existence of a sanctuary in the area, though this is not attested. In contrast, there is a mention of a sanctuary of Artemis in a boundary inscription, dating to the period of Philip the Second's reign or the beginning of the third century BCE during the reign of Demetrios Poliorketes.³¹ The text concerns the determination of the boundaries between the *komes* and cities of a semi-mountainous region, probably the inland area, which were settled after a royal letter to the involved communities of the Ramaioi, Paraipioi, Kisseitai, Osvaioi and Kallipolitai (the specific sites have so far proved difficult to identify). It was probably the greater area of southeastern Chalkidice lying between Bottike and Mygdonia and east of Chortiatis. A sanctuary of Artemis must be located in this area. The same epigraphic evidence provides information about the existence of a Hermeion and a Dioskoureion³² in the wider area with the respective topographic references.

Olynthus

There was a sanctuary of Artemis in Olynthus which is mentioned in the alliance treaty between Philip the Second and the Chalkideians.³³ The month of Artemision with a feast in honor of Artemis is found on an inscription of the fourth century BCE from the same city.³⁴ Hellenistic fragments of statuettes of Asclepius from Olynthus attest to the importance of his cult in the city, though there is no evidence of a sanctuary.³⁵

Anthemus

Ancient Anthemus³⁶ has not been located in excavations so far. Sites with extensive cemeteries

and votive inscriptions from the area of the Sebasteion and its environs were exhibited, which provide information about the city of Kalindoia, its institutions, the priests and cults of Asclepius, Apollo, and Artemis during the Classical period, as well as the cult of Zeus, the goddess Rome and the emperor during the Roman period. See Adam-Veleni 2008. For a brief overview of the excavation data see Sismanidis 2009.

29 Archaeological Museum of Thessaloniki Inv. No MΘ 10467. See Vokotopoulou 1986, 123–4 (=Vokotopoulos 2001, 419–20); Hatzopoulos 1988, 31–3, 80; Missailidou-Despotidou 1997, no. 52. The inscription is related with the region of Olynthus, a colony of the Chalkideians. The abovementioned hypothesis is based not only on the mention of the month of the Chalkideian calendar, which involved a feast in honor of the goddess, but on the use of the type οὐνή instead of ὠνή (*titulus*), which is frequent in similar examples from Olynthus, and the mention of the priest Kallipides that is attested in inscription texts of Olynthus. Cf. Chatzinikolaou 2011, 56 and n. 162–3.

30 Chatzinikolaou 2011, 54 ff.

31 Vokotopoulou 1986 (=Vokotopoulos 2001, 405–27); 1993a (=Vokotopoulos 2001, 628–47); Hatzopoulos and Loukopoulou 1992, 123–45; Hatzopoulos 1996, 23–4, no. 4. Cf. Chatzinikolaou 2011, 82–3 and n. 422.

32 See supra n. 31.

33 Robinson 1934, 103–22; Bengtson 1975, 2:279–81, no. 308; Hatzopoulos 1996, 20–2, no. 2; Missailidou-Despotidou 1997, no. 4.

34 Hatzopoulos 1988, 80. Cf. Chatzinikolaou 2011, 84 and n. 447.

35 Despinis *et al.* 1997, 47–8, no. 29, fig. 58–61; Despinis *et al.* 2010, 22–3, no. 350, fig. 1056–9 (G. Despinis).

36 On Anthemus: *RE* 1.2:2369, s.v. "Anthemus" (G. Hirschfeld); Zahrnt 1971, 192–3; Hammond 1972, 190–1; *DNP* 1 (1996), 731, s.v. "Anthemus" (M. Zahrnt); Xydopoulos 2012, regarding the case of the devolution of the area to the Athenian tyrant Hippias by Amyntas the First. Specifically, on the site see Papazoglou 1988, 202–3; Hatzopoulos and Loukopoulou 1992, 35–9; Voutiras and Sismanidis 2002. K. Sismanidis (1987) had suggested the location "Toumba Aggelake" of Hagia Paraskevi in Thessaloniki, where there was an archaic cemetery, as a possible identification with ancient Anthemus. On the above suggestion see Sismanidis 1987, 788 n. 2, 802; Descamps-Lequime and Charatzopoulou 2011, 657 [K. Sismanidis]. The site is identified with the area of

Fig. 3. Statuette of Aphrodite. Galatista, Chalkidice. (after Despinis *et al.* 2003, fig. 442).

in the valley of the river Anthemus claim possible association with the ancient adjacent settlement. The finds that have been collected or turned over to museums attest to cults and consequently the existence of sanctuaries in the ancient city. An inscription from the possible region of Anthemus³⁷ attests to the cult of Demeter. The attested cult of the Egyptian gods, and obviously the existence of a sanctuary, is confirmed in an inscription of the late first century BCE from the area of the Christian church of Saint Paraskevi at Galatista, on which is written "the priestess has repaired" (ἡ ἱέρεια ἐπέσκεύασεν),³⁸ possibly a reference to the cult statue in the corresponding sanctuary. The cult is also attested in a votive inscription to Isis, Sarapis, and Anubis.³⁹ The pedestal of a votive offering by two *agoranomoi* (agora inspectors), lost today, bore a dedication inscription to the gods of the Agora. It came from Galatista and dated to 106/5 BCE.⁴⁰ Finally, sculptures depicting deities and coming from Galatista and the Hagia Paraskevi area (Saint Paraskevi) can probably be correlated with possible sanctuaries of the city of Anthemus. These include Late Hellenistic fragments of statuettes of Aphrodite and her court⁴¹ (Fig. 3) and perhaps statuettes of Pan dating to the Roman period.⁴²

Stageira

Three sacred edifices and the remains of smaller related buildings were found on the northern hill of the area where the building remains of the ancient city of Stageira were discovered. Specifically, there is: a) a hecatompedon temple of the sixth century BCE that has been partially revealed, together with numerous architectural members; b) a small sanctuary of the sixth

Galatista in Chalkidice.

37 Hatzopoulos 1996, 88, no. 68, pl. LX with previous bibliography; Pingiatoglou 1996, 912.

38 Vokotopoulou 1983 [1989], 279; Hatzopoulos and Loukopoulou 1992, 52-3, pl. 12,1-2; Christodoulou 2009, 335.

39 Hatzopoulos and Loukopoulou 1992, 51-2.

40 Grammenos 2011, 789, no. 3 (M.B. Hatzopoulos).

41 Despinis *et al.* 2003, 30, no. 167, fig. 442-5 (G. Despinis), 31, no. 169, fig. 436-8, 63-4, no. 199, fig. 555-8 (B. Schmidt-Douna).

42 Despinis *et al.* 2010, 110, no. 443, fig. 1357 (G. Despinis).

century BCE with an altar and a sacrificial *eschara*, dedicated to an unknown female deity, that yielded portable finds, mostly female clay figurines, figurines of Dionysus, and lamps, and c) a circular building of the same period probably to be identified as a thesmophorion.⁴³

Excavation in Stageira during the 1990s showed that the city expanded over both the northern and southern hills of the homonymous peninsula. They also revealed the material remains of the archaic temple a) atop the northern hill⁴⁴ (site "Liotopi"), where the first habitation of the city by colonists from Andros is attested around the mid-seventh century BCE (part of the fortifications, houses, and sanctuaries). The expansion of the settlement over the adjacent southern hill dates to the early fifth century BCE.⁴⁵ According to the written sources,⁴⁶ the structure uncovered on the northern hill was a Late Archaic temple of Zeus Soter and Athena Soteira. Parts of marble architectural and portrait sculptures, metopes or (possibly) a frieze, examples of Ionic sculpture datable to the second half of the sixth century BCE, came to light. The excavator combined the in situ finds with a previously-unknown find in the Archaeological Museum of Thessaloniki, an inscribed stone stele with no indications of origin bearing the inscription ΔΙΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ (Zeus Soter), which might be attributable to this temple.⁴⁷ This identification remains doubtful, however, given that the Archaeological Museum's inscription provides no information that could be connected with the temple of Stageira.

Olympiada, site "Mavrolakkas"

A square stone construction with a sacrificial *eschara* in the center, used for the slaughtering of large animals according to the excavator's assumptions,⁴⁸ may have been connected with the presence of a large sanctuary.

B. 1 PALLENE – KASSANDRA

During the Archaic and the Classical periods in Chalkidice, in addition to colonies and local settlements there were important sanctuaries built which continued to function in later periods. The colonies of the cities of southern Greece, especially in Pallene, flourished during this period. The fifth century BCE was a period of war with all its negative consequences: the Persian Wars, followed by a brief period of peace interrupted by the Peloponnesian War with the participation of the cities of Pallene⁴⁹ at heavy cost to themselves.⁵⁰ In the mid-fourth century BCE Philip the Second took over the peninsula and according to Demosthenes⁵¹ he destroyed 32 cities. The conclusions of the excavators of the cities of Chalkidice confirm the fourth century destruction,⁵² as well as these cities' later survival until they were abandoned

43 Rhomiopoulou 1999, 130; Sismanidis 1996 [2001]; Vokotopoulou 2001, 760; Sismanidis 1999, 136–7, fig. 38–9; 2003b, 63, 66–8, 70–3, 75–81, 89–93.

44 On Stageira see Zahrnt 1971, 238–43; Papazoglou 1988, 435 and Sismanidis 2012 with previous bibliography and references to the sources; on the site itself see Sismanidis 2012, 400 and n. 1.

45 Sismanidis 2012, 400.

46 Diogenes Laertius, 5.

47 Sismanidis 2012.

48 Sismanidis 2000, 350–1. Cf. the monumental altar of Zeus at Dion in Pieria (Pandermalis 1998, 291–2).

49 Thucydides, I 56–7, II 70; Diodorus, XII 41, XVI 8.

50 Thucydides, IV 121, 124, 129.

51 Demosthenes, Third Philippic 117.

52 Tsigarida and Papadimitriou 2009, 426 and n. 49. Cf. the case of the sanctuary of Zeus Ammon in Aphytis, a city that was destroyed in an earthquake (see Missailidou-Despotidou 2004, 120).

after the founding of Kassandreia in 315 BCE. During the Roman period the sporadic continued operation of a few earlier sanctuaries is however attested by repairs of their buildings and some new additions.

*Potidaea - Kassandreia*⁵³

The cult of Poseidon seems to have enjoyed a long tradition and great appeal in the peninsula of Kassandra. The toponym Potidaea of the Corinthian colony of Pallene attests to the spread of the god's cult in Chalkidice.⁵⁴ The cult tradition of the area seems to have influenced the founding of the city by Kassandros⁵⁵ in the Hellenistic period since Poseidon and his symbols were depicted on coinage issues of Kassandreia dating to the second and first century BCE.⁵⁶ However, Poseidon's presence more generally in Macedonia, apart from his sanctuaries in Potidaea⁵⁷ and on Cape Poseidi,⁵⁸ where the god was in direct contact with the sea and the old cult, is comparatively rarer than the cults of the other Olympian gods. The conclusions of excavation research regarding the sanctuaries of Potidaea and later Kassandreia are unclear due to the existence of two cities that were founded in different periods at the same location. From them, the following may be noted: a sanctuary was excavated in Potidaea outside the walls⁵⁹ with a temple of the fifth century BCE that seems to have been abandoned in the mid-fourth century.⁶⁰ Doric capitals from the area possibly belonged to a temple of Poseidon outside the city's north wall.⁶¹ Recent excavation has revealed the foundations of a monumental rectangular edifice southwest of the modern village of Nea Potidaia facing the Thermaic Gulf. The excavator assumes that this temple —identified in previous research as the temple of Poseidon⁶²— is Roman. This issue remains unclear.⁶³ The remains of a building made of stonework with a circular construction for offerings in the center, which were found in a public complex and date to the Classical period, have led to the assumption that this was also a religious building.⁶⁴

In a comprehensive presentation of earlier and more recent finds from the site of a sanctuary, revealed in a series of rescue excavations (1991-94, 1998) southeast of the modern settlement of Potidaea, recent research has shown it to be a complex with rectangular spaces around a cobblestone court with a main building phase in the Hellenistic period which is perhaps to be identified as Potidaea's Metroon. Clay figurines of Cybele and Attis are the commonest portable finds. Research at lower levels revealed Archaic phases. The study of the data leads to the conclusion that during the Archaic period this area was a sanctuary of an as-yet unidentified deity. Its founding may have been connected with the founding of the city by the Corinthians, as attested by numerous Corinthian offerings and vases. The excavators assume that it was

53 On the area see Alexander 1963. On Kassandreia see Alexander 1968, 127-46; Papazoglou 1988, 424-6.

54 On the cult of Poseidon in Macedonia see Chatzinikolaou 2011, 58-61.

55 Zahrnt 1971, 214-8.

56 Gaebler 1935, 53, no. 10, pl. XIII.10.

57 On the possible identification of the area of the sanctuary see Herodotus, 8, 129; Alexander 1963, 23-4; Kousoulakou 2000, 321-9. Cf. Chatzinikolaou 2011, 60 and n. 208.

58 *Infra* n. 71.

59 Vokotopoulou 1997, 69 (=Vokotopoulos 2001, 719).

60 See n. 56. Cf. Tsigarida and Papadimitriou 2009, 426.

61 Vokotopoulou 2001, 749.

62 Woodward 1929, 234.

63 Kousoulakou 2000, 325-7.

64 Kousoulakou 2000.

dedicated to a female deity, perhaps Demeter, who had an organized sanctuary in Corinth; the colonists transferred her cult to Potidaea.⁶⁵

A votive relief from Potidaea dating to the late fourth century BCE attests to the cult of the Mother of the Gods together with the cult of the Korybantes⁶⁶ and may be related to the aforementioned Metroon, while the text containing the aretalogy of Isis⁶⁷ presumes the existence of a sanctuary of the Egyptian gods and their respective cult.

Inscriptions from Kos⁶⁸ attest to the cult of Asclepius in Kassandreia, which participated along with Amphipolis, Pella, and Philippoi in the new Panhellenic festival in honor of the god. This festival was first organized in 242 BCE. There was probably a sanctuary that would have met its particular religious needs.

Sane in Pallene

An open-air sanctuary, probably of Artemis, was located and excavated south of the settlement of Sane, a colony of the Eretrians. This cult, which displays clear similarities with that of Artemis Ephesia, dates between the seventh and the fourth century BCE.⁶⁹

Mende - Poseidi

The site of Poseidi⁷⁰ had the oldest known sanctuary of Poseidon in Macedonia. The origin of the cult can be dated to the eleventh or the tenth century BCE.⁷¹ Moreover, it is the earliest known sanctuary in Chalkidice. At this site was the sanctuary of Mende,⁷² a colony of the Eretrians, situated outside the walls and revealed along the southern coast of the cape. This important sanctuary was dedicated to Poseidon Pontios, and his cult⁷³ started from the Late Mycenaean period and continued until the Late Hellenistic period with an unclear gap during the ninth century BCE. The remains of a large ash-altar date to the twelfth century BCE, while the first apsidal cult building—the oldest Hellenic building in northern Greece—dates to the tenth century BCE. Various Hellenic cult practices with sacrifices and offerings also appeared at

65 Kousoulakou and Kousoulakou 2002. The preliminary excavation report (Kousoulakou 2000 [2009], 702–4, fig. 34–6) mentions that a sanctuary complex was explored at the southeastern end of the settlement of Potidaea during construction works to provide access to the canal's new bridge. Two buildings (A and B) with construction phases dating to the Archaic and Classical periods were revealed. Figurines of Attis are among the portable finds. According to the excavator this area is probably connected with that of earlier excavations (1928) by S. Pelekidis that resulted in the locating of the Roman temple of Poseidon, which according to the sources (Herodotus, VIII 129) was outside the city. The correlation between recent and older excavation data remains unclear.

66 Stefanidou-Tiveriou 1973.

67 Veligianni and Kousoulakou 2001.

68 Hergoz and Klaffenbach 1952, 6.1, 7.1. Cf. Giovannini 1973, 465–6; Voutiras 1989, 258 and n. 35; Chatzinikolaou 2011, 140 and n. 988.

69 Vokotopoulou 1989 (=Vokotopoulos 2001, 453–99); Tsigarida and Papadimitriou 2009, 426. On the identification of Sane see Tiverios 1989, 57–63; Vokotopoulou 1989, 179–80 [=Vokotopoulos 2001, 453–4] and previous bibliography. Large quantities of Ionic pottery from the votive offerings to the sanctuary are mentioned. See also Vokotopoulou 2001, 756–7.

70 Thucydides, IV 14, VIII 129, VII 115.2; Strabo, VII 32.

71 Vokotopoulou 1990b; 1991; 1992; 1993b; 1996, 325–6 (=Vokotopoulos 2001 685–6); 2001, 753–5; Knoepfler 2000; Tiverios 2002, 10–3, 16. On the votive inscription to Poseidon Pontios see Missailidou-Despotidou 1997, no. 20. Cf. Chatzinikolaou 2011, 60 and n. 208.

72 On Mende see Papazoglou (1988, 428).

73 Knoepfler (2000), who studied the sources and inscriptions of Eretrian origin, suggests that the cult is of Eretrian origin.

Fig. 4. Aphytis. The temple of Zeus Ammon (after Tsigarida 2011, 170 fig. 6).

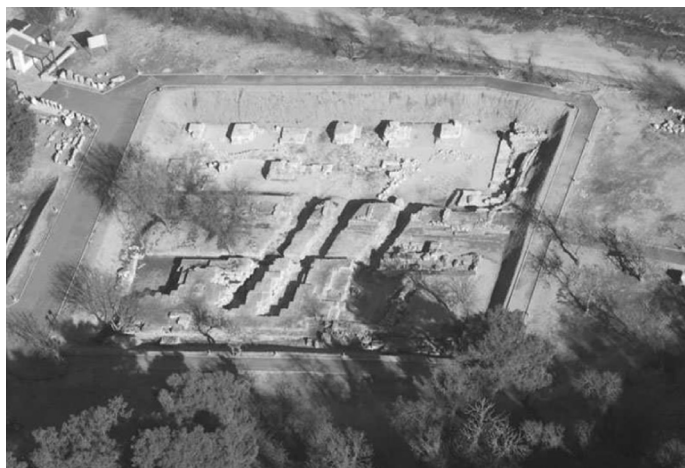

Fig. 5. Aphytis. Aerial photograph of the temple and open air corridor flanked by the two rows of monumental basis (after Tsigarida 2011, 173 fig. 14).

this site along with the Euboeans in the twelfth century BCE and continued until the Hellenistic period.⁷⁴ A total of three successive temples, an altar, and numerous deposits and places of sacrifice are mentioned. The inscribed altar dedicated to the worshipped deity dates to the early fourth century BCE.⁷⁵

The remains of what was probably a public building of the Classical and Hellenistic periods and perhaps of a smaller sanctuary are visible on the adjacent hill of "Pyrgos"⁷⁶ (near Poseidi).

According to the excavators a temple was probably located at the site "Vigla" in Mende, on the acropolis of the ancient city. Portable finds include a clay antefix with a gorgoneion relief.⁷⁷

Aphytis (Fig. 4-5)

There was a sanctuary of Dionysus dating to the eighth century BCE in Aphytis. A temple of Zeus Ammon was built at the same site during the first half of the fourth century BCE.⁷⁸ Excavation research in the wider area north of the sanctuary, conducted from 2003 onwards, has shown that the first use of the site dates to the Early Iron Age. The temple of Zeus Ammon in the sanctuary and the stoa, which was located at the lower level of the building plot and seems to have been integrated into the sanctuary building program, were built in the fourth century BCE. The stoa formed the northern boundary of the sanctuary and was used as a

74 Tiverios 2002, 10–3, 16.

75 Vokotopoulou 2001, 753–5. For the results of a small supplementary excavation in the southern part of the area, where there are pyres and traces of rituals, see Moschonissioti 1994 [1999], 458. The excavator detects a destruction of the area during the ninth century BCE.

76 Tsigarida and Papadimitriou 2009, 426.

77 Vokotopoulou 1996, 321–2 (=Vokotopoulos 2001, 681–2); 2001, 752.

78 The sanctuary was discovered in 1969 in the territory ("*chora*") of Aphytis, south of the settlement. (Leventopoulou-Yiouri 1971; Voutiras 2000 with previous bibliography). On the sanctuary of Zeus Ammon at the same site see Vokotopoulou 2001, 749. On recent excavation research: Tsigarida and Vassileiou 2003; 2005. An investigation was recently carried out in the cave of the historical period connected with the sanctuary and known as the cave of the sanctuary of Dionysus since the beginning of the 1970s. It consists of a travertine cave and artificial tunnel, which according to the excavators was a water collection project, a type of channel leading to the temple (no longer in use today): Poulaki-Pandermali and Vaxevanopoulos 2004; Tsokas *et al.* 2005. On the designation and configuration of the archaeological site of the sanctuary and supplementary excavation research, which revealed numerous portable finds, mostly inscriptions attesting to the cult of the god and addressing the issue of the temple's dating, see Acheilara *et al.* 2008.

reception area for visitors. A part of the temple and stoa were destroyed in the early third century BCE. The temple was repaired and remained in use during the Roman period, while the stoa was abandoned and demolished. North of the sanctuary there were buildings and constructions datable to the first and the second century CE (a kiln, a tripartite space, a bath, etc.). The sanctuary was destroyed or abandoned during the fourth century CE and its north section was used as a cemetery during Byzantine times. A cave, a monumental staircase, cult buildings and a fountain building are connected with the cult of Dionysus. The temple of Zeus Ammon seems to have been included in a monumental building program⁷⁹ with different phases.⁸⁰ The reading of the name of Asclepius in the text of the inscription of a votive altar or base of a votive offering of the early second century BCE⁸¹ from the area of the old sanctuary of Dionysus testifies to the importance of the cult to the Kassandreians and justifies its inclusion among the area's famous old sanctuaries. The sanctuary, which was successively dedicated to three related deities, remained important during the Roman period, when new buildings and a balneum were added. It may have been the only sanctuary in Pallene that survived in the Roman period. Excavation on plots north of the expropriated area of the sanctuary has revealed a large part of a bath and auxiliary rooms in its northwestern section, which are connected with the sanctuary. The coins found here date the use of the bath between the mid-second century CE and the end of the fourth century CE. The size, features, and public character of the bath inside the sanctuary place it in the category of balneums, which are generally rare in sanctuaries. The excavators assume that the bath was connected with therapeutic cures.⁸² The sanctuary was destroyed during the reign of Theodosius the Great.⁸³

Paliouri, Cape Kanastraion

The testimony of the sources⁸⁴ and archaeological remains indicate the existence of a sanctuary of Apollo at Cape Kanastraion, near the modern settlement of Paliouri.⁸⁵ Although excavations have not been conducted, there are visible walls and parts of columns in the sea that may come from an ancient temple. An Ionic capital built into the Christian church of Saint Nikolaos at the tip of the cape might have been part of the superstructure of the same building. The votive inscription with the words Ἀπόλλωνι Καναστραίῳ from the sanctuary of Zeus Ammon⁸⁶ attests to a cult of this name, and the cult epithet's toponymic significance supports the abovementioned hypothesis for the presence of a sanctuary of Apollo near the cape.

A Hellenistic building on the hillside above the gulf of Hagios Georgios, in the southwest

79 It is a Doric peripteral temple. Monumental sanctuaries in Macedonia are usually found in colonies of the cities of southern Greece. See Schmidt-Douna 2002, 463-4. On Aphytis, a colony of the Eretrians, and the sanctuary see Xenophon, *Hellenica* V 3, 19; Zahrnt 1971, 167-9; Papazoglou 1988, 427-8; Missailidou-Despotidou 2004; 2007, 322.

80 Tsigarida 2011 with a comprehensive review of the results and conclusions of previous and recent excavation research.

81 The object is kept at the Saint Panteleimon's Monastery on Mount Athos and comes from a dependency of the monastery in the coastal area of Kallithea in Chalkidice (Voutiras 1989, 258-9, 265, fig. 3). Cf. Chatzinikolaou 2011, 140 and n. 991-2; Tsigarida 2011, 179.

82 Tsigarida and Vassileiou 2005; Tsigarida 2011, 178-80.

83 Tsigarida and Papadimitriou 2009, 426 and n. 43.

84 Strabo, VII 32 and 25; Livius, XXXI 45, 15; Stephanus of Byzantium s.v. "Kanastron", Scylax of Caryanda, *Periplus*, Amsterdam 1739, 25 Καναστραῖον τῆς Παλλήνης ἱερὸν ἄκρωτήριον.

85 Tsigarida and Papadimitriou 2009, 426.

86 Leventopoulou-Yiouri 1971, 360-1, fig. 9; Michaud 1972, 730, 736, fig. 339. Cf. Chatzinikolaou 2011, 73 and n. 335.

part of the peninsula of Pallene near the baths of Hagios Nikolaos, has been interpreted as a sanctuary without any indication about the identity of the worshipped deity.⁸⁷

B.2 SITHONIA

Hagios Nikolaos

An inscription dating between the second and the third century CE from Hagios Nikolaos in Chalkidice provides information about the construction of a temple of Zeus Hypsistos by a couple of Antiocheans (Ἀντιοχιδέων)⁸⁸ and indicates the existence of the cult and a sanctuary of the god, probably at a neighboring site. M. Zahrnt assumes that the site of ancient Siggos is near Hagios Nikolaos, whereas F. Papazoglou, who accepts the above assumption, mentions that the city Siggos existed during the Roman period, to which the aforementioned inscription and the respective cult are dated.⁸⁹

Torone – Peninsula of Lekythos

Thucydides⁹⁰ mentions that there was a temple dedicated to Athena on the peninsula of Lekythos at Sithonia in Chalkidice.⁹¹ This is the only testimony in the sources regarding the cult of this goddess in Macedonia. The site is associated with Torone in the Classical and Hellenistic periods. Modern archaeological investigation has endeavored to locate the sanctuary⁹² by correlating the fragments of Doric architectural members found in the fill of a Hellenistic water reservoir on Lekythos. Thucydides also mentions a Dioskoureion about three stades from the city of Torone.⁹³ However, the exact location of this sanctuary remains uncertain.

Parthenonas

A sanctuary of the Archaic period is mentioned next to the modern settlement of this name, where a brief rescue excavation brought to light traces of sacrifices and archaic pottery. The sherds include a black-glazed vase with the inscription ΔΙΟΣ.⁹⁴

B.3 AKTE

Akanthus

The rescue excavation at the site "Alonia" on the southern hill of the area inside the ancient city of Akanthus,⁹⁵ a colony of the Andrians, revealed the foundations of a temple that probably dates to the Classical period.⁹⁶ The excavator assumes that it was a temple of Athena. However,

87 Tsigarida and Papadimitriou 2009, 427.

88 Papangelos 2002. Cf. Chatzinikolaou 2011, 45–6 and n. 75.

89 Zahrnt 1971, 226–9; Papazoglou 1988, 430–1.

90 Thucydides, IV 116.2.

91 Chatzinikolaou 2011, 89–90 and n. 499.

92 Modern investigation was carried out by the Australian Archaeological Institute at Athens. See Cambitoglou *et al.* 2001, 18–9, 74, 201, 264, 269–70.

93 Thucydides, IV 110.1.

94 Vokotopoulou 1996, 327, pl. 49a-b (=Vokotopoulos 2001 687).

95 On Akanthus see Thucydides, IV 84; 1. Zahrnt 1971, 146–50; Papazoglou 1988, 433–4.

96 Trakosopoulou 1995 [2000], 482–3; Trakosopoulou 1996 [2001], 451–2 (preliminary reports). Cf. Chronique

both the identity of the worshipped deity and the building's date remain for the present uncertain.

Sane – Ouranopolis

A sanctuary containing two buildings was revealed southwest of the modern settlement of Nea Roda, near the ancient settlements of Sane, a colony of the Andrians founded in the seventh century BCE,⁹⁷ and Οὐρανιδῶν πόλιν (Ouranopolis), a city founded by Alexarchos, the brother of Kassandros, in 315 BCE.⁹⁸ One of the buildings is a Late Archaic *oikos* in antis with clay statues of Nikes for the decoration of the roof as acroteria,⁹⁹ and the other a Hellenistic temple with a pronaos, cella, three entrances, built pedestal, and ritual hearth. The portable finds, which include octahedral clay vases with astral symbolism—perhaps used for libations—an—a marble head with pyramidal termination, which is interpreted as the god Helios, lead to the assumption that it was dedicated to the cult of Helios; there are no corresponding indications for the worshipped deity(-ies) in the archaic building. The excavators are probably correct to assume that the cult of Helios, which was introduced to the archaic temple (probably dedicated to Apollo) and followed by the building of a new temple while the old one was still in use, was a new cult after the military campaign of Alexander the Great.¹⁰⁰ Apollo and Helios were worshipped in the Late Archaic and Hellenistic periods, respectively. According to the excavators¹⁰¹ the older sanctuary, which belonged to Apollo, is connected with Sane, the colony of the Andrians.

Finally, regarding the part of Akte¹⁰² that today belongs to Mount Athos recent research has endeavored to locate and record ancient artifacts in the collections of the monasteries of Mount Athos that come from sites on Mount Athos and areas of Chalkidice where monastery dependencies are situated. Votive inscriptions from the sanctuaries of Dionysus and later Zeus Ammon at Aphytis in Chalkidice are stored at Saint Panteleimon Monastery. Sculptures and reliefs are kept in a crypt in Docheiariou Monastery, while a votive relief is kept in the collection of Chelandariou Monastery. A built-in inscribed votive relief dedicated to Artemis Agrotera was found over the entrance of the refectory of the Monastery of Great Lavra. A built-in herm was found in Kastamonitou Monastery.¹⁰³ Their correlation with specific sanctuaries and settlements of Akte remains uncertain.

C. CONCLUSIONS

Chalkidice, a separate part of northern Greece, was an attraction, as well as a bone of contention for many populations and their respective rulers. Generally, historical and archaeological

Archéologique, *Kernos* 15 (2002), 436 and *Kernos* 16 (2003), 321 (Emm. Voutiras and K. Chatzinikolaou); Trakosopoulou-Salakidou 1996, 301-3, fig. 7-8. It is a peripteral temple of a so far undefined rhythm (Schmidt-Douna 2002, 464-6).

97 Herodotus, VII 2; Thucydides, IV 18, 6; Tsigarida 1996, 1238.

98 Strabo, VII 35; Zahrnt 1971, 209 ff.; Papazoglou 1988, 431-2; Papangelos 1989, 1155-87.

99 Vokotopoulou 1996, 326-7 (=Vokotopoulos 2001, 686-7); 2001, 761.

100 Vokotopoulou and Tsigarida 1994 [1999], 461; Tsigarida 1996 [2001], 450-1; 1996. A fragmentary boundary inscription of the second half of the fifth century BCE, found south of the Hellenistic temple, attests to the continuation of the sanctuary's function in the Classical period (Tsigarida 1999, 151-6 with previous bibliography).

101 Tsigarida and Tsolakis 2004, 191-2, n. 3, 194.

102 Chovardas 2007, 92-140.

103 Papangelos and Paliobeis 2002, 399-401, fig. 8, 10.

research has considered Chalkidice as a unified region and pointed to historical changes that successively shaped its geographical and political map. In order to delineate the religious character of the peninsula of Chalkidice and its inland, as imprinted on the geographical map of the area, a mixed methodology had to be conducted since it was not a population with a single unified identity; rather, many populations inhabited an area where nothing was obvious and smoothly developing through time. Religion as a value system is significant in determining the identity of the populations of a region and is it determined by this identity. Hellenic tribes, indigenous populations, colonists from southern Greece, the Macedonians, and finally the Romans, all contributed to the formation of the religious identity of Chalkidice during antiquity to the extent that modern researchers have the chance to observe and the ability to interpret many religious phenomena and their interactions as these were shaped by successive historical conditions and developments.

This text is a topographic study based on the collection of evidence of a religious content from known ancient cities and modern sites that may be associated with them. Therefore, the purpose of the present study is mostly to design a topographic diagram taking into consideration the cults and not necessarily to deal with the history of the religions. We must seriously consider that the sample in archaeology is generally random, sometimes being only one inscription, just as in Dikaia. During the last decade the excavation results in Chalkidice are meager regarding antiquity, especially for the sanctuary sites that are examined in this study. However, the preceding tracking allows us to ascertain that the Olympian Gods were worshipped in Chalkidice, such as some deities of Anatolian origin that had had Greek interpretation. The identity of the population each time determines the preferences and the value system that religion expresses in the whole area and at great time length. The deities of the metropolises were worshipped in the colonies of southern Greece and the islands of the Aegean Sea, Kassandra and part of Sithonia, whereas the presence of other inhabitants, possibly of Thracian origin, seems to shape a more closed and silent landscape in Akte with the exception of the small antiquity collections of the area of Mount Athos, where the presence of Greek deities is apparent. The Hellenistic period seems to mark on a case-by-case basis the change in the habits, such as the case of the temple of Apollo in Nea Roda that was converted into the temple of Helios, probably with the concurrent introduction of a new cult after the military campaign of Alexander the Great or the case of Aphytis with a continuation of the use of the sanctuary of Dionysus and later Zeus Ammon during the Roman period, as well.

BIBLIOGRAPHY

- Abete, R.M. 2008. "Gli Eubei nella penisola calcidica". Ph.D. diss., Napoli.
- Acheilara, L., X. Giannakis, E.-B. Tsigarida, and D. Patis 2008. "Ανάδειξη και διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου Άμμωνος Διός." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 22:419–26.
- Adam-Veleni, P. Ed. 2008. *Τα Καλίνδοια: Μία αρχαία πόλη στη Μακεδονία*. Thessaloniki: Hellenic Ministry of Culture/Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Alexander, J.A. 1963. *Potidaea, its history and remains*. Athens/Georgia: University of Georgia Press.
- _____. 1968. "Cassandra during the Macedonian Period: An Epigraphical Commentary." Paper read at *Ancient Macedonia I, the first International Congress held in Thessaloniki, 26–29 August*, edited by B. Laourdas, and Ch. Makaronas, 127–46. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies/Institute for Balkan Studies.
- Badian, E. 1989. "History from "Square Brackets"". *ZPE* 79:59–70.
- Bengtson, H. 1975. *Die Staatsverträge des Altertums*. Vol. II. *Die Verträge der griechisch römischen Welt von 700 bis 338 v. Chr.* 2nd ed. München: C.H. Beck.
- Bilouka, A., and J. Graikos. 2009. "Νέα Καλλικράτεια Χαλκιδικής: Η πρόσφατη σωστική ανασκαφική έρευνα (1999–2005) στην Ερετριακή αποικία των Δικαιοπολιτών στο Θεμαϊκό κόλπο." In *20 χρόνια. Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη, Επετειακός τόμος*, edited by P. Adam-Veleni, and K. Tzanavari, 239–47. Thessaloniki: Hellenic Ministry of Culture and Tourism/Aristotle University of Thessaloniki.
- Bradeen, D.W. 1952. "The Chalkidians in Thrace." *AJP* 73:356–80.
- Cambitoglou, A., J.K. Papadopoulos, and O.T. Jones. 2001. *Torone Vol. I, The excavations of 1975, 1976 and 1978*. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Chatzinikolaou, K.G. 2011. *Οι λατρείες των Θεών και των Ηρώων στην Άνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα (Ελίμεια, Εορδαία, Ορεστίδα, Λυκηστίδα)*. Thessaloniki: University Studio Press.
- Chovardas, P. 2007. *Η Ακτή της Χαλκιδικής κατά τους ιστορικούς χρόνους*. M.A. Thesis. Aristotle University of Thessaloniki.
- Christodoulou, P. 2009. "Priester der ägyptischer Götter in Makedonien (3. Jh.v.Chr.–3. Jh.n.Chr)." *AM* 124:325–6.
- Descamps-Lequime, S., and K. Charatzopoulou. Eds. 2011. *Au royaume d'Alexandre le Grand. La Macédoine antique, Musée du Louvre, 13 octobre 2011–16 janvier 2012*. Paris: Louvre Éditions.
- Despinis, G. 1999. "Athena Sunias – eine Vermutung". *AA*:173–81.
- Despinis, G., Th. Stefanidou-Tiveriou, and E. Voutiras. Eds. 1997. *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Vol. I*. Thessaloniki: National Bank of Greece, Cultural Foundation.
- _____. Eds. 2003. *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Vol. II*. Thessaloniki: National Bank of Greece, Cultural Foundation.
- _____. Eds., 2010. *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Vol. III*. Thessaloniki: National Bank of Greece, Cultural Foundation.
- Gaebler, H. 1935. *Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Band III. Makedonia und Paionia, zweite Abteilung*. Berlin: W. De Gruiter & Co.
- Gatzolis, Chr. 2010. "Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία (5^{ος}–1^{ος} αι. π.Χ.)." Ph.D. diss., Aristotle University of Thessaloniki.
- Giovannini, A. 1973. "Le statut des cités de Macédoine sous les Antigonides". Paper read at *Ancient Macedonia II, the second international symposium held in Thessaloniki, 19–24 August*, 465–72. Institute for Balkan Studies 155. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies/Institute for Balkan Studies.
- Grammenos, D.B. Ed. 2011. *Στη Μακεδονία. Από τον 7^ο αι. π.Χ. ως την ύστερη αρχαιότητα, Μελέτες και λήμματα για την 3^η εκθεσιακή ενότητα της μόνιμης έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*. Thessaloniki: ZHTPOS.
- Hammond, N.G.L. 1972. *A History of Macedonia. Vol. I, Historical geography and prehistory*. Oxford: Clarendon Press.
- _____. 1988. "The king and the Land in the Macedonian Kingdom." *CQ* 38:382–91.
- Harrison, E. 1912. "Chalkidique." *CQ* 6:93–103.
- Hatzopoulos, M.B. 1988. *Actes de vente de la Chalcidique centrale. MEΛETHMATA–Meletemata* 6. Athènes: Research Centre for Greek and Roman Antiquity/National Hellenic Research Foundation.
- _____. 1996. *Macedonian Institutions under the Kings, Vol. II. Epigraphic Appendix. MEΛETHMATA–*

- Meletemata* 22. Athens: Research Centre for Greek and Roman Antiquity/National Hellenic Research Foundation.
- Hatzopoulos M.B., and L.D. Loukopoulou. 1992. *Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia)*. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ–Meletemata 11.1. Athènes: Research Centre for Greek and Roman Antiquity/National Hellenic Research Foundation.
- _____. 1996. *Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia)*. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ–Meletemata 11, II. Athènes: Research Centre for Greek and Roman Antiquity/National Hellenic Research Foundation.
- Hergoz, R., and G. Klaffenbach. 1952. *Asylieurkunden aus Kos*. *AbhBerl* 1. Berlin: Akademie Verlag.
- Knoepfler, D. 2000. "Poséidon à Mendè: un culte érétrien?". In *Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, edited by P. Adam-Veleni, 335–49. Thessaloniki: Hellenic Ministry of Culture/Aristotle University of Thessaloniki.
- Kousoulakou, K. 2000 [2009]. *ArchDelt* 55(B2):702–4.
- Kousoulakou, D. 2000. "Ποτίδαια 2000. Κτηριακό συγκρότημα δημόσιου χαρακτήρα." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 14:321–9.
- Kousoulakou, K., and A. Kousoulakou. 2002. "Αρχαϊκό ιερό στην Ποτίδαια της Χαλκιδικής. Τα αρχαιολογικά δεδομένα και η επεξεργασία τους σε ψηφιακό περιβάλλον." Paper read at *Ancient Macedonia VII, Macedonia from the Iron Age to the death of Philip II. The seventh international symposium held in Thessaloniki, 14–18 October*, edited by D. Kaplanidou, and Eir. Chioti, 697–714. *Institute for Balkan Studies* 280. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies/Institute for Balkan Studies.
- Leventopoulou-Yiouri, E. 1971. "Το ιερόν του Ἀμμωνος Διός παρά την Ἄφυτιν." *AAA* 4:356–66.
- Manoledakis, M. 2007. *Από τον Κισσό στο Χορτιάτη*. Thessaloniki: Sfakianaki Kornelia.
- Michaud, J.P. 1972. "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1971." *BCH* 96:593–816.
- Missailidou-Despotidou, V. 1997. *Επιγραφές Αρχαίας Μακεδονίας. Από τη συλλογή της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Κατάλογος της Έκθεσης, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1997, Κρυπτή στοά της Αρχαίας Αγοράς*. Thessaloniki: Hellenic Ministry of Culture.
- _____. 2004. "Ἄφυτις 2004". *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 18:115–24.
- _____. 2007. "Ἄφυτις 2007". *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 21:311–22.
- Moschonissioti, S. 1994 [1999]. *ArchDelt* 49, Chron. B2:458.
- Pandermalis, D. 1998. "Δίον 1998. Εκατόμβες και Σωτήρια." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 12:291–8.
- Papangelos, I. 1989. "Ουρανοπόλεως τοπογραφικά." Paper read at *Ancient Macedonia V, the fifth international symposium held in Thessaloniki, October 10–15*, 1155–87. *Institute for Balkan Studies* 240. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies/Institute for Balkan Studies.
- _____. 2002. "Κατασκευή ναού Διός Υψίστου." *Τεκμήρια* 7:163–65.
- Papangelos, I., and S. Paliobeis. 2002. "Προχριστιανικές αρχαιότητες στον Ἀθω." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 16:391–402.
- Papazoglou, F. 1988. *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*. *BCH Suppl.* XVI. Athens: École Française d'Athènes.
- Pingiatoglou, S. 1996. "Η λατρεία της θεάς Δήμητρας στην Αρχαία Μακεδονία." Paper read at *Ancient Macedonia VI, the sixth international symposium held in Thessaloniki, 15–19 October*, 911–19. *Institute for Balkan Studies* 272. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies/Institute for Balkan Studies.
- Poulaki-Pandermali, E., and M. Vaxevanopoulos. 2004. "Το σπήλαιο στο ιερό του Ἀμμωνος Διός στην Καλλιθέα Χαλκιδικής." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 18:125–32.
- Rhomiopoulou, K. 1999. "Οι αποικίες της Ἀνδρου στο Βόρειο Αἰγαίο." In *Φως Κυκλαδικόν, Τιμητικός Τόμος στη μνήμη του Νικολάου Ζαφειρόπουλου*, edited by N. Stampolidis, 126–31. Athens: Nicholas P. Goulandris Foundation/Museum of Cycladic Art.
- Riethmüller, J.W. 2005. *Asklepios. Heiligtümer und Kulte, Studien zu antiken Heiligtümer*. Edited by T. Hölscher. Heidelberg: Verlag Archäologie und Geschichte.
- Robinson, D.M. 1934. "Inscriptions from Olynthus, 1934." *TAPA* 65:103–37.
- Schmidt-Douna, B. 2002. "Περίπτεροι ναοί στο βορειοελλαδικό χώρο." Paper read at *Ancient Macedonia VII, Macedonia from the Iron Age to the death of Philip II. The seventh international symposium held in Thessaloniki, 14–8 October*, edited by D. Kaplanidou, and Eir. Chioti,

- 455–72. *Institute for Balkan Studies* 280. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies/Institute for Balkan Studies.
- Sismanidis, K. 1985. "Τιμητικό ψήφισμα από το Καλαμωτό Λαγκαδά." *ArchEph*:75–84.
- _____. 1987. "Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης." In *Αμνηστός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*. 2:787–803. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki.
- _____. 1996 [2001]. *ArchDelt* 51, Chron. B2:452–5.
- _____. 1999. "Αρχαία Στάγαιρα. Δέκα χρόνια ανασκαφών και εργασιών ανάδειξης." In *Αρχαίες πόλεις της Μακεδονίας και Θράκης, Προοπτικές ανάδειξης και προβολής, Proceedings of an inter-Scientific One Day Meeting, Serres 11.12.1999*, 131–62. Thessaloniki: Hellenic Ministry of Culture/Serres Prefecture.
- _____. 2000. "Αρχαιολογικές έρευνες στη θέση Μαυρόλακκας της Ολυμπιάδας κατά τα έτη 1999 και 2000." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 14:347–58.
- _____. 2003a. "Ναός αυτοκρατορικής λατρείας στα αρχαία Καλίνδοια." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 17:143–54.
- _____. 2003b. *Αρχαία Στάγαιρα. Η πατρίδα του Αριστοτέλη, Archaeological Guide*. Athens: Archaeological Receipts Fund, Greek Ministry of Culture.
- _____. 2004. "Η συνέχεια της έρευνας στο Σεβαστείο των Καλινδοίων." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 18:213–24.
- _____. 2005. "Σεβαστείο Καλινδοίων. Έστιάσεις και εύωχίες." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 19:145–55.
- _____. 2006. "Ο χώρος Ε στο συγκρότημα του Σεβαστείου των Καλινδοίων." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 20:249–62.
- _____. 2007. "Αρχαία Καλίνδοια: Η συνέχεια της έρευνας στο συγκρότημα του Σεβαστείου." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 21:293–302.
- _____. 2008. "Συγκρότημα Σεβαστείου Καλινδοίων: η εξέδρα και άλλα." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 22:381–6.
- _____. 2009. "Η μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα στα αρχαία Καλίνδοια." In *20 χρόνια. Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη, Επετειακός τόμος*, edited by P. Adam-Veleni and K. Tzanavari, 317–28. Thessaloniki: Greek Ministry of Culture and Tourism/Aristotle University of Thessaloniki.
- _____. 2012. "Ο υστεροαρχαϊκός ναός του Διός Σωτήρος και της Αθηνάς Σωτείρας στα αρχαία Στάγαιρα." In *Θρεπτήρια. Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, edited by M. Tiverios, P. Nigdelis, and P. Adam-Veleni, 400–13. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki.
- Sismanidis, K., and A. Keramaris. 1992. "Ανασκαφή στο Καλαμωτό Θεσσαλονίκης." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 6:395–404.
- Stefani, E., E. Tsangaraki, and A. Arvanitaki. Eds. 2019. *Από τον Νότο στον Βορρά. Αποικίες των Κυκλάδων στο Βόρειο Αιγαίο. Exhibition Catalogue*. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Stefanidou-Tiveriou, Th. 1973. "Αναθηματικό ανάγλυφο από την Ποτεΐδαia." *Μακεδονικά* 13:106–15.
- Tiverios, M. 1989. "Όστρακα από τη Σάνη της Παλλήνης. Παρατηρήσεις στο εμπόριο των ελληνικών αγγείων και στον αποικισμό της Χαλκιδικής." *Εγνατία* 1:57–63.
- _____. 2002. "Πρώμος Ευβοϊκός αποικισμός της Χαλκιδικής." Paper read at *Ancient Macedonia VII, Macedonia from the Iron Age to the death of Philip II. The seventh international symposium held in Thessaloniki, 14–18 October*, edited by D. Kaplanidou, and Eir. Chioti, 9–16. *Institute for Balkan Studies* 280. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies/Institute for Balkan Studies.
- _____. 2008. "Greek colonization of the Northern Aegean." In *Greek colonization: an account of Greek colonies and other settlements overseas*, edited by G.R. Tsetschladze, 2:1–154. Leyden/Boston: Brill.
- _____. 2012. "Andros and Its Colonies." Paper read at *Zagora in Context, Settlements and Intercommunal Links in the Geometric Period (900–700 BC). Proceedings of the conference held by The Australian Archaeological Institute at Athens and The Archaeological Society at Athens, 20–22 May, 2012*, edited by J.–P. Descœudres, and S.A. Paspalas, *Meditarch* 25:273–81.
- Trakosopoulou, E. 1995 [2000]. *ArchDelt* 50(B2):481–3.
- _____. 1996. "Αρχαία Άκανθος: 1986–1996." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 10A:297–312.
- _____. 1996 [2001]. *ArchDelt* 51(B2):451–2.
- Tsigarida, E.–B. (1996) [2001]. *ArchDelt* 51(B2):450–1.
- _____. 1996. "Στοιχεία για τη λατρεία του Ηλίου στην Ουρανιδών πόλιν." Paper read at

- Ancient Macedonia VI, the sixth international symposium held in Thessaloniki, 15–19 October, 1235–46. Institute for Balkan Studies 272. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies/Institute for Balkan Studies.*
- Tsigarida, E.–B. 1999. "Επιγραφή από το ιερό του Απόλλωνα-Ηλίου στα Νέα Ρόδα Χαλκιδικής." Paper read at *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής, στη μνήμη Δημητρίου Κανατσούλη, 22–23 October, Thessaloniki*, edited by E.K. Sverkos, 151–6. Thessaloniki: Kyriakides.
- . 2011. "The sanctuary of Zeus Ammon at Kallithea (Chalcidique)." *Kernos* 24:165–81.
- Tsigarida, E.–B., and E. Papadimitriou. 2009. "Νέα στοιχεία για την ιστορική τοπογραφία της Κασσάνδρας (Χαλκιδικής)." In *20 χρόνια. Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη, Επετειακός τόμος*, edited by P. Adam-Veleni, and K. Tzanavari, 421–33. Thessaloniki: Hellenic Ministry of Culture and Tourism/ Aristotle University of Thessaloniki.
- Tsigarida, E.–B., and S. Tsolakis. 2004. "Ανασκαφή στη Σάνη της Ακτής." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 18:191–7.
- Tsigarida, E.–B., and S. Vassileiou. 2003. "Καλλιθέα Χαλκιδικής 2003. Ανασκαφική έρευνα στα οικοπέδα 145, 146, 147." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 17:335–42.
- . 2005. "Ανασκαφικές και άλλες εργασίες στο ιερό του Άμμωνα Δία στην Καλλιθέα Χαλκιδικής." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 19:339–46.
- Tsokas, G., P. Tsourlos, M. Vaxevanopoulos, and F. Georgiades 2005. "Γεωφυσική έρευνα για τον εντοπισμό της συνέχειας της στοάς του σπηλαίου στην Καλλιθέα Χαλκιδικής." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 19:279–92.
- Veligianni Chr., and K. Kousoulakou. 2001. "Αρεταλογία Ίσιδος από την Κασσάνδρεια." Paper read at *Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής (Πρακτικά), Στη μνήμη της Φανούλας Παπάζογλου, 24–25 November, Thessaloniki*, edited by E.K. Sverkos, 39–72. Thessaloniki: Hellenic Society for Historical and Epigraphic Studies.
- Vokotopoulos, P.L. Ed. 2001. *Julia Vokotopoulou, Studies on Epirus and Macedonia, Vol. II. The Archaeological Society at Athens Library* 199, 739–62. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Vokotopoulou, J.P. 1983. "Η επιγραφή των Καλινδοίων." Paper read at *Ancient Macedonia IV, the fourth international symposium held in Thessaloniki, 21–25 September*, 87–114. *Institute for Balkan Studies* 204. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies/Institute for Balkan Studies.
- . 1983 [1989]. *ArchDelt* 38(B2):265–80.
- . 1986. "Νέα τοπογραφικά στοιχεία για τη χώρα των Χαλκιδέων." Paper read at *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, 9–11 May, Kavala*, 109–31. Thessaloniki: Hellenic Ministry of Culture/ Archaeological Museum of Kavala.
- . 1989. "Αρχαϊκό ιερό στη Σάνη Χαλκιδικής." Paper read at *Ancient Macedonia V, the fifth international symposium held in Thessaloniki, 10–15 October*, 179–236. *Institute for Balkan Studies* 240. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies/Institute for Balkan Studies.
- . 1990a. "Πληροφορίες για την αρχιτεκτονική δύο αρχαίων πόλεων της Παλλήνης." Paper read at *Χρονικά της Χαλκιδικής. Παράρτημα. Πολιτιστική κληρονομιά και αρχιτεκτονική παράδοση στη Χαλκιδική και το Άγιο Όρος, 3rd International Congress, 1, Ouranopoli, Chalkidice, 14–16 September*, 119–33. Thessaloniki: Historical and Folklore Society of Chalkidiki.
- . 1990b. "Μένδη-Ποσειδί 1990." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 4:399–410.
- . 1991. "Ποσειδί 1991." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 5:303–18.
- . 1992. "Ποσειδί 1992." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 6:443–50.
- . 1993a. "Η επιγραφή του Χολομώντα." Paper read at *Επιγραφές της Μακεδονίας, 3rd International Congress, 8–12 December*, 208–27. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki.
- . 1993b. "Ποσειδί 1993." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 7:401–12.
- . 1996. "Cities and Sanctuaries of Archaic Period in Chalkidike." *BSA* 91:319–28, pls. 46–9.
- . 1997. "Τοπογραφικά Κασσάνδρας." In *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, 65–75. *Παράρτημα "Μακεδονικών" 7*. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies.
- . 2001. "Greek Colonisation in the Littoral of Chalkidice and Lower Macedonia." In *Vokotopoulos* 2001, 739–62.
- Vokotopoulou, I., and E.–B. Tsigarida. 1994 [1999]. *ArchDelt* 49(B2):460–1.

- Voutiras, E. 1989. "Η λατρεία του Ασκληπιού στην Αρχαία Μακεδονία." Paper read at *Ancient Macedonia V, the fifth International Congress, 10-15 October, Thessaloniki*, 251-65. *Institute for Balkan Studies* 240. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies/Institute for Balkan Studies.
- _____. 2000. "Το ιερό του Διονύσου στην Άφυτη." In *Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, edited by P. Adam-Veleni, 631-40. Thessaloniki: Hellenic Ministry of Culture/Aristotle University of Thessaloniki.
- _____. 2008. "La réconciliation des Dikaiopolites: Une nouvelle inscription de Dikaia de Thrace, colonie d'Érétrie." *CRAI*, 152e année, N.2:781-92.
- Voutiras, Emm., and K. Sismanidis 2002. "ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΤΩΝ ΣΥΝΑΛΛΑΓΑΙ. Μία νέα επιγραφή από τη Δίκαια, αποικία της Ερέτριας". Paper read at *Ancient Macedonia VII, Macedonia from the Iron Age to the death of Philip II. The seventh international symposium held in Thessaloniki*, 14-18 October, edited by D. Kaplanidou, and Eir. Chioti, 253-74. *Institute for Balkan Studies* 280. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies/Institute for Balkan Studies.
- Westermarck, U. 1988. "The Coinage of the Chalkidian League Reconsidered." In *Studies in Ancient History and Numismatics presented to Rudi Thomsen*, edited by A. Damsgaard-Madsen, E. Christiansen, and E. Hallager, 91-103. Aarhus: Aarhus University Press.
- Woodward, A.M. 1929. "Archaeology in Greece 1928-1929". *JHS* 49: 220-39.
- Χυδopoulos, I.K. 2006. *Κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις των Μακεδόνων και των άλλων Ελλήνων. Συμβολή στην έρευνα της γραμματειακής και επιγραφικής παραδόσεως για την αρχαία Μακεδονία*. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies.
- Χυδopoulos, I.K. 2012. "Anthemus and Hippias, The Policy of Amyntas I". *Illinois Classical Studies* 37: 21-37.
- Zahrnt, M. 1971. *Olynth und die Chalkidier, Untersuchungen zur Staatenbildung auf der Chalkidischen Halbinseln im 5 und 4 Jahr. v. Chr.* München: C.H. Beck.

The lost skin of the Library of Hadrian in Athens¹

"... κίονες φρυγίου λίθου ... ὀρόφῳ τε ἐπιχρύσω καὶ ἀλαβάστρῳ λίθῳ"

Chrysanthos Kanellopoulos

Associate Professor

Faculty of History and Archaeology, National and Kapodistrian University of Athens

ABSTRACT

The article presents a brief description of the architecture of the Library of Hadrian in Athens, followed by a detailed analysis of the construction of the walls, the rooms in the east of the compound and the revetments. The Library of Hadrian was the only building in Athens that employed prestigious Phrygian marble (Synnadian or pavonazzetto). The study of 200 fragments of Phrygian marble from columns, pilasters and wall revetments allows for a reconsideration of the architecture. Three solutions are proposed with regards the architecture of the large, aedicular eastern hall, termed the Bibliostasio. Interpretation of its function –whether a book keeping hall or a Kaisersaal /Dio's sekos to Hadrian- is combined with the architectural features and the new data.

The imperial forum termed conventionally the Library was Hadrian's response to the neighboring forum of Ceasar and Augustus. Characteristic of the importance of the compound is the layout with indirect and direct affinities with Hellenistic gymnasia and Plato's Academy, the Traianeum in Italica (Seville) and the Templum Pacis in Rome. Such forum would be the cultural and administrative center of Roman Athens, displaying symbolisms that propagated Rome's grandeur. In order for the new compound to be founded, 24 standard house blocks of a typical Roman city were expropriated and demolished. The façade was embellished with a propylon constructed with columns made of pink marble from Phrygia and with columns made

1 I am deeply grateful to colleague and friend Dimitris Sourlas for bringing the architectural features to my attention, for the guidance and support at the hospitable site of the Library of Athens and for all the fruitful discussions, and professor Manolis Korres for prompting me to examine the buttresses in relationship with the beams of roof. Last but not least, special thanks are ought to all the volunteers during the documentation works, graduate and post graduate students in the Department of History and Archaeology in EKPA, dr. Giorgos Doulfis, Manolis Petrakis, Michalis Barlambas, Alexia Piperi, Lina Tsatsaroni, Niki Georgakopoulou, Sophia Spyropoulou, Despoina Papadopoulou, Anna Dalgkitsi, Dimitra Kovani and to VXF artist Dimitris Tsalkanis, for bringing to life the architecture of the Library. Professors of Archaeology in the University of Athens, Dimitris Plantzos and Georgios Pallis participated in the digital recreations of the compound. Creator of the roman toga: Anastasis Keramaris under guidance by prof. Stylianos Katakis. More photorealistic views of the Library of Hadrian can be seen in <https://www.facebook.com/AncientAthens3D/> and [http://www.ancientathens3d.com / el/romaiki-agora-vivliothiki-adrianou/](http://www.ancientathens3d.com/el/romaiki-agora-vivliothiki-adrianou/). All images are mine unless otherwise indicated. Mistakes, however, are all mine.

of green cipollino rock, quarried and transported from the island of Euboea. Upon the columns must have stood Nikae and, perhaps, gods sculpted in white marble from the Penteli mountain of Attica.²

It appears that the plan of the enclosure was designed on the basis of 300 and 400 Roman feet. The pool in the middle of the compound would have been exactly 200 same feet long and must be viewed in relationship with a garden in the interior space of the forum. With regards the architecture of the interior, surrounding, colonnade of 100 columns the following are noted: on the east and west sides of the peristyle the Corinthian columns were arranged on variable interaxial column spacings of 2.857 m. – 2.96 m. (ten Roman *pedes* or one rod³), with corresponding spacings of 2.855 m. on the north and south wings (Figs. 1, 3). The column shafts of Phrygian marble must have stood on Attic bases and a plinth made of white marble. The shaft diameter of ± 0.64 m. would have yielded columns with an overall height of 6.11 m., or 9.5 times the lower diameter. Thus, the architrave would have come directly below the main beams of the ceiling and roof; the level of the latter becomes known from the extant beam sockets on the north wall. Each beam would have been 0.45 m. wide and 0.60 m. tall, and would be arranged above every column of the peristyle. The semicircular exedrae are 9.37 m. wide, whereas the square exedra in the north has an internal width of 10.13 m.⁴ A series of rooms lie on the east side of the compound; these are generally identified as auditoria flanking a library room (see below).

Only the exterior skin of the west wall of the compound was constructed of drafted ashlar from Pentelic marble. The inner skin of the same wall, as well as all other walls of the enclosure were built of hard Piraeus limestone.⁵ The masonry has 13 ashlar courses (Pl. 1); the heights from bottom to top vary between 0.55 m. (toichobate), 0.654 m. and 0.88 m., with most courses in the range of 0.81 m. – 0.87 m. and a cornice course with a height of 0.433 m. The north and south walls are each 0.69 m. thick, whereas the west and east walls have a thickness of 0.91 m. The interior surfaces of the surrounding walls were covered with revetment slabs; the latter are apparent from the nail holes (dimensions 0.03 m. x 0.03 m.) that fastened the slabs onto place (Fig. 2). Evidence for the exact fitting techniques of the slabs comes from a good portion of the revetting molded toichobate, together with the fastening bronze nails and mortar which survives *in situ* in the north 'auditorium' (Fig. 13.21). The slabs, together with the mortar, must have projected an overall average 0.07 m. from the limestone wall surface.⁶ The small arches with a diameter of 1.44 m., built of bricks at foundation level and against the walls, are the actual supporting infrastructure of the heavy revetment construction (Pl. 1.E).⁷

The revetment slabs imitate ashlar masonry composed of a molded base, an orthostate layer, a molded string course (*katalepter*), three courses of ashlar masonry, and a wall crown (*epikranitis*) course, all made of Phrygian marble. Two rows of tightly spaced nail holes reveal a bottom and crown molding and must have been in sequence with the corresponding moldings

2 Τυγινάγκα 1999, 297; Sourlas 2018 with related bibliography.

3 The Attic foot of 0.2945 m. (expanded to 0.296 m.) has been used in the Arch of Hadrian (Willers 1990, 90).

4 Kanellopoulos and Sourlas 2018.

5 This comes in contrast to the brick walls, above orthostate and *katalepter* level, in the neighboring Forum of Caesar and Augustus. M. Korres, Λίθοι κλασσικού ναού σὲ τοῖχο τῆς Ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς, lecture in the Symposium in the Memory of S. Koumanoudis, Epigraphical museum 21/12/2018.

6 Koumanoudis (1885, 22) had noted that poor remains of the revetment were seen in place, in 3–4 corners of the compound and concludes on the luxurious appearance of the construction. Nicolaides (1888, 65) describes the existence of one fragment of such revetting slab, together with the mortar, against the wall of the northeast semicircular exedra. The latest on the fastening techniques of revetting slabs in Ball 2002.

7 Τυγινάγκα 1999, 303.

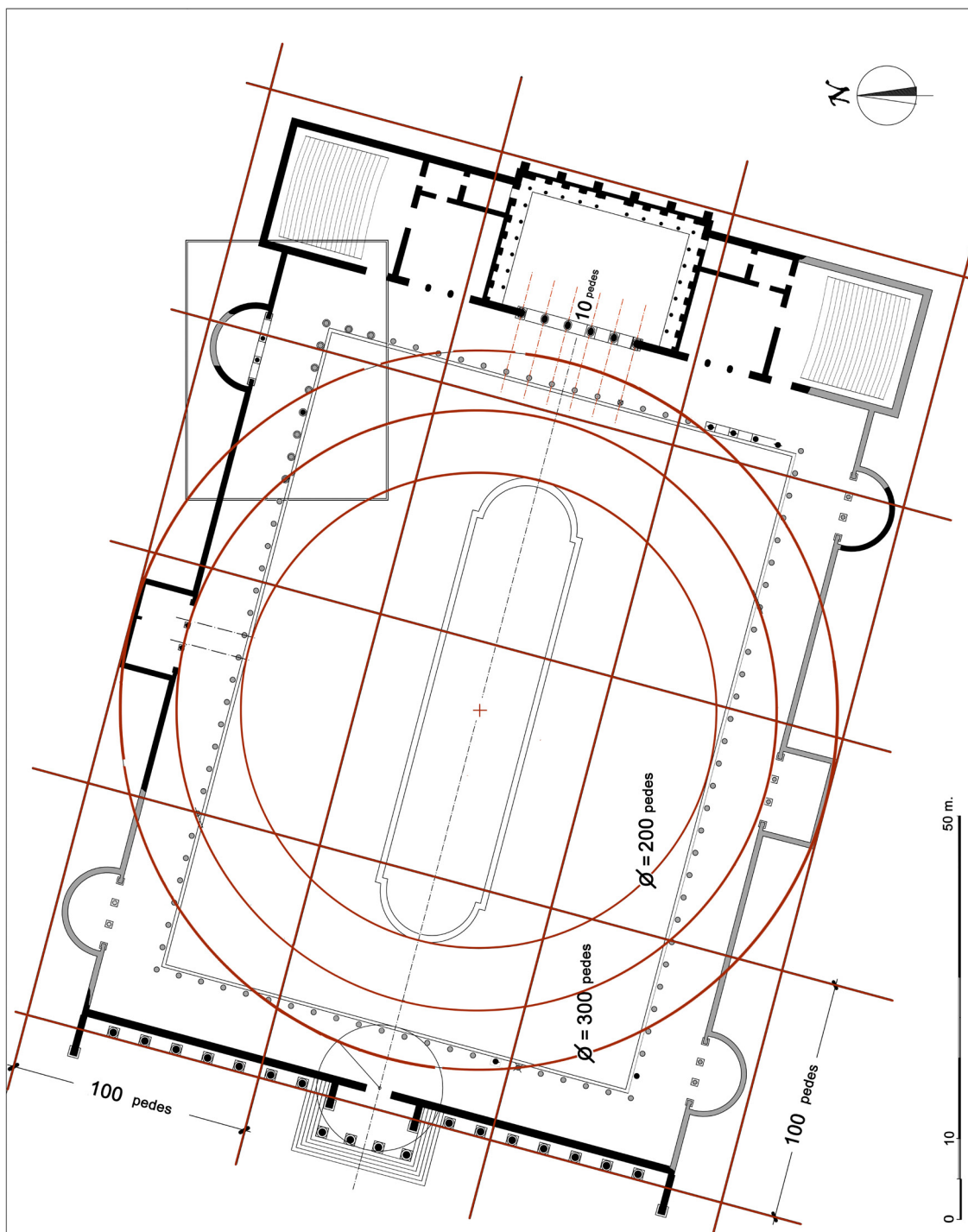

Fig. 1. Reconstructed ground plan of the Library of Hadrian. With black fill, the extant, *in situ*, surveyed features. C. Kanellopoulos, M. Petrakis and M. Mparlamps, 2013-14.

in the pedestals of the antae and columns. The heights of moldings (av. height of 0.107 m.), all made of Phrygian marble (pavonazzetto), fit the spaces between the rows of nail holes (#15–17 and #19–20 in Figs. 2, 13 and Pl. 1). The profiles and location of these moldings reveal, therefore, the height and style of the corresponding column and anta pedestals; the height of the latter is estimated 0.59 m.

Above the level of the column and anta pedestals nail holes on the masonry reveal impressive orthostate slabs with a height of 1.47 m. and a length of 1.44 m. (Pl. 1.D). In our opinion, only

the thickest revetment pavonazzetto slabs (fragments AB2375, AB 2344 and AB 2363) would be sound for features of these dimensions.⁸ These are drafted near the borders with outlined panels (Fig. 13.1, 4–5, Pls. 1–2). Another two series of nail holes, above the square orthostates of the revetment betray a revetting course with a height of 0.089 m. The only feature that fits in this height is the molded course AB 2248, again of Phrygian marble (#12 in figs 2 and 13 and in Pl.1, 1.C). Quite possibly, this course, together with the one above (height of 0.262 m.), composed a molded *katalepter*.⁹ The added heights of the orthostate and the *katalepter* (1.55 m.) is exactly half the height of the wall (3.12 m.) between the *katalepter* and the architraves. The vertical surface was, therefore, divided in three equal zones, with the orthostate layer occupying the lower third part.

Three rows of nail holes indicate three courses of revetment slabs with heights of 0.707 m., 0.857 m. and 0.857 m., each with a length of 1.44 m. Fragments AB 2363 and AB 2346 from revetment slabs of Phrygian marble suit best this area of the construction. Two closely spaced rows of nail holes at a level of + 5.29 m. from stylobate level indicate the location of the molding of the wall crown and, consequently, reveal the overall height of the exedra columns (6–11 in Figs. 2, 13 and Pls. 1–2). Moldings AB 2254, AB 2259, AB 2366, AB 2367, AB 2378, AB2379, AB 2380, AB 2381 and AB 2289, with an apophyge and an astragal and variable heights, can be reconstructed in this zone and in continuity with the abacus of the anta capitals.¹⁰ The variety in heights is to be expected in a course that is 340 m. long and was realized by different contractors working simultaneously. The course of the wall crown is identified in the shorter revetment course, directly below the molding (Pl. 1.B). The height of this course is 0.37 m. (versus a height of 0.707 m. and 0.86 m. for the other revetment slabs). Quite interestingly, the lintels of the 'auditoria'/bouleuteria doorframes, accommodated directly below the *epikranitis* course of the revetment, reveal the height of these doorways.

The attribution of the Phrygian fragments to the revetting slabs of the walls matches Pausanias' description (1.18.9: "...πεποιήνται δὲ καὶ ταῖς στοαῖς κατὰ τὰ αὐτὰ οἱ τοῖχοι..."). Clear nail holes on the extant masonry indicate that the same courses of Phrygian revetment also ran on the interior surfaces of the exedrae. Nothing can be said with certainty for the type of revetment above the level of the column capital. This portion corresponds to the entablature of the exedrae; indeed, nail holes mark the height of the latter, at 6.29 m. above stylobate level (Pl. 1.A). Incidentally, this is the level of the cornice that runs on the exterior wall of the compound. The height of the entablature of the exedrae is, therefore, estimated 1.02 m.

The ends of the walls in all exedrae preserve large cuttings in the lowermost parts, apparently for the insertion of the molded antae pedestals (Pl. 1);¹¹ the height of the latter should be 0.59 m., as explained above. Similar pedestals must have occurred under the columns of each exedra, for reasons of uniformity in the same distyle *in antis* order. A large fragment (AB2100) of the upper part of, apparently, a monolithic column shaft made of Phrygian marble preserves a height of 2.77 m. and maximum diameter 0.535 m. near the middle of the shaft. The upper diameter of the shaft is 0.46 m. Two small fragments (AB2358 and AB 2175) from shaft necks seem to belong to the same order. These are recognized as column fragments of the exedrae. Indeed, the overall height of the order can be reached only with the aid of column pedestals and

8 Thank you to Dimitris Sourlas who stressed out the importance of varying thickness in the revetment slabs.

9 The *katalepter* in the adjacent Forum of Caesar and Augustus is also molded (Hoff 1988, 367, pl. 70).

10 The wall crown, with a similar profile, in the façade of the compound also corresponds to the abacus of the Corinthian capitals.

11 Obviously, these irregular cuttings in the foot of the wall ends would be concealed behind the revetment slabs.

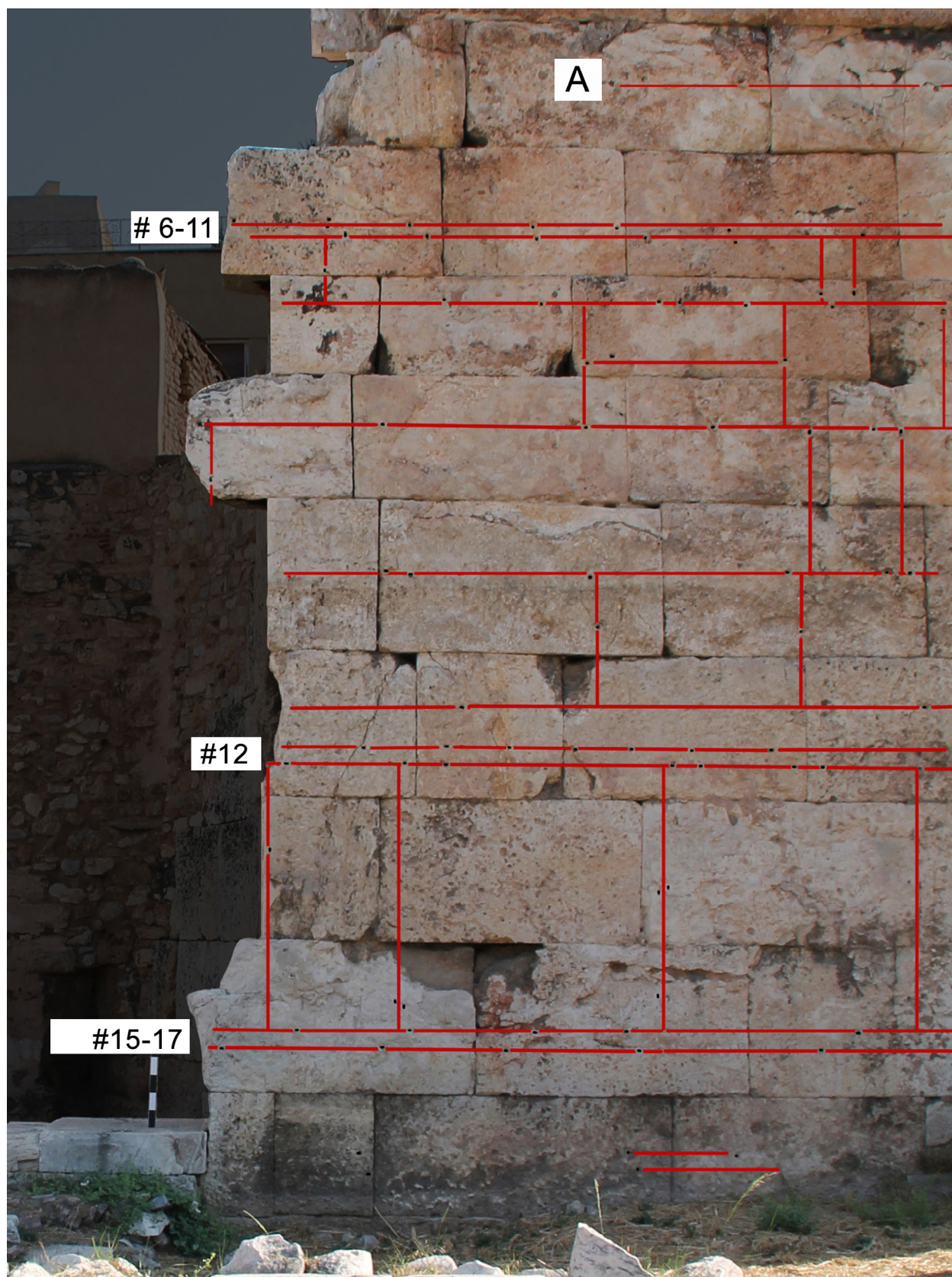

Fig. 2. The extant nail holes for fastening the revetment slabs on the inner face of the north wall. With red, the courses of the slabs and numbers of corresponding moldings in Fig. 13 and Pl. 1. Photo by G. Doulfis.

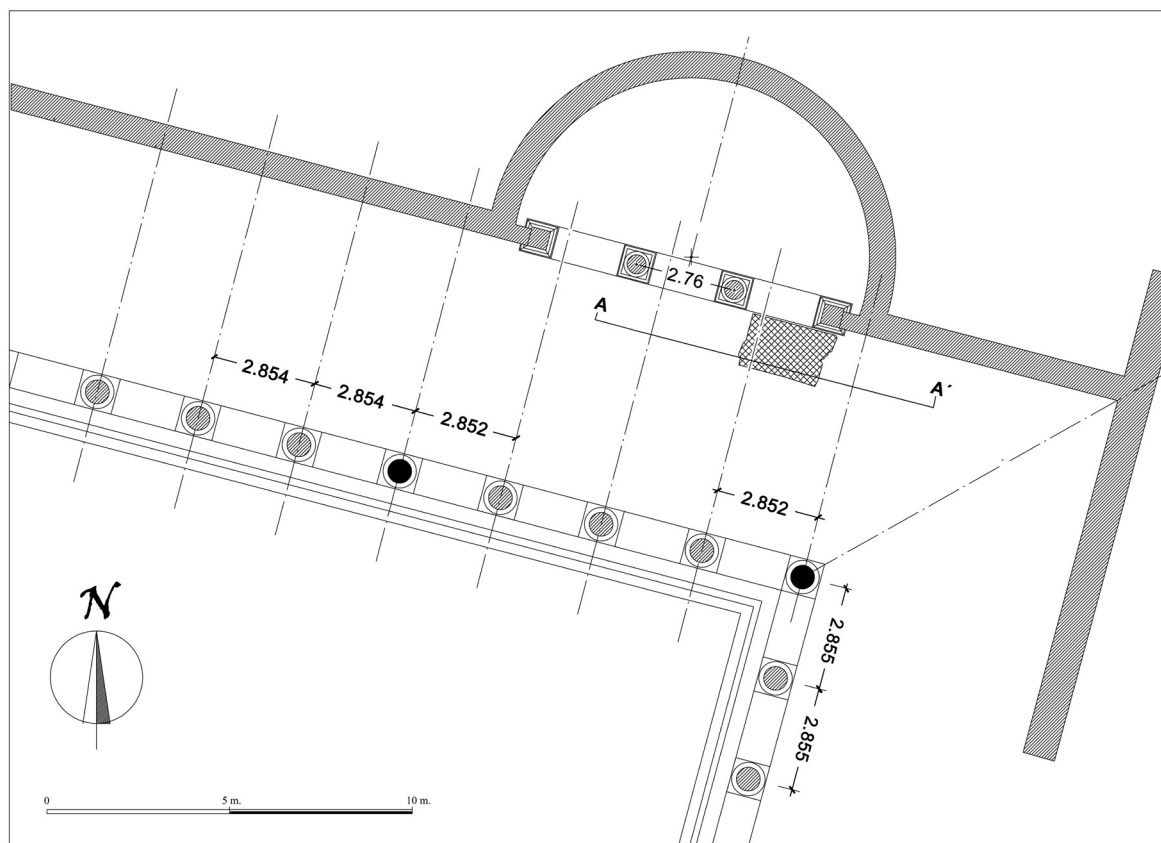

Fig. 3. Ground plan of the north east corner of the peristyle.

a ratio of 8.85:1 for the column height and its lower diameter respectively. The axial distance between the columns becomes apparent from two *in situ* stylobate slabs in the northeast exedra.¹² The *in situ* features speak for stylobate blocks with a length of 0.892 m. under the column and anta pedestals and for intercolumnar stylobate blocks, each with a length of 1.867 m. The interaxial column space would therefore, be 2.76 m. – 2.78 m. Capital BA 1712 with a lotus and acanthus, stored in the Library, is only tentatively reconstructed in the columns of the exedrae (Fig. 9.1, Pl. 1). The type matches the Hadrianic styles and date.¹³ No traces of floor in the exedrae is visible.

The function of the exedrae remains unknown. It can be postulated that the projecting ashlar in the middle of the square exedra of the north side (Fig. 1) would have been part of a large pedestal built against the rear wall of the exedra and, most probably, intended for statue display. This pedestal would have also been dressed with slabs of prestigious marble.

The large hall on the middle of the eastern side of the compound has interior dimensions 23.35 m. x 15.85 m. and a tetrastyle *in antis* entryway (Fig. 5). Recently, it has been established that the composite pillars of this tetrastyle porch must have been aligned behind the columns

12 Nicolaides (1888, 65) describes the *in situ* stylobate slabs in the northeast exedra as a course of white marble that separates the floor of the exedra from the revetment onto its walls. The description is misinterpreted in Sisson 1929, 58.

13 This type of capital, with the exception of those employed in the colonnade at Trajan's temple at Pergamon, is commonly used in auxiliary orders, behind main elevations (Liljenstolpe 1996). On Hadrianic styles in the lotus and acanthus capital, Doulfis 2016, 31.

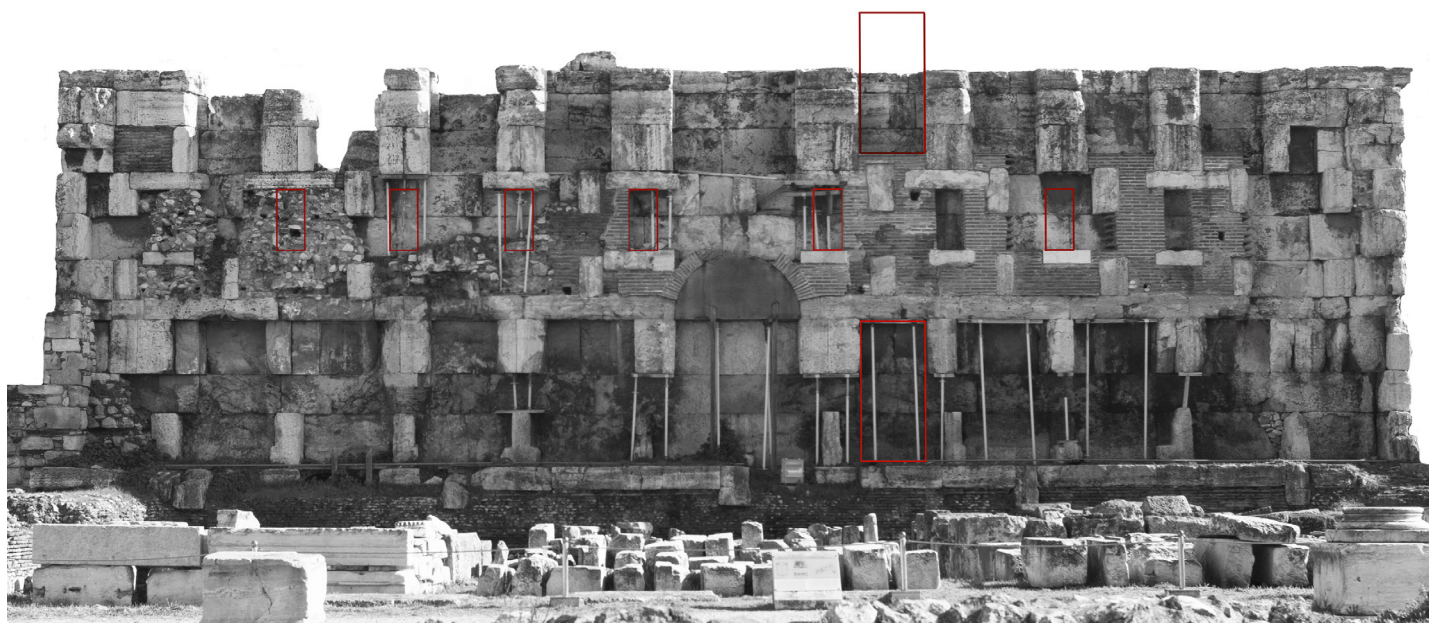

Fig. 4. The interior face of the east wall of the Bibliostasio. With red the reconstructed outline of the niches.

of the peristyle, at an interaxial distance of 2.94 m. or ten Roman feet. The walls are 1 m. thick and built of *opus testaceum*, that is masonry with ashlars and bricks dressed with revetment slabs. A podium with a height of 1.72 m. and a width of 1.55 m. – 1.68 m. runs against the three sides of the hall. Today only the east wall stands to a height of 9.80 m. Two rows of large niches (height 2.35 m., av. width 1.15 m.) on the interior face of this wall have justifiably been interpreted and *armaria* for the books of a library, in association with Pausanias' mention of books stored in the rooms of the compound of 100 Phrygian columns.¹⁴ A row of smaller recesses (0.56 m. x 1.15 m.) between the large niches has been interpreted as beam sockets for the flooring features of two tiers (Fig. 4). These recesses are too large for the insertion of beam sockets of a continuous floor. Instead, the capitals of the wall pilasters and the tails of *aediculae* entablatures must have been inserted in these smaller recesses between the *armaria* niches of the two tiers, in the common manner (Figs. 6–8).¹⁵ This reveals the exact height of the wall pilasters and, therefore, the height of the corresponding column (4.45 m.), but also the added heights of the column capital and the entablature of the lower tier (1.15 m.).¹⁶ The relatively low height of the entablature may have been combined with two fasciae in the architrave, instead of the usual three, in the fashion seen commonly in Hadrianic monuments of Athens.¹⁷ Fragments from the upper part of a column shaft made of Phrygian marble reveal an upper diameter of 0.372 m. and, therefore, a lower diameter of ± 0.42 m., as in figs 3, 7 and 11. The

14 Already Koumanoudis (1885, 21) identified these niches in the east wall of the large hall as bookshelves and associated them with Pausanias' mention of books lying in the rooms of the compound.

15 The most known examples are the nymphaea at Aspendos, Perge, Gerasa and Leptis Magna, the North Gate at Miletus, the Marble Court in the Gymnasium of Sardis, the Marble Hall ('Kaisersaal') in the Harbor Bath-Gymnasium at Ephesus), the Imperial Hall in the State Agora of Side: Finnochi 2015, 74, fig. 50–1; 75, fig. 53; 77, fig. 56; Yegül 1982, 8, 10, fig. 6; 20, fig. 21; 1986, 182.

16 Ττυλιβάκης 1999, 312; Kanellopoulos and Sourlas 2018.

17 Willers 1990, pls. 8, 10.3–4; Ττυλιβάκης 1999, 297, fig. 2.

diameter yields a Corinthian column height (± 3.99 m.) that cannot reach the known level of the capitals; most probably, the desired height of 4.44 m. was gained with the proportions of the Corinthian order and with the aid of pedestals under the columns.¹⁸ Strangely enough, this solution was first suggested by Martini who had not studied the extant fragments of the newly discovered column shafts.¹⁹ The interaxial spacing between columns is 2.15 m.²⁰

A column shaft made of Phrygian marble, stored in the neighboring area of Andronikos' Horologion, was brought to our attention by Dimitris Sourlas (Fig. 12). The lower diameter (0.354 m.) and reconstructed height (3.20 m. – 3.36 m.) suggest that such colonnettes belonged to the upper tier of *aediculae* (Figs. 6–8).²¹ The combination of columns with pedestals in the lower tier and without such pedestals in the upper tier is not uncommon.²² The fragment of a fluted slab made of Phrygian marble was discovered in the late structures near the south east corner of the Library, during the excavations conducted by Dimitris Sourlas in the Aiolos hotel (Fig. 9.2). In fact, this is a revetment slab which imitates a fluted pilaster shaft made of Phrygian marble.²³ The width is 0.335 m. and as such it matches well the diameter of the columns in the upper tier. The combination of unfluted columns and corresponding fluted pilasters belonging to the same porch is quite common (Pantheon in Rome, Marble Hall in Sardis, Temple of Augustus in Istria).

It has been suggested that the elaborate hall was a 'Kaisersaal' dedicated to the imperial cult,²⁴ and ornated with statues of the emperor and his family; following Martini's hypothesis, and rightly so, the bicolumnar *aediculae* would not allow access to the upper level. The individual *aediculae* suggest that there was no continuous colonnade with a gallery floor that could provide access to the *armaria* of the upper level.²⁵ Indeed, the column shaft of the upper level (Figs. 7, 12) preserves no holes for fastening a rail of an accessible upper level. Contrary to Martini's hypothesis, and in favor of the library theory, none of the extant niches of the ground

18 The fragments were recovered in the Library only in 2008. Ratio column height (without the pedestal): column diameter would then be 3.977 m.: 0.42 m. = 9.6:1, a proportion found in the Library of Hadrian and in other Corinthian columns in Athens (Kanellopoulos and Sourlas 2018, 428). Previous reconstruction of the colonnade involved a hypothetical stylobate height of 0.13 m., hypothetical Ionic columns with a diameter of 0.43 m. and a height of 3.962 m. in the lower tier (Sisson 1929, 60). Τίγγινάγκα (1999, 312, 314–5) reconstructs a more reasonable stylobate height of 0.22 m. and hypothetical Corinthian columns in the lower tier with a calculated diameter of 0.46 m. and a reconstructed overall column height of 4.44 m. standing directly on the stylobate.

19 Martini 1985, pl. 22, fig. 2.

20 Τίγγινάγκα 1999, 303, fig. 4.

21 Column fragments of Phrygian marble, with diameters varying from 0.331 m. to 0.382 m. were seen by Sisson in 1929 (1929, 59–60), near the south east corner of the compound; however these were attributed to hypothetical Ionic columns in the lower tier of the Bibliostasios. As displayed above, the column fragments with a diameter of 0.38 m. should most probably belong to the columns of the lower tier of Corinthian columns, the thinner ones to the upper tier.

22 The restoration of a third tier of Corinthian columns by Sisson (1929, pl. 24) is entirely fictitious and must have been inspired from the Library of Celsus. The existence of a third tier of columns in Ephesos has been debated (Mamoli 2014, 151, 156, 525).

23 More fragments from the same type of pilasters have been recovered in the Library of Hadrian. See below, Catalogue, frgs. AB 2302, AB 2275, AB 2276 and AB 2290. Similar jambs with 7 flutes on the revetment slabs have been discovered in the Melitine Library in the Asklepeion in Pergamon (Mamoli 2014, 62, fig. 2.11; 189, fig. 3.50 after Radt, with related bibliography).

24 Martini 1985. Indeed, the architecture of Kaisersäle is frequently very similar to the architecture of libraries.

25 As in Sisson 1929, 60, pl. 24; Τίγγινάγκα 1999, 312–4, figs. 11–3. The continuous colonnade is reasonably suggested by the evenly spaced columns. A deck of an upper gallery would have been combined with a continuous recess in the masonry, for the insertion of floor supporting features, as in the Library of Celsus; such continuous recess, however, is not present in the hall of Athens.

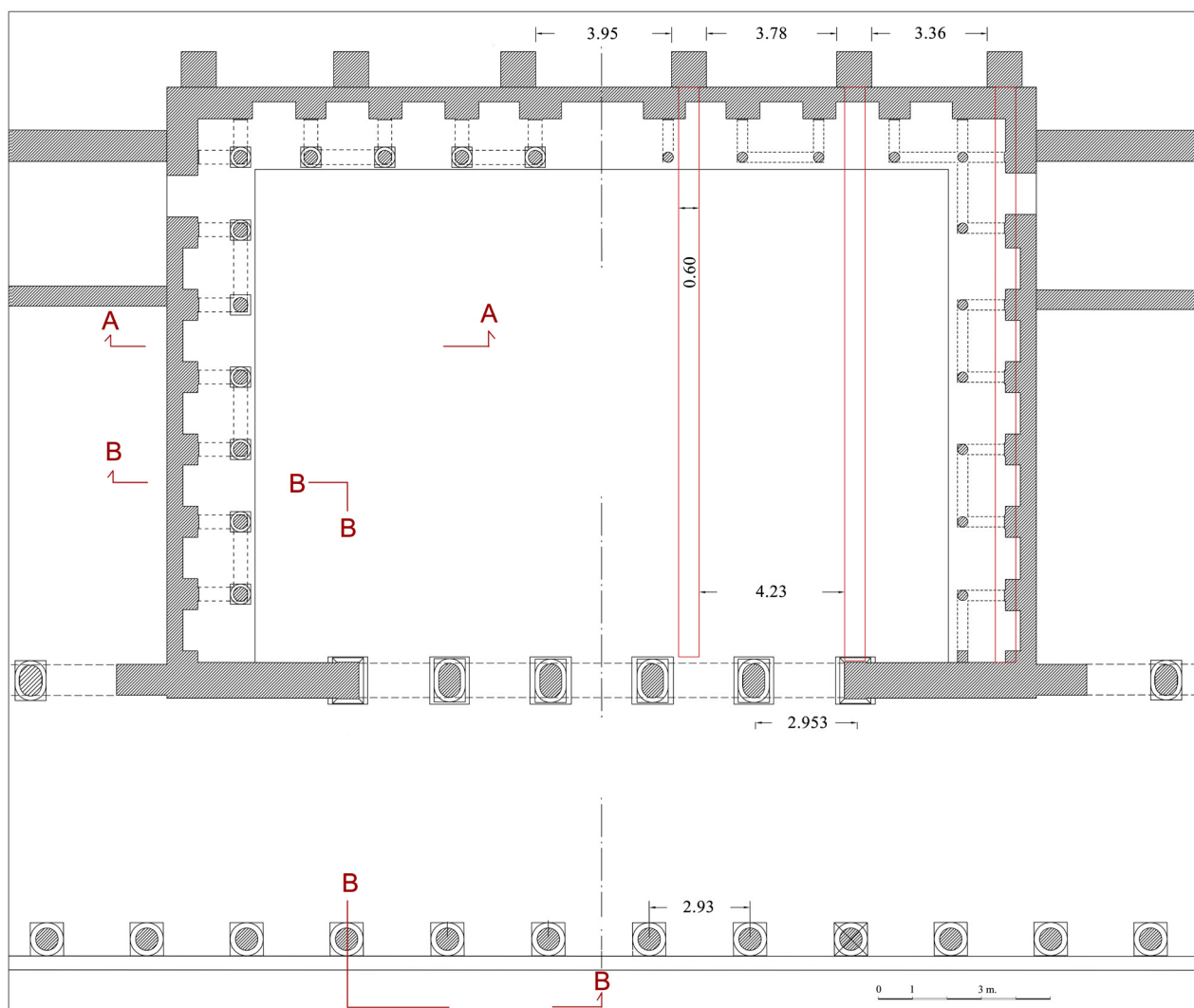

Fig. 5. Ground plan of the Bibliostasio; left: lower tier; right: upper tier. With red, the main tie beams.

floor has an arched top, which is more suitable for statue display, while the tops of the upper floor niches are unknown. It could also be hypothesized that *armaria* with books existed only in the lower tier, with niches for statuary in the inaccessible upper level (Fig. 7), as in the library of Nysa.²⁶ In Athens though, again in favor of the library theory, the niches of both tiers are too shallow (0.50 m.) to accommodate statues, even with the aid of projecting supports, as in the Nymphaeon of Leptis Magna;²⁷ as such it is hard to accept that the luxurious hall was an imperial hall/'Kaisersaal' which hosted statues of the emperor and the imperial family in its

26 In Nysa there is no evidence for stairs that would provide access to the niches of the upper tier (Hiesel, Gerhard, and Stročka. 2006, 85–6). Mamoli (2014, 185) argues that such halls could have a multifunctional use, being both libraries and Imperial halls. On the collection of books in shrines, see below, Conclusions.

27 The arched niches in the Nymphaeon have a depth of 1 m., which can accommodate statues (Finnochci 2015, 72, fig. 47). The niches in the Imperial Hall/library in the gymnasium of Side have a depth of 0.70 m. The depth of the *armaria* niches in the Melitine library is 0.66 m., in the library of Celsus 0.57 m., in the Ulpian Library in Rome 0.60 m. – 0.80 m., in Nysa 0.66 m., in the Library of Rogatinus in Timgad 0.50 m., in the library at Nîmes 0.60 m., in the private library at Hadrian's Villa in Tivoli 0.75 m., in the Baths of Trajan and in the Baths of Caracalla in Rome the corresponding dimension is 0.75 m. and in the Library at the Gymnasium of Rhodes 0.60 m. (Mamoli 2014, 240, 183, 155, 159, 166, 216, 246, 272, 116 with related bibliography). The niches in the hall of Athens appear to be the shallowest examples of the kind.

conches. Only busts on corresponding individual pedestals would fit in the niches. The same is true for the central arched niche which is 2.36 m. wide and 3.45 m. tall; however, same as the other niches, only 0.50 m. deep. This is too shallow to accommodate a statue of corresponding proportions, be it of Athena or Hadrian. A projecting ashlar of the wall, inside the large niche is even more puzzling, yet it may resolve the issue of space in this area of the construction. The protruding ashlar may have been incorporated inside a large, built and revetted, pedestal with a height of approximately one meter that would partially project beyond the space of the large, shallow, niche (Pls. 5, 7). The central niche of the upper tier has the same width and the same depth and is it, with the aid of a protruding mold. The latter is also reconstructed with a height of 3.45 m. Perhaps a large –yet not colossal– statue was standing in it with the aid of a protruding molded feature.²⁸

Quite possibly, the *aediculae* supported a continuous marble deck, as in the North Gate at Miletus, with book *armaria* in the niches of both levels (Pls. 5, 7–8);²⁹ this solution is favored in the present study. A third possibility, though extravagant, would involve columns with individual portions of entablatures supporting a continuous marble deck (Fig. 8); the tails of the entablatures would be inserted in the large sockets between the two tiers.³⁰ This composition, had it ever been realized, it would have been reflected on the façade of the compound, albeit in much larger scale.

The common recesses for the insertion of the wall entablature parts are absent on the *opus testaceum* walls of the Bibliostasio. These would be marble blocks of the wall entablature that would span the part of the masonry between the *aediculae*. Distance between the latter in architrave level would be approximately 1.75 m. and at cornice level, ± 1.25 m. It would have been possible that the wall architrave, made of revetment slabs with a length of 1.75 m. and a thickness of ± 0.10 m. at their thinner parts, spanned between the *aediculae* and was carried onto the 0.07 m. thick revetment slabs and the mortar between the wall and the latter. The heavily projecting parts of the wall entablature (i.e. wall cornices) would have increased the thickness close to 0.25 m. These features of the wall cornice would practically be beams with a length of ± 1.65 m., height of approximately 0.30 m. and a thickness of 0.25 m. that would be partially supported on the revetment slabs, but also suspended at their ends from the cornices of the *aediculae*.³¹

Unlike the good state of preservation of nail holes in the surrounding ashlar walls and the exedrae of the compound, very little of the actual surface of the library hall is preserved. The use of *opus testaceum*, with large intervals of bricks between stone blocks, now looted and gone, leaves very little room for identification of nail holes and course patterns. The interior was undoubtedly dressed with marble slabs, yet only hypotheses can be made with regards materials, dimensions and shapes. The marble stylobate and the customary bottom and top moldings in the podium can only be hypothesized. The wall surface would have been revetted with white Pentelic marble, with columns and pilaster shafts made of Phrygian marble, very much like in the Marble Court/Kaisersaal in Sardis.³² Fragments of the thin revetment slabs (AB

28 It is speculated that in Ulpia Library a statue of Trajan was accommodated in the ground floor and one of Minerva in the upper floor of the focal point.

29 McKenzie 2007, 114, fig. 187.

30 Such arrangement, with two storeyed colonnades and autonomous portions of entablatures inserted into the walls and between the two tiers is seen in the Severan Basilica (AD 209–216) of Leptis Magna (Ward-Perkins 1994, 387; di Vita *et al.* 1999, 122–7); these portions of architraves do not bridge the spans between the columns.

31 Yegül 1986, fig. 182.

32 In the latter the columns are made of pink *giallo antico*. It is postulated that the "Lion Table", installed in

2346, AB 2328) –some of them with drafted panels–, small crowns made of Phrygian marble, should most probably be attributed to the library hall. To these should be added the few fragments of cipollino revetment slabs collected in the Library. The attested use of cipollino in the façade of the large Hadrianic compound allows their tentative reconstruction in certain areas of the architectural compositions. The customary blue-blueish color for both Doric and Ionic friezes makes plausible the attribution of cipollino slabs to friezes of the Library. Considering the lavishly dressed interior, it looks improbable that the large space (1.85 m.) between the top of the *armaria* niches and the entablature of the *aediculae* was left plain. Quite probably this area of wall surface accommodated panels of elaborate marbles and/or paintings (Fig. 7, Pls. 5, 7–8). Such decorative compositions would match the mention of paintings in Pausanias' description (καὶ γραφαῖς). In our images, exemplito gratiae portraits of muses and corresponding personification of arts (Astronomy, Literature, Tragedy), together with panels of cipollino revetting slabs, would be suitable with the function of the library hall. The larger crown moldings AB 2283 and AB2285 of Phrygian marble can be restored to revetted pedestals of the wall pilasters. The smaller crowns (AB 2264, AB 2265, AB 2266 and AB 2267) would have belonged to the pilaster pedestals of the upper tier (Figs. 13.13–4).

The windows in the maquette of Hadrian's Library, now in the museum of the Colosseum in Rome, are between the buttresses of the east wall, and are based directly over the cornice of the latter. This is impossible; the interior space above the level of the outer cornice is occupied by the upper tier of *aediculae* (Fig. 6). In Sisson's reconstruction there are no windows in the east wall of the Bibliostasio. The windows, only in the west elevation, correspond to the spaces between the buttresses of the east wall.³³ In our reconstructions, each of the necessary windows on the west wall is above an intercolumnium of the peristyle and, therefore, above the corresponding intercolumnia in the porch of the Bibliostasio. These openings are reconstructed the same size with the *armaria* niches, for reasons of uniformity (Fig. 6, Pl. 7).

The massive wooden beams of the ceiling and roof should correspond to the buttresses in the east wall of the library hall.³⁴ These tie beams would carry the load of the roof to the reinforcing buttresses, today seen standing in Aioulou street.³⁵ The second beam from each corner is above each anta of the hexastyle portico, most probably belonging to a two storeyed composition on the west wall of the hall (Fig. 1, Pl. 7).³⁶ Only half the width of the beam that is attached to the wall would be seen, in the Greek manner.³⁷ In this aspect, the ceiling and roof were both Greek and Roman. In our photorealistic images, the floor of the hall was designed *exempli gratia* after the floor pattern seen in the contemporaneous Pantheon of Rome, however with marbles used in the Library of Athens (blue Hymettian, white Pentelic and pink Phrygian marble, Pl. 7). The

the Synagogue of Sardis, was the altar in the Marble Court/Kaisersaal of Sardis (Yegül 1986, 5–6, fig. 115).

33 Sisson 1929, pls. 23–4.

34 Buttresses that correspond to ceiling beams can be found in the Odeion of Aphrodisias (Korres 2014, 77, fig. B3.25), in the Odeion at Epidauros (Aslanidis 2003, 308, fig. 8) and in Galerius' basilica in Thessaloniki (Μισσηλίδου-Δεσποτίδου and Αθανασίου 2013, 40–1). Thanks to M. Korres who pointed out the correspondence.

35 In Sisson's (1929, pl. 24) section of the Bibliostasio the 8 ceiling beams do not correspond to the reinforcing buttresses. Sisson (1929, 59) notes that in order for the builders "to counteract the weakening effect of the recesses, the external wall is strengthened by six buttresses". In Sarcone (2018, 112), the tie beams indeed correspond to the buttresses, however without half beams along the short walls of the hall.

36 The trusses that ran over the columns of the halls correspond perfectly to both the columns of the porticoes and the ends of the *aediculae* in the 'library'/'Kaisersaal' of the State Agora at Side, the Marble Hall at Vedio Bath-Gymnasium Complex and in the 'Marble Hall' at the Bath-Gymnasium by the harbor in Ephesos (Τζέλη 2020, 34–6; pl. 24–6; plans found in Yegül 1982, 10, fig. 8; 20, fig. 20).

37 See e.g. the ceilings of the Parthenon pronaos, of the temple of Apollo at Delphoi (Amandry and Hansen 2010, fig. 18.20) and in the temple of Athena Pronaia (Michaud 1977, pl. 76).

recreations of the Bibliostasio walls follow the scheme employed in the Marble Court at Sardis, with slabs of white marble for the walls and for entablatures and Phrygian marble for the shafts and pedestals of the columns and the pilasters. In our reconstructions, the *armaria* niches are revetted with plain frames of Phrygian marble; no evidence for the latter has been recovered.³⁸ Nevertheless, due to the quality of the pavonazzetto, they look like luxurious wooden frames.

THE 'AUDITORIA'

Those rooms in the corners of the east portion of the compound have interior dimensions 16 m. (E-W) and 14.55 m. (N-S); their architecture has been documented and analysed extensively by Knithakis and Symvoulidou (1969). The grade of the seating area would have been approximately 27 degrees from horizontal plane; the location of the staircases on either side of the cavea is only conjectural yet sensible.³⁹ The rooms that flank the large hall are generally identified with *auditoria*, or lecture rooms, reasonably connected with the function of a library. This identification would be appealing, as it would connect the large halls with the philosophical schools in Athens. A more careful examination, however, reveals that these are unlike the known, oblong, Roman *auditoria*; instead, the large square rooms that flank the library hall, are alternatively identified as council halls (*bouleuteria*) of the Panhellenion, the league of Greek cities with Athens as its capital, founded by emperor Hadrian.⁴⁰

Sisson reconstructs the doorway with a height equal to twice the width (clear opening 1.25 m.). Knithakis and Symvoulidou note that the height is unknown and any attempt should be avoided.⁴¹ Had the doorframe came directly under the short, uppermost course of the revetment slabs (*epikranitis*) in the peristyle walls (Pl. 1.B), the ratio height: width of the clear doorway opening would be a reasonable 2.25:1 (Pl. 4). Indeed, this proportion finds quite a few parallels.⁴²

The architecture of the 'auditoria' was solemn and less colorful. The base moldings against the *proedriai* and against the walls can be seen today (Fig. 13.21); unlike all other revetment features in the compound, these are made of white Pentelic marble. The floor design was formulated as a chessboard pattern, with deep red and cipollino square pavers, each with dimensions 0.50 m. x 0.50 m. (Pl. 6).⁴³

38 These could as well have been frames treated with fasciae, as in Ionic doorways. Such are the frames of the niches in the Library of Celsus (Wilberg 1953, fig. 76).

39 Knithakis and Symvoulidou 1969, 112.

40 Corcella *et al.* 2013, 134; Monaco 2018.

41 Knithakis and Symvoulidou 1969, 117.

42 The suggested proportion of the Ionic doorframe is, after Vitruvius (4.6.1 and 4.6.4), 2.5:1 for the height and width respectively. Actual doorframes that can be reconstructed with accuracy reveal that this is a rather excessively tall proportion. The door of the Erechtheion (corresponding proportion of 2.18:1) has Ionic decoration combined with Doric proportions. In the doorframe of the temple of Asclepius in Athens (early 1st c. BC) the proportion of height over width is reconstructed close to 2.23:1 (Papaefthymiou and Christodouloupoulou 2014, 39–40). The doorway opening in the temple R at Pergamon (200–150 BC) is reconstructed with a corresponding proportion of 2.25:1 (Schazmann 1923, pl. 26).

43 On the original *in situ* paving slabs, Knithakis and Symvoulidou 1969, 110.

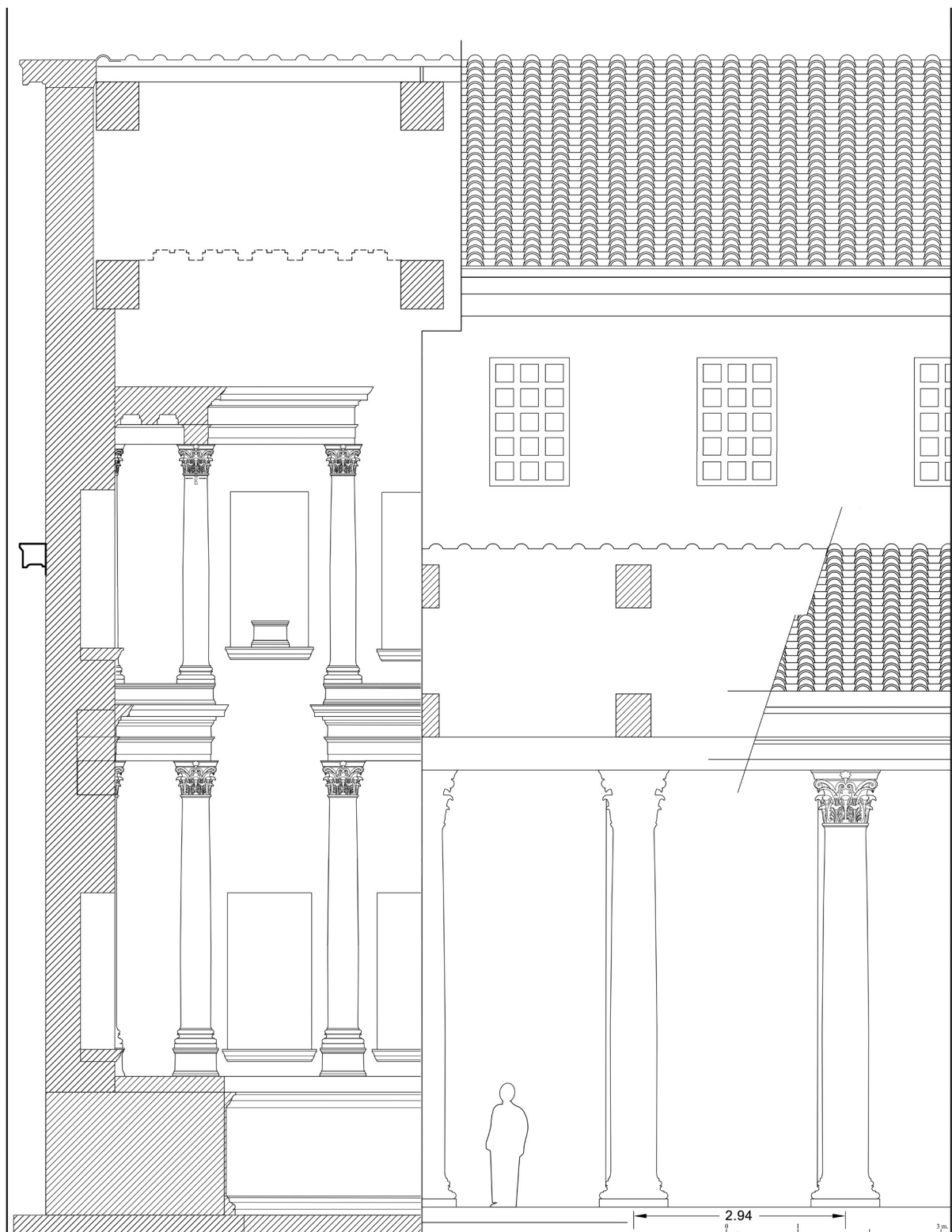

Fig. 6. Section B-B in Fig. 5 through the east hall and elevation of the west wing of the peristyle.

CONCLUSIONS

It is noted that the Library of Hadrian was the only building in Athens that employed Phrygian marble.⁴⁴ In Pausanias' times this was considered the most famous (τὰ δὲ ἐπιφανέστατα) of all of Hadrian's works in Athens, as its 100 Phrygian columns exceeded in number all columns made of the same, costly, red marble in Rome (Portico of the Danaids in Apollo's sanctuary on Palatine Hill and in Hadrian's Pantheon).⁴⁵ Until present it was thought that Phrygian marble "was used in the exterior porticoes [of the Library], not an aedicular room, as in Sardis's".⁴⁶ Our research proves that Phrygian marble was used in the colonnade of the peristyle but also in the large eastern hall termed the Bibliostasio. Quite interestingly, after the identification of the columns of the peristyle, of the exedrae and those in the interior of the Bibliostasio, there is no column fragment made of Phrygian marble in the archaeological site that does not fit the known colonnaded architectural compositions of the compound. The drafted borders in the ashlar courses of the revetment slabs would match the panels on the masonry in the façade of Hadrian's compound. Pausanias (1.18.9) must have thought he was seeing alabaster when describing the Phrygian revetments of the rooms (οικήματα), namely the exedrae and the Bibliostasio. The creamy variety of the Phrygian marble used in the Library would have been responsible for this impression. Indeed, Strabo (12, 577) notes that the admirable Phrygian marble of Synnada was preferred for the columns of luxurious buildings due to its resemblance with the qualities of alabaster.⁴⁷ The gilded roofs mentioned by Pausanias had a great aesthetic and symbolic value for roman patrons who saw in them references to divine and celestial manifestations as well as connections with the royal palaces in the East and with the most important Greek temples.⁴⁸ Unlike the adjacent busy and loud, commercial, forum of Ceasar and Augustus, Hadrian's compound would be a peaceful island within the hustle and bustle of the city. And yet, by contrast with the monochromy of the loud Augustus' forum with its white Pentelic and Hymettian blue marble, Hadrian's quiet compound was combined with a pandemonium of colors (cipollino, Pentelic and Phrygian marbles and gilded ceilings). Fragments of schist slabs collected in the archaeological site could have become from any revetted wall in Athens, and therefore, are not presented in our documentation. Quite possibly, revetment slabs of Phrygian marble were combined with such slabs made of Pentelic marble but also cipollino, as reconstructed in the zone of the entablature of the exedrae (Figs. 2–4). The motif of square Phrygian slabs alternating with square slabs of darker stone appears in the frieze that corresponds to the pilaster capitals of the Pantheon in Rome.

The identification of the Hadrianic compound, whether a forum for the Panhellenion with a shrine to Hadrian (after Martini, Ferrera, Castren, Corcella *et al.* and Karivieri) or a library (Sisson, Makowiecka, Shear, Willers, Tigginaka and Sourlas) depends a lot on the identification of the large eastern hall as either a 'Kaisersaal' –the σηκός to Hadrian– or the main book keeping hall respectively. Corcella *et al.* have demonstrated that certain line or lines are missing

44 On the marbles used in Roman Athens, Brunno and Vitti 2018.

45 On the 54 Phrygian columns (diameter of 0.71 m.) in the Portico of the Danaids, Quenemoen 2006.

46 Burrell 2009, 783.

47 Νικολαΐδης 1888, 65–6. Since the 2nd century AD the quarries of the Synnadian marble were state property and its cost was higher than any other marble due to transportation expenses; its excessive weight would have to be carried through mountainous roads (Berk 2017, 202–4). The colorful Dokimeian/Synnadian Phrygian marble, commonly referred today as *pavonazzetto*, seems mostly to have been used for column shafts and wall revetment (Niewöhner 2013, 215–6).

48 Paus. 1.18.9; Marcus Manilius, *Astronomica* V, 285–92; Statius, *Silvae* IV, 2, 18–31; Seneca, *Epistulae* 90, 42; Τζέλη 2020, 59.

in Pausanias' excerpt, which includes within a few words brief mentions of the Panhellenion, the Pantheon, the great peristyle of 100 Phrygian columns and Hadrian's Gymnasium.⁴⁹ As demonstrated above, the architectural similarities between Kaisersäle and libraries are striking; in certain cases, both functions have been proposed for the same hall.⁵⁰ In Athens, the shallow niches point to a library; yet the existence of an imperial library outside of Rome would be an exception.⁵¹ Undoubtedly, this rare donation in Athens would be in line with Hadrian's philhellenic attitudes. The combined use of a library and a shrine would not be unique: in one instance, in AD 142, and exceptionally to the placement of libraries in baths and fora, a library of books was donated to the headquarters of the guild of actors of Rome in a sacred temenos.⁵² Quite strangely, the architecture of the flanking theatrical structures termed 'auditoria' matches the architecture of *bouleuteria*; the eastern hall for display of books would then have been only an addition to Hadrian's multifunctional forum, termed the 'Library'. Indeed, Sourlas argues on the multifunctional character of Hadrian's forum in Athens.⁵³

As exhibited, only a few, small fragments of the Hadrianic peristyle and interior colonnades have survived. In the early 5th century AD the sacked colonnade of the peristyle was replaced with 108 columns on pedestals and corresponding architraves collected from ruined monuments of Athens. The complete destruction of the Hadrianic compound is in marked contrast with the limited damages caused in the neighboring forum of Caesar and Augustus. Had the Heruls sacked the Library to the ground, this would be an extreme act of disrespect towards the god emperor himself, a demonstration of force that would terrorize and bend the Athenians, perhaps stimulated by images of the emperor and the imperial family, and, indeed, would betray imperial cult in certain spaces of Hadrian's Forum.

49 "Hadrian ... allowed the Greeks to build in his honour the shrine (σηκόν) which was named the Panhellenium..." (Dio Cassius 69.16, translation by Cary 1925, 455). "Hadrian constructed other buildings also for the Athenians: a temple of Hera and Zeus Panhellenios (Common to all Greeks), a sanctuary common to all the gods, and, most famous of all, a hundred pillars of Phrygian marble. The walls too are constructed of the same material as the cloisters. And there are rooms there adorned with a gilded roof and with alabaster stone, as well as with statues and paintings. In them are kept books. There is also a gymnasium named after Hadrian; of this too the pillars are a hundred in number from the Libyan quarries" (Paus. 1.18.9, translation by Jones 1918).

50 See for example hall M in the 'gymnasium' of Side (Yegül 1982, 20, fig. 20; Mamoli 2014, 235–40); on the issue, Burrell 2006.

51 Affleck 2012, 35.

52 Boatwright 1989, n. 89. Thank you to Lina Tsatsaroni for locating this parallel. A library opened to the portico of Danaids, also constructed of Phrygian marble, in the sanctuary of Apollo on the Palatine Hill (Pandey 2018, 84, fig. 3.1, cf. with Quenemoen 2006, 233, fig. 4).

53 Sourlas 2018, 391.

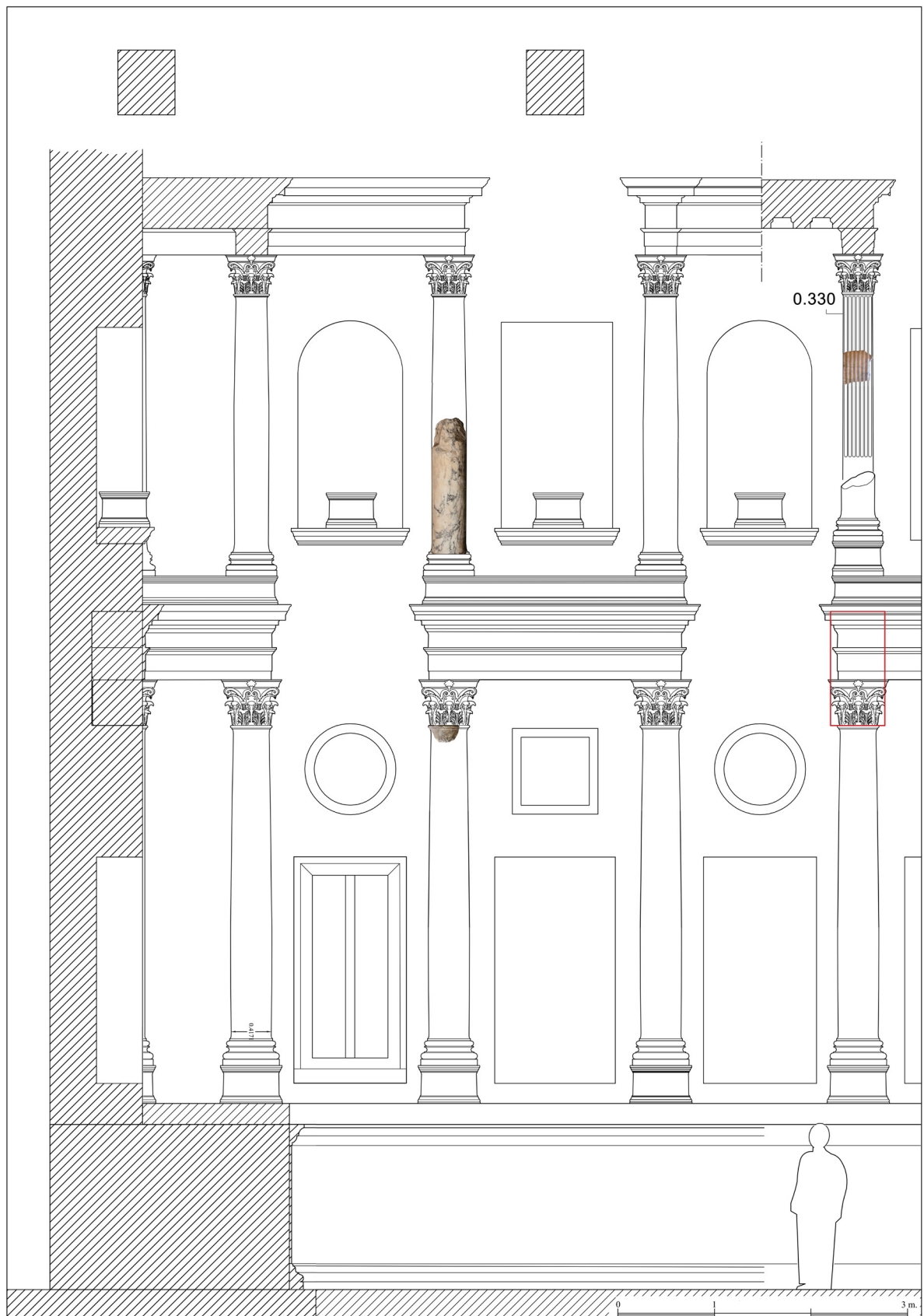

Fig. 7. Reconstructed section A-A in Fig. 5. The recesses on the east wall are marked with a red rectangle.

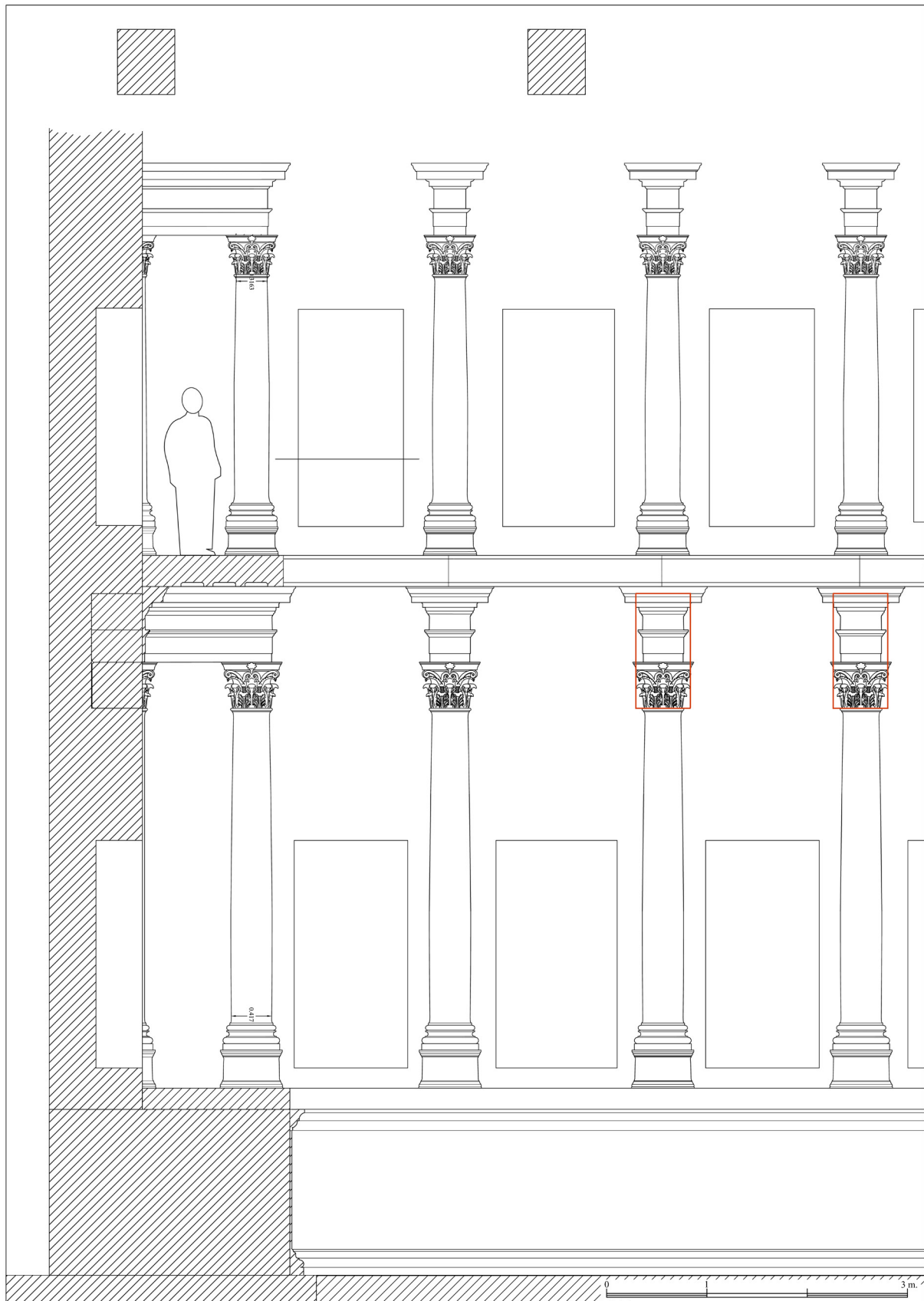

Fig. 8. Reconstructed section A-A in Fig. 5. The recesses on the east wall is marked with red rectangles.

Fig. 9. 1. Lotus and acanthus capital BA 1712. Photo by G. Doulfis; 2. Pilaster shaft discovered in hotel Aiolos.

CATALOGUE OF SELECTED FRAGMENTS.

Since 2012 two hundred fragments stored in the Library, mainly of Phrygian and Pentelic marble, were documented and studied; survey works of the constructions provided the necessary background for the application of the revetment features accordingly. Below is a catalogue of selected fragments of Phrygian marble, unless noted otherwise; L = preserved length; W = preserved width; H = height; UD = upper diameter; LU = lower diameter; Th= thickness. The thickness of the revetment slabs and the height of the molded fragments are the identity/key dimensions of the corresponding courses, as can readily be seen in Fig. 13.

WALL REVETTMENT SLABS drafted with outlined panels. Preserved width and length of fragments is between 0.05 m. and 0.010 m.

AB 2344 Th: 0.0239 m. (Fig. 13.4).

AB 2346 Th: 0.0174 m. (Fig. 13.2).

AB 2348 Th: 0.0114 m. possibly from the Bibliostasio (Fig. 13.3).

AB 2363 Th: 0.0205 m. (Fig. 13.1).

AB 2375 Th: 0.0285 m. (Fig. 13.5).

WALL CROWNS (*EPIKRANITIS*) Preserved length of fragments is between 0.10 m. and 0.18 m.

AB 2254 = 2289 H: 0.071 m.

AB 2259 H: 0.069 m. (Fig. 13.7).

AB 2366 = 2380 H: 0.073 m. (Fig. 13.10).

AB 2367 H: 0.062 m. (Fig. 13.9).

AB 2378 H: 0.066 m. (Fig. 13.6).

AB2379 H: 0.07 m.

AB 2380 H: 0.085 m. (Fig. 13.11).

AB 2381 H: 0.0585 m. (Fig. 13.8).

AB 2289 H: not preserved

Fig. 10. Crown molding AB 2157. Photo by G. Doulfis.

STRING COURSE (*KATALEPTER*)

AB 2248 H: 0.084 m.; L: 0.21 m. (Fig. 13.12).

BOTTOM MOLDINGS. Preserved length of fragments is between 0.073 m. and 0.185 m.

AB 2372 H: 0.986 m. (Fig. 13.19).

AB 2252 H: 0.106 m.

AB2253 H: 0.106 m.

AB2256 H: 0.106 m.

AB2257 H: 0.106 m.

AB 2258 = H: 0.106 m.

AB 2270 = H: 0.108 m. (Fig. 13.20).

These may have belonged to molded column pedestals of the exedrae.

CROWN MOLDINGS. Preserved length of fragments is between 0.096 m. and 0.14 m.

a.SMALL

AB 2264 H: 0.079 m. – 0.081 m.= AB 2265 (Fig. 13.14).

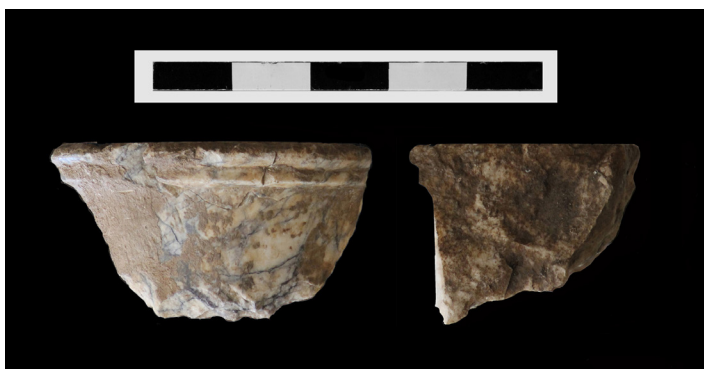

Fig. 11. Column fragment from the lower tier of the bibliostasio.

AB 2275 L: 0.158 m.

AB 2276 L: 0.109 m.

AB 2290 L: 0.09 m.

Fig. 12. Column fragment from the upper tier of the Bibliostasio.

AB 2265 H: 0.081 m. (Fig. 13.14).

AB 2266 H: 0.074 m.

AB 2267 H 0.068 m. (Fig. 13.13).

These may have belonged to molded pedestals of the pilasters in the Bibliostasio.

b.MEDIUM. Preserved length of fragments is between 0.065 m. and 0.106 m.

AB 2282 H: 0.113 m. (Fig. 13.15).

AB 2370 H: 0.106 m. (Fig. 13.16).

AB 2251 = AB 2157 H: 108 m. (Fig. 10; 13.17).

AB 2249 = AB 2301 = 2300 = 2299 = 2292 = 2291 H: 0.105 m.

AB 2277 H: 0.107 m.

These may have belonged to molded courses on the walls of the compound.

c.LARGE. Preserved length of fragments is between 0.125 m. and 0.194 m.

AB 2283 H: 0.146 m. Pentelic marble.

AB 2285 H: 0.125 m. (Fig. 13.18). Pentelic marble.

These may have belonged to molded pedestals of the pilasters in the Bibliostasio.

FLUTED PILASTER SHAFTS

Revetment of a wall pilaster discovered during the excavations in the hotel Aiolos. Phrygian marble. Width of the pilaster is 0.335 m. (Fig. 9.2); preserved height is 0.30 m. The shaft is treated with 7 flutes. Possibly, from the upper tier of the Bibliostasio.

AB 2302. L: 0.04 m.

AB 2275 L: 0.158 m.

AB 2276 L: 0.109 m.

AB 2290 L: 0.09 m.

COLUMN SHAFTS

Column shaft stored in the lapidaria next to Andronikos' Horologium. LD: 0.345 m.; H = 1.41 m. (Fig. 12).

AB 2100. Large portion from the upper part of an unfluted column shaft; H: 2.727 m.; UD: 0.462 m. (Pl. 1).

AB 2358 – UD: 0.42 m.

AB 2175. Column shaft with diameter \pm 0.38 m. (Fig. 11).

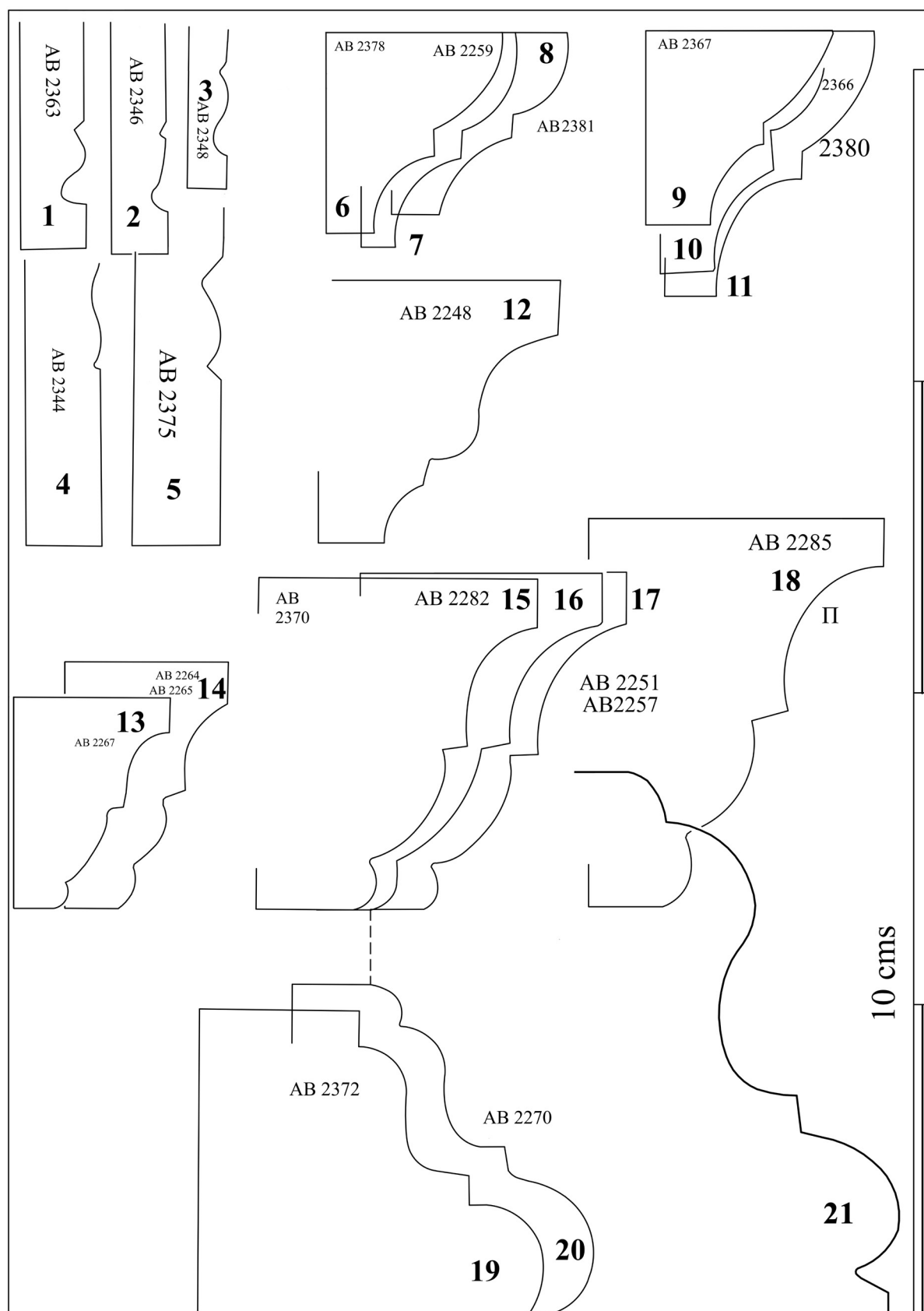
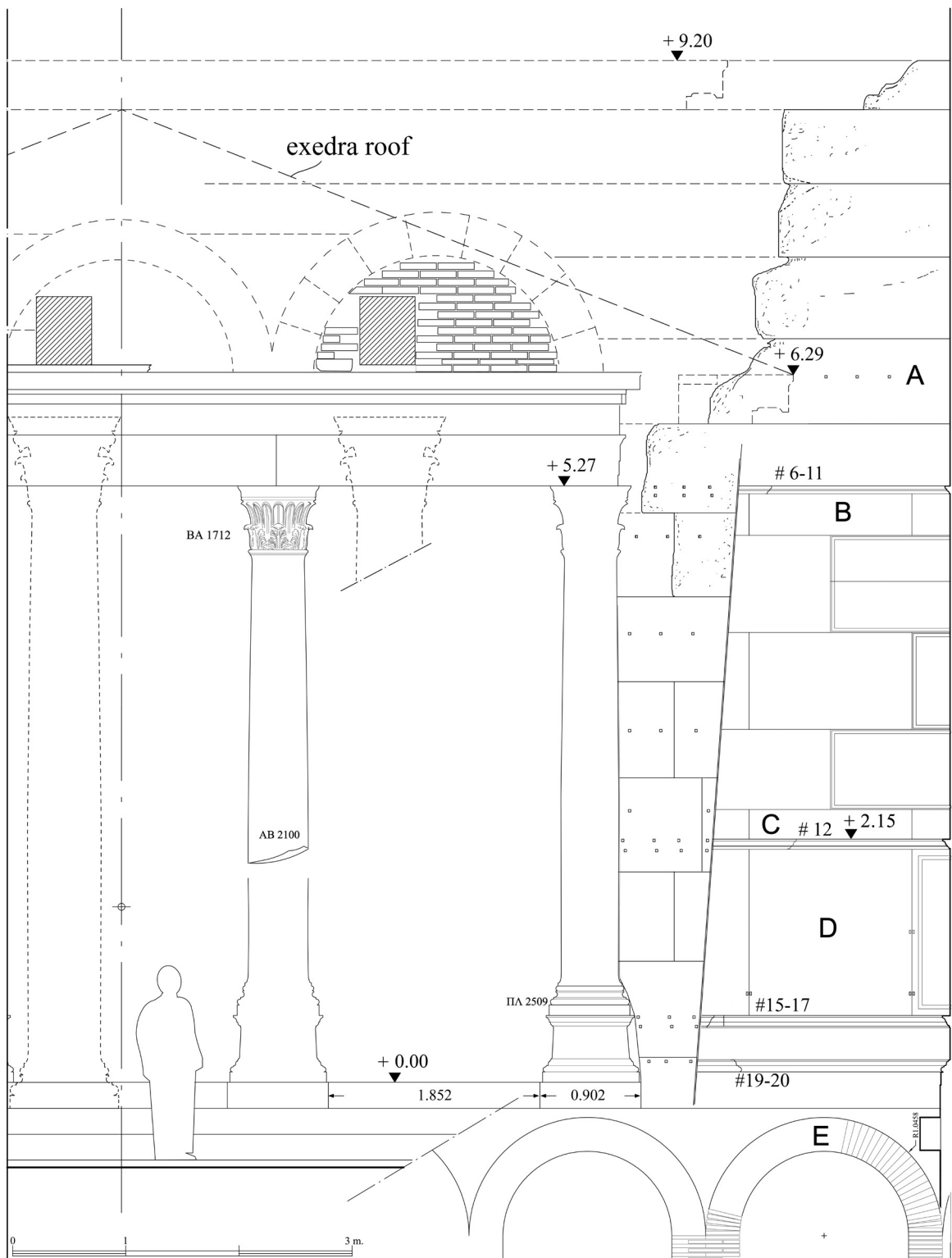

Fig. 13. Profiles of moldings. #1-20 are of Phrygian marble. #18 and 21 are of Pentelic white marble.

Pl. 1. Reconstructed elevation A-A in fig. 3 of the wall and the northeast exedra on extant remains. With dashed line, the columns of the peristyle.

Pl. 2. The north wing of the portico. Image by Dimitris Tsalkanis.

Pl. 3. The north wing of the surrounding colonnade in the Library of Hadrian. Image by Dimitris Tsalkanis.

Pl. 4. The east wing of the portico with doorway of the north 'auditorium'/bouleuterion and the distyle *in antis* porch of the adjacent room. Image by Dimitris Tsalkanis.

Pl. 5. Photorealistic recreation of the east wall of the Bibliostasio. Image by Dimitris Tsalkanis.

Pl. 6. The interior of the south 'auditorium'. Image by Dimitris Tsalkanis.

Pl. 7. The west wall of the Bibliostasio. Image by Dimitris Tsalkanis.

Pl. 8. Photorealistic recreation of the east wall of the Bibliostasio. Image by Dimitris Tsalkanis.

BIBLIOGRAPHY

- Affleck, M.K. 2012. "Roman Libraries during the Late Republic and Early Empire. With Special Reference to the Library of Pliny the Elder." PhD thesis, The University of Queensland, Brisbane.
- Amandry P., and E. Hansen. 2010. *Le Temple d'Apollon du IVe siècle*. *FdD* II, 14. Paris: De Boccard.
- Aslanidis, K. 2003. "The Roman Odeion at Epidaurus." *JRA* 16:300–11.
- Ball, L.F. 2002. "How did Romans Install Revetment?" *AJA* 106:551–73.
- Berk, F.M. 2017, "Phrygian Marble in Rome". *International Journal of Social and Educational Sciences* 4:194–208.
- Boatwright, M.T. 1989, *Hadrian and the City of Rome*. Princeton: Princeton UNiveristy Press.
- Burrell, B. 2006. "False Fronts: Separating the Aedicular Facade from the Imperial Cult in Roman Asia Minor." *AJA* 110:437–69.
- _____. 2009. "Phrygian for Phrygians: semiotics of 'exotic' local marble." In *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference*, edited by A. Gutiérrez, G.-M. Pilar, L. Mercadal, and I. R. de Lianza, 780–86. Tarragona: Institut Català d'arqueologia clàssica.
- Cary, E. 1925. *Dio Cassius, Roman History, Volume VIII: Books 61–70*. Cambridge: Harvard University Press.
- Corcella, A., M.C. Monaco, and E. Nuzzo. 2013. "Ancora su Pausania 1.18,9, la ed. Biblioteca di Adriano ed il Panellenio." *ASAtene* 91:111–56.
- Doulfis, G. 2016. "Lotus-and-Acanthus Capitals in Laconia: Evidence of Flourish in Roman and Late Roman periods." In *Im Schatten der Alten? Ideal und Lebenswirklichkeit im römischen Griechenland. 3. Heidelberger Altertumswissenschaftliches Studierendenkolloquium 8.–10. November 2013*, edited by J. von Fouquet, and L. Gaitanou, 25–48. Mainz; Ruppolding: Von Zabern.
- Finnochi, P. 2015, *Le sculture del Ninfeo Maggiore di Leptis Magna*, Sculture Leptitane 2. Roma: Espera.
- Hiesel, G., and V.M. Strocka. 2006. "Die Bibliothek von Nysa am Maander. Vorläufiger Bericht über die Kampagnen 2002–2006." *AA* 2006(2):81–97.
- Hoff, M. 1988. "The Roman Agora." PhD thesis, Boston University.
- Brunno, M., and M. Vitti 2018. "Sectilia Pavimenta in Athens. From the Imperial Age to Late Antiquity." In *What's New in Roman Greece? Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period Proceedings of a Conference held in Athens, 8–10 October 2015, Meletemata* 80, edited by V. Di Napoli, F. Camia, V. Evangelidis, D. Grigoropoulos, D. Rogers, and S. Vlizos, 281–302 Athens: EIE.
- Jones, W.H.S., and H.A. Omerod. 1918. *Pausanias. Description of Greece*. Loeb Classical Library Volumes. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.
- Kanellopoulos, C., and D. Sourlas. 2018. "Το μέγα Αδριάνειο περιστύλιο των 100 κίωνων στην Αθήνα". Στο: *ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣΙ. Μνήμη Χ. Μπούρα*, edited by Μ. Κορρές, Β.Κ. Λαμπρινουδάκης, Σ. Μαμαλούκος, Φ. Μαλλούχου, Σ. Ξυρζιό, Κ. Ζάμπας and Μ. Πολυβίου, 423–34. Αθήνα: Μέλισσα.
- Karivieri, A. 1994. "The so-called library of Hadrian and the Tetraconch Church in Athens." In *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens AD 267–529, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens*, edited by P. Castrén, 1:89–113. Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens.
- Knithakis, I., and E. Symvoulidou. 1969, "Νέα στοιχεία για την Βιβλιοθήκην του Αδριανού." *ArchDelt* 24(A):107–17.
- Κορρές, Ε. 2014. *Η Μεγάλη Στέγη του Ηρωδείου*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Κουμανούδης, Σ. 1885. "Σημείωσις περί των εν Ακροπόλει ανασκαφών." *Prakt* 40:10–25.
- Liljenstolpe, P. 1996. "The Roman Blattkelch Capital: Typology, Origin and Aspects of Employment." *OpRom* 22–3:91–126.
- Lyttelton, M. 1974. *Baroque Architecture in Classical Antiquity*. London: Thames and Hudson.
- Mamoli, M. 2014, "Towards a theory of reconstructing ancient libraries." PhD. Thesis, Georgia Institute of Technology, Atlanta.
- Martini, W. 1985. "Zur Benennung der sog. Hadriansbibliothek in Athen." In *Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von H. Vetters*, edited by M. Kandler, 189–91. Wien: Holzhausen.
- Michaud, J.P. 1977. *Le temple en calcaire*, *FdD* 2.18. Paris: De Boccard.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Β., and Φ. Αθανασίου. 2013. *Γαλεριανό συγκρότημα. Μια εικονική περιήγηση*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟ, ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

- Monaco, M.C. 2018. "Το Πανελλήνιον – Il Panhellenion – The Panhellenion." In *Hadrian, Athens and the Gymnasia*, edited by M. Lagogianni-Georgakarakos, and E. Papi, 50–4. Athens: National Archaeological Museum and Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Νικολαΐδης, Γ. 1888. "Η εξ εκατόν είκοσιν κίωνων Φρυγίου λίθου οικοδομή ήν Αδριανός Αθηναίοις κατεσκευάσατο." *ArchEphem*:57–65.
- Niewöhner, P. 2013. "Phrygian Marble and Stonemasonry as Markers of Regional Distinctiveness in Late Antiquity." *Roman Phrygia. Culture and Society*, edited by P. Thonemann, 215–48. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pandey, N. 2018. *The Poetics of Power in Augustan Rome: Latin Poetic Responses to Early Imperial Iconography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Papaefthymiou, W. and R. Christodouloupoulou. 2014. "Der Tempel des Asklepios und der Hygieia im Asklepieon von Athen – Neue Forschungen." *Marurger Winckelmann Programm 2014*, edited by R. von Amedick, H. Froning, and W. Held, 35–48. Marburg: Universität Marburg.
- Quenemoen, C.K. 2006. "The Portico of the Danaids: a New Reconstruction." *AJA* 110: 229–50.
- Sarcone, G. 2018. "The Library." In *Hadrian, Athens and the Gymnasia*, edited by M. Lagogianni-Georgakarakos, and E. Papi, 110–3. Athens: National Archaeological Museum and Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Schazmann, P. 1923. *Das Gymnasium, AvP VI*. Berlin, Leipzig: de Gruyter.
- Sisson, M.A. 1929. "The Stoa of Hadrian at Athens." *PBSR* 11:55–72.
- Sourlas, D. 2018. "Ο διάκοσμος της Βιβλιοθήκης του Αδριανού: τα γλυπτά." In *What's New in Roman Greece? Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period Proceedings of a Conference held in Athens, 8–10 October 2015, Meletemata* 80, edited by V. Di Napoli, F. Camia, V. Evangelidis, D. Grigoropoulos, D. Rogers, and S. Vlivos, 391–417. Athens: EIE.
- Τζέλη, Μ.Θ. 2020. "Συστήματα ξύλινων φορέων στήριξης στεγών και επίπεδες οροφές στην Ελλάδα και τη Μικρά Ασία της ρωμαϊκής περιόδου." M.A. Thesis, National and Kapodistrian University of Athens.
- Τιγγινάγκα, Ι. 1999. "Η μεγάλη ανατολική αίθουσα της βιβλιοθήκης του Αδριανού." *ΑΔ* 54:285–326.
- Di Vita, A., G. di Vita-Evrard, and L. Bacchielli. 1999. *Libya. The Lost Cities of the Roman Empire*. Cologne: Könenman.
- Ward-Perkins, J.B. 1994. *Roman Imperial Architecture*. New Haven and London: Yale University Press.
- Wilberg, W. 1953. "Das Gebäude." In *Die Bibliothek (= Forschungen in Ephesos 5.1)*, edited by C. Praschniker, W. Wilberg, M. Theuer, F. Eichler, and J. Keil, 1–42. Vienna: Rohrer.
- Willers, D. 1990. *Hadrians panhellenisches Programm*. Basel: Vereinigung der Freunde Antiker Kunst.
- Yegül, F.K. 1982. "A Study in Architectural Iconography: Kaisersaal and the Imperial Cult." *The Art Bulletin* 64:7–31.
- . 1986. *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*. Cambridge: Harvard University Press.

Four groups of Roman pottery from the Sanctuary of Apollo at Halasarna on the island of Kos¹

Dimitris Grigoropoulos

Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Athen
dimitris.grigoropoulos@dainst.de

ABSTRACT

This study presents and discusses the pottery from four recently investigated stratified assemblages of Roman Imperial date from the University of Athens excavations at the sanctuary of Apollo in Halasarna (modern Kardamena) on the island of Kos. The deposits come from the area of the so-called Building Δ, a distyle in antis temple of the Roman Imperial period, which is located in the northeastern part of the site. They span a period of ca. one and a half centuries, from the later first/early second to ca. the mid-third century CE. The pottery is presented and analyzed contextually, followed by a catalogue of selected diagnostic finds. Detailed quantified data for each assemblage are presented in an appendix, allowing an understanding of the relative volume of pottery wares circulating in the sanctuary, the sources from which they came and the changes in their relative proportions over time. In addition to providing the first detailed publication of Roman pottery from the island of Kos, the paper offers an opportunity to glimpse into the economy and trade links of Halasarna in imperial times, especially for the period after the earthquake of 139 or 141/142 CE that reportedly devastated the island.

INTRODUCTION

Since 2001 excavations by the University of Athens at the sanctuary of Apollo in Halasarna on the island of Kos have concentrated on the area of the so-called Building Δ in the northeastern part of the site (Fig. 1).² Subsequent investigation has shown that this building is a distyle temple *in antis*, which was built in the first century CE and underwent several modifications and phases of reuse into the LR period.³ During the 2014 and 2016 campaigns deep excavation on the exterior western and southern sides revealed a rich stratigraphic sequence that provides important evidence for the building's history and activity in the area preceding the LR period,

1 Study of the material took place during a short stay in Kardamena in June 2019. My thanks go to Prof. G. Kokkorou-Alevras, co-director of the University of Athens Halasarna excavation, and Dr. Eirini Poupaki, project assistant and supervisor of the works at Building Δ, for the invitation. Thanks are also due to the two anonymous referees, whose comments improved substantially my argument. All pottery drawings are the work of the author; unless otherwise stated, the scale is 1:3. Commonly used abbreviations: B: base; D: diameter; H: handle; R: rim; S: body sherd; L max.: maximum length; pres.: preserved; MNV: minimum number of vessels; HL: Hellenistic; ER: Early Roman (late first century BCE – early second century CE); MR: Middle Roman (later second – fourth century CE); LR: Late Roman (fifth – seventh century CE); CW: cooking ware; TWW: thin-walled ware; TAQ: *terminus ante quem*; TPQ: *terminus post quem*. Abbreviations of ceramic wares appear in the text in brackets.

2 Recent reports with further bibliography: Kokkorou-Alevras 2017; 2009a; 2009b.

3 For a recent overview, see Kokkorou-Alevras 2017, 320–2. See also Kokkorou-Alevras *et al.* forthcoming.

Fig. 1. Halasarna, sanctuary of Apollo. General plan after the 2016 campaign with area of Building Δ marked by square (plan drawn by G. Antoniou).

especially during middle imperial times (later second and third century CE) (Fig. 2). This period, which covers the aftermath of the earthquake and tidal wave that reportedly struck Caria, Lycia, Rhodes and the island of Kos in 139 or 141/142 CE (henceforth, referred to here as the 'Antonine earthquake'),⁴ is still very poorly known and documented in Halasarna. Previous

4 Paus. 8. No consensus exists amongst scholars regarding the date. For a discussion, see Robert 1978, 401–2; Chatzivasileiou 1990, 182; Guidoboni 1994, 235–6. Several building repairs or restoration projects in the city of Kos have been linked to the aftermath of this event, see e.g. Chlepa 1999, Rocco and Livadioti 2011, 401–20.

Fig. 2. Building Δ, southern sector. General state plan after the 2016 campaign, showing location of the deposits discussed in text (plan drawn by G. Antoniou).

	Provenance	RBHS	MNV
Deposit 1	Sector Π26-Π27-Π27 (2016) OM 23, OM 24, OM 25	1563	256
Deposit 2	Sector Π26-Π27-Π27 (2014) OM 19	610	125
Deposit 3	Sector Π26-Π27-Π27 (2014) OM 13, OM 15, OM 16	805	160
Deposit 4	Sector O29 (2001) OM 7; Sector O27 (2014), OM 9, OM 14, OM 17	424	73
TOTAL		3402	614

Fig. 3. Overview of pottery quantities in Deposits 1–4.

research has indicated that as a result of this earthquake several buildings in the sanctuary were destroyed, such as the stoa fronting Building A and the so-called Building B, while others, such as Building Γ, were repaired only after many decades.⁵ Based on this evidence it has been postulated that in the third century CE the sanctuary declined in importance and many buildings were abandoned.⁶ Furthermore, preliminary results of an intensive survey in the territory of the ancient *demos* of Halasarna have indicated a drastic drop in settlement activity during these centuries. This has been linked to a decline in the economic power of Halasarna as a result of the earthquake's effects on the regional economy.⁷

5 Kokkorou-Alevras 2009a, 60; 2009b, 137; Kokkorou-Alevras and Deligiannakis 2004, 84 n. 5; 90.

6 Kokkorou-Alevras 2009a, 61.

7 Kopanias 2009, 82; Kokkorou-Alevras 2009a, 64; 2009b, 151.

As a way of offering a different perspective to these questions, this study presents and discusses the pottery from four deposits associated with Building Δ that span the late first/early second to the later part of the third century CE (Fig. 3). The deposits comprise pottery either from individually excavated groups belonging to the same stratigraphic context or from stratigraphically related contexts, as suggested by the frequent existence of cross-fits. The homogeneous and well-stratified nature of the deposits, together with the range and quantity of wares represented, make these assemblages especially significant as typochronological markers for the Roman ceramic sequence of the entire site. For this reason, it has been decided to present and discuss this material separately, in advance of the final publication of the finds from the 1985–2013 campaigns, which is currently in preparation.⁸ In addition to enriching existing knowledge about the typology and chronology of local and imported wares, the study also aims to contextualize Roman pottery from Kos by examining some aspects of the sanctuary's pottery supply over the centuries in question. The quantified approach adopted here offers a first opportunity to investigate shifts and continuities over a crucial period in the history of the sanctuary, thus helping to assess the long-term impact of the Antonine earthquake on the local economy.

METHODOLOGY, CLASSIFICATION AND PRESENTATION OF THE MATERIAL

Despite the dearth of publications from the island of Kos, Roman pottery from sites in the Aegean and neighbouring Asia Minor provides adequate reference material for the identification of wares and fabrics and for establishing the chronology of the deposits in question. In lack of other internal evidence from the deposits themselves (e.g. coins), the absolute chronology proposed here relies unavoidably on the imported fine wares and lamps. In addition, it takes account of the relative chronology and the individual stratigraphic relationships, as well as the typological composition of each ceramic assemblage in terms of the other main functional categories (plain table wares, utility wares, cooking wares and amphorae). The deposits are presented in chronological order, from the earliest to the latest, and each is followed by a catalogue of diagnostic pottery. For reasons of economy, the information included in the catalogue entries has been kept to a minimum.⁹ Detailed description of the shapes and fabrics is omitted, especially for common imported fine wares, such as *terra sigillata*. In addition, the catalogue does not contain information on published parallels for individual finds, which can be found in the relevant discussion of the deposit in question. Equally, general or specific references to standard works and publications are also provided in the discussion of the deposits. Catalogue finds are numbered consecutively (1–197) and references to them in the text appear in brackets.

TYPOLGY

The pottery finds from the four deposits include imports of various origins (including sources close to Halasarna), pottery of local production (from the area of Halasarna), as well as wares of unidentified provenance. For the imported material, existing typological classifications based on publications of finds from sites in the Aegean and the Eastern Mediterranean, as

⁸ Grigoropoulos forthcoming a; forthcoming b. For a general overview, see Kokkorou-Alevras *et al.* 2016, 178–84; Grigoropoulos 2019.

⁹ Inventory numbers cited in the catalogue have the following form: sector or trench/excavation year/OM number, followed by 'A' (for pottery) and 'Π' (for other ceramic small finds, including lamps).

well as those established in standard reference works dealing with Roman pottery,¹⁰ are used. Nevertheless, these classifications cannot accommodate those pottery finds specific to the site, most notably local wares, which, as will be discussed below, make up the largest part of the assemblage in all deposits. To aid identification of local wares, a basic working type series of the most common shapes occurring in the four deposits is presented below and used in the discussion and the catalogue entries. Fig. 4 gives a visual overview of the typological range. The shapes are listed by type, grouped into generic ware category (table wares: Types T1–T10; plain utility wares: Types U1–U15; cooking wares: Types C1–C7; amphorae: Types A1–A2), and they are accompanied by a brief description of their main formal characteristics and general date range based on a seriation of the types in the deposits in question. Fig. 5 charts their occurrence in the four deposits under study. A full analysis of shape development and the classification of type variants are reserved for a future study.

Local table wares

Local table wares in the four deposits include mostly open shapes made in plain ware fabrics. Their surfaces are either plain or covered by a pinkish cream or pale yellow scum. A few pieces have a partial thin slip-coating. Ten basic types are identified:

- Type T1: Conical cup with vertical rim; either a ring foot, raised or flat base. D rim: 0.12–0.14 m. Date: ER, first century CE.
- Type T2: Conical cup with inturned rim; either flat or slightly raised base. D rim: 0.11–0.16 m. Date: MR, second century CE (second half) or later.
- Type T3: Flanged cup with offset rim; either ring foot, raised or flat base. D rim: 0.13–0.15 m. Date: ER, first – early second century CE.
- Type T4: Flanged cup with vertical rim. D rim: 0.12–0.15 m. Date: MR.
- Type T5: Keel-rim cup, flat-based. D rim: 0.09–0.12 m. Date MR, third century CE
- Type T6: Loop-handled bowl with ring foot; several type variants present. D rim: 0.12–0.16 m. Date: ER–MR, mostly later first – second century CE, with variants occurring as late as the third century CE.
- Type T7: Two-handled carinated cup; either flat-based or ring-foot. D rim: 0.10–0.14 m, several type variants present. Date: MR, with late variants occurring in later third and fourth century CE deposits.
- Type T8: Small convex dish with short everted rim. D rim: 0.10–0.12 m. Date: ER
- Type T9: Hemispherical cup. D rim: 0.09–0.11 m. Date: ER, first – early second century CE.
- Type T10: Fishplate, straight-walled. D rim 0.06–0.08 m. Date: ER, first – early second century CE.

Local plain utility wares

A wide range of shapes of local plain wares is attested in the four deposits. These can be broadly grouped into the following types:

- Type U1: Flagon or jug with internally hooked rim. D rim: 0.10 m. Date: ER.
- Type U2: Jug with downturned rim. D rim: 0.07 m. Date: MR.
- Type U3: Two-handled basin with hammerhead rim. D rim: 0.30–0.36 m, several type variants present. Date: mostly ER, with later type variants.

10 For the major imported sigillatas: Hayes 1972; 1985; Ettlinger *et al.* 2000; for Knidian fine table wares, Kögler 2010. For Aegean Cooking Ware, see Lüdorf 2006, 41–51; for Roman amphorae, see generally Peacock and Williams 1986 and the online database "Roman Amphorae: A Digital Resource" (<https://doi.org/10.5284/1028192>).

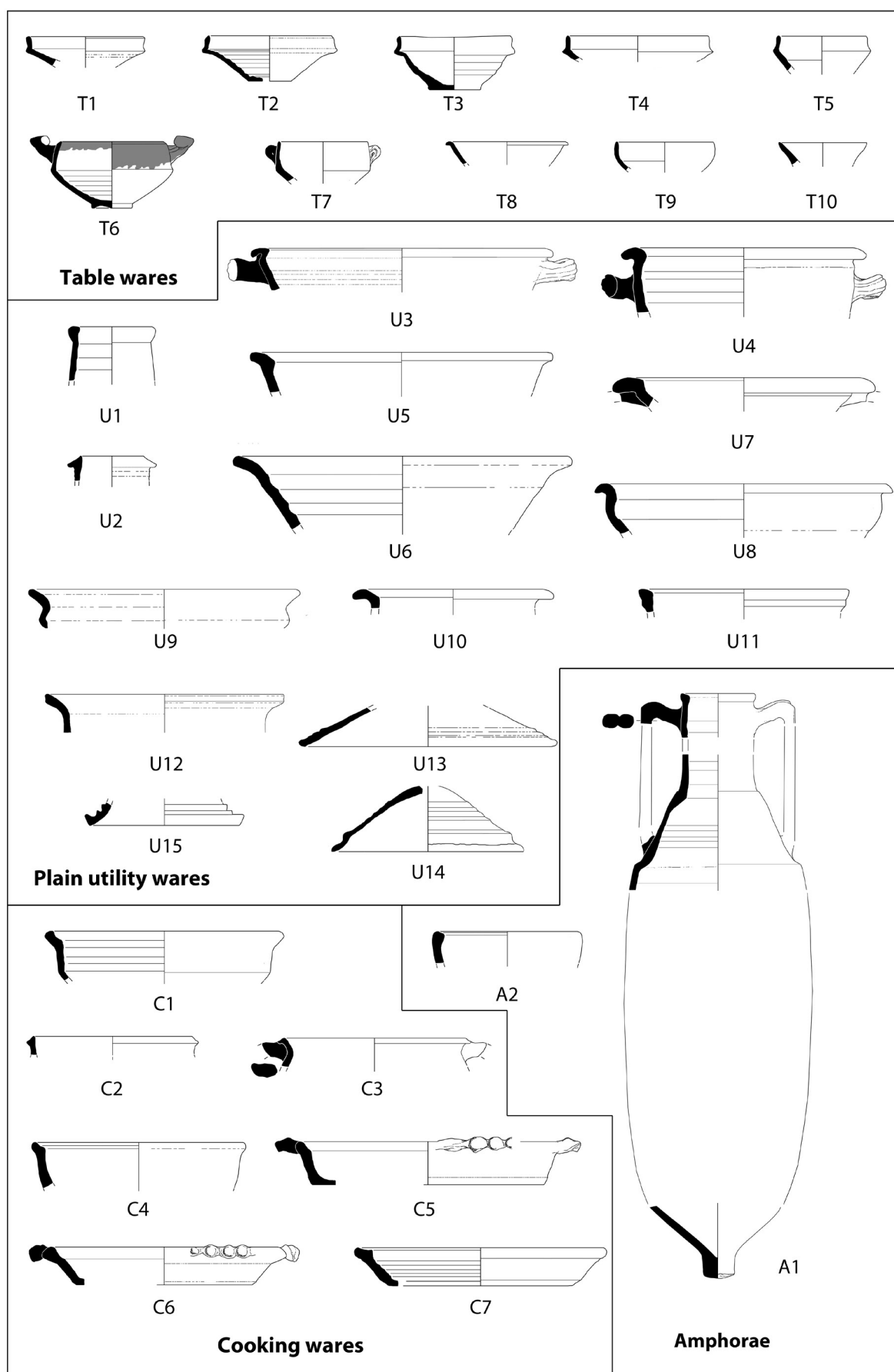

Fig. 4. Overview of local pottery types from Deposits 1-4.

		Deposit 1	Deposit 2	Deposit 3	Deposit 4
Table wares	T1				
	T2		■ ■ ■		
	T3				
	T4				
	T5				
	T6			■ ■ ■	
	T7				
	T8				
	T9		■ ■ ■		
	T10				
Plain utility wares	U1				
	U2				
	U3		■ ■ ■		
	U4				
	U5				
	U6				
	U7				
	U8				
	U9				
	U10				
	U11				
	U12				
	U13				
	U14				
	U15				
Cooking wares	C1				
	C2				
	C3			■ ■ ■	
	C4				
	C5				
	C6				
	C7				
Amphorae	A1			■ ■ ■	■ ■ ■
	A2				

Fig. 5. Occurrence chart of local pottery by type in Deposits 1–4. Broken line indicates that a type may be residual.

- Type U4: Two-handled basin with short flaring rim. D rim: 0.28 m. Date: MR.
- Type U5: Basin with short offset rim. D rim: 0.30–0.34 m. Date: MR.
- Type U6: Basin with flaring rim. D rim: 0.34–0.38 m. Date: MR, mostly third century CE or later.
- Type U7: Shallow two-handled bowl with thickened rim. D rim: 0.28–0.36 m. Date: MR, second – third century CE.
- Type U8: Crater bowl with short outcurved rim D rim: 0.32–0.36 m. Date: ER.
- Type U9: Crater bowl with flaring rim D rim: 0.30 m. Date: (ER?), MR.
- Type U10: Jar with hooked rim. D rim: 0.23–0.34 m. Date: MR.
- Type U11: Basket kalathos with articulated rim. D rim: 0.24 m. Date: MR?
- Type U12: Basket with straight walls, flaring rim with wide groove on exterior (so-called tub). D rim: 0.26–0.32 m. Date: MR, mostly third century CE or later.
- Type U13: Domed lid. D (resting surface) 0.20–0.28 m. Date: ER, MR
- Type U14: Flanged lid Date: D rim: 0.16–0.24 m. Date: MR.

- Type U15: Incense burner with ribbed domed base. D (resting surface): 0.18 m. Date: ER.

Local cooking wares

Three basic shapes of cooking vessels (casseroles, cooking pots and frying pans) made in the local fabrics are attested in the deposits. These can be grouped into the following seven types:

- Type C1: Casserole with ledge rim. D rim: 0.26 m. Date: ER.
- Type C2: Cooking pot with triangular rim, D rim: 0.18 m. Date: (ER–) MR.
- Type C3: Cooking pot with overhanging rim. D rim: 0.20–0.22 m. Date: (ER–) MR.
- Type C4: Frying pan or baking dish with grooved rim. D rim: 0.22–0.24 m. Date: ER–MR.
- Type C5: Frying pan with ledge rim. D rim: 0.22–0.28 m. Date: ER.
- Type C6: Frying pan with thickened rim. D rim: 0.18–0.24 m. Date: MR.
- Type C7: Frying pan with wide ledge rim. D rim: 0.24–0.28 m. Date: MR.

Local amphorae

Two basic amphora types of local manufacture are attested in the deposits discussed below:

- Type A1 (Dressel 2-4):¹¹ Amphora with bead rim, double-barrelled handles, which are flattened on the exterior, cylindrical neck, bell-shaped shoulder, straight-sided cylindrical or ovoid body and simple button toe. Av. D rim: 0.10–0.13 m. Date: ER, MR (to early third century CE?).
- Type A2 (Dressel 24 *similis*/Knossos 18):¹² Amphora with wide funnel-shaped, internally hooked or thickened rim. Rest of form not known. Av. D rim: 0.12–0.16 m. Date: MR.

Fabrics

For the major fabrics of fine and plain table wares, coarse wares (plain or part-coated utility wares and cooking wares) and amphorae the following classification is used. Fabrics occurring only once are, in contrast, described in their respective catalogue entries. Description is based on the macroscopic examination of surface treatment and the fresh break with a handheld LED-light microscope in the field. In addition, identification of local wares, as well as the classification of other imported pottery and unidentified wares, builds upon the results of neutron activation analysis (NAA), petrography and an ED-XRF study carried out in previous years on selected samples from the 1985–2013 excavations.¹³ Photographic snapshots of selected fabrics taken with a digital microscope illustrate the appearance of fresh breaks (Figs. 6–7) and serve to aid future identification in the field.

Local table ware, plain ware and amphora fabrics

- Fabric 1.1: hard, finely granular, with common tiny white inclusions, and occasional glistening bits (mica). Occasional subangular voids and sparse medium-sized translucent grits present. Normally fired light red to

11 Panella and Fano 1977, 153 (Pompeii 6); Panella 1986, 617, n. 12; Hesnard 1986, 75–8; Martin-Kilcher 1994, 344–5; Georgopoulou *et al.* 2018, 46–7; Grigoropoulos 2019, 184.

12 For possible form parallels, see Hayes 1983, 149 fig. 22 nos. 49–50; Pülz 1985, 89 and fig. 10, pl. 23: 10 ('Form 19'); Auriemma and Quiri 2004, 49 and fig. 10B; Opaiț 2007, fig. 2 nos. 4–6; Opaiț and Tsaravopoulos 2011, fig. 10–1; Quiri 2015, 164 with fig. 5 nos. 2–3; Vidličková 2015, figs 2–3.

13 Hein *et al.* forthcoming. For local amphora production in Hellenistic and Roman Halasarna, see Hein *et al.* 2008; Georgopoulou *et al.* 2018, 43–5.

1 (Fabric 1.1)

2 (Fabric 1.2)

3 (Fabric 1.2)

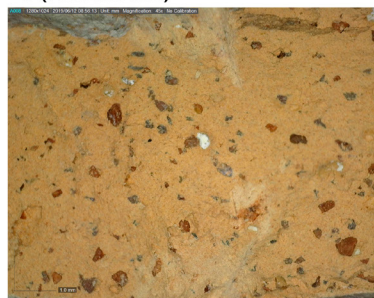
4 (Fabric 1.3)

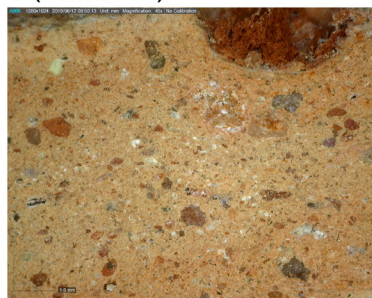
5 (Fabric 2.5)

6 (Fabric 2.6)

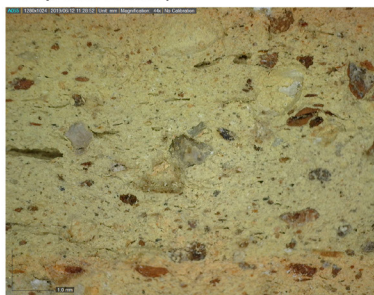
7 (Fabric 2.7)

8 (Fabric 2.7)

9 (Fabric 2.8)

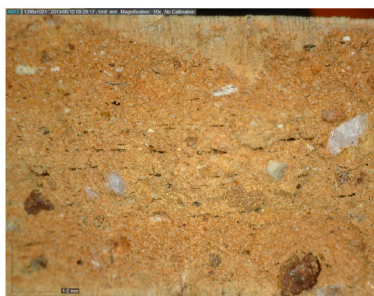
10 (Fabric 2.8)

11 (Fabric 3.1)

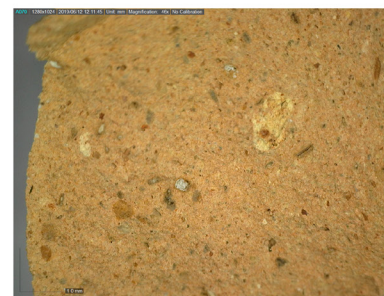
12 (Fabric 3.2)

13 (Fabric 3.2)

14 (Fabric 3.3)

15 (Fabric 4.1)

Fig. 6. Local and imported fabrics (Fabrics 1.1 – 4.1).

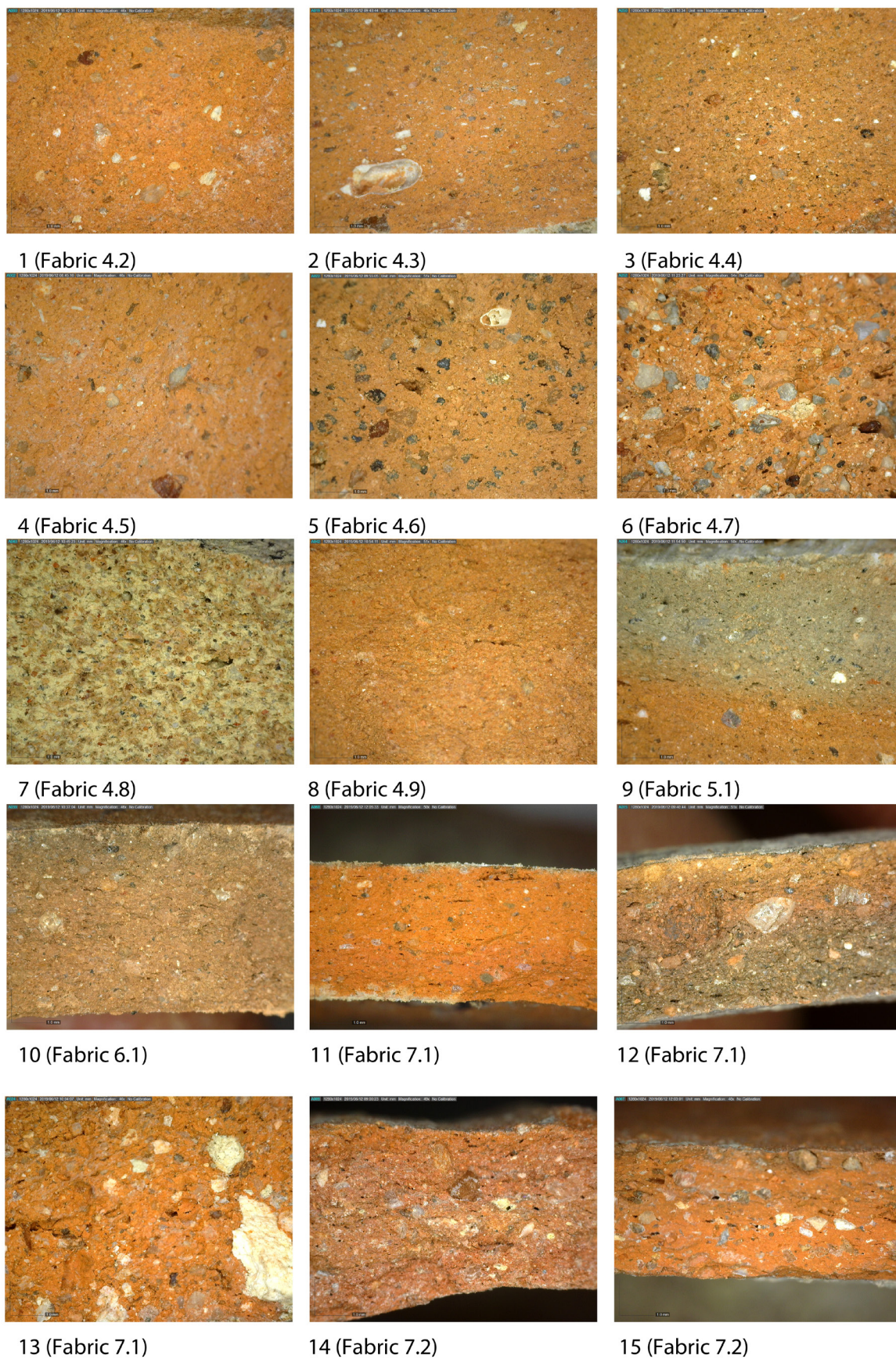

Fig. 7. Local and imported fabrics (Fabrics 4.2 – 7.2).

red (2.5YR 6/6 - 6/8-5/8), sometimes with a sandwich break (overfired margin). Surfaces are well-smoothed with common gold mica flecks and fired pale yellow (2.5Y 8/2) to very pale brown (10YR 8/3).

– Fabric 1.2: fine to medium-fine, medium-hard with a smooth break, micaceous, fired normally from light red (2.5YR 6/6) to reddish yellow (5YR 6/6), although darker tones (2.5YR 6/8) also occur. It contains frequent small (0.1–0.2 mm) white and grey inclusions and rare red. Occasional shells present. Sparse medium to large translucent grits. The surface may or may not have a buff scum, normally very pale brown (10YR 8/2-3 to 8/4). It is normally well-smoothed and has abundant tiny gold mica specks.

– Fabric 1.3: medium-hard with a finely granular break, similar to Fabric 1, but with a prominent diffuse white groundmass, occasional medium (ca. 0.5 mm max) subangular translucent grits and sparse dark red (iron?) inclusions and very rare mica. Occasional shells also present. Fired 5YR 7/6 to 5YR 6/6 but frequently showing sandwich breaks light greenish grey – light reddish brown to light red. Surfaces fired 2.5Y 8/2 to 10YR 8/4, with a smooth feel and occasional visible mica specks.

Imported table ware, plain ware and/or amphora fabrics

– Fabric 2.1 (Knidian table ware fabric):¹⁴ medium-hard, finely granular fabric with abundant poor-sorted glistening rocks (quartz?), frequent grey and sparse large red inclusions. Light red to red at break (2.5YR 6/6 – 5/6), sometimes with a light greenish grey core.

– Fabric 2.2 (Knidian table ware fabric): fine hard, with a sandwich break (margins: light brown/pink, 7.5YR 7/4 to greenish grey at core), frequent black grits, some large glistening rocks (quartz?) and sparse sparkling (mica?) bits.

– Fabric 2.3 (Knidian table ware fabric): fine hard, with a sandwich break, fired reddish brown (5YR 5/4) at margin to grayish black at core. Sparse black inclusions and frequent leached-out voids, glistening rocks (quartz?) and sparse sparkling (mica?) specks.

– Fabric 2.4 (Phocaeen thin-walled ware fabric?):¹⁵ fine granular, fired light red to reddish orange (2.5YR 5/8), a finer version of Fabric 7.1 (Aegean Cooking Ware).

– Fabric 2.5 ('black-sand fabric'): hard, with a granular break, frequent platy or sub-rounded black inclusions, common gold mica and rare large translucent grits (quartz?). Fired 5YR 5/6 – 6/6 at break, occasionally with a greenish margin.

– Fabric 2.6 ('black-sand fabric'): hard, with a hackly break and frequent to abundant black platy and sub-rounded inclusions visible to the naked eye; rare gold (?) mica. Core fired pale yellow (2.5Y 7/3-4) surface slightly lighter in tone (ca. 2.5Y 8/2). Possibly related to Fabric 2.5.

– Fabric 2.7 (Pamphylian?):¹⁶ very hard, with a hackly break, pinkish to light red (5YR 7/4-6 to 7.5YR 8/3), sometimes with a greenish grey core (5Y 7/2). Frequent small to medium angular to rounded red and dark grits, rare small glassy black inclusions.

– Fabric 2.8 (Pamphylian?):¹⁷ very hard, with a range of inclusions similar to Fabric 2.7, fired pale yellow (2.5Y 8/2–3).

Unidentified table ware, plain ware and/or amphora fabrics

– Fabric 3.1 (fine dark-grit fabric): hard, fine, fired yellowish red (5YR 5/6 – 5/8) showing frequent tiny white and grey inclusions, occasional golden mica and rare red grits.

14 For Hellenistic and Roman Knidian table ware fabrics, see Kögler 2010, 24–6.

15 Hayes 2008, 101–2.

16 Grace 1973, 187, 198; Opař 2014, 442; Palaczyk 2015, 35.

17 Cf. Palaczyk 2015, 35 fig. 4.5.

- Fabric 3.2 ('red pellet fabric'): hard, finely granular, with a sandwich break, fired light red 2.5YR 6/8 to light brown (7.5YR 6/4) or with a light greenish tinge. Frequent rounded to subrounded milky and grey rocks, rare black and prominent sparse small to medium red inclusions. Some gold mica present.
- Fabric 3.3 (soft plain ware fabric): soft, with a laminated to conchoidal break, with no visible inclusions, fired reddish yellow (5YR 6/8).

Imported amphora fabrics

- Fabric 4.1 (Rhodian/Camulodunum 184):¹⁸ hard, fine, with an even break and fired v. pale brown (10YR 8/3-4) with a calcitic groundmass and frequent tiny round reddish and occasional grey inclusions.
- Fabric 4.2 (Knidian/Pompeii 38):¹⁹ hard, finely granular, fired red (2.5YR 5/6-8) and with frequent translucent and opaque grits (mostly small; occasionally up to 1 mm) and other grey inclusions. Some golden mica present.
- Fabric 4.3 (Dressel 24 *similis*/Knossos 18): comparable to Fabric 4.2 but with smaller-sized inclusions and rare shell present.
- Fabric 4.4 (Dressel 2-4, close-regional?):²⁰ similar to Fabric 3.1
- Fabric 4.5 (ARC1b-c/Cretan Middle Roman 2):²¹ medium-hard, fine, fired light red (2.5YR 7/8), with occasional platy and sub-angular blueish grey grits.
- Fabric 4.6 (Cilician Pompeii 5):²² hard, granular, fired yellowish red (5YR 5/6 – 5/8), with frequent black and grey grits, a few of which glassy, rare red inclusions and some shell.
- Fabric 4.7 (Cilician unidentified): hard, with a granular break and an ill-sorted range of (mostly small) translucent and blueish grey inclusions and some mica.
- Fabric 4.8 (Cilician Agora M54):²³ similar to Fabric 4.7 but fired very pale brown (10YR 7/3-4).
- Fabric 4.9 (Agora G199):²⁴ hard, fine with a conchoidal break, fired yellowish red (5YR 5/6). Frequent fine mica, rare grey and red inclusions.

Local cooking ware fabrics

- Fabric 5.1 (local cooking fabric): similar to Fabric 1.2, micaceous but grittier, with somewhat more frequent translucent and dark inclusions, fired yellowish red to reddish brown (5YR 5/4-6), occasionally with a greenish grey margin.

Unidentified cooking ware fabrics

- Fabric 6.1 (Knidian?):²⁵ hard granular, fired brown (7.5YR 4/2-4) with frequent small translucent grits and mica.

18 This is Peacock's Rhodian Fabric 1: Peacock 1977a, 266-7; cf. also Bezezcky 2013, 40-2.

19 For the Knidian/Pompeii 38 fabric, see e.g. Bezezcky 2013, 55.

20 This may be compared to 'Koan Amphora Fabric 10' which is attributed to Halicarnassian production, see Berg-Briese 2005, 191.

21 Riley 1979, 180; Peacock and Williams 1986, 178-9; Marangou 1995, 70; Portale and Romeo 2001, 271-3, pl. 41 nos. c-f.

22 Reynolds 2005, 565; 2008, 70-2 with fig. 3a-d; Opaiř 2014, 1015; Autret 2012, 257-8.

23 Reynolds 2005, 564; Autret 2012, 255-6 with further bibliography.

24 This may be compared to Nea Paphos fabric 1, see Daszkiwiecz *et al.* 1996, 133. A similar fabric is reported for the local 'Type A' amphorae from the workshop at Anemurium, see Williams 1989, 91. For a discussion, see generally Lund 2000 and Autret 2012, 255-56 with further and more recent bibliography.

25 This may be compared to 'Fabric A' of presumed Knidian origin, see Doksanaltı and Tekocak 2014, 281.

Imported cooking ware fabrics

- Fabric 7.1 (Aegean Cooking Ware):²⁶ hard, fine or granular, fired light red to deep orange red (10R 6/8 – 5/8) or sometimes brown (7.5YR 4/2), with numerous translucent, grey, milky and other inclusions.
- Fabric 7.2 (Lycian Cooking Ware?):²⁷ hard, granular, fired weak red to red (10R 5/4 – 5/8) or occasionally reddish yellow (5YR 6/8), with frequent blueish grey and somewhat less frequent milky and translucent inclusions.

DEPOSIT 1: END OF FIRST – EARLY SECOND CENTURY CE (FIGS 8–10)

Deposit 1 comes from the area immediately to the south of the flight of steps in front of Building Δ and consists of two contexts that were excavated consecutively. The upper context (labeled OM 23) consisted of a packing of silt, ash and charcoal between +4.43 and +4.15. It had been deposited on top of a scatter of broken tile, pottery and smashed rhyolite slabs, which lay directly on top of the natural bedrock, at a depth of +4.15 to +4.13 (labeled OM 25 and OM 24). The pottery scatter included numerous conical and flanged cups of local manufacture that had been apparently intentionally broken and placed upside down. This scatter sealed the top of a pit or well, measuring 0.55 x 0.70 m. The pit had been cut into the natural bedrock and its opening lay below the lowermost step of the temple's podium on the eastern side. A preliminary study of the material collected from the interior suggests that the pit had been filled long before ER times, probably by the second century BCE at the latest. In contrast the two aforementioned contexts yielded pottery of exclusively ER date, including several cross-fits, suggesting that they belong together.

The fine ware imports offer good benchmarks for the date of the deposit. The rim fragment of an Italian Sigillata (ItS) Consp. 18.2 plate with vertical moulded rim (1), dating to the late Augustan – Tiberian period, is most probably residual.²⁸ As regards other sigillatas, the deposit yielded only one tiny Eastern Sigillata A (ES A)²⁹ fragment (form not identifiable), whereas the majority of the finds belong to Eastern Sigillata B (ES B).³⁰ With the exception of one *Atlante* Form 30 or 31 cup (2), the finds comprise forms belonging to the ES B 2 series, which is dated broadly from ca. the middle of the first century CE onwards. The most common finds represented belong to *Atlante* Form 60, 58 and 71 (3–6). This assortment occurs frequently in deposits of the second half of the first and the early second century CE from Aegean sites. All *Atlante* Form 60 dish fragments, in particular, belong to the early variant, which is characterized by a shallow body and well-executed short triangular rims.³¹ Similar dishes are dated mostly from Neronian to Early Hadrianic times at Ephesos, Knossos, Athens and Corinth.³² The foot fragment *Atlante* Form 58 (5) is also a shape of the later first and early second century CE. The plain small bowl or cup *Atlante* Form 71 may be one of the latest ES B 2 shapes in the deposit.

A similar date range is suggested by the Knidian table wares, which make up the vast majority

26 Istenič and Schneider 2000; Cf. Hayes 1983, 106; frying pans demonstrate a coarser, sandier fabric.

27 Cf. Lemaître *et al.* 2013, 200–3 ('pâtes lyciennes ferromagnésiennes').

28 Ettlinger *et al.* 1990, 82, pl. 16.

29 For the ware, see Hayes 1985, 9–48; 2008, 13–30; Bes 2015, 12–6; Grigoropoulos, 2019, 170.

30 Hayes 1985, 49–70; 2008, 31–40; Bes 2015, 16–7.

31 E.g. Hayes 2008, fig. 12: nos. 350-1, 358.

32 Sackett 1992, pl. 163: no. 8 ('Deposit N3', Neronian); Slane 1990, 50 fig. 6: 94 (first half of second century CE); Meriç 2000, 62, pl. 24: K258–K260 ('Füllung D1': Flavian); Hayes 2008, fig. 12: nos. 350-1, 358; Kögler 2010, fig. 49: no. Hb.57; fig. 51: nos. Hc.26–Hc.27.

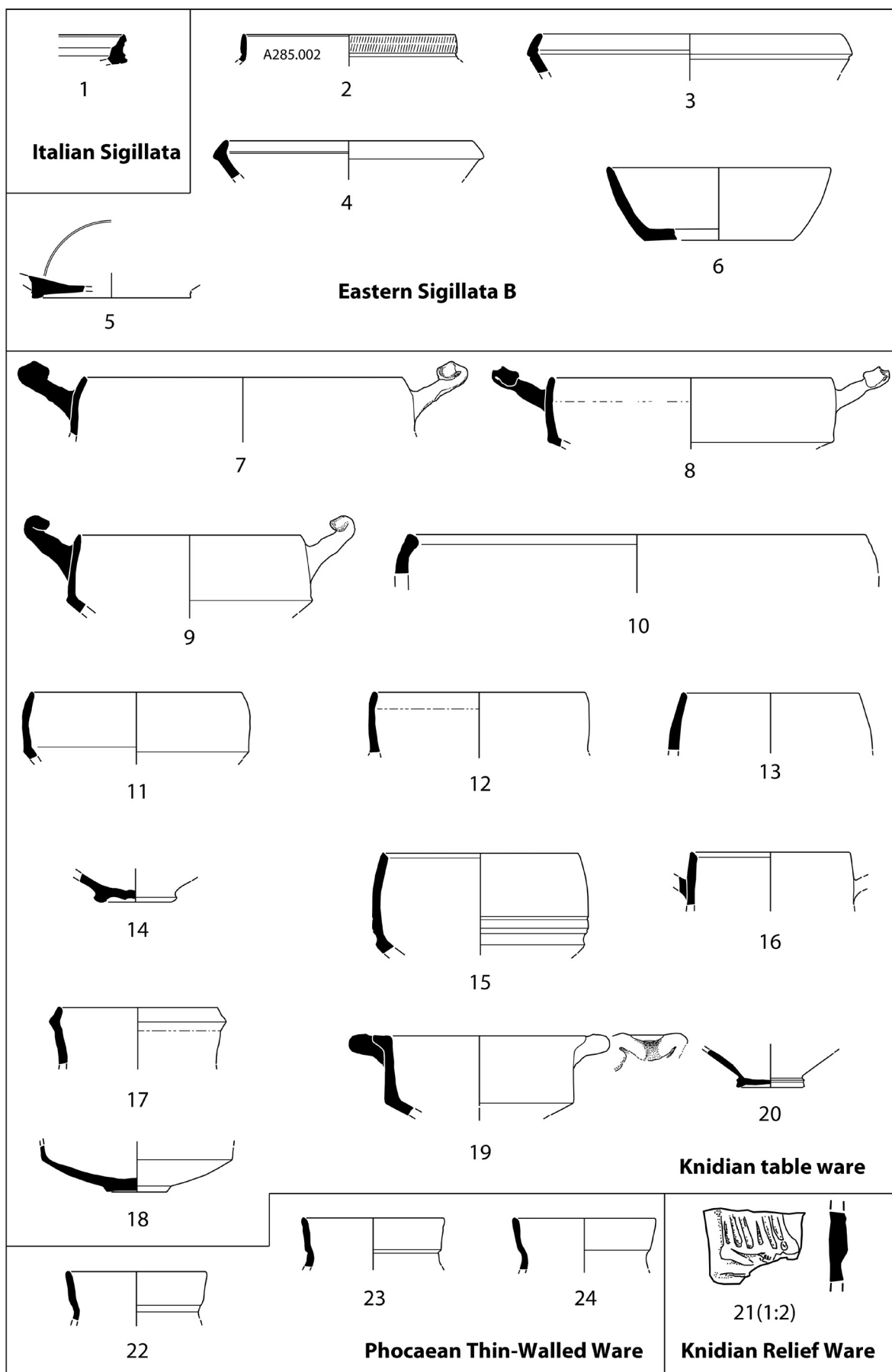

Fig. 8. Deposit 1. Imported table wares (nos. 1–24).

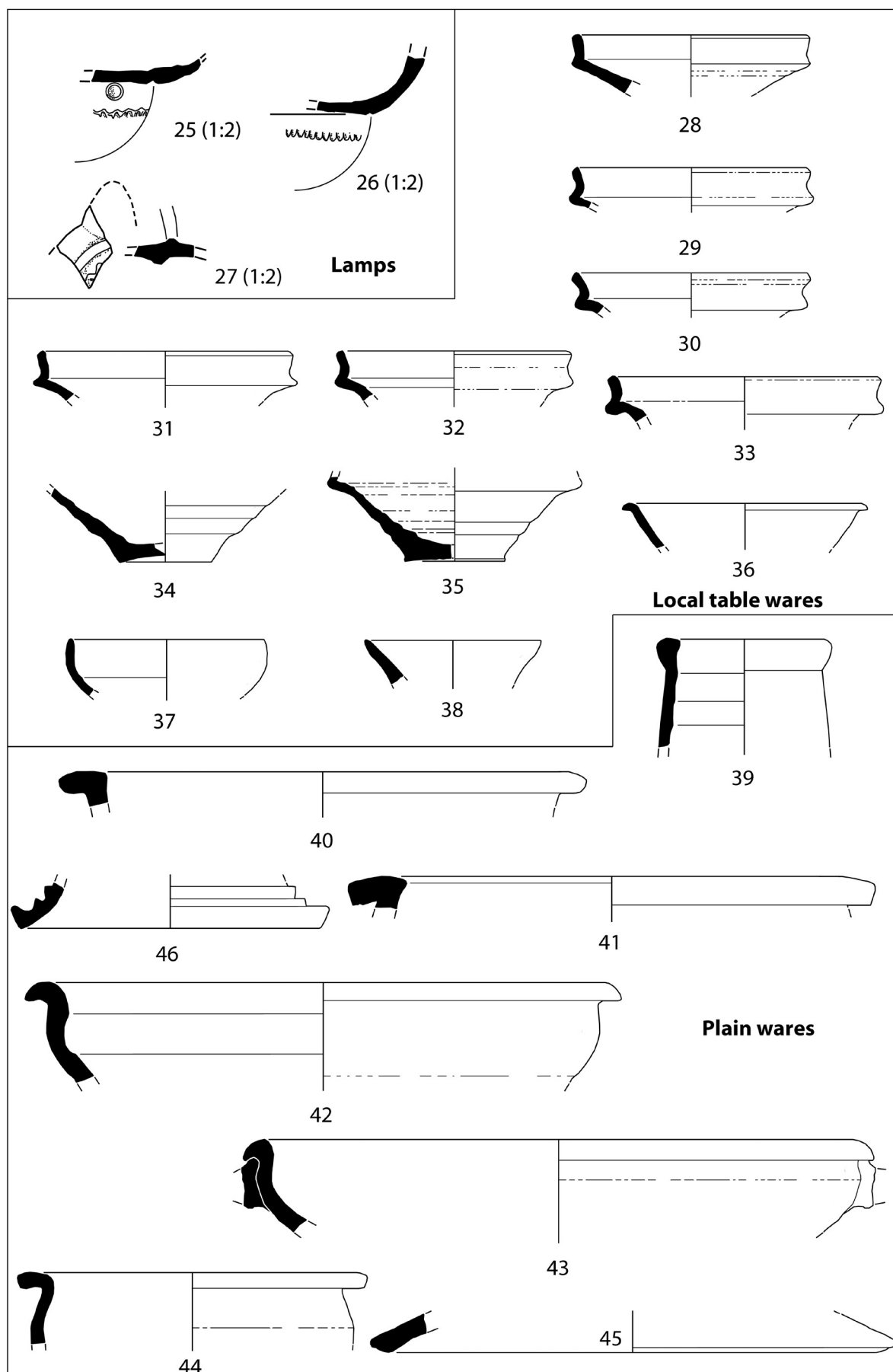

Fig. 9. Deposit 1. Lamps (nos. 25–7), local table wares (nos. 28–38) and plain wares (nos. 39–46).

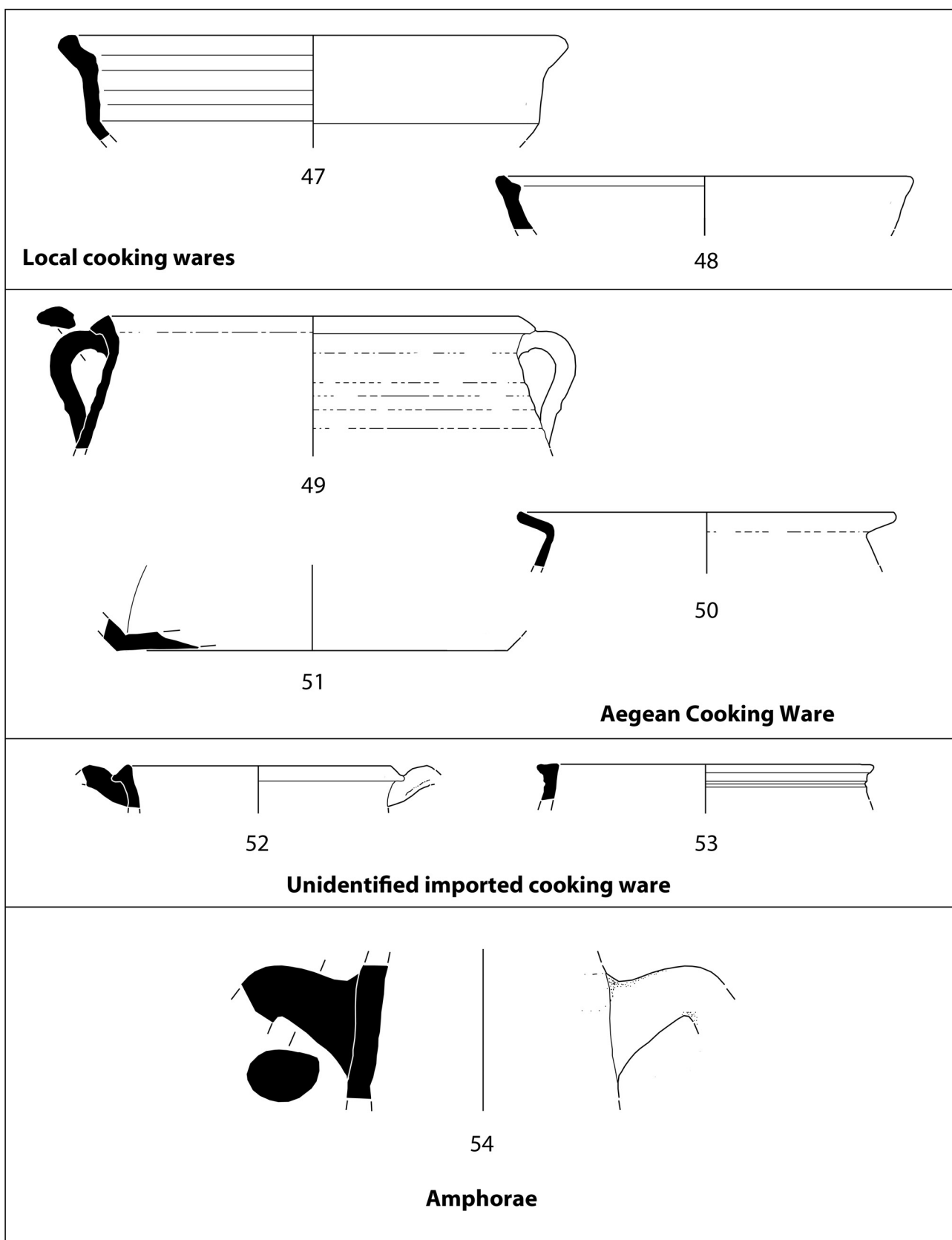

Fig. 10. Deposit 1. Cooking wares (nos. 47–53) and amphorae (no. 54).

of fine ware imports. Form IA cups are the most common imported Knidian fine ware products and comprise specimens of varying morphological and technological qualities. 7–8 are made in hard reduced fabrics, which Kögler associates with Knidian fine ware manufacture of early imperial times.³³ Their ratio of height to maximum diameter is closer to Late Hellenistic prototypes and can be compared with examples from the Blocked Stoa cistern at Knidos, which includes material spanning ca. the first three quarters of the first century CE.³⁴ 10 belongs to a large-sized version of the Form IA cup, which according to Kögler date mostly to Augustan – Claudian times.³⁵ Its fabric, however, is the one attested in later Knidian fine ware production, suggesting perhaps that such forms continued to be produced in the later part of the first and the first half of the second century CE.³⁶ 9 and especially 11–3 show a smaller and deeper variant with more pronounced, strongly incurved wall and lower point of carination, which represents a later stage of shape development in the series. Similar finds occur in Deposits G (Blocked Stoa cistern), Ha and Hb from Knidos, the last two including material from the second half of the first to the mid-second century CE.³⁷ The rest of the Knidian fine ware fragments also fall into this date range. They include Form IV C skyphoi (15–6) and Form XXX carinated jugs/mugs belonging to variant C (17–8).³⁸ The shallow cup with the horizontal handles that are pressed midway against the rim is a rare unclassified form that probably dates to the ER period (19).³⁹

Further evidence for the date of the deposit is provided by the thin-walled wares, the lamps and local plain table wares. The few finds of thin-walled wares include specimens of the Knidian ER series, such as 20, but also several fragments of funnel-mouthed mugs in a distinctive granular bright reddish orange fabric with grey surface, which shows strong similarities to the class known as "Aegean Cooking Ware" (21–3). Such drinking mugs are considered to be products of Phocaeen workshops in north-central western Asia Minor and they show a long line of evolution from ER times to the third century CE.⁴⁰ The best parallels for the finds from Deposit 1 come from early second century CE deposits on other Aegean sites.⁴¹ One fragment (24) belongs to an unidentifiable closed shape of Knidian Relief Ware (KnRW). This was produced at the latest from ca. the middle of the first century CE onwards and has a wide distribution all over the Roman Empire.⁴² The few lamp fragments all belong to mould-made Knidian products (25–7), two of which bear incised imitation signatures modeled after signed lamps of the Romane(n)sis workshop.⁴³ The local table ware repertoire comprises few open forms, the majority consisting of conical cups (Type T1; 28) and flanged bowls (Type T3; 29–35).

33 Kögler 2010, 26 ('Phase III').

34 On the differences between Form IA cups of Hellenistic and Roman times, see Doksanaltı 2000, 76; Kögler 2010, 86–8; fig. 35: G.4–G.9; fig. 36: G.10. The occurrence of such forms as late as the second century CE is however not rare: see e.g. Sackett 1992, pl. 175: no. 15 (Deposit D3: Hadrianic).

35 Kögler 2010, 87, fig. 35: G.1–G.3.

36 Kögler 2000, 71; 2010, 26 ('Phase IV').

37 Kögler 2010, fig. 36: G.23; fig. 37: G.24–G.25; fig. 47: Hb.1–Hb.2; fig. 49: Hc.1–Hc.2.

38 Kögler 2010, fig. 37: G.34–G.36; fig. 50: Hc.3 (Form IV C); fig. 49: Hb.33, Hb.40; fig. 52: J12 (Form XXX C).

39 For a carinated cup of different shape but with similar handles, see Kögler 2010, fig. 53: Kn.10.

40 Özyiğit 1991, 115, fig. 9b (third century CE form); for the series, see Hayes 2008, 102.

41 E.g. Sackett 1992, pl. 172: 7–8 (Deposit D1, Hadrianic); pl. 176: nos. 19a–d (Deposit D4, Hadrianic); Wintermeyer 2004, 92, cat. nos. Kg. 2.5–6, fig. 666–7; Ladstätter 2005, 313, pl. 178: K470–K473 (context of early second century CE); Hayes 2008, 267, cat. nos. 1597–600, fig. 50.

42 On the ware, see generally Kenrick 1985, 327–37; Mandel 1988, 97–191; Baldoni 2003, 6–11. On the start of KnRW production, see Mandel 2000 and Kögler and Mandel 2004, 94–107. For an overview of the finds from Halasarna, see Grigoropoulos and Marzec forthcoming.

43 Bailey 1988, 115–16, fig. 148–9. On the workshop, see Heres 1968; Bailey 1988, 100. For a revision of the workshop's chronological span of production, see Kögler and Mandel 2004, 94–107. For further finds of this workshop from Halasarna, see Dimakis 2017, 330, fig. 8.

Both these types are clearly modeled after imported prototypes, most evidently variants b and c of Knidian Form IX D, which are generally dated from ca. the mid-first to the early second century CE.⁴⁴ Knidian imports of this form are common in other ER deposits of the sanctuary. Other local shapes (Types T8 – T10) are attested in smaller numbers (36–8).

Various coarse wares are represented amongst the assemblage. Local plain wares for common use show considerable variety in terms of shapes, comprising flagons (Type U1; 39), bowls (40; 44), basins (Type U3; 41), crater bowls (Type U8; 42–3) and lids (Type U13; 45). The fragment of a flanged stand probably belongs to a high-footed incense burner (46), a form found frequently on other Aegean sites.⁴⁵ Two illustrated examples belong to the local micaceous cooking ware series. The first is a casserole with ledge rim (Type C1; 47), a form found in first and early century CE deposits, whereas the second is a grooved-rim pan (Type C5; 48) which imitates Phocaeen orlo bifido-style pans of the first century CE.⁴⁶ In addition to these local products, vessels used for cooking include imported products from at least two sources. A first group belongs to Aegean Cooking Ware, whose major production area lay at Phokaia.⁴⁷ It includes cooking pots (49–50) and flat-based frying pans with thickened rim and tubular twist-handles (51).⁴⁸ The cooking pot fragment 49 is a form attested from second century CE contexts in Knossos.⁴⁹ The cooking pot with downturned rim (52) and a cooking pot or jar with flat triangular rim (53) are unidentified imports. The closest form parallels of both can be found in early second century CE contexts from the Aegean, however their fabric suggests similarities to cooking wares of Lycian production.⁵⁰ Finally, with regard to transport amphorae, the vast majority of finds belongs to local products of Type A1 (Dressel 2–4), whereas fewer fragments belong to imported types, such as Rhodian/Camulodunum 184 and Knidian/Pompeii 38 (54).

CATALOGUE

Italian Sigillata

1. (Inv. no. Π26-Π27-Π27/2016/A267.007) Consp. Form 18.2, R fragment. D unknown (less than 3% pres.). Bright red gloss, extensively discoloured due to burning on surface and break.

Eastern Sigillata B (ES B)

2. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A285.002) *Atlante* Form 30 or 31, R fragment. D 0.12 m (ca. 5% pres.). B1 ware.

3. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A285.001) *Atlante* Form 60 early, R fragment. D 0.17 m (ca. 8% pres.). B2 ware.

4. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A264.001) *Atlante* Form 60 early, R fragment. D 0.14 m (ca. 7.5% pres.). B2 ware.

44 Kögler 2010, 159–60, fig. 73: G.77, J.8.

45 Robinson 1959, 16–7, cat. no. F63, pl. 2; Meriç 1999, 37–8, pl. 9: K71–K76.

46 Meriç 2002, 106, pl. 56: K662–K664; Lüdorf 2006, pl. 3, nos. P30–P32 (pan type P II/1).

47 Özyiğit 1990; 1991; Istenič and Schneider 2000.

48 Lüdorf 2006, 42 with pl. 2 (cooking pan type P I/3); 47 with pl. 7, no. T4 (cooking pot type T I/1). For Aegean Cooking Ware, see generally Istenič and Schneider 2000; for the evidence of pottery (incl. cooking ware) production in Phokaia, see Özyiğit 1990; 1991; Lüdorf 2006, 39–40.

49 Hayes 1983, 122 nos. 56–7, fig. 5; Sackett 1992, pl. 170, no. 19 (Deposit T1: Trajanic). For a similar find at Corinth, see Slane 1990, 81 no. 174 fig. 18. For a similar form attested from the agora of Xanthos, see Lemaître *et al.* 2013, fig. 4, nos. LYC 130 and LYC 131.

50 E.g. Sackett 1992, pl. 178, no. 34 (Deposit D4: Hadrianic). For Lycian cooking wares, see Arqué *et al.* 2012; Lemaître *et al.* 2013, 200–3.

5. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A262.001) *Atlante* Form 58 (?), B fragment. D 0.09 m (23% pres.). B2 ware.

6. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A256.001) *Atlante* Form 71, Complete profile, mended from two sherds. D R 0.126 m (ca. 35% pres.). B2 ware.

Knidian table wares

7. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A246.001) Form IA, R fragment. D 0.18 m (ca. 6% pres.). Knidian Fabric 2.3, semi-metallic purplish brown slip.

8. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A246.001) Form IA, R fragment, mended from two sherds. D 0.16 m (ca. 7.5% pres.). Fabric 2.3, semi-metallic purplish brown slip.

9. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A274.001) Form IA, R fragment. D max. at carination point 0.14 m. Fabric 2.1, flaky matt red slip fired 10R 5/8 to 10R 5/4.

10. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A282.002) Form IA, R fragment. D 0.26 m (ca. 6% pres.). Fabric 2.2, semi-metallic weak red slip (10 R 5/3–4).

11. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A248.001) Form IA, R fragment. D 0.12 m (ca. 12.5%). Fabric 2.2, semi-metallic weak red slip (10 R 5/3–4).

12. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A290.001) Form IA, R fragment, mended from two sherds (one labeled A289). D 0.12 m (16% pres.). Fabric 2.2, metallic weak red slip (10 R 5/3–4).

13. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A265.003. Form IA, R fragment. D 0.10 m (ca. 13% pres.). Fabric 2.2, semi-metallic weak red slip (10 R 5/3–4).

14. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A265.004) Form IA, B fragment. D 0.048 (100% pres.). Fabric 2.1, matt weak red slip fired 10R 5/3.

15. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A275.001) Form IV C. R fragment, mended from three sherds (one labeled OM 25 A291). D 0.11 (ca. 8% pres.). Fabric 2.1, matt weak red slip (10R 5/3–4).

16. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A263.001) Form IV C, R fragment. D 0.09 m (ca. 20% pres.). Fabric 2.1, matt red slip (10R 5/8).

17. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A257.001) Form XXX C, R fragment. D 0.09 m (ca. 15% pres.).

18. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A265.001) Form XXX C, B fragment, mended from 2 sherds. D 0.035 m (ca. 50%). Fabric 2.3, semi-metallic purplish brown slip.

19. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A247.001) Small carinated cup, R fragment. D 0.12 m (ca. 13% pres.). Fabric 2.1, matt brownish black slip external surface.

20. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A276.001) Form IX D? B fragment. D 0.038 m (50% pres.). Fabric 2.1, semi-metallic weak red slip.

Knidian Relief Ware

21. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A245.001) Form uncertain, possibly oinophoros or related. Body sherd. L max. 0.026 m. Part of draped figure in relief. Fabric 2.1, matt weak red slip.

Phocaeen Thin-Walled Ware

22. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A344.001) Mug, R fragment. D 0.08 m (7.5% pres.). Fine granular reddish yellow fabric (5YR 5/6) with sparse glistening grits (quartz). Exterior surface fired light blueish grey.

23. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A266.002) Mug, R fragment. D 0.08 m (17.5% pres.). Fabric and surface treatment as no. 22.

24. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A267.006) Mug, R fragment. D 0.08 m (15% pres.). Fabric and surface treatment as no. 22.

Lamps

25. (Inv. no. Π26-Π27/2016/Π28) Knidian, type uncertain. B fragment, incised signature Romanensis. Fabric 2.2, fired light brown, matt to semi-metallic brown slip.

26. (Inv. no. Π26-Π27/2016/Π26) Knidian, type uncertain. B fragment, incised signature Romanensis. Fabric 2.1, semi-metallic weak red slip.

27. (Inv. no. Π26-Π27/2016/Π32) Knidian, Loeschcke VIII. Fragment of shoulder and nozzle. Fabric 2.1, matt red slip.

Local plain table wares

28. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A259.001) Conical cup (Type T1). R fragment. D 0.13 m (20% pres.). Fabric 1.3.

29. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A267.003) Flanged cup (Type T2). R fragment. D 0.13 m (ca. 11% pres.). Fabric 1.2.

30. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A267.002) Flanged cup (Type T2). R fragment. D 0.13 m (13% pres.). Fabric 1.2.

31. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A282.002) Flanged cup (Type T2). R fragment. D 0.14 m (7.5% pres.). Fabric 1.2.

32. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A291.001) Flanged cup (Type T2). R fragment, mended from two sherds. D 0.13 m (15% pres.). Fabric 1.2.

33. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A295.002) Flanged cup (Type T2). R fragment. D 0.15 m (17% pres.). Fabric 1.2.

34. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A298.001) Flanged cup (Type T2). B fragment. D 0.052 m (100% pres.). Fabric 1.2.

35. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A299.001) Flanged cup (Type T2). B fragment, mended from two sherds. D 0.058 m (ca. 50% pres.). Fabric 1.2.

36. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A267.001). Convex cup. R fragment. D 0.14 m (10% pres.). Fabric 1.4.

37. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A273.002) Hemispherical cup. R fragment. D 0.11 m (10% pres.). Fabric 1.3.

38. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A273.001) Convex cup. R fragment. D 0.10 m (ca. 20% pres.). Fabric 1.1.

Plain utility wares

39. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A267.004) Large flagon or jug. R fragment. D 0.10 (ca. 15% pres.). Fabric 1.3, surface covered by pale yellow scum.

40. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A251.004). Basin. R fragment. D 0.30 (ca. 5% pres.). Fabric 1.2, surface covered by pinkish scum.

41. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A251.002). Basin. R fragment. D 0.30 (ca. 5% pres.). Fabric 1.3, surface covered by pale yellow scum.

42. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A288.001) Crater. R fragment. D 0.34 m (ca. 10% pres.). Fabric 1.1. Surface covered by pale brown scum.

43. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A271.001) Handled crater or basin. R fragment. D 0.36 m (ca. 11% pres.). Fabric 3.1, surface covered by pale yellow scum.

44. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A295.001). Bowl. R fragment. D 0.20 m (ca. 15% pres.). Fabric 1.3, surface covered by pale yellow scum.

45. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A295.003). Lid? R fragment. D 0.30 m (ca. 4–5% pres.). Fabric 1.1, surface covered by very pale brown scum.

46. (Inv. no. Π26-Π27/2016/Π29). Incense burner? B fragment. D. 0.18 (ca. 13% pres.). Fabric 1.1, surface covered by pinkish scum.

Local cooking wares

47. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A251.001) Casserole. R fragment. D 0.26 m (ca. 9% pres.). Fabric 1.1 (plain ware).

48. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A251.003) Frying pan. R fragment. D 0.22 m (ca. 6% pres.). Fabric 1.3 (plain ware).

Aegean Cooking Ware

49. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A279.001) Cooking pot. R and H fragment, mended from three sherds. D 0.22 m (10% pres.). Fabric 7.1, blueish grey surface.

50. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A344.002) Cooking pot. R fragment. D 0.20 m (12% pres.). Fabric 7.1, blueish grey surface.

51. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A291.002) Frying pan. B fragment. D 0.21 m (15% pres.). Fabric 7.1, exterior surface sooted.

Other imported cooking wares

52. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A261.001) Cooking pot. R and H fragment. D 0.14 m (7.5% pres.). Fabric 7.2, surface fired grey.

53. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A291.003) Cooking pot or casserole. R fragment. D 0.28 m (5%) Fabric 6.1, surface sooted.

Amphorae

54. (Inv. no. Π26-Π27/2016/A277.001) Knidian/Pompeii 38. H and neck fragment. D at neck (internal): ca. 0.10 m. Fabric 4.2.

DEPOSIT 2: LATER SECOND CENTURY CE (FIGS. 11–3)

Deposit 2 represents the material from a light brown sandy fill with pockets of burnt matter and chunks of plaster excavated in the area immediately to the south and west of the podium-like steps of Building Δ. The deposit extended at more or less the same level of the building's *krepis* for 1.10 m and at a depth between +4.83 and +4.51 (OM 19). It lay directly below a massive loose fill (OM 18), which contained pottery of mainly LR date mixed with some ER and MR material and was encountered at a depth between +5.62 and +4.83. Based on the finds of LR micaceous cooking ware (cooking pots and casseroles), a date of this fill in the early fifth to sixth century CE seems likely. From a stratigraphic point of view, then, Deposit 2 represents material deposited in front and to the south of Building Δ at a time post-dating its foundation

and clearly pre-dating the LR deposits and the wall remains investigated close to the entrance of the building.

The pottery from Deposit 2 comprises a small but diverse range of imported fine wares. Several may be considered residual. They include a rim fragment of a crater bowl (55) belonging to an unidentified imported red-slipped fabric, referred to here as "Red Rouletted Ware". The form is reminiscent of Eastern Sigillata D (ES D) Form P37 and the fabric also bears strong similarities to this ware.⁵¹ The only exact parallel known to date comes from an ER context at Sidi Khrebish/Benghazi (Euesperides).⁵² Another possible residual piece is the small rim fragment of a bowl (58) that could belong to an ES D Form P21, dating to ca. the mid-first century BCE.⁵³ 56 belongs to an ES A *Atlante* Form 51 cup, which could date as late as the first half of the second century CE.⁵⁴ ES B2 is represented by a few fragments of *Atlante* Form 60 dishes (57), which occur throughout the second century CE. As with Deposit 1, Knidian pottery here too represents the largest group of fine ware imports, though it now includes almost exclusively Form IA cups (60–1) and Form XXX variant C mugs/jugs. A unique form is the rim fragment of a crater-like vessel (62). This does not find any parallel in the published deposits of Imperial date from Knidos and could represent a late (post-mid second century CE) form. The latest fine wares belong to the late series of Eastern Sigillata C (ES C)/Çandarlı, including the rim fragment of a H3 flanged cup (59). Its thick flange and heavy proportions are features associated with the late second or early third century variants of the form.⁵⁵

The scarce lamp finds include exclusively Knidian products, one of which belongs to a Loeschcke VIII dated generally to the second century CE. More dating evidence is provided by the local plain table wares, which include types not attested in Deposit 1. Several fragments belong to Type T2 (63), a cup or bowl with a rim turned inwards. This type is related to Type T1 but clearly represents a later stage of evolution and can be paralleled to Knidian Form IX D, variant e, which occurs at Knidos in the latest published deposits.⁵⁶ Similar forms are known from other sites of the later second and third century.⁵⁷ The same is probably the case with Type T4 (64), a late version of the ER flanged bowls of Type T3. In addition, the assemblage includes several fragments of two-handled carinated cups with either ring feet or flat bases (65–6). This shape does not occur in Deposit 1 and its absence has been noted from all other ER deposits from the sanctuary, whereas it represents one of the most common shapes in deposits of MR date. Similar to the other types discussed above, the closest form parallels of this shape are to be found in the Knidian fine ware repertoire, more specifically the Knidian carinated cups considered to be late successors of the thin-walled Form Dk.1.⁵⁸

Compared to Deposit 1, the coarse ware assemblage is more diverse. Plain utility wares include a far larger assortment of shapes and fabrics, both local and imported. Jugs and flagons, such as 67 (Type U2) and 68, occur here for the first time.⁵⁹ There are furthermore several types

51 Hayes 1985, 87 with pl. XXI, no. 1. Form P37 is dated to the second half of first century BCE – first half of first century CE.

52 Kenrick 1985, 306, fig. 47: no. B442.

53 Hayes 1985, 84, pl. 19: 13.

54 Hayes 1985, 37.

55 Hayes 1972, 321, fig. 64; 2008, 52, 200, fig. 25–6: cat. nos. 795–6.

56 Kögler 2010, 160–1; fig. 73: Kn.100.

57 Riley 1979, 358, cat. no. D987, fig. 129 (Deposit 81, late second century CE).

58 Kögler 2010, 344–7; fig. 64: Kn.376–8. Similar carinated cups are known from several excavated Roman sites on the island of Kos (S. Didioumi, pers. comm.).

59 For a form similar to cat. no. 68, see Riley 1979, 387, cat. no. D1153, fig. 139 ('Mid Roman Jug 3').

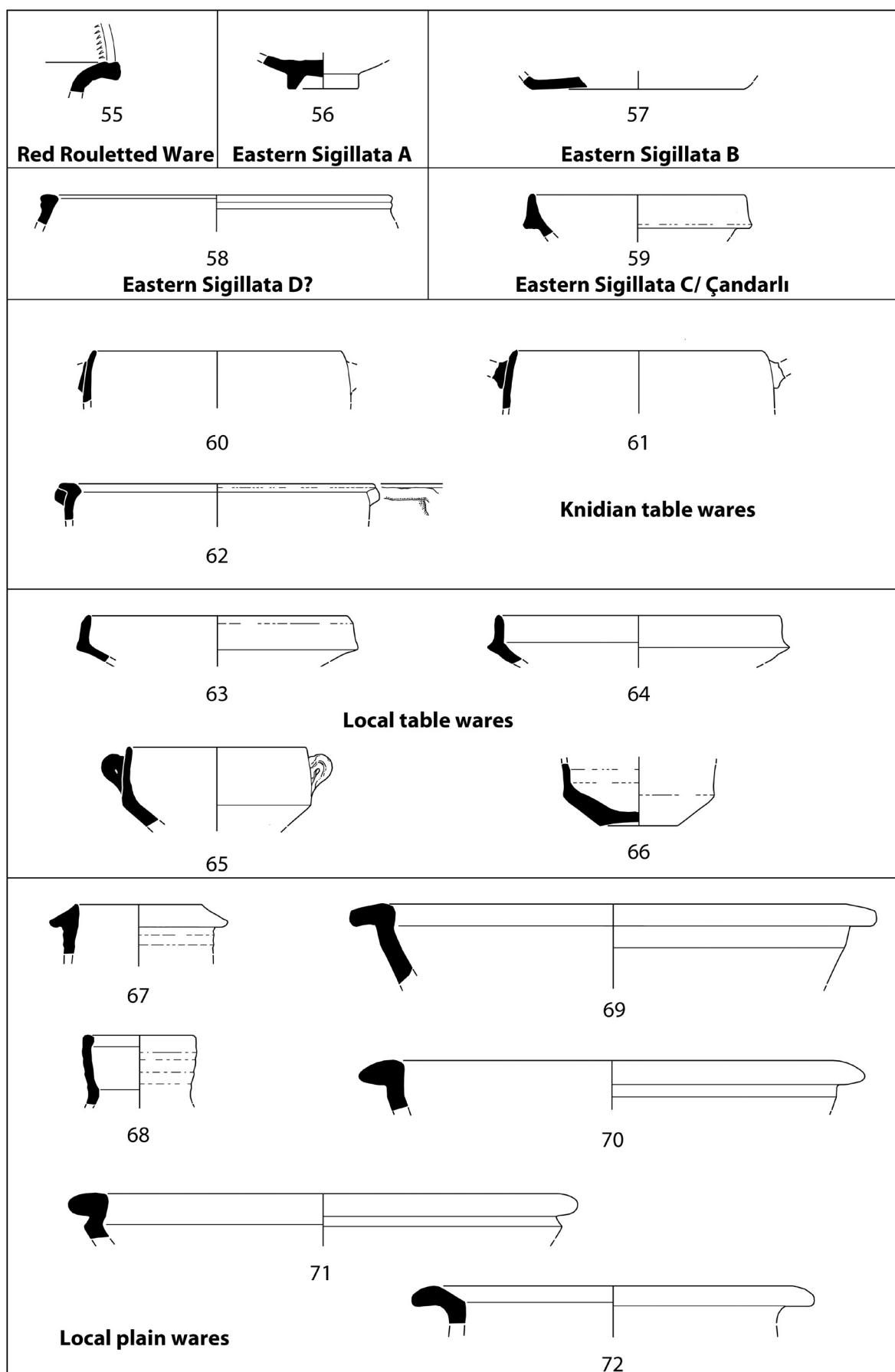

Fig.11. Deposit 2. Imported table wares (nos. 55–62), local table wares (nos. 63–66) and local plain wares (nos. 67–72).

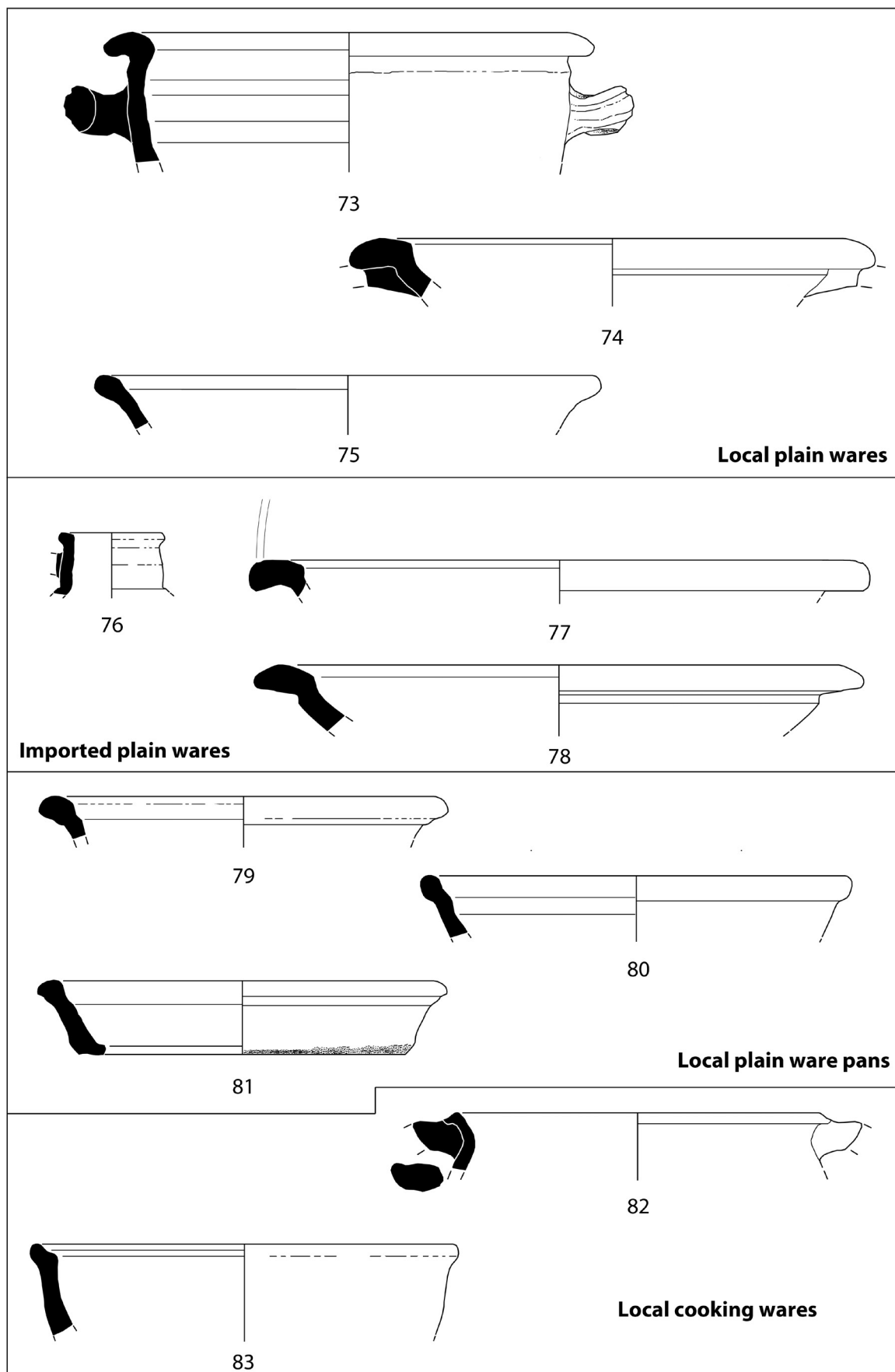

Fig. 12. Deposit 2. Local (nos. 73–5) and imported (nos. 76–8) plain wares, local plain ware pans (nos. 79–81) and local cooking wares (nos. 82–3).

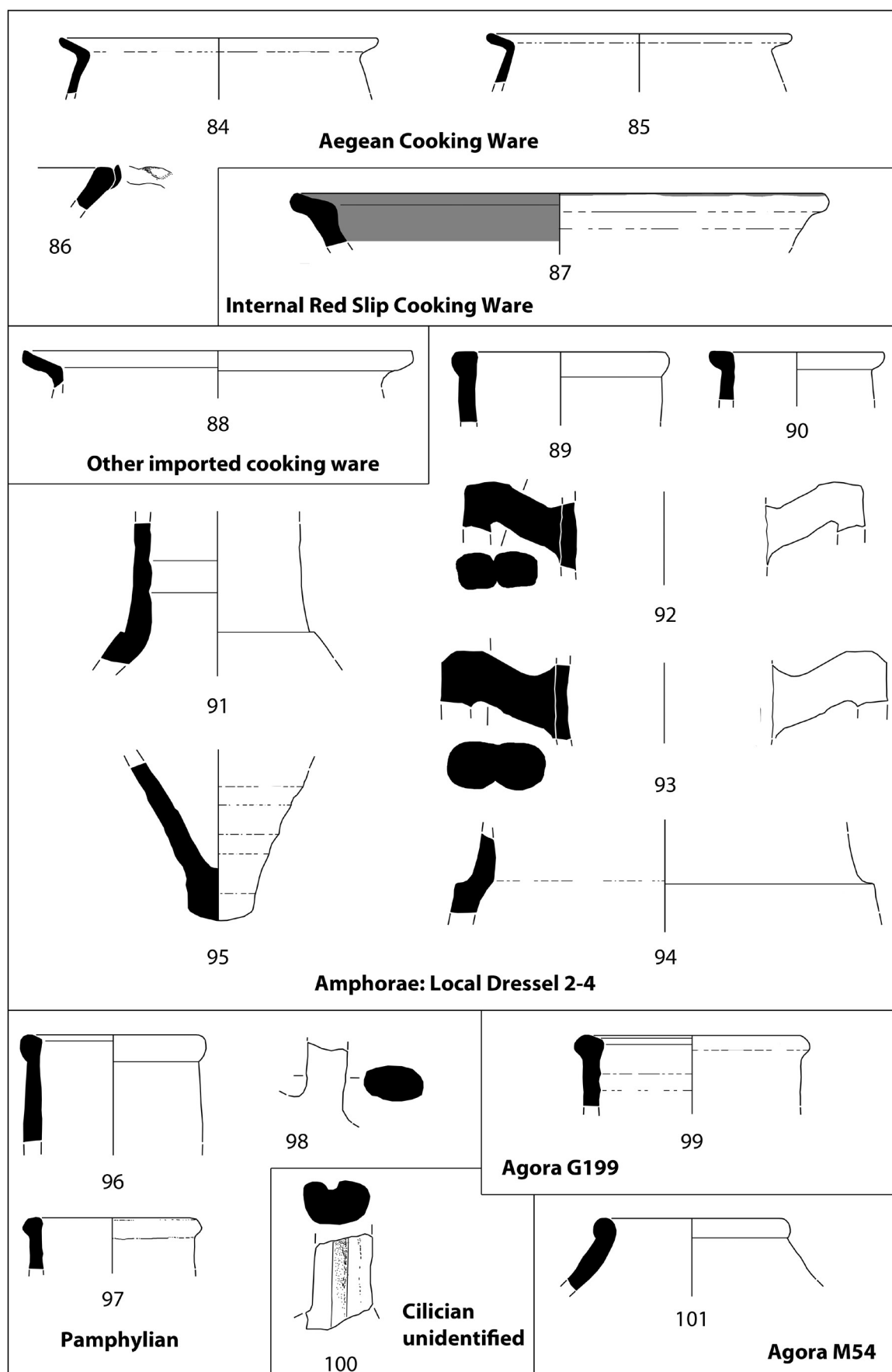

Fig. 13. Deposit 2. Imported cooking wares (nos. 84–8), local (nos. 89–95) and imported amphorae (nos. 96–101).

(or type variants) of basins and bowls (69–71), including jars with hooked rim (72).⁶⁰ This, as well as other shapes, like the handled basin (Type U4; 73) and the shallow handled bowl (Type U7; 74) also occur in the deposit for the first time. Three different imported plain ware fabrics are also attested. Two of the associated types belong to a jug and a basin or bowl, respectively (76–7). The shallow bowl (78) made in a black-sand fabric may represent the prototype for local versions like 74. The provenance of these imported plain wares is unknown but one may be Pamphylian. Several finds belong to variants of a common local type of pan or dish (Type C6; 79–81). Although made in plain ware fabrics, these vessels have rims with an internal ledge for lids, pie-crust handles but generally lack traces of secondary burning, suggesting that they were used in some form of food preparation, perhaps baking or braising.⁶¹ Vessels made in the actual local cooking fabric, which is sandier in texture, include a cooking pot with downturned rim (Type C3; 82) and a casserole or pan with grooved rim (Type C4; 83). In addition, there are several fragments of Aegean Cooking Ware pots (84–85) and pans (86). The fragment of a pan with internal red slip (87) is also an import. Such pans are common in second and third century CE contexts.⁶² Their place of production is not known but Phokaia and the wider western Asia Minor, as well as Crete, have been suggested.⁶³ 89 is another cooking ware import from an unidentified source.

Similarly, the transport amphorae show a wide range of types that belong mostly to wine containers. Local products of the Dressel 2-4 type (Type A1) are well-represented (89–95) but their number is considerably smaller than in Deposit 1. Amongst the material there are also other minor local products (such as presumable Knidian-style), fragments of imported Knidian/Pompeii 38, Cretan MR2/ARC1b-c,⁶⁴ as well as Dressel 2-4 in imported fabrics of unidentified (probably close-regional) provenance.⁶⁵ The rest of the identified amphora finds belong to types coming from other southern Asia Minor and eastern sources. One group represents finds belonging to a type with long neck, thickened rim, slightly curved vertical handles, ovoid ribbed body and a peg toe, made in a distinctive pink fabric with dark inclusions (96–98). This type occurs in late second and early third century CE contexts at the Athenian Agora, where it has been attributed by Grace to a late form of Pamphylian amphorae.⁶⁶ It is also known from the city of Kos and more recently finds have been published from later second century CE contexts in Eretria.⁶⁷ Another group includes finds belonging to various imports from Cilicia and/or Cyprus. 99 belongs to a so-called pinched-handle/Benghazi MR 4 amphora, a type produced both in Cilicia and Cyprus from the first to the fourth century CE.⁶⁸ Other Cilician imports include 100 and 101; the latter belongs to an Agora M54 cigar-shaped amphora. Its contents are presumed to have been dried fruit (raisins) or wine.⁶⁹

60 For plain basins with hooked rims, see Lüdorf 2006, pl. 20–2 ('Schüsseltypus S II).

61 For similar baking dishes or pans, see Opaît and Ionescu 2016, 78, no. 164, pl. 27 (Callatis).

62 E.g. Hayes 1983, Slane 1990, 79, cat. no. 165, fig. 16; Sackett 1992, fig. 188: 11 (Deposit S1, Severan); fig. 193: 70–2 (Deposit U, mixed).

63 Hayes 1983, 108, 126, nos. 103–9 (fig. 9).

64 Marangou-Lerat 1995, 70; Romeo and Portale 2001, 269–79.

65 One possible source may be Halikarnassos, where evidence suggests production of Dressel 2-4 in imperial times. See Berg-Briese 2005, 188–9, 199. For other close-regional production areas, see Empereur and Picon 1989, 225–9.

66 This is sometimes referred to as Form 17. Grace 1973, fig. 8: 17, fig. 9: 17, 198–9. For an earlier (first century CE) form of Pamphylian produced in western Cilicia, see Autret 2012.

67 Unpublished, personal observation (Casa Romana, Kos, August 2014); Eretria: Palaczyk 2015, 35, fig. 3.1a–b.

68 For the type, see Riley 1979, 186–7; Lund 2000; Autret and Marangou 2011, 359–60; Autret 2012, 255–6.

69 Autret and Marangou 2011, 361; Autret 2012, 257.

CATALOGUE

Imported red-gloss fine wares

55. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A216.001) Crater bowl. R fragment. D unidentified (less than 4% pres.). Unidentified imported fine red-gloss ware. Fine, compact light reddish yellow (5YR 6-8) fabric with no visible inclusions. Dull glaze, more shiny on interior, fired red to dusky red (2.5YR 5/8).
56. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A238.001) ES A *Atlante* Form 51. B fragment. D 0.04 m (100% pres.).
57. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A241.001) ES B *Atlante* Form 60. B fragment. D 0.12 m (ca. 10% pres.). B2 ware.
58. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A236.001). ES D *Atlante* Form P21 (?) or related. R fragment. D 0.20 m (6% pres.). Fine, compact red fabric (2.5YR 5/6), matt weak red slip (2.5YR 4/8).
59. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A221.001) ES C late/Çandarlı Form H3. R fragment. D 0.12 m (11% pres.).

Knidian table wares

60. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A220.001) Form IA cup. R fragment. D 0.14 m (ca. 7.5% pres.). Fabric 2.1, matt blotted red slip.
61. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A220.002) Form IA cup. R fragment. D 0.14 m (ca. 8% pres.). Fabric 2.3, matt dark grey slip.
62. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A216.008) Crater bowl (?). R fragment. D 0.18 m (8% pres.). Fabric 2.2, matt purplish black slip.

Local plain table wares

63. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A218.001) Conical cup. R fragment (ca. 5% pres.). D max at transition to lower body 0.16 m. Fabric 1.1, surface covered by pink scum (10YR 8/3).
64. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A236.002) Flanged cup. R fragment. D 0.16 m (ca. 13%). Fabric 1.2, fired pinkish grey (7.5YR 6/2). Surface covered by pale yellow scum (2.5Y 8/2).
65. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A222.002) Carinated cup. R fragment. D 0.10 m (ca. 13% pres.). Fabric 1.2, fired light yellowish brown (10YR 6/4), plain surface, fired very pale brown (10YR 7/5).
66. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A236.003) Carinated cup? B fragment. D 0.046 m (ca. 50% pres.). Fabric 1.2, fired reddish yellow (5YR 7/6).

Plain utility wares

67. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A216.003) Jug. R fragment. D 0.07 m (ca. 15% pres.). Fabric 1.1. Surface covered by pale yellow scum.
68. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A219.005) Jug or mug. R fragment. D 0.06 m (ca. 15% pres.). Fabric 1.2.
69. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A232.002) Basin. R fragment. D 0.30 m (ca. 10% pres.). Fabric 1.3. Surface covered by whitish scum.
70. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A216.006) Bowl. R fragment. D 0.26 m (ca. 5% pres.). Fabric 1.3.
71. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A236.006) Basin or bowl. R fragment. D 0.29 m (10% pres.). Fabric 1.2.
72. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A219.004) Deep basket or bowl. R fragment. D 0.23 m (ca. 11% pres.). Fabric 1, surface covered by pale yellow scum.
73. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A235.001) Handled basin. R fragment. D 0.28 m (ca. 13.5% pres.). Fabric 1.2, surface partly covered by pinkish white scum.

74. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A216.002) Handled bowl. R fragment. D 0.28 m (ca. 7.5% pres.). Fabric 1.2, surface covered by yellow scum.
75. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A216.004) Basket or tub. R fragment. D 0.28 m (ca. 5% pres.). Fabric 1.1, surface covered by yellow scum.
76. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A218.002) Juglet. R fragment. D 0.058 m (ca. 33% pres.). Fabric 3.2, surface covered by thick pink scum (5YR 7/3).
77. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A219.002) Basin with thickened rim. R fragment. D 0.34 m (ca. 7.5% pres.). Fabric 2.8, surface with a pimply feel, covered by pale yellow wash (2.5Y 8/2).
78. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A222.001) Basin with thickened rim. R fragment. D 0.32 m (ca. 6% pres.). Fabric 2.6, gritty surface.

Local cooking wares

79. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A216.005) Frying pan or baking dish. R fragment. D 0.22 m (ca. 11% pres.). Fabric 1.1, surface covered by pale yellow scum.
80. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A219.003) Frying pan or baking dish. R fragment. D 0.24m (ca. 11% pres.). Fabric 1.1, surface covered by pale yellow scum.
81. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A232.005) Frying pan or baking dish. R fragment. D 0.22 m (ca. 6% pres.). Fabric 1.2, surface covered by partial scum.
82. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A231.002) Cooking pot with downturned rim. R fragment. D 0.22 m (ca. 5% pres.). Fabric 5.1, surfaced fired light red (2.5YR 6/6).
83. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A247.001) Frying pan or baking dish. R fragment. D 0.22 – 0.24 m (ca. 5% pres.). Fabric 5.1.

Imported cooking wares

84. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A247.002) Aegean Cooking Ware, cooking pot. R fragment. D 0.18 m (ca. 15% pres.). Fabric 7.1, surface fired greyish black.
85. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A243.002) Aegean Cooking Ware, cooking pot. R fragment. D 0.17 m (17.5% pres.). Fabric 7.1, fired deep orange red (2.5YR 5/8), surface fired reddish grey (5YR 5/2).
86. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A218.003) Aegean Cooking Ware, frying pan with pie-crust. H and R fragment. D unknown (less than 4% pres.). Fabric 7.1, fired dark brown.
87. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A219.001) Internal red-slip ware, frying pan. R fragment. D 0.30 m (ca. 7.5% pres.). Fabric 7.1, fired deep orange red (2.5YR 5/8), thick red slip on interior (10R 5/6).
88. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A244.001) Unidentified imported ware, cooking pot. R fragment. D 0.28 m (ca. 5.5% pres.). Gritty micaceous fabric, fired red (2.5YR 5/8).

Local Type A1 (Dressel 2-4) amphorae

89. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A247.003) R fragment. D 0.12 m (ca. 7% pres.). Fabric 1.1.
90. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A216.007) R fragment. D 0.10 m (ca. 13% pres.). Fabric 1.1.
91. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A245.001) Neck fragment. D internal 0.08. Fabric 1.1.
92. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A240.001) H fragment. D neck (internal) 0.10 m. Fabric 3.2.
93. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A222.001) H fragment. D neck (internal) 0.11 m. Fabric 4.4, surface covered by whitish scum.

94. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A236.005) Shoulder fragment. D (max.) 0.24 m. Fabric 1.1.

95. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A248.001) B fragment. D 0.038 (100% pres.). Fabric 1.1. Surface covered by pale yellow scum.

Pamphylian (?) amphorae

96. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A232.003) Grace Form 17. R fragment. D. 0.11 m (ca. 10% pres.). Fabric 2.7, pimply surface fired very pale brown (10YR 8/3).

97. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A232.004) Grace Form 17. R fragment. D. 0.09 m (ca. 15% pres.). Fabric 2.7, pimply surface fired very pale brown (10YR 8/3).

98. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A222.003) Grace Form 17. H fragment. L max. 0.046 m. Fabric 2.7, pimply surface fired very pale brown (10YR 8/3).

Cilician amphorae, various types

99. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A236.004) Agora G199/Benghazi Middle Roman amphora 4. R fragment. D 0.12 m (12.5% pres.). Fabric 4.9. Self-slip.

100. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A235.002) Unidentified type. H fragment. L max. 0.055 m. Fabric 4.7. Surface fired light brown (7.5YR 6/4).

101. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A234.001) Agora M54/'pseudo-Cos en cloche'. R fragment. D 0.10 m (ca. 16% pres.). Fabric 4.8. Gritty surface, fired very pale brown (10YR 7/4).

DEPOSIT 3: FIRST HALF OF THIRD CENTURY CE (FIGS 14–7)

Deposit 3 represents the finds from the thick earth fill that covered the three steps of the podium fronting Building Δ. The fill consisted of soft light brown sandy earth interspersed with pockets of ash and was encountered at a maximum depth between +4.87 and +4.48. The finds from this deposit were collected in three consecutive spits (OM 13, OM, 15 and OM 16). Subsequent study yielded several cross-fits between these groups, suggesting that they belong together. This fill has the same consistency and lies at approximately the same level as Deposit 2, which was excavated in the area to the south (see above). Nevertheless, the systematic study of the pottery did not yield any cross-joining finds between the two deposits, suggesting that they probably belong to two different stratigraphic contexts. It should be noted that, from the point of view of absolute chronology, the two deposits are broadly comparable; however, Deposit 3 contains some pottery types and wares that appear more in line with a later closing date, perhaps in the first half of the third century CE. For this reason the pottery from Deposit 3 is presented here as a separate assemblage.

Compared to Deposits 2 and 1, Deposit 3 contains a far more restricted range of fine ware imports, which comprises almost exclusively Knidian products. It is noteworthy that only a few finds belong to Form IA cups (102), while numerous fragments can be identified as Form XXX C mugs/jugs (103–6). This Knidian form enjoyed a long life-time extending beyond the second half of the second and into the third century CE, as suggested by finds from a context dated ca. 125–50 CE at Athens and a deposit of Severan/early third century date in Knossos.⁷⁰ Other

⁷⁰ Sackett 1992, pl. 184: 3 (Deposit R1, late Antonine, now re-dated to the end of the second century CE, see Reynolds *et al.* 2011, 26); Hayes 2008, 269–70, cat. no. 1623, fig. 52.

imports from unidentified sources are rare and include only vessels in plain (non-slipped) ware (e.g. 107), while the total absence of late ES C/Çandarlı products is notable. Similarly, the only lamp recorded belongs to Loeschcke VIII (108), which can be broadly dated in the second century CE and may be residual.⁷¹ As with Deposit 2, local table wares include numerous examples of Types T2, T4 and T7 (e.g. 109–12) but these now take up a larger part of the total table ware assemblage. Fewer examples belong to local plain versions of loop-handled bowls (Type T6; 113) and miniature shapes like 114.

The plain utility wares include both local products and imports. The flagons with downturned rim (115–6) are a type also occurring in Deposit 2, while basins like 117 (Type U5) and 118–9 (Type U6) occur here for the first time. 120 belongs to a so-called ‘tub’ or handled basket (Type U12) of a type known mostly from Cretan sites but also elsewhere in the Aegean and dated from the later second to the fourth century CE.⁷² In addition, there are several basins and jars with overhanging rims (121–3), a type which compares to forms of the late second and third century CE from elsewhere.⁷³ The rim fragment 127 may belong to either a basket or a bee-hive kalathos (Type U11), while 128 may belong to a funnel. Imported plain wares include both open shapes, like the deep jar or basket kalathos 129 and the basin (?) 130, as well as closed ones, like the fragment of a jug or flagon 131. The deep basin 132 has the same shape as local Type U5, suggesting perhaps a close-regional origin.

The cooking wares are characterized by an even greater range than Deposit 2. Local products comprise flat-based pans in plain ware fabrics used for cooking (133–6). These may match some of the plain ware lids listed under 124–6. In addition to the pans with thickened rim (Type C6; 133–4), which also occur in Deposit 2, there are now pans with a wide ledge rim (Type C7; 135–6), a type copying a form known in various fabrics and imitated throughout the Eastern Mediterranean during the third century CE.⁷⁴ Other products in the local cooking fabric include various types of cooking pots whose precise forms are not known (137–9). Amongst the imported material, there are several casseroles (140), cooking pots (141) and straight-walled pans (142–5) belonging to Aegean Cooking Ware, as well as fragments of pans with internal red slip in a similar fabric (146–9) that find parallels in later second and third century CE contexts elsewhere in the Aegean.⁷⁵ Another group of imported cooking vessels is most probably of Lycian provenance. It includes cooking pots with a flaring triangular rim (150–4),⁷⁶ and another type of a deep globular cooking jar with downturned rim (155).⁷⁷ The date of the first type is unclear, while the latter is dated between the third and the early fourth century CE. They are made in a distinctive sandy fabric, which matches the description of the ‘*pâte ferromagnésien*’, one of the main local cooking fabrics determined by analyses on finds from various Lycian sites.

Amphorae show also a great variety. Local Type A1 (Dressel 2-4) amphorae occur in Deposit 3 but in much lesser quantity than in Deposits 1 and 2. They still make up a large part of the entire amphora assemblage, although several finds may be residual. In contrast, a new amphora

71 Bailey 1988, cat. no. Q 2820, pl. 88, fig. 142; cat. no. 2830, pl. 88.

72 Riley 1979, fig. 125; cat. nos. 899–902; Hayes 1983, fig. 13: 173–4; fig. 15: 175–6.

73 Lüdorf 2006, pl. 20–2 (‘Schüsseltypus S II’).

74 See e.g. Riley 1979, 352, cat. no. D953, fig. 352.

75 For these wares, see above n. 25, 47.

76 This is Xanthos Type 110. See Pellegrino 2007a, 230–2 with fig. 7 no. 1; 2004, 123 with fig. 1 nos. 7–8; 2007b, fig. 3 no. 26; Arqué *et al.* 2012, fig. 6 no. 5 (classified as a *lopas*); Lemaître *et al.* 2013, fig. 12 LYC 122.

77 This is Xanthos Type 120: Pellegrino 2004, 123 with fig. 1 nos. 1–6; 2007a, 232 with fig. 7 nos. 2–5; 2007b, fig. 3 nos. 25–6; Lemaître *et al.* 2013, fig. 12 nos. LYC 105–6.

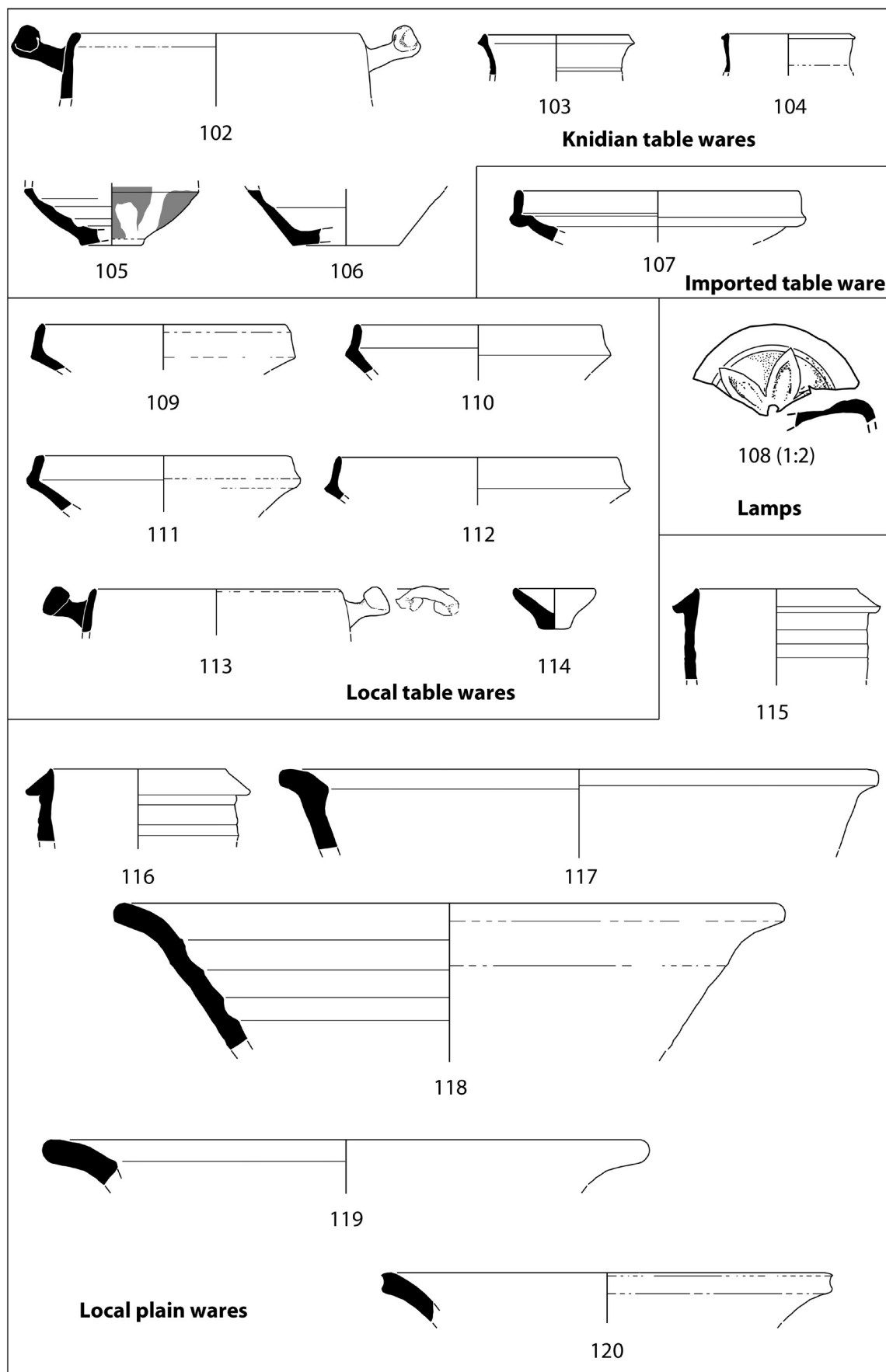

Fig. 14. Deposit 3. Imported table wares (nos. 102–7), lamp (no. 108), local table wares (nos. 109–14) and local plain wares (nos. 115–20).

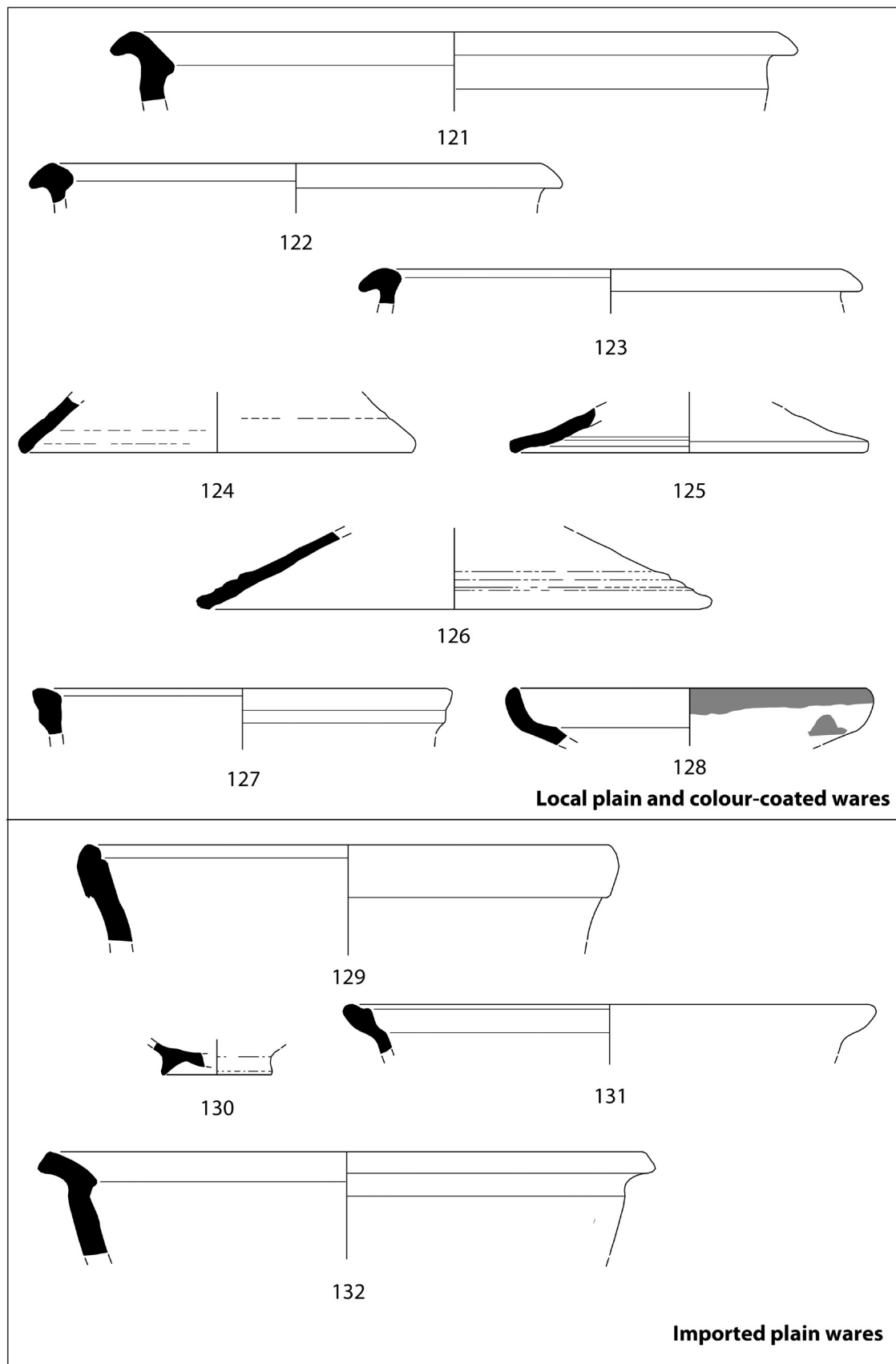

Fig. 15. Deposit 3. Local plain and colour-coated wares (nos. 121–8) and imported plain wares (nos. 129–32).

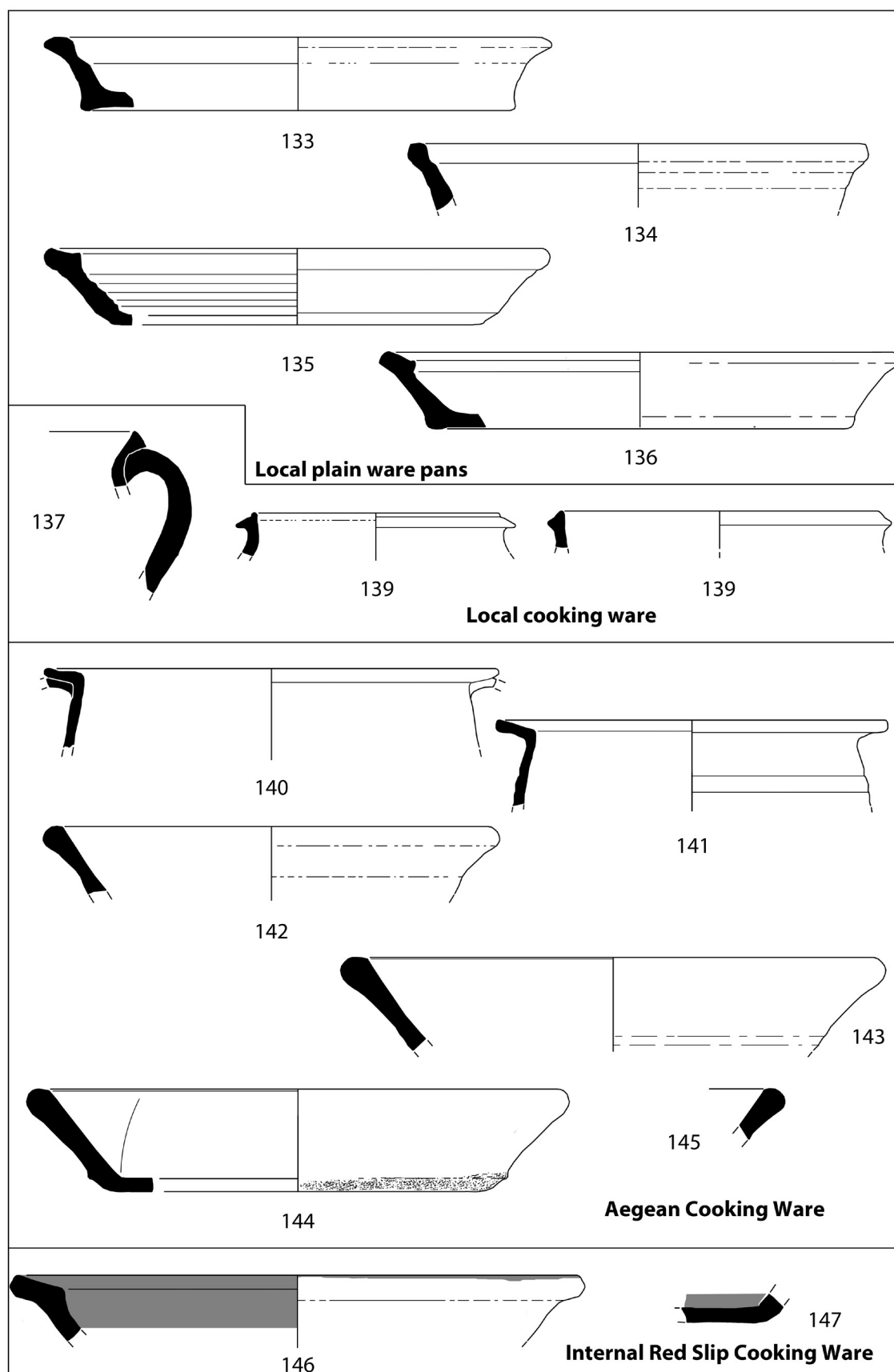

Fig. 16. Deposit 3. Local (nos. 133–9) and imported (nos. 140–7) cooking wares.

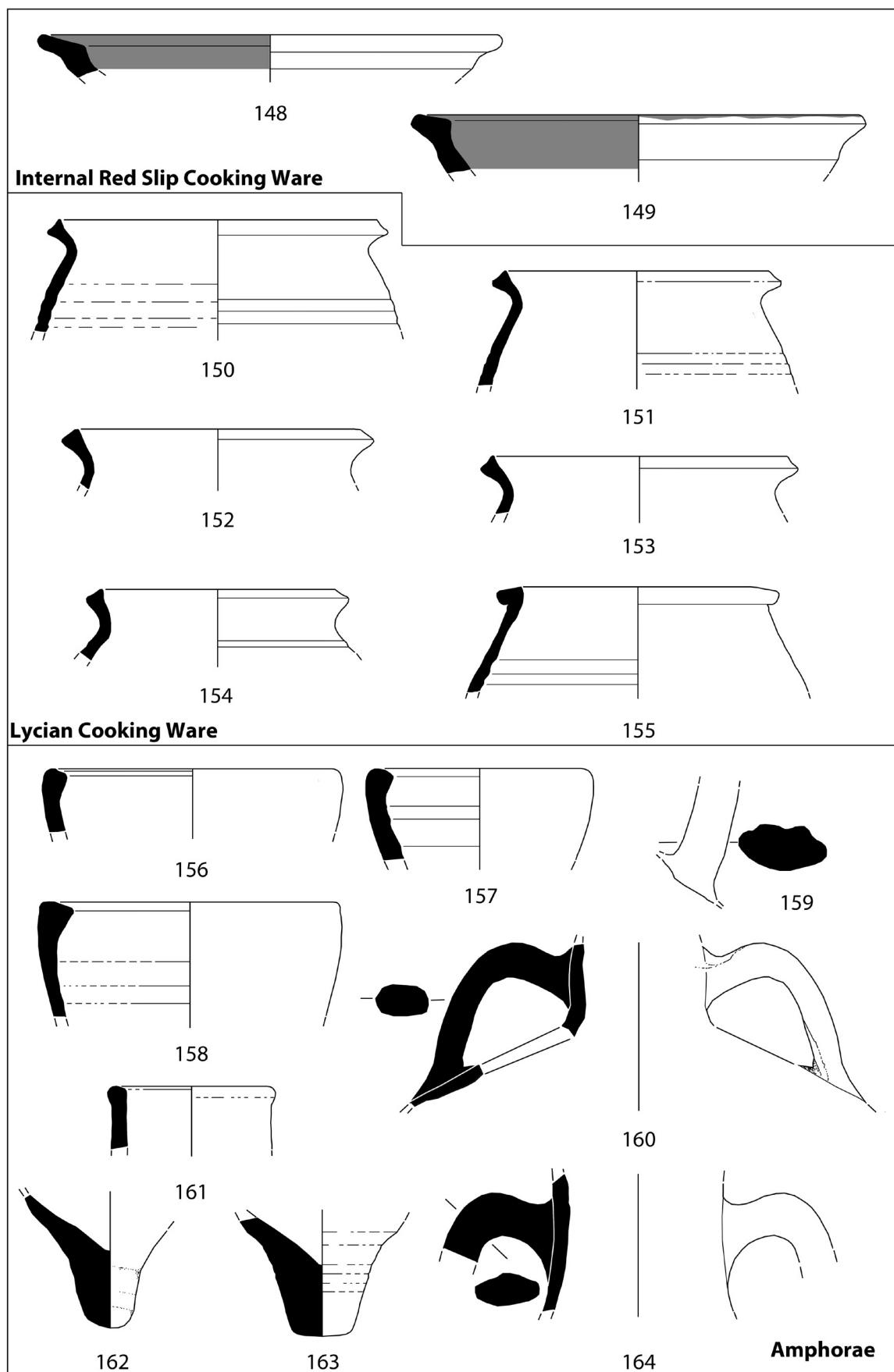

Fig. 17. Deposit 3. Imported cooking wares (nos. 148-55) and amphorae (nos. 156-64).

type (Type A2) now makes its appearance for the first time and should therefore be regarded as coeval with the rest of the assemblage. It is attested only in fragments, characterized by a funnel-shaped rim, which is hooked on the interior (156–7). The type probably takes after the form of Dressel 24 *similis* or Knossos 18. Amphorae of this type are thought to have been olive oil containers and they are known from land sites and shipwrecks in the Aegean, the Black Sea and Italy.⁷⁸ Production is attested on the island of Chios in the later second and third century CE but it has been suggested that the type was also manufactured elsewhere in the Aegean, including the area near Knidos and the wider Datça peninsula.⁷⁹ 158 is made in a fabric which may be of Knidian origin. Other imports comprise a late Pompeii 5 of west Cilician origin (159)⁸⁰ and a Cretan MR2/ARC1b-c (160) in a red micaceous fabric.⁸¹ Finally, numerous fragments can be attributed to the late second/early third century, presumably Pamphylian Grace Form 17 (161–4), which is also attested in Deposit 2. This type is the third largest in the total amphora assemblage and the most common amongst all imported amphorae in Deposit 3.

CATALOGUE

Knidian table wares

- 102. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A152.003) Form IA, R fragment. D 0.18 m (10% pres.). Fabric 2.1.
- 103. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A152.002) Form XXX C, R fragment. D 0.09 m (10% pres.). Fabric 2.3.
- 104. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.017) Form XXX C, R fragment. D 0.07 m (15% pres.). Fabric 2.3.
- 105. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A144.003) Form XXX C. B fragment. D 0.038 m (ca. 8% pres.).
- 106. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A144.001) Unidentified form. B fragment, D 0.06 m (5% pres.). Fabric 2.3.

Other imported table wares

- 107. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.014) Flanged cup. R fragment. D 0.16 m (15% pres.). Fabric 2.5, surface covered by pink scum (7.5YR 8/4 – 10YR 8/3).

Lamps

- 108. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/Π4) Knidian, Loeschcke Type VIII, fragment of disc with pointed leave rosette. L max. 0.063 m. Fabric 2.3, matt reddish grey glaze (5YR 5/2).

Local plain table wares

- 109. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.016) Conical cup. R fragment. D 0.14 m (11% pres.). Fabric 1.1, surface covered by very pale brown scum.
- 110. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A152.001) Conical cup. R fragment. D 0.14 m (13% pres.). Fabric 1.1, surface covered by very pale brown scum.

78 For an overview and chronological classification, see Opař 2007. For finds in North Italy, see Auriemma and Quiri 2004, 49 with fig. 10: B; Auriemma *et al.* 2015, 147–8; Quiri 2015, 164 with fig. 5 nos. 2–3. For finds in the Aegean and Black Sea, see Opař and Tsaravopoulos 2011; Vidličková 2015.

79 Opař 2007, 629; Opař and Tsaravopoulos 2011.

80 Reynolds 2005, 565; 2008, 70–2 with fig. 3a–d; Opař 2014, 1015; Autret 2012, 257–8.

81 Riley 1979, 180.

111. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.005) Conical cup. R fragment. D 0.14 m (7.5% pres.). Fabric 1.2.
112. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.006) Flanged cup. R fragment. D 0.16 m (ca. 7% pres.). Fabric 1.1, overfired?
113. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A146.001) Loop-handled cup. R fragment. D 0.14 m (11% pres.). Fabric 1.1. Surface covered by very pale brown scum.
114. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A144.000) Miniature cup, complete profile. D (R) 0.046 m (30% pres.). Fabric 1.2. Surface covered by pale yellow scum.

Local plain and colour-coated utility wares

115. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A135.002) Jug or flagon with downturned rim. R fragment. D 0.12 (max.; ca. 6% pres.). Fabric 1.2, surface covered by pinkish white scum (7.5YR 8/3).
116. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A137.001) Jug or flagon with downturned rim. R fragment. D 0.10 m (10% pres.). Fabric 1.1. Surface covered by pale yellow to pinkish scum.
117. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A138.002) Deep basin with internally offset rim. R fragment. D 0.34 m (ca. 5% pres.). Fabric 1.2.
118. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A153.002) Deep basin with flaring rim. R fragment. D 0.38 m (ca. 7% pres.).
119. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A153.003) Deep basin or basket. R fragment. D 0.34 m (ca. 7% pres.). Fabric 1.2.
120. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A153.006) Deep basin or tub. R fragment. D 0.26 m (ca. 10% pres.). Fabric 1.1, surface covered by very pale brown scum.
121. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A135.005) Crater or basin with hooked rim. R fragment. D 0.32 m (ca. 6% pres.). Fabric 1.2.
122. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A153.004) Bowl or basin with hooked rim. R fragment. D 0.28 m (ca. 8% pres.). Fabric 1.1.
123. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.011) Jar or crater with hooked rim. R fragment. D 0.288 m (max; ca. 10% pres.). Fabric 2.
124. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.009) Lid (?). R fragment. D 0.22 m (25% pres.). Fabric 1.1. External surface covered by pale yellow scum, thin matt red wash on interior.
125. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A165.001) Lid. R fragment. D 0.20 m (15% pres.). Fabric 1.2.
126. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A159.001) Lid. R fragment. D 0.28 m (11% pres.). Fabric 1.2.
127. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.012) Basket. R fragment. D 0.24 m (ca. 5% pres.). Fabric 1.3.
128. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A153.001) Dish or funnel? D 0.20 m (7.5% pres.). Fabric 1.2. Exterior of rim dipped in thin matt red slip.

Imported plain utility wares

129. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A135.007) Basin or basket. R fragment. D 0.30 m (ca. 6% pres.). Fabric 3.3. Surface self-slip, with a soapy feel.
130. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A144.002) Jug or other closed vessel. B fragment. D 0.06 m (32% pres.). Fabric 2.7.
131. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A138.001) Unidentified shape (basin? flat-based pan?). R fragment. D 0.30 (7.5% pres.). Fabric 3.2. Surface covered by pinkish scum.
132. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A140.002) Basin with offset rim. R fragment. D 0.34 m (ca. 5% pres.). Fabric 2.6. Gritty surface, self-slip.

Local cooking wares

133. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.008) Flat-based pan, complete profile. D (B) 0.24 m (7.5% pres.). Fabric 1.2, interior surface covered with pinkish white scum.
134. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.015) Flat-based pan. R fragment. D 0.26 m (ca. 8% pres.). Fabric 1.1.
135. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A135.008) Flat-based pan, complete profile. D (R) 0.28 m (8% pres.). Fabric 1.3, surface covered by very pale brown scum (10YR 8/3).
136. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.010) Flat-based pan, complete profile pres. D (R) 0.28 m (ca. 6% pres.); D (B) 0.24 (ca. 13% pres.). Fabric 1.2
137. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A150.001) Cooking pot. R and H fragment. D unknown (less than 4% pres.). Fabric 5.1.
138. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A151.002) Cooking pot. R fragment. D 0.16 m (6% pres.). Fabric 5.1.
139. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.004) Cooking pot. R fragment. D 0.18 m (6%). Fabric 6.1.

Aegean Cooking Ware

140. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A151.003) Casserole. R fragment. D 0.26 m (ca. 17% pres.). Fabric 7.1, surface on exterior fired dark brown.
141. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A163.003) Cooking pot. R fragment. D 0.22 m (5% pres.). Fabric 7.1.
142. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A163.002) Frying pan. R fragment. D 0.26 m (7.5% pres.). Fabric 7.1, fired dark brown. External surface sooted.
143. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.002) Frying pan. R fragment. D 0.28 m (8% pres.). Fabric 7.1, fired light brown. External surface sooted.
144. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.001) Frying pan. R fragment. D 0.30 m (ca. 7% pres.). Fabric 7.1, fired orange red. External surface sooted.
145. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A135.003) Frying pan. R fragment. D unknown (less than 4% pres.). Fabric 7.1. External surface fired greyish brown.

Internal Red-Slip Cooking Ware

146. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A151.004) Frying pan. R fragment, mended from two sherds. D 0.32 m (12%). Fabric 7.1, fired red (10R 5/8).
147. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A140.003) Frying pan. B fragment. L max. 0.058 m. Fabric 7.1, fired brown (5YR 7.4).
148. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A160.001) Frying pan. R fragment. D 0.26 m (5%). Fabric 7.1, fired 10R 5/8.
149. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A163.001) Frying pan. R fragment. D 0.26 m (5%). Fabric 7.1, fired light brown. Internal surface covered by thick shiny brown slip.

Lycian cooking ware

150. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A137.002) Cooking pot. R fragment, mended from two sherds. D 0.18 m (10% pres.). Fabric 7.2. Surface fired from grey to weak red (2.5YR 5/2).
151. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A138.003) Cooking pot. R fragment, mended from three sherds. D 0.15 m (23% pres.). Fabric 7.2. External surface fired red (10R 5/6).
152. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A138.004) Cooking pot. R fragment, mended from two sherds. D 0.16 m

(ca. 22% pres.). Fabric 7.2. External surface fired red (10R 5/6).

153. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A135.006) Cooking pot. R fragment. D 0.18 m (6% pres.). Fabric 7.2, external surface fired blueish grey.

154. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A136.005) Cooking pot. R fragment. D 0.15 m (7.5% pres.). Fabric 7.2, surface fired grey.

155. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A151.001) Cooking pot. R fragment, mended from two sherds. D 0.16 m (25%). Fabric 7.2. Surface fired weak red (2.5YR 5/2).

Amphorae

156. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A147.007) Type A2/Dressel 24 *similis*. R fragment. D 0.16 m (ca. 5% pres.). Fabric 1.1.

157. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A157.002) Type A2/Dressel 24 *similis*. R fragment, mended from three sherds. D 0.12 m (ca. 47.5% pres.). Fabric 1.2, external surface covered by very pale brown scum.

158. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A135.009) Dressel 24 *similis*. R fragment. D 0.17 m (ca. 13% pres.). Fabric 4.2. Surface covered by pinkish scum (2.5YR 5/8).

159. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A139.002) Pompeii 5. H fragment. L max. 0.06 m. Fabric 4.6. Self-slip.

160. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A139.003) Cretan MR2/ARC1 b or c. H fragment with neck, mended from two sherds. D neck 0.06 m (internal). Fabric 4.5. Self-slip.

161. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A135.004) Pamphylian? Grace Form 17. R fragment. D 0.09 m (20% pres.). Fabric 2.8. Pimply surface with scum of similar colour.

162. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A140.001) Pamphylian? Grace Form 17. B fragment. L max. 0.075 m. Fabric 2.7. Surface relatively smooth, fired very pale brown (10YR 8/4).

163. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A138.001) Pamphylian? Grace Form 17. B fragment. D 0.035 m (100% pres.). Fabric 2.7. Pimply surface with pale yellow scum (2.5Y 8/3).

164. (Inv. no. Π26-Π27-P27/2014/A139.001) Pamphylian? Grace Form 17. H and neck fragment. D neck ca. 0.10 m (internal). Fabric 2.7. Pimply surface with pink scum (7.5YR 8/3).

DEPOSIT 4: CA. MID-THIRD CENTURY CE (FIGS. 18–9)

Deposit 4 comprises the pottery from four separately investigated groups that correspond to a sandy dark brown fill encountered on the W (exterior) side of Building Δ. This fill was first excavated in 2001, when a trial trench was opened to the W of Building Δ in Sector O29 (OM 7). In 2013 and 2014 investigation of the deposit resumed in the area between Sectors O28/O29 and O27 (OM 9 and OM17), respectively. The fill's upper surface was encountered at +5.81. This is approximately the same level of the lower (resting) surface of the ashlar masonry Wall T360/T362, i.e. the western wall of Building Δ, and at the point, where this extends over a projecting wall of poured concrete construction. The fill lay flush to the wall and continued to a depth of ca. +5.30, covering a water drain made of slate slabs on the projecting lower part of the foundation of Wall T360/T362 (upper surface at +5.76) (OM 14). During examination of the material in the field the four groups yielded several cross-joining sherds, suggesting that they belong together, and this is also confirmed by the study of the stratigraphic records. Deposit 4 provides therefore an important TAQ for several late interventions on the W side of Building Δ. It also provides the latest chronological index for the time, when the slab-built water drain to the W of Wall T360/T362 went out of use.

The pottery includes a limited range of imported fine wares and lamps, some of which, such as a few ES A and ES B1 sherds, are clearly ER residuals. The fragment of an ES B2 *Atlante* Form 60 dish (165) may be in phase with the rest of the material, since production and distribution of this ware is now considered to extend well into the third century CE.⁸² The fragment of a Form IA cup (166) is probably residual; its shape compares well with an early Augustan example from Knossos and other finds from Knidos that have been dated to the last quarter of the first century BCE or the early first century CE.⁸³ Two other Knidian forms do not appear amongst the published types of Imperial date from Knidos by Kögler and must therefore represent late types. The first belongs to a red-slipped flagon with ribbed handle (167), the second is a part-slipped keel-rim cup (168). Amongst the rest of Knidian fine wares, there is also a fragment of KnRW (169), which may belong to a baggy jug or *olpe*.⁸⁴ More conclusive evidence for the date of the deposit is furnished by a rim fragment of late ES C/Çandarlı H4 dish (not catalogued) and two fragments of African Red Slip Ware (ARSW) Form 50A (170–71). Çandarlı H4 dishes occur throughout the third and even into the early fourth century CE.⁸⁵ The beginning of ARSW Form 50A is placed from ca. 230/240 CE and available evidence suggests that it arrived in the Aegean from early on, becoming common by the middle of the century.⁸⁶ Since no other ARSW forms occur in the deposit and the two fragments belong to C2 ware, they are likely to be imports of around that time. The latest lamp find (not catalogued) is an import from the North Peloponnese of the Broneer XXVII type.⁸⁷

A date around the middle of the third century is also suggested by the rest of the table wares, both imported and local. Two types of imported table wares are represented: plain keel-rim cups (172) and carinated cups (with originally two handles) (173). They are both made in a relatively hard fabric with frequent black inclusions, which according to analytical study in the laboratory is not local.⁸⁸ The sources of these table wares remain unknown; however, their formal affinity to local types T2 and T7, respectively, indicates a close-regional provenance. Local table wares, either plain or covered by a partial matt thin colour-coating, also belong to these two types, especially T2 (174–8). Type T2 cups are also attested from Deposits 2 and 3 and, although some may be residual, this form is also attested from third century contexts on other sites.⁸⁹ A deeper form of conical cup with a keel-shaped rim appears for the first time in this deposit (179; Type T5). It is attested only in a plain version but its morphological dependence from Knidian part-slipped keel-rim cups like 168 is evident.

The few plain utility wares from the deposit include bowls or craters (180–1) and a flanged lid (182; Type U14). The majority of cooking vessels belong to Aegean Cooking Ware. In addition to cooking pots with everted rims (183), there are also carinated casseroles with downturned

82 E.g. Sackett 1992, pl. 187: no. 3 (Deposit S1, Severan, now re-dated to early third century CE); Hayes 2008, 38; Bes 2015, 17 n. 126 with further references.

83 Sackett 1992, pl. 130: no. 34 (Deposit A2, Augustan); Kögler 2010, figs 35–6: nos. G.4–G.11 (context of first three quarters of first century CE).

84 For a possible form parallel, see Baldoni 2003, 37 no. 85 ('Forma 1'), which she attributes to local/Carian production.

85 Hayes 1972, 321–2; 1985, 78; Sackett 1992, 158–9.

86 Hayes 1972, 72–3; 2008, 72; Reynolds *et al.* 2011, 17.

87 H fragment, inv. no. O29/A92/2001. The other fragment belongs to a Knidian lamp (Loeschcke VIII type?), probably residual.

88 A. Hein and E. Nodarou pers. comm. The results of these analyses will be published in the volumes currently in preparation: Grigoropoulos forthcoming a, forthcoming b.

89 Sidi Khrebish/Benghazi: Riley 1979, fig. 129: no. 987; Ephesos: Ladstätter 2005, pl. 192: nos. K711–K712 ('Fundkomplex Z/5', dated to the third century CE).

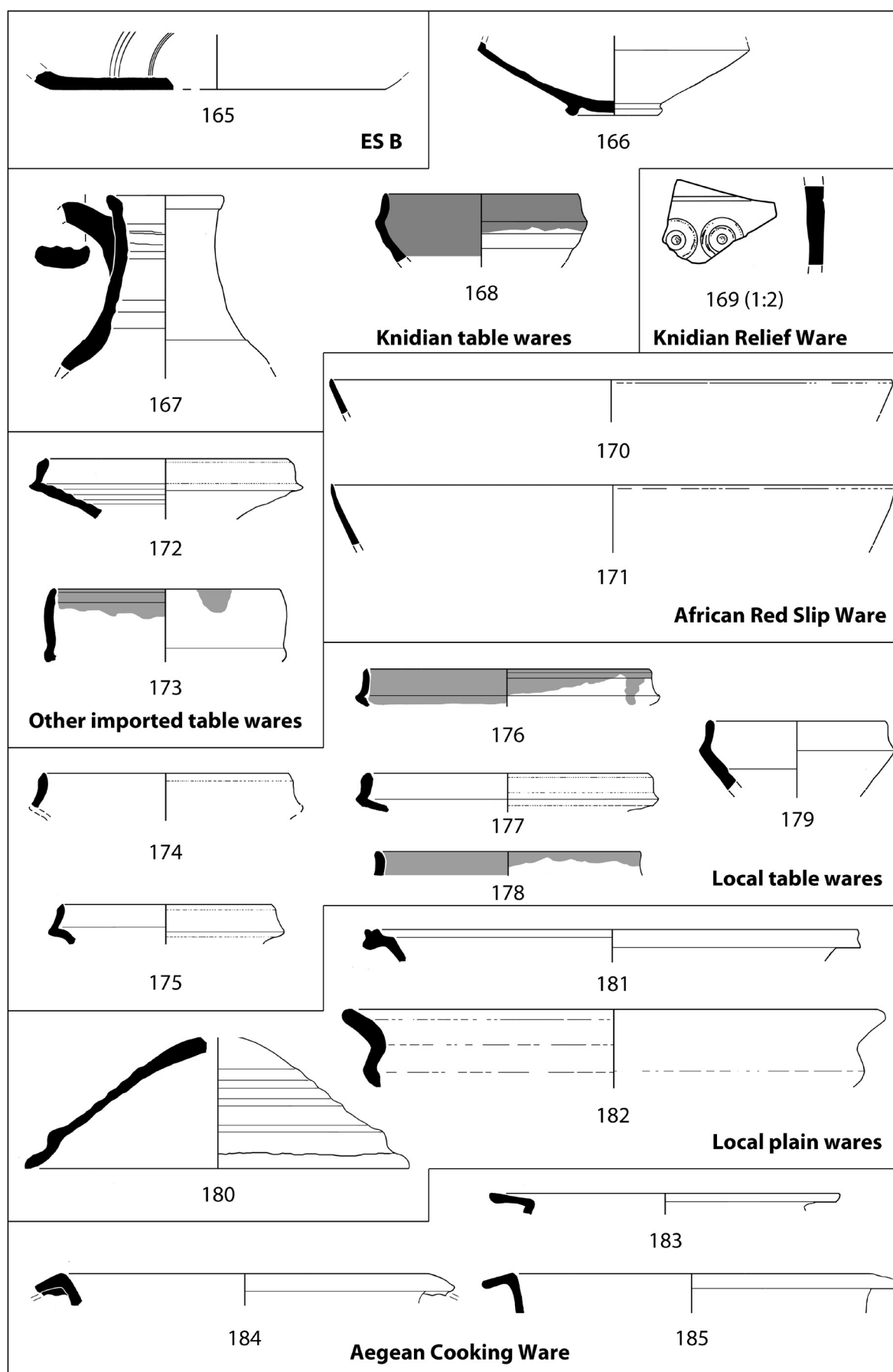

Fig. 18. Deposit 4. Imported table wares (nos. 165-73), local and other table wares (nos. 174-9), plain wares (nos. 180-2) and imported cooking wares (nos. 183-5).

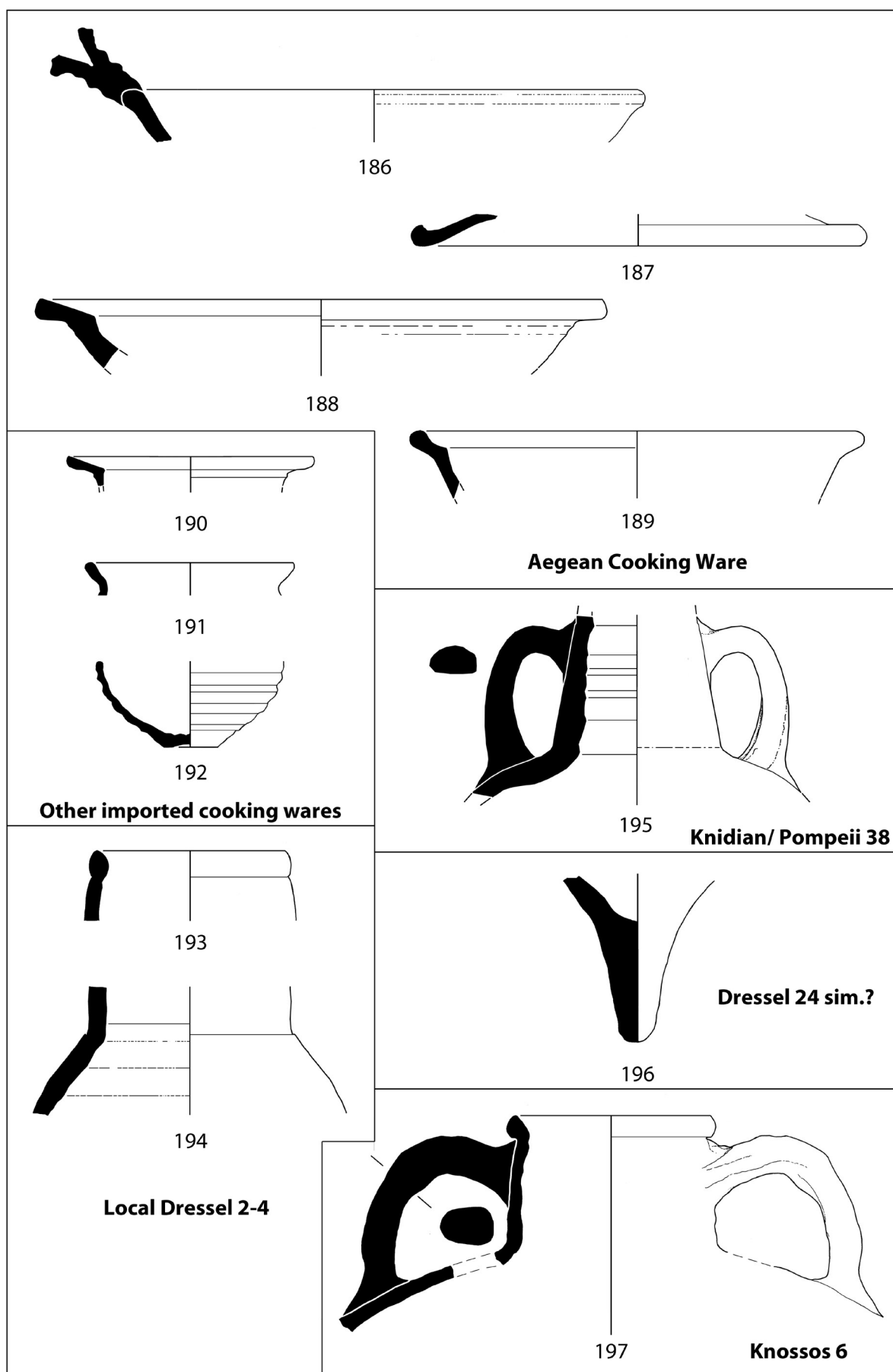

Fig. 19. Deposit 4. Imported cooking wares (nos. 186–92) and amphorae (nos. 193–6).

rim and corrugated bellies (184–5), a type found mostly in deposits of the third century CE or later. The finds also include a frying pan with tubular handle (186) and domed lid (187). The rim fragment of a deep pan (188) belongs to the same type as 146 from Deposit 3 but it has a much wider rim and it lacks an internal slip. 189 is another type attested here for the first time. Several finds belong to small cooking pots in a brown micaceous fabric of unidentified origin (190–2). Such forms in a similar fabric are known from Knidos, where, as argued recently, a local cooking ware production spanning the third century to LR times existed.⁹⁰

The amphora assemblage is small but shows a range of local and imported types of third century CE date. Local amphorae still include fragments of the Dressel 2-4 type (Type A1; 193–4), however, these are comparatively less numerous than in the preceding deposits and several may in fact be residual. Surprisingly, Type A2 amphorae are absent from the assemblage, though this is probably accidental. The majority of amphora finds belong to imports. These comprise an example of the baggy Knidian/Pompeii 38 type which occurs widely in contexts of the third century CE from Aegean sites and elsewhere (195).⁹¹ A pointed base (196) might belong to a Dressel 24 or a related type that generally date between the later first and the third century CE.⁹² As with Deposits 2 and 3, amphorae of the presumed Pamphylian Grace Type 17/18 are also relatively well-represented. One amphora with a bead rim and arched handles resembles strongly the type known as Knossos 6 (197). This is considered to be a type produced on Crete (the area of Knossos?) and it is dated to the "third century or later".⁹³

CATALOGUE

Eastern Sigillata B

165. (Inv. no. O29/2001/A117) Dish, *Atlante* Form 60, B2 ware. B fragment. D 0.20 m (ca. 8% pres.).

Knidian table wares

166. (Inv. no. O29/2001/A91) Cup, Form IA. B fragment. D 0.048 m (100% pres.). Fabric 2.2. Dull light red to deep red (2.5YR 6/6–5/8) slip on exterior.

167. (Inv. no. O27/2014/A116.001) Jug. R fragment, mended from several sherds (+1 more non-joining sherd, from same vessel). D 0.066 m (ca. 60% pres.). Fabric 2.1, matt red slip on exterior (2.5YR 5/8).

168. (Inv. no. O27/2014/A115.001). Flanged cup. R fragment. D 0.11 m (ca. 15% pres.). Fabric 2.3. Partial matt light reddish brown (2.5YR 6/4) slip on exterior.

Knidian Relief Ware

169. (Inv. no. O27/2014/A130.001) Unidentified closed form, body sherd, with relief studs. L max 0.03 m. Fabric 2.2, fired light brown (7.5YR 6/4). Surface covered by dull slip of same colour.

90 Doksanaltı and Tekocak 2014.

91 For late Knidian amphorae, see discussion in Opaît 2014, 441–2.

92 Opaît 2007, fig. 2: no. 4: fig. 5: nos. 23–5.

93 Hayes 1983, 145, fig. 21: no. 28.

African Red Slip Ware

170. (Inv. no. O27/2014/A97.001) Form 50A, C2 ware. D 0.32 m (5% pres.).

171. (Inv. no. O27/2014/A131.001) Form 50A, C2 ware. D 0.32 m (5% pres.).

Unidentified imported table wares

172. (Inv. no. O29/2001/A99) Conical cup. R fragment. D 0.14 m (20% pres.). Fabric 2.5. Creamy pinkish scum on surface (7.5YR 8/3–4).

173. (Inv. no. O29/2001/A85) Carinated cup. R fragment. D 0.10 m (ca. 10% pres.). Fabric 2.5. Very pale brown scum on surface (10YR 8/2–3).

Local table wares

174. (Inv. no. O29/2001/A108) Conical cup. R fragment. D 0.14 m (7.5% pres.). Fabric 1.3. Surface covered by pale yellow scum (2.5Y 8/3).

175. (Inv. no. O29/2001/A86) Conical cup. R fragment. D 0.12 (12.5% pres.). Fabric 1.3. Surface with greenish grey scum (5Y 7/1).

176. (Inv. no. O29/2001/A137) Conical cup. R fragment. D 0.16 m (ca. 10% pres.). Fabric 1.2. Surface fired very pale brown (10YR 8/2), with a partial matt dark reddish brown slip.

177. (Inv. no. O29/2001/A98) Conical cup. R fragment. D 0.16 m (ca. 11% pres.). Fabric 1.2. Surface covered by very pale brown scum (10YR 8/2).

178. (Inv. no. O29/2001/A108) Conical cup. R fragment. D 0.15 (ca. 8% pres.). Fabric 1.1. Surface covered by partial very pale brown scum (10YR 7/4).

179. (Inv. no. O27/2014/A126.002) Keel-rim cup. R fragment. D 0.10 m (7% pres.). Fabric 1.1.

Plain wares

180. (Inv. no. O27/2014/A127.001) Flanged lid, complete profile, mended from three sherds (one cross-join with O29/2001/A115+A108). D (B) 0.22 m (60% pres.). Fabric 1.2. Surface covered by partial very pale brown scum.

181. (Inv. no. O29/2001/A115) Bowl or basin. R fragment. D 0.24 – 0.28 (ca. 5% pres.). Fabric 1.2.

182. (Inv. no. O29/2001/A134) Crater. R fragment. D 0.30 (5% pres.). Fabric 1.3, surface covered by pinkish white scum (7.5 YR 8/3).

Aegean Cooking Ware

183. (Inv. no. O29/2001/A98) Cooking pot, R fragment. D 0.20 m (16% pres.). Fabric 7.1. Surface covered by soot.

184. (Inv. no. O29/2001/A86) Casserole. R fragment. D 0.24 m (ca. 6%). Fabric 7.1. Surface covered by soot.

185. (Inv. no. O29/2001/A115). Casserole. R fragment. D 0.24 m (ca. 5%). Fabric 7.1, fired brown to dark brown (7.5YR 3/4–5/4).

186. (Inv. no. O29/2001/A90) Frying pan. R fragment. D 0.285 m (ca. 7% pres.). Fabric 7.1. External surface sooted.

187. (Inv. no. O29/2001/A108) Lid, R fragment. D 0.26 m (ca. 5% pres.). Fabric 7.1. External surface fired pink (5YR 7/4), with traces of soot.

188. (Inv. no. O27/2014/A114.001) Frying pan. R fragment. D 0.32 m (ca. 6% pres.). Fabric 7.1.
189. (Inv. no. O27/2014/A126.003). Frying pan or baking dish. R fragment, mended from two sherds (1 from OM 17: A147.001). D 0.26 m (10% pres.). Fabric 7.1.

Other unidentified cooking wares

190. (Inv. no. O27/2014/A126.001) Cooking pot. R fragment. D 0.14 m (5% pres.). Fabric 6.1, fired dark greyish brown (2.5YR 4/2).
191. (Inv. no. O29/2001/A127) Small cooking pot. R fragment. D 0.12 m (ca. 7.5% pres.). Fabric 6.1.
192. (Inv. no. O29/2001/A86) Kettle or small cooking pot. B fragment. 0.03 m (100% pres.). Fabric 6.1, fired weak red (2.5YR 5/2). External surface covered by soot.

Amphorae

193. (Inv. no. O29/2001/A115) Type A1/Dressel 2-4. R fragment. D 0.11 m (15% pres.). Fabric 1.2.
194. (Inv. no. O29/2001/A104) Type A1/Dressel 2-4. neck fragment. D 0.12 m. Fabric 1.1.
195. (Inv. no. O27/2014/A117.001) Knidian/Pompeii 38. H fragment with par of neck. D 0.066 m. Fabric 4.2.
196. (Inv. no. O29/2001/A93). Dressel 24 *similis*? B fragment. L max. 0.098 m. Fabric 4.3.
197. (Inv. no. O29/2001/A88) Knossos 6. R fragment with part of H and neck. D 0.12 m (ca. 17.5% pres.). Hard micaceous fabric, fired red (2.5YR 5/6) to light brown (7.5YR 6/4). Surface covered by yellowish brown wash (10YR 7/4).

THE FOUR DEPOSITS AND THE POTTERY SUPPLY OF ROMAN HALASARNA

As stated in the introduction, the significant quantities of ceramic material recovered from the four deposits provide scope for investigating patterns in the pottery supply and the trade networks of Halasarna in the period from ca. the late first/early second century CE to ca. the mid-third century CE. With this aim in mind, the pottery in each deposit was quantified by using a standard procedure of RBHS counts and a calculation of their percentages with regard to the entire assemblage. Although sherd counts are conditioned by the nature of deposits and differential breakage rate of pottery,⁹⁴ this measure remains the most widely used and therefore it ensures a certain level of comparability between deposits of a similar nature and chronology. As an additional measure to tackle taphonomic bias, an estimate of the minimum number of vessels (MNV) by ware and/or fabric in each deposit after mending is also provided. Although there are different ways to arrive at this estimate,⁹⁵ it was decided to focus on the sum of rims and bases, while handles were added as a supplementary measure only when they constituted the only surviving fragment type of an identifiable ware or fabric represented among the assemblage.⁹⁶ This decision was dictated by the nature and composition of the deposits, which frequently included solely handles of diagnostic wares or types, especially amphorae, whose exclusion from the quantification would be distorting. The complete data are presented in tabulated form in the Appendix and they form the basis for the following discussion.

94 Orton 1989; Orton and Tyers 1990, 84–5.

95 Orton and Tyers 1990, 83; Raux 1998. For amphorae, see specifically Laubenheimer 1998; 2018.

96 For a similar approach, see Lemaître 1995, 200.

On a first level, some conclusions can be drawn from examining each individual functional category in the four deposits in terms of the relative frequency between local products, imports and unidentified wares (Fig. 20). With regard to table wares (Fig. 20: A), the earliest deposit shows a rather balanced ratio between local and imported material, the former being however slightly more numerous compared to the latter. In Deposit 2, the ratio is reversed, with local table wares experiencing a significant drop with respect to imported material. This picture is reversed once more in Deposit 3, where the percentage of local table wares is higher than imports. Although local products continue to predominate in Deposit 4, they appear reduced compared to Deposit 3. In the case of plain utility wares (Fig. 20: B), the vast majority of the assemblage is made up by local products in all four deposits in question. Plain ware supply was therefore more or less constant over the entire period covered by the deposits, with local products forming the largest group. The cooking wares reveal a different pattern (Fig. 20: C). Imports are predominant in all four deposits, while local products take up consistently only a very small part of the assemblage. Finally, a more complex picture is presented by the amphorae. Local products are the dominant component in Deposit 1, whereas they drop in Deposit 2 and rise again to a significant level in Deposit 3. In Deposit 4, they drop sharply once again (Fig. 20: D).

These patterns exhibit several points worthy of comment. The differences observed in the relative percentages of local table wares and, especially, amphorae between Deposit 1 and Deposit 2, for example, indicate a drastic shift in the availability of local wares in the later second century CE. Not least, the range of imported amphora types in Deposit 2, most of which are associated with the transport of wine and occur for the first time, suggests that local supply became more dependent upon wine imports than previously. It would be tempting to explain this pattern in terms of the decline of local wine production and associate it with disruptions in local agriculture caused by the Antonine earthquake. However, even if the rural economy of Halasarna (and by implication local amphora production) suffered as a result of this event, it is clear that in the following period local workshops continued to produce all kinds of pottery (including amphorae of the Type A1/Dressel 2-4) as before. By the first half of the third century CE at the latest, even a new type of amphora (Type A2/Dressel 24 *similis*), perhaps for other agricultural products (olive oil?), began to be produced. Only by the mid-third century CE, when a sharp drop of Type A1 amphorae occurs in Deposit 4, is it safe to assume that their production had ceased, a conclusion also borne by the evidence from other late contexts in the sanctuary.

On another level, the imported material demonstrates Halasarna's orientation towards regional suppliers. This is most evident in the case of the fine wares (Fig. 21). Knidian products take up the lion's share in Deposit 1 and, despite their gradual decrease from ca. the later second century CE onwards, they still represent the single largest imported fine ware.⁹⁷ The large number of Knidian imports is unsurprising, since Knidos was home to a vibrant fine ware industry in imperial times and lay only a few miles from Halasarna on the opposite coast. It is noteworthy that the majority of Knidian imports are cups, bowls, mugs and/or jugs. They represent drinking equipment that presumably was in use during ritual feasting at the sanctuary. Interestingly, the high percentage of Knidian fine wares is in sharp contrast to the small number of finds belonging to Knidian Relief Ware (KnRW). This scarcity has also been noted from the rest of the site.⁹⁸ Products of the major eastern sigillata industries of the time, such as ES B (from the region around Tralleis) and ES C/Çandarlı (from the Pergamon region) ware are far less

97 On Knidian fine wares in Halasarna, see Grigoropoulos and Marzec 2021.

98 Grigoropoulos and Marzec 2021.

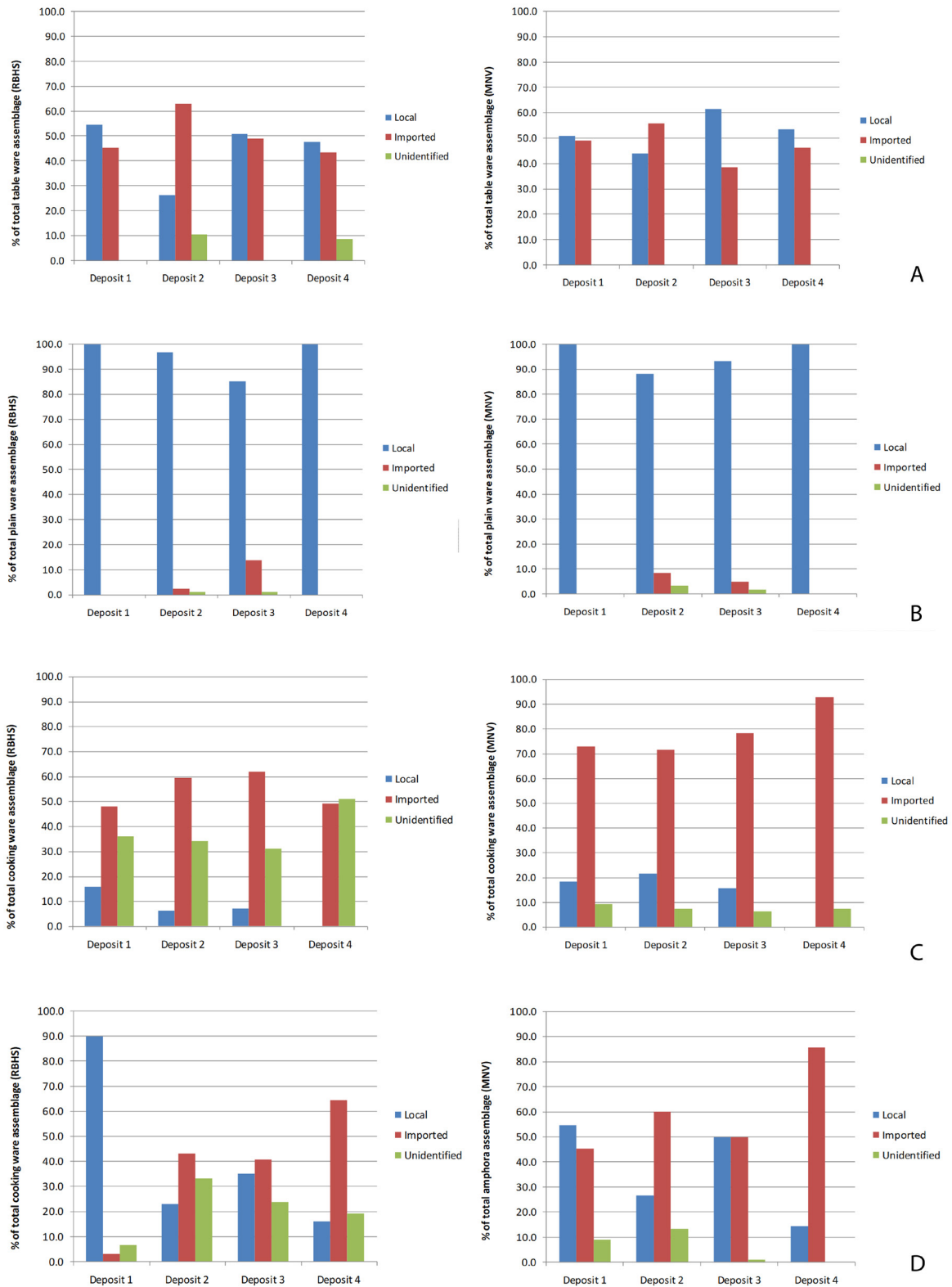

Fig. 20. Quantities of local, imported and unidentified wares in Deposits 1–4, expressed as percentages, based on RBHS count (left) and MNV estimate (right). A: table wares, B: plain utility wares, C: cooking wares, D: amphorae.

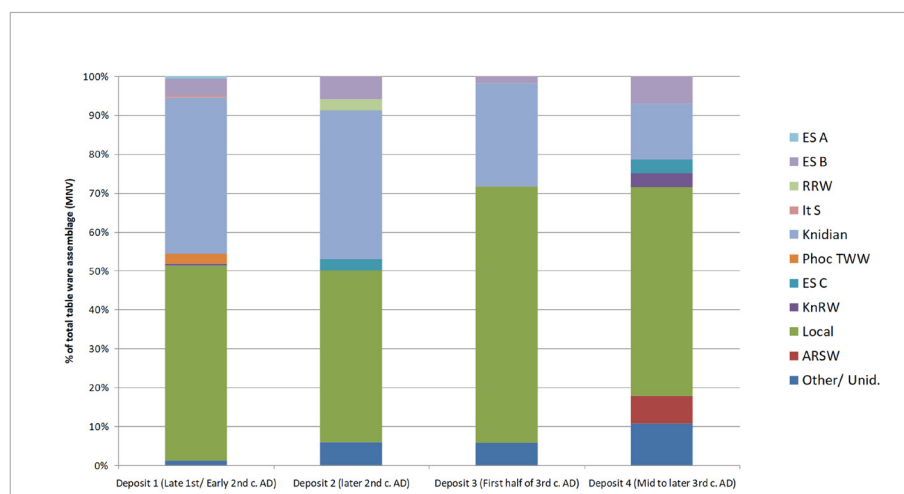

Fig. 21. Relative distribution of table ware percentages in the four deposits based on MNV estimates.

common, as is also the case with thin-walled products from other sources (e.g. PhocTWW from Phokaia). ItS and other western imports (e.g. Italian TWW) appear only as residual in the deposits examined but their extremely small numbers suggest that they were rare. Similarly, ARSW is attested in Deposit 4 only by a couple of fragments.⁹⁹

The coarse ware imports are also mostly of regional origin. As already stated above, the vast majority of cooking wares in all periods were imported. Aegean Cooking Ware is omnipresent in all deposits and outnumbers other fabrics by far (Fig. 22). The ware had a near-monopoly in the Aegean during the second and third century CE and was even exported to more distant markets.¹⁰⁰ Even if Phokaia was not the only production site, the ware's dominant position together with the wide range of shapes and types attested, suggests that Halasarna was within its core catchment area. Imports from other sources are rare: a few finds may come from Crete and possibly Knidos, while cooking wares from Lycia made a considerable impact only by the early third century CE. The presence of these imports indicates that by that time trade connections existed with these regions and local supply had become more diversified. A similar conclusion may be drawn from the amphorae (see below) and imported plain utility wares in Deposits 2 and 3. Their sources remain unknown and they are difficult to establish without the help of archaeometry. On the basis of fabric comparisons with imported amphorae, some finds may be of Pamphylian origin. Products in black sand fabrics and the so-called red pellet fabric, also used for plain table wares, may come from close-regional sources. Their small overall numbers point to a rather erratic pattern of supply, presumably in the context of trade in other commodities, including pottery of other types, imported to Halasarna.

Amphora imports point to some interesting shifts (Fig. 23). In Deposit 1 close-regional 'Aegean' amphorae such as Rhodian, Knidian/Pompeii 38 and other Dressel 2-4 of unidentified origin are the commonest imported types. In contrast, amphora imports in Deposit 2 consist of types coming mainly from more distant regions, especially Cilicia and Pamphylia. Cilician imports (including types of Cilician and/or Cypriot origin, like Agora G199) comprise no less than 20% of the total amphorae in Deposit 2. Shipwrecks confirm that already by the first half of the second century CE the waters off Knidos were frequented by vessels loaded with

99 For the distribution of Roman sigillata wares in the region, see Lund 1996b; Bes 2015.

100 Istenič and Schneider 2000.

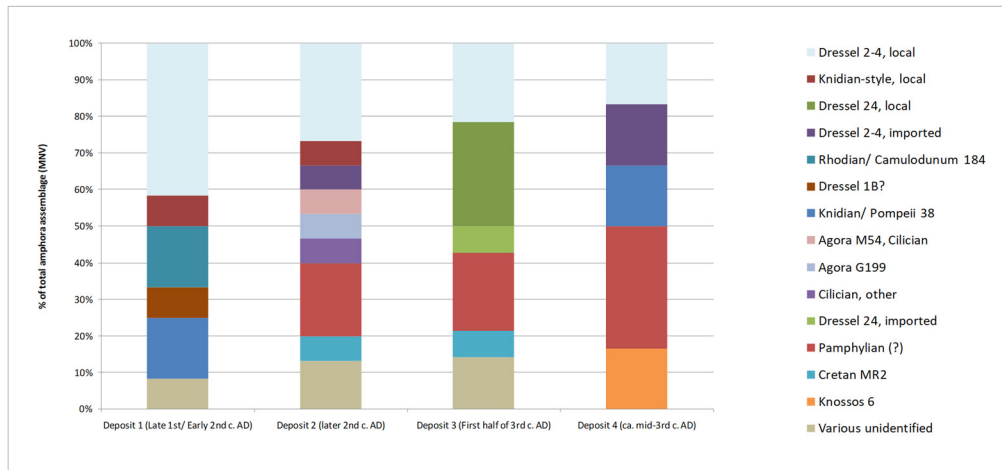

Fig. 22. Relative distribution of amphora percentages in the four deposits based on MNV estimates.

amphorae from Cilicia.¹⁰¹ The increased trade from eastern Asia Minor towards western markets may also explain the frequency of amphorae of possible Pamphylian origin in the deposits dated from the later second century CE to ca. the mid-third century CE. This type is the commonest amphora import and its occurrence appears to be consistently high throughout the period in question. In Deposits 2 and 3 Pamphylian amphorae make up 20% and 21.4% respectively, while in Deposit 4 they rise up to 33.3% of the entire amphora assemblage (Fig. 21: C, right). Available evidence from other contexts in the sanctuary confirms this picture.¹⁰² In contrast, Cretan amphorae are attested in Deposits 2, 3 and 4 by single finds only, a fact that points to a rather limited supply. Amphorae of other types, such as the Dressel 24 *similis*, and/or other regions are less frequent. This is the case even with Knidian/Pompeii 38, which are nevertheless still present at Halasarna well into the later third century CE.

CONCLUSION

Spanning ca. one and a half centuries, the four deposits examined above provide a cross-section of local and imported pottery at the sanctuary of Apollo immediately before and after the Antonine earthquake. What conclusions can be drawn from this comparison? A first remark is that throughout the period in question the sanctuary relied mostly on local production. The frequency of local wares in all the deposits examined suggests that workshops in the area of Halasarna functioned without interruption over this entire period, producing a wide range of ceramics. In the time immediately following the earthquake, the local form repertoire shows new types, which nevertheless can be clearly linked to pre-existing ones. A second observation concerns the direction of imports. Throughout the period in question imports came mostly from the western coast of Asia Minor, with Knidos and Phokaia being major and constant suppliers of table wares and cooking wares, respectively. Local supply in amphora-borne commodities, especially in the pre-earthquake period, was also complemented by imports from nearby Aegean and Asia Minor sources.¹⁰³ A shift in this pattern is indicated by the post-earthquake deposits, which are characterized by an increase in imports from Cilicia, Pamphylia and Lycia.

¹⁰¹ Opaiț *et al.* 2018.

¹⁰² Grigoropoulos 2020, 183.

¹⁰³ Kokkorou-Alevras *et al.* 2016, 182; Grigoropoulos 2020, 183.

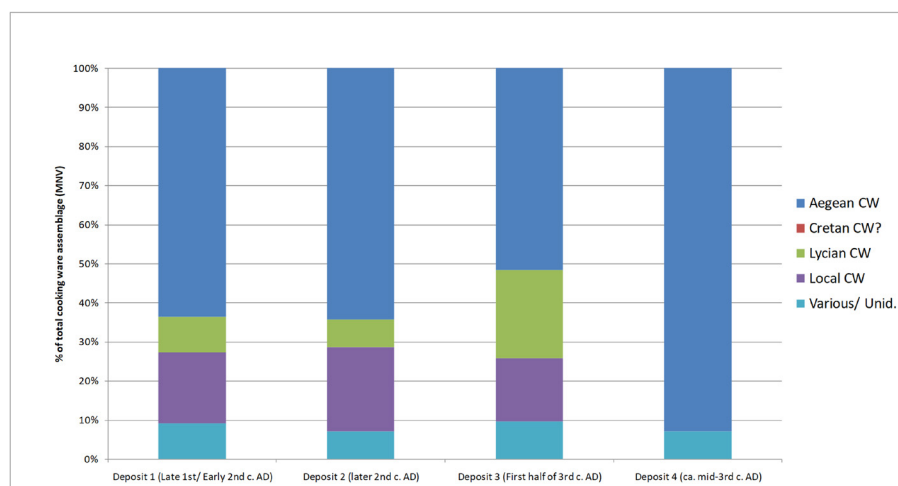

Fig. 23. Relative distribution of cooking ware percentages in the four deposits based on MNV estimates.

This concerns amphora-borne products and to a lesser extent other coarse and cooking wares, suggesting perhaps that in the course of the second and third centuries CE Kos increasingly functioned as a transshipment hub for exports from eastern Mediterranean sources, especially southern Asia Minor, to both regional (Aegean) and more distant (western) markets. This is suggested by the evidence from sites like Brindisi in southern Italy, where many of the imported types attested in the deposits discussed above, in addition to types where Kos was one of the centres of production (Dressel 2-4, Dressel 24), are found in third century CE deposits.¹⁰⁴ The significant number of amphorae of Pamphylian (?) origin in the post-earthquake deposits from Halasarna is also intriguing in this respect, since such amphorae are mostly documented from eastern rather than western sites.

Importantly, at the same time, the evidence suggests that the Antonine earthquake did not mark the end of local amphora production. This point is crucial because it has been proposed that Koan (Dressel 2-4) amphorae ceased to be produced in the second half of the second century CE.¹⁰⁵ This was certainly not the case with Dressel 2-4 amphorae, which, judging from the deposits investigated above, occur well into the third century CE. Even if residuality may explain this in part, it should be noted that Dressel 2-4 amphorae were still being produced in Italy in the early third century CE,¹⁰⁶ suggesting that the chronology of this amphora class as a whole requires revision. Continued production of Dressel 2-4, together with the emergence of a new local amphora type resembling Knossos 18/Dressel 24 *similis* by the early third century CE, shows that the area of Halasarna was still in a position to generate an agricultural surplus of some scale. Seen against the pottery evidence, it appears that, while shifts occurred and new supply networks emerged, the Antonine earthquake did not lead to major disruptions in local economy in the long term. This picture remains to be corroborated with the help of further data and tested against the evidence from the rest of the island of Kos in the future. These conclusions, however, could have wider implications. A decline in rural settlement by the third century CE is common across the eastern Mediterranean, with various explanations

¹⁰⁴ Auriemma and Quiri 2004, especially 48–9.

¹⁰⁵ Empereur and Hesnard 1987, 22–3; Panella 1986, 617 notes the presence of ‘Pompeii 6’ amphorae in Antonine contexts at Ostia in small numbers. At Lyon and other sites in Gaul Koan (and other Aegean Dressel 2-4) amphorae occur as late as the third century CE but by that time they are considered residual; see Lemaître 1995, 196 with n. 15; 2002, 220–1 with n. 24.

¹⁰⁶ For a discussion of late Italian Dressel 2-4, see Freed 1989.

offered, despite the fact that many survey projects still lack a well-developed understanding of local ceramics, especially coarse wares, and their chronology.¹⁰⁷ As demonstrated by the evidence discussed above, advances and refinements in existing knowledge can be of obvious significance for putting the presumed effects of catastrophic events and processes into perspective.

107 The point is forcefully made by Lund 1996a, 201; for a discussion of the third century crisis based on survey data, see Lund 1996a and 2018 (focusing on Cyprus) and Pettegrew 2006 (focusing on the Corinthia); for Greece and Asia Minor, see also Poblome 2006.

APPENDIX: QUANTIFIED DATA BY DEPOSIT

DEPOSIT 1		COUNTS						
CLASS	WARE/FABRIC	R	B	H	S	RBHS	% RBHS	MNVs
FINE	HL colour-coated		1			1	0.1	1
FINE	HL black-glazed	1		1	6	8	0.5	1
FINE	Eastern Sigillata A	1				1	0.1	1
FINE	Eastern Sigillata B	5	2		6	13	0.8	7
FINE	Ephesian grey ware	1				1	0.1	1
FINE	Italian Sigillata	1				1	0.1	1
FINE	Unidentified RS		1		1	2	0.1	1
FINE	"Red Rouletted Ware"				2	2	0.1	0
FINE	Knidian table ware	32	14	33	183	262	16.8	66
FINE	Plain table ware, local	67	15		265	347	22.2	82
FINE	Knidian Relief Ware				1	1	0.1	1
FINE	PhocTWW	4			1	5	0.3	4
PLAIN	Plain utility, local	33	31	13	430	507	32.5	64
AMPH	Dressel 2-4, local	4	1	6	203	214	13.7	5
AMPH	Cnidian-style, local			1		1	0.1	1
AMPH	Rhodian			2		2	0.1	2
AMPH	Dressel 1B?	1				1	0.1	1
AMPH	Knidian/Pompeii 38			2	2	4	0.3	2
AMPH	Various unidentified		1		15	16	1.0	1
COOKING	Aegean CW	6	1	5	56	68	4.4	7
COOKING	Cretan CW?				7	7	0.4	0
COOKING	Lycian CW	1				1	0.1	1
COOKING	CW, other	1		1	61	63	4.0	1
COOKING	Micaceous CW, local	2			23	25	1.6	2
LAMP	Knidian, Hellenistic	1				1	0.1	1
LAMP	Knidian, Loeschcke VIII		2	1	4	7	0.4	2
LAMP	Knidian, large variant				1	1	0.1	0
LAMP	ROW				1	1	0.1	0
TOTAL		159	69	65	1268	1562	100.0	256

DEPOSIT 2		COUNTS						
CLASS	WARE/FABRIC	R	B	H	S	RBHS	% RBHS	MNVs
FINE	LHL black-glazed	1			2	3	0.5	1
FINE	Eastern Sigillata B		2			2	0.3	2
FINE	Eastern Sigillata C	1			2	3	0.5	1
FINE	Eastern Sigillata D?	1				1	0.2	1
FINE	Unidentified RS			1	1	2	0.3	1
FINE	"Red Rouletted Ware"	1				1	0.2	1
FINE	Knidian table ware	4	9	13	21	47	7.7	13
FINE	Plain table ware, local	5	9		9	23	3.8	14
FINE	Plain table ware, Fabric 2.6				6	6	1.0	0
FINE	Plain table ware, Fabric 3.2				10	10	1.6	0
FINE	Part-coated table ware, local	1		1		2	0.3	1

PLAIN	Plain utility, local	29	23	13	135	200	32.8	52
PLAIN	Plain utility, Fabric 3.2	1	1			2	0.3	2
PLAIN	Plain utility, Fabrics 2.5-6	1	1			2	0.3	2
PLAIN	Pamphylian?	2	1			3	0.5	3
AMPH	Dressel 2-4, local	4		14	40	58	9.5	4
AMPH	Cilician, unidentified			1		1	0.2	1
AMPH	Cnidian-style, local			1		1	0.2	1
AMPH	Cretan MR2			1		1	0.2	1
AMPH	Agora M54, Cilician	1				1	0.2	1
AMPH	Agora G199	1				1	0.2	1
AMPH	Pamphylian? Form 16/17	3		3	41	47	7.7	3
AMPH	Dressel 2-4, imported			1	1	2	0.3	1
AMPH	Knidian/Pompeii 38				2	2	0.3	0
AMPH	Various unidentified		1		84	85	13.9	1
AMPH	Other, imported		1		54	55	9.2	1
COOKING	Aegean CW	8			9	17	2.8	8
COOKING	Internal Red Slip CW		1		1	2	0.3	1
COOKING	Micaceous CW, local	2	1			3	0.5	3
COOKING	Lycian CW/ "ferromagnesien"	1			8	9	1.5	1
COOKING	CW, other	1			15	16	2.6	1
LAMP	Knidian, large-sized				1	1	0.2	1
LAMP	Knidian, Loeschke VIII				1	1	0.2	1
TOTAL		68	50	49	443	610	100.0	125

DEPOSIT 3		COUNTS						
CLASS	WARE/FABRIC	R	B	H	S	RBHS	% RBHS	MNVs
FINE	Late Hellenistic black-glazed				1	1	0.1	0
FINE	Eastern Sigillata A				1	1	0.1	0
FINE	Eastern Sigillata B		1		1	2	0.2	1
FINE	Knidian table wares	4	10	10	25	49	6.1	14
FINE	Knidian TWW		1			1	0.1	1
FINE	Plain table ware, local	10	12	1	18	41	5.1	22
FINE	Plain table ware, imported	2			1	3	0.4	2
FINE	Part-coated table ware, local		13		1	14	1.7	13
PLAIN	Plain utility, local	22	33	32	216	303	37.6	55
PLAIN	Plain utility, Fabric 2.5	1				1	0.1	1
PLAIN	Plain utility, Fabric 3.2		1	2	1	4	0.5	1
PLAIN	Plain utility, other	1		3	43	47	5.8	1
PLAIN	Pamphylian?		1			1	0.1	1
PLAIN	Part-coated, local	1				1	0.1	1
AMPH	Dressel 2-4, local			6	73	79	9.8	3
AMPH	Dressel 24, local	4				4	0.5	4
AMPH	Dressel 24, imported	1				1	0.1	1
AMPH	Pamphylian? Form 17	1	2	1	20	24	3.0	3

AMPH	Cretan MR2			1		1	0.1	1
AMPH	Pompeii 5			1		1	0.1	1
AMPH	Other, imported	..	1	2	66	69	8.6	1
AMPH	Various unidentified				56	56	7.0	0
COOKING	Aegean CW	13	3	1	8	25	3.1	16
COOKING	Internal Red Slip CW		1			1	0.1	1
COOKING	Micaceous CW, local	5		2		7	0.9	5
COOKING	Knidian?	1				1	0.1	1
COOKING	Lycian CW/"ferromagnesien"	7		1	27	35	4.3	7
COOKING	CW, other	2		1	28	31	3.9	2
LAMP	Knidian, Loeschcke VIII				1	1	0.1	1
TOTAL		75	79	64	587	805	100.0	160

DEPOSIT 4		COUNTS						
CLASS	WARE/FABRIC	R	B	H	S	RBHS	% RBHS	MNVs
FINE	Late Hellenistic black-glazed		1		3	4	0.9	1
FINE	Eastern Sigillata A		1			1	0.2	1
FINE	Eastern Sigillata B	1	3		3	7	1.7	4
FINE	Eastern Sigillata C/Çandarlı	1				1	0.2	1
FINE	Knidian table wares, ER-MR	6	2	3	12	23	5.4	8
FINE	African Red Slip Ware C2	2				2	0.5	2
FINE	Knidian Relief Ware				1	1	0.2	1
FINE	Other red-slipped, unidentified				4	4	0.9	0
FINE	Italian Thin-Walled Ware, ER		1			1	0.2	1
FINE	Other thin-walled ware			1		1	0.2	1
FINE	Plain table ware, local	10	1		7	18	4.2	11
FINE	Part-coated table ware, local	4				4	0.9	4
FINE	Plain table ware, imported	1				1	0.2	1
FINE	Part-coated table ware, import	1			1	2	0.5	1
PLAIN	Plain utility, local	13	1	4	97	115	27.1	14
AMPH	Dressel 2-4, local	1		1	28	31	7.3	1
AMPH	Dressel 2-4, imported				1	1	0.2	0
AMPH	Dressel 24?		1			1	0.2	1
AMPH	Pamphylian? Form 17	1		1	6	7	1.7	1
AMPH	Knossos 6	1				1	0.2	2
AMPH	Knidian/Pompeii 38			1		1	0.2	1
AMPH	Various imported				108	108	25.5	0
AMPH	Various unidentified				36	36	8.5	0
COOKING	Aegean CW	12	1		12	25	5.9	13
COOKING	CW, other	1		1	24	26	6.1	1
LAMP	Knidian			1		1	0.2	1
LAMP	Corinthian, Broneer XXVII			1		1	0.2	1
TOTAL		55	12	14	343	424	100.0	73

BIBLIOGRAPHY

- Arqué, M.-C., S. Lemaître, and Y. Waksman. 2012. "Les céramiques de cuisson en Lycie romaine: essai de définition des faciès morphologiques et d'approvisionnement en Méditerranée orientale." In *Les céramiques communes dans leur contexte régional: faciès de consommation et mode d'approvisionnement. Actes de la table ronde organisée à Lyon les 2 et 3 février 2009 à la Maison de l'Orient et de la Méditerranée*, edited by C. Batigne Vallet, 141–53. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée – Jean Pouilloux.
- Auriemma, R., and E. Quiri. 2004. "Importazioni di anfore orientali nell'Adriatico tra primo e medio impero." In *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26–29, 2002*, edited by J. Eiring, and J. Lund, 43–55. Athens: Danish Institute at Athens.
- Auriemma, R., V. Degrassi, and E. Quiri. 2015. "Eastern Amphora Imports in the Adriatic Sea: Evidence from Terrestrial and Underwater Contexts of the Roman Imperial Age." In *Per Terram, Per Mare: Sea-borne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean*, edited by S. Demesticha, 139–60. Uppsala: Paul Åströms Förlag.
- Autret, C., and A. Marangou. 2011. "L'importation des amphores ciliciennes à Chypre à l'époque impériale." In *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 29 Απριλίου – 3 Μαΐου 2008*, edited by A. Dimitriou, 357–66. Nicosia: Etaireia Kypriakon Spoudon.
- Autret, C. 2012. "Cyprus and Cilicia: Amphora Production, Trade and Relations in the Early Roman Era." In *Cyprus, An Island Culture: Society and Social Relations from the Bronze Age to the Venetian Period*, edited by A. Georgiou, 251–67. Oxford: Oxbow.
- Bailey, D.M. 1988. *A Catalogue of the Lamps in the British Museum III. Roman Provincial Lamps*. London: British Museum Publications.
- Baldoni, D. 2003. *Vasi a matrice di età imperiale a Iasos*. Missione archeologica italiana di Iasos III. Rome: Giorgio Brettschneider.
- Berg-Briese, M. 2005. "Halicarnassian Wine-Production? The Evidence from two households." In *Trade Relations in the Eastern Mediterranean from the Late Hellenistic Period to Late Antiquity: The Ceramic Evidence. Acts from a Ph.D.-Seminar for Young Scholars, Sandbjerg Manorhouse, 12-15 February 1998*, edited by M.B. Briese, and L.E. Vaag, 184–201. Halicarnassian Studies III. Aarhus: Aarhus University Press.
- Bes, P. 2015. *Once Upon A Time in the East: The Chronological and Geographical Distribution of Terra Sigillata and Red Slip Ware in the Roman East*. Oxford: Archaeopress.
- Bezaczký, T. 2013. *The Amphorae of Roman Ephesus*. Forschungen in Ephesos XV/1. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Χατζηβασιλείου, Β. 1990. *Ιστορία της νήσου Κω. Αρχαία – Μεσαιωνική – Νεώτερη*. Κος: Municipality of Kos.
- Chlepa, E.A. 1999. "The Architecture of the Roman Odeion at Kos." *BSA* 94:415–35.
- Daszkiewicz, M., H. Meyza, and G. Schneider. 1996. "Nea Paphos: Preliminary Study of Amphorae of the Mau XXVII/XXVIII Type." *Polish Archaeology in the Mediterranean* 8:132–38.
- Dimakis, N. 2017. "Λύχνοι από το ιερό του Απόλλωνα στην αρχαία Αλάσαρνα της Κω. Μια πρώτη παρουσίαση." In *Το αρχαιολογικό έργο στα νησιά του Αιγαίου. Διεθνές επιστημονικό συνέδριο*, edited by P. Triandafyllidis, 327–34. Mytilene: Ministry of Culture and Sports.
- Doksanaltı, E.M. 2000. "Die Keramikfunde aus den Arealen Z1 und Y1 der Dionysos-Stoa in Knidos." *RCRFacta* 36:75–82.
- Doksanaltı, E.M., and M. Tekocak. 2014. "Cooking pots: Production in Knidos in the Light of Recent Excavations." In *LRCW 4: Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry. The Mediterranean: A Market without Frontiers*, edited by N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou, and V. Kilikoglou, 281–86. Oxford: Archaeopress.
- Empereur, J.-Y., and A. Hesnard. 1987. "Les amphores hellénistiques." In *Céramiques hellénistiques et romaines*, vol. 2, edited by J.-P. Morel, and P. Lévêque, 9–71. Besançon: Centre de Recherches d'Histoire Ancienne.
- Empereur, J.-Y., and M. Picon. 1989. "Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranée orientale." In *Amphores romaines et histoire économique, dix ans de recherche: actes du colloque de Sienne (22–24 mai 1986)*, 223–48. Rome: École Française de Rome.
- Ettlinger, E., B. Hedinger, B. Hoffmann, P.M. Kenrick, G. Pucci, K. Roth-Rubi, G. Schneider, S. von Schnurbein, C.M. Wells, and S. Zabełlicky-Scheffenegger. 1990. *Conspectus Formarum*

- Terrae Sigillatae Italico Modo Confectae*. Bonn: Habelt.
- Freed, J. 1989. "Late Stamped Dressel 2/4 Amphoras from a Deposit Dated post 200 AD at Villa Site 10 on the Via Gabina." In *Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherche. Actes du colloque de Sienne (22 – 24 mai 1986)*, 616–17. Publications de l'École française de Rome 114. Rome: École Française de Rome.
- Georgopoulou, V., A. Hein, and D. Grigoropoulos. 2018. "Minding and Filling the Gaps: Exploring the Production, Technology and Trade of Koan Amphorae in the Hellenistic and Roman Periods." In *Amphoras in Need of Archaeology and Archaeometry. Archaeological and Archaeometric Studies on Local and Imported Amphoras in Western Asia Minor*, edited by C. Börker, S. Japp, A. Keweloh-Kaletta, and N. Neuenfeld, 41–52. Skylis 18. Bubenreuth: DEGUWA.
- Grace, V. 1973. "Imports from Pamphylia." In *Études déliennes publiées à l'occasion du centième anniversaire du début des fouilles de l'École Française d'Athènes à Délos*, 183–208. BCH Suppl. 1. Paris: De Boccard.
- Grigoropoulos, D. "Ρωμαϊκή κεραμική από το ιερό του Απόλλωνα στην Αλάσαρνα: μια προκαταρκτική σύνοψη των δεδομένων." In *Η αρχαία Αλάσαρνα της Κω. Όψεις της ιστορικής διαδρομής ενός αρχαίου δήμου από την προϊστορική έως και την πρώιμη βυζαντινή περίοδο*, edited by G. Kokkorou-Alevra, S. Kalopisi-Verti, and M. Panagiotidou, 167–87. Athens: Kardamitsa.
- _____. Forthcoming b. *Halasarna IX,1: Pottery of Roman Imperial Date. Chronology, Fine Ware Imports and Other Table Wares*. Athens: University of Athens Press.
- _____. Forthcoming a. *Halasarna IX,2: Pottery of Roman Imperial Date: The Coarse Wares*. Athens: University of Athens Press.
- Grigoropoulos, D., and E. Marzec. 2021. "The Impact of Knidian Fine Wares on the Local Market and Pottery Production of Halasarna on Kos during the Hellenistic and Roman Periods." In *Karia and the Dodecanese. Cultural Interrelations in the South-Eastern Aegean, ca. 500 BC–AD 500*, edited by P. Pedersen, B. Poulsen, and J. Lund. Oxford: Oxbow.
- Guidoboni, E. 1994. *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century*. Rome: Istituto Nazionale di Geofisica.
- Hayes, J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. Rome: British School at Rome.
- _____. 1983. "The Villa Dionysos Excavations, Knossos. The Pottery." *BSA* 78:97–169.
- _____. 1985. "Sigillate orientali." In *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale. Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fina romana nel bacino mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero)*, edited by A. Carandini. 1–96. Rome: Istituto della Enciclopedia Italiana.
- _____. 2008. *The Athenian Agora XXXII: Roman Pottery, Fine-Ware Imports*. Princeton NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Hein, A., V. Georgopoulou, E. Nodarou, and V. Kilikoglou. 2008. "Koan Amphorae from Halasarna: Investigations in a Hellenistic Amphora Production Centre." *JAS* 35:1049–61.
- Hein, A., V. Kilikoglou, and E. Nodarou. "Appendix: Chemical and Petrographic Examination of Roman Ceramics." In Grigoropoulos forthcoming b.
- Heres, G. 1968. "Die Werkstatt des Lampentöpfers Romanesis." *FuB* 10:185–211.
- Hesnard, A. 1986. "A propos des amphores de Rhodos et de Cos." In *Recherches sur les amphores grecques*, edited by J.-Y. Empereur, and Y. Garlan, 69–78. BCH Suppl. XIII. Paris: De Boccard.
- Istencič, J., and G. Schneider. 2000. "Aegean Cooking Ware in the Eastern Adriatic." *RCRFacta* 36:341–8.
- Kenrick, P.M. 1985. *Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice): 3.1. The Fine Pottery*. Tripoli: Department of Antiquities.
- Kögler, P. 2000. "Frühkaiserzeitliche Keramik aus Knidos. Die Füllung einer Zisterne in der sog. 'Blocked Stoa'." *RCRFacta* 36:69–74.
- _____. 2010. *Feinkeramik aus Knidos. Vom mittleren Hellenismus bis in die mittlere Kaiserzeit (ca. 200 v. Chr. bis 150 n. Chr.)*. Wiesbaden: Reichert.
- Kögler, P., and U. Mandel 2004. "Italische Einflüsse in der knidischen Keramik der frühen Kaiserzeit." In *Early Italian Sigillata. The Chronological Framework and Trade Patterns. Proceedings of the First International ROCT-Congress, Leuven, May 7 and 8, 1999*, edited by J. Poblome, P. Talloen, R. Brulet, and M. Waelkens, 81–107. Leuven: Peeters.
- Kokkorou-Alevras, G., and G. Deligiannakis. 2004. "Μια ενδιαφέρουσα λατρευτική κατασκευή μπροστά από το κτίριο Γ στο ιερό του Απόλλωνα στην Καρδάμαινα (αρχαία Αλάσαρνα) της Κω." In *Χάρης Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, edited by D. Damaskos, and A. Giannikouri. 83–98. Athens: Archaiologiko Institutou Aigaiakon Spoudon.
- Kokkorou-Alevras, G. 2009a. "Der antike Demos von

- Halasarna auf Kos. Vorläufiger Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen und des Surveys." In *Aiakeion. Beiträge zur klassischen Altertumswissenschaft zu Ehren von Florens Felten*, edited by C. Reinholdt, P. Scherrer, and W. Wohlmayr, 59–65. Vienna: Phoibos.
- _____. 2009b. "Συστηματική ανασκαφική έρευνα και έρευνα επιφανείας στην αρχαία Αλάσαρνα της Κω. Απολογισμός εικοσαετούς δραστηριότητας." In *Ubi dubium ibi libertas: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*, edited by C. Loukos, N. Xipharas, and K. Pateraki, 135–55. Rhethymno: Filosofiki Skholi Panepistimiou Kritis.
- _____. 2017. "Συστηματική ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Αλάσαρνα της Κω του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών." In *Το αρχαιολογικό έργο στα νησιά του Αιγαίου. Διεθνές επιστημονικό συνέδριο*, edited by P. Triandafyllidis, 317–26. Mytilene: Ministry of Culture and Sports.
- Kokkorou-Alevras, G., D. Grigoropoulos, C. Diamanti, and M. Koutsoumpou. 2016. "Ancient Halasarna as a Port from Prehistory to Late Antiquity: A View Based on the Pottery and Other Finds." In *Ancient Ports: The Geography of Connections. Proceedings of a Conference at the Department of Archaeology and Ancient History*, edited by K. Höghammar, B. Alroth, and A. Lindhagen, 167–200. Uppsala: Boreas.
- Kokkorou-Alevras, G., E. Poupaki, D. Grigoropoulos, and G. Antoniou. Forthcoming. "A New Temple of the Roman Imperial Period from the Sanctuary of Apollo Pythaios at Halasarna, Kos." In *Cults and Sanctuaries in the Aegean from Early Historic Times to Late Antiquity*, edited by P. Triandafyllidis, Athens.
- Kopaniak, K. 2009. "Preliminary Report of the 'Halasarna Project': An Intensive Archaeological Survey of the Ancient Demos Halasarna on Cos." In *The Aegean and its Cultures: Proceedings of the first Oxford-Athens graduate student workshop organized by the Greek Society and the University of Oxford Taylor Institution, 22-23 April 2005*, edited by G. Deligiannakis, and Y. Galanakis, 81–89. BAR International Series 1975. Oxford: Archaeopress.
- Ladstätter, S. 2005. "Keramik." In *Das Hanghaus 2 in Ephesos. Die Wohneinheit 4. Baubefund. Ausstattung. Funde*, edited by H. Thür, 230–358. Forschungen in Ephesos 8, 6. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Laubenheimer, F. 1998. "Les amphores en Gaule. Du comptage à l'interprétation." In *La quantification des céramiques. Conditions et protocole*, edited by P. Arcelin, and M. Tuffreau-Libre, 85–91. Glux-en-Genne: Centre archéologique européen du Mont Beuvray.
- Lemaître, S. 1995. "Les importations orientales à Lyon de l'époque d'Auguste au début du IIIe siècle après J.-C. Étude préliminaire" In *S.F.E.C.A.G. Actes du Congrès de Rouen, 25–28 mai 1995*, edited by L. Rivet, 195–205. Marseille: Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule.
- Lemaître, S., S.Y. Waksman, M.-C. Arqué, E. Pellegrino, C. Rocheron, and B. Yener-Marksteiner. 2013. "Identité régionale et spécificités locales en Lycie antique : l'apport des céramiques culinaires." In *Euploia. La Lycie et la Carie antiques : Dynamiques des territoires, échanges et identités. Actes du colloque de Bordeaux, 5, 6 et 7 novembre 2009*, edited by P. Brun, L. Cavalier, K. Konuk, and F. Prost, 189–212. Bordeaux: Ausonius.
- Lüldorf, G. 2006. *Römische und frühbyzantinische Gebrauchskeramik im westlichen Kleinasien: Typologie und Chronologie*. Rahden: M. Leidorf.
- Lund, J. 1996a. "Centuries of Darkness: A Ceramic Sidelight on Cyprus and the Eastern Mediterranean between about AD 200 to AD 350." In *Acta Cypria, Part 2. Acts of an International Congress on Cypriote Archaeology held in Göteborg on 22 – 24 August 1991*, edited by P. Åström, 193–213. Åström Editions: Jonsered.
- _____. 1996b. "From Archaeology to History? Reflections on the Chronological Distribution of Ceramic Fine Wares in South Western and Southern Asia Minor from the 1st to the 7th c. AD." In *Hellenistische und kaiserzeitliche Keramik des östlichen Mittelmeergebietes. Kolloquium Frankfurt 24.–25. April 1995*, edited by M. Herfort-Koch, U. Mandel, and U. Schädler, 105–25. Frankfurt a.M.: Arbeitskreis Frankfurt und die Antike.
- _____. 2000. "The 'Pinched-Handle' Transport Amphorae as Evidence of the Wine Trade of Roman Cyprus." In *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16–20 Απριλίου 1996)*, edited by G. Ioannidis, and S.A. Chatzistyllis, 565–78. Nicosia: Etaireia Kypriakon Spoudon.
- _____. 2018. "Towards an Explanation of the Dearth of Ceramic Fine Wares in Cyprus and Parts of the Levant, between AD 150 and 300." *ActaArch* 89:159–72.
- Mandel, U. 1988. *Kleinasiatische Reliefkeramik der*

- mittleren Kaiserzeit: Die ‚Oinophoren-Gruppe‘ und Verwandtes. Pergamenische Forschungen 5. Berlin/New York: De Gruyter.
- _____. 2000. "Die frühe Produktion der sog. Oinophoren-Werkstätten von Knidos." *RCRFA* 36:57–68.
- Marangou-Lerat, A. 1995. *Le vin et les amphores de Crète: De l'époque classique à l'époque impériale. ÉtCrét* 30. Paris: École française d'Athènes.
- Martin-Kilcher, S. 1994. *Die römischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst: Ein Beitrag zur römischen Handels- und Kulturgeschichte*. Vol. 2, *Die Amphoren für Wein, Fischsauce, Südfrüchte (Gruppen 2–24) und Gesamtauswertung*. Forschungen in Augst 7. Basel: Römermuseum Augst.
- Meriç, R. 2002. *Späthellenistisch-römische Keramik und Kleinfunde aus einem Schachtbrunnen am Staatsmarkt in Ephesos*. Forschungen in Ephesos IX/3. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Opait, A. 2007. "From Dressel 24 to LR 2?" In *LRCW 2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*, edited by M. Bonifay, and J.-C. Tréglia, 627–43. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2010. "On the Origins of Carthage LR Amphora 1." In *LRCW 3. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*, edited by Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci, and G. Guiducci, 1015–22. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2014. "The Baggy Amphora Shape: A New Fashion?" In *LRCW 4. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry. The Mediterranean: A Market without Borders*, edited by N. Poulou-Papadimitriou, V. Kilikoglou, and E. Nodarou, 441–50. Oxford: Archaeopress.
- Opait, A., and A. Tsaravopoulos. 2011. "Amphorae of Dressel 24 *similis* type in the central Aegean area (Chios-Erythrai-Kyme)." *BSA* 106:275–323.
- Opait, A., and M. Ionescu. 2016. "Contributions to the Economic Life of the City of Callatis in Light of New Ceramic Finds (2nd – 6th c. AD)." *Arheologia Moldovei* 39:57–112.
- Opait, A., D. Davis, and M.L. Brennan. 2018. "Sailing from Cilician Shores to Elite Markets: A Case Study of Three 2nd-Century Shipwrecks off Knidos." In *Koinè et mobilité artisanale entre la Méditerranée et la Mer Noire dans l'Antiquité. Hommage à Pierre Dupont à son 70e anniversaire*, edited by A. Avram, L. Buzoianu, and V. Lungu, 299–334. Pontica 51, Supplementum V. Constanța: Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie Constanța.
- Orton, C. 1989. "An Introduction to the Quantification of Assemblages of Pottery." *Journal of Roman Pottery Studies* 2:94–7.
- Orton, C., and P. Tyers. 1990. "Statistical Analysis of Ceramic Assemblages." *Archeologia e Calcolatori* 1:81–110.
- Özyiğit, Ö. 1990. "Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları." In *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1:127–53. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- _____. 1991. "Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları." In *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2:99–122. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Palaczyk, M. 2015. "Quite New in Eretria – Not Very New in the Aegean? Roman Amphorae from the Swiss Excavations: Preliminary Observations." In *Per Terram, Per Mare: Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean*, edited by S. Demesticha, 31–40. Uppsala: Paul Åströms Förlag.
- Panella, C., and M. Fano 1977. "Le anfore con anse bifide conservate a Pompei: contributo ad una loro classificazione." In *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, 133–77. *Collection de L'École Française de Rome* 32. Rome: École Française de Rome.
- Panella, C. 1986. "Oriente ed Occidente: considerazioni su alcune anfore 'egee' di età imperiale a Ostia." In *Recherches sur les amphores grecques*, edited by J.-Y. Empereur, and Y. Garlan, 609–36. *BCH Supplément* 13. Paris: De Boccard.
- Peacock, D.P.S. 1977a. "Roman Amphorae: Typology, Fabric and Origin." In *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, 261–73. *Collection de L'École Française de Rome* 32. Rome: École Française de Rome.
- _____. 1977b. "Pompeian Red Ware." In *Pottery and Early Commerce, Characterization and Trade in Roman and Later Ceramics*, edited by D.P.S. Peacock, 147–62. London, New York, San Francisco: Academic Press.
- Peacock, D.P.S. and D.F. Williams. 1986. *Amphorae and the Roman Economy. An Introductory Guide*. London: Longman.
- Pellegrino E. 2004. "Note sur un dépotoir de céramique du iiie siècle ap. J.-C. et la datation de la résidence du nord-est de l'acropole lycienne de Xanthos." *Anatolia Antiqua* 12:123–43.

- _____. 2007a. "Présentation des céramiques à pâte rouge orangé sableuse de Xanthos. Une production de céramique culinaire locale sur le long terme." In *Céramiques antiques en Lycie (vii e s. a.C.-vii e s. p.C.)*, *Les produits et les marchés, Actes de la table ronde de Poitiers (21-22 mars 2003)*, edited by S. Lemaître, 225–59. Bordeaux: Ausonius.
- _____. 2007b. "Les céramiques de la Maison du Nord-Est de l'acropole ancient de Xanthos: Un ensemble original de la fin du VIe – début du VIIe s. apr. J.C." In *LRCW 2: Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*, edited by M. Bonifay, and J.-C. Trégliat, 659–70. Oxford: Archaeopress.
- Pettegrew, D.K. 2010. "Regional Survey and the Boom-and-Bust Countryside: Rereading the Archaeological Evidence for Episodic Abandonment in the Late Roman Corinthia." *International Journal of Historical Archaeology* 14(2):215–29.
- Poblome, J. 2006. "Mixed feelings on Greece and Asia Minor in the Third Century AD." In *Old Pottery in a New Century: Innovating Perspectives on Roman Pottery Studies*, 189–212. Catania: Istituto per i Beni Archeologici e Monumenti – CNR.
- Portale, E.C., and I. Romeo. 2001. "Contentitori da trasporto." In *Gortina V. 3. Lo scavo del Pretorio (1989 – 1995). Vol. V.3, t. 1: I materiali*, edited by A. Di Vita, 260–410. Rome: Aldo Ausilio Editore.
- Pülz, S. 1985. "Milet 1983–1984: Kaiserzeitliche Keramik aus dem Heroon III." *IstMitt* 35:77–99.
- Quiri, E. 2015. "Imports of Eastern Transport Amphorae to Turin (Italy)." In *Per Terram, Per Mare: Sea-borne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean*, edited by S. Demesticha, 161–80. Uppsala: Paul Åströms Förlag.
- Raux, S. 1998. "Méthodes de quantification du mobilier céramique, état de la question et pistes de réflexion." In *La quantification des céramiques. Conditions et protocole*, edited by P. Arcelin, and M. Tuffreau-Libre, 11–6. Gluxen-Genne: Centre archéologique européen du Mont Beuvray.
- Reynolds, P. 2005. "Levantine Amphorae from Cilicia to Gaza: A Typology and Analysis of Regional Production Trends from the 1st to 7th Centuries." In *LRCW I. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, edited by J. Ma. Gurt i Esparraguera, J. Buxeda i Garrigós, and M.A. Cau Ontiveros, 563–612. BAR-IS 1340. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2008. "Linear Typologies and Ceramic Evolution." *Facta* 2:61–87.
- Reynolds, P., M. Bonifay, and M.A. Cau. 2011. "Key Contexts for the Dating of Late Roman Mediterranean Finewares: A Preliminary Review and 'Seriation'." In *LRFW 1. Late Roman Finewares. Solving Problems of Typology and Chronology. A Review of the Evidence, Debate and Contexts*, edited by M.A. Cau, P. Reynolds, and M. Bonifay, 16–32. Oxford: Archaeopress.
- Riley, J. A. 1979. "The Coarse Pottery from Berenice." In *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice). Vol. II*, edited by G. Barker, 91–467. *Libya Antiqua Supplement* 5. Tripoli: Department of Antiquities.
- Robert, L. 1978. "Documents d'Asie Mineure." *BCH* 102:395–543.
- Robinson, H.S. 1959. *The Athenian Agora V: Pottery of the Roman Period: Chronology*. Princeton NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Rocco, G., and M. Livadioti. 2011. "The Agora of Kos. The Hellenistic and Roman Phases." In *The Agora in the Mediterranean from Homeric to Roman Times. International Conference, Kos, 14–17 April 2011*, edited by A. Giannikouri, 383–423. Athens: Archaiologiko Institutouto Aigaiakon Spoudon.
- Sackett L.H. 1992. "Roman Pottery." In *Knossos: From Greek City to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion II*, edited by L.H. Sackett, 147–256. London: British School at Athens.
- Slane, K.W. 1990. *Corinth 18, part 2. The Sanctuary of Demeter and Kore: The Roman Pottery and Lamps*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Vidličková, L. 2015. "Roman Amphorae from the Portolafia and Tourkolimano Shipwrecks." In *Per Terram, Per Mare: Sea-borne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean*, edited by S. Demesticha, 23–30. Uppsala: Paul Åströms Förlag.
- Williams, C. 1989. *Anemurium: The Roman and Early Byzantine Pottery*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Wintermeyer, U. 2004. *Didyma III, Band 2. Die hellenistische und frühkaiserzeitliche Gebrauchskeramik*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Προσωποποιήσεις ποταμών στα ψηφιδωτά των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων¹

Φωτεινή Κοκκίνη

Δρ Αρχαιολογίας - Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων
fkokkini@gmail.com

ABSTRACT

PERSONIFICATIONS OF RIVERS ON ROMAN IMPERIAL MOSAICS

The iconography of rivers in Roman Art, and particularly on mosaics, comes on the forefront, especially after the recent discovery of a mosaic with the personification of a young river in Plotinipolis of Thrace (Didymoteicho). This article gathers the representations of personified rivers on mosaics dated from the Roman imperial period, most of which are located across the Mediterranean given the universal character of this Art. In the first place, the article deals with the presentation of the typical iconography of the represented rivers and the methods of identification. Moreover, it is attempted to refine the existing iconography to a more detailed typology. Furthermore, the article aims to answer to the question why these rivers were chosen for the decoration of certain buildings and rooms, as well as in which degree the geography affects their selection. Finally, an effort is made to retrace regional preferences, especially at the eastern provinces of the Roman Empire and the low popularity of the personified rivers in Roman Greece.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

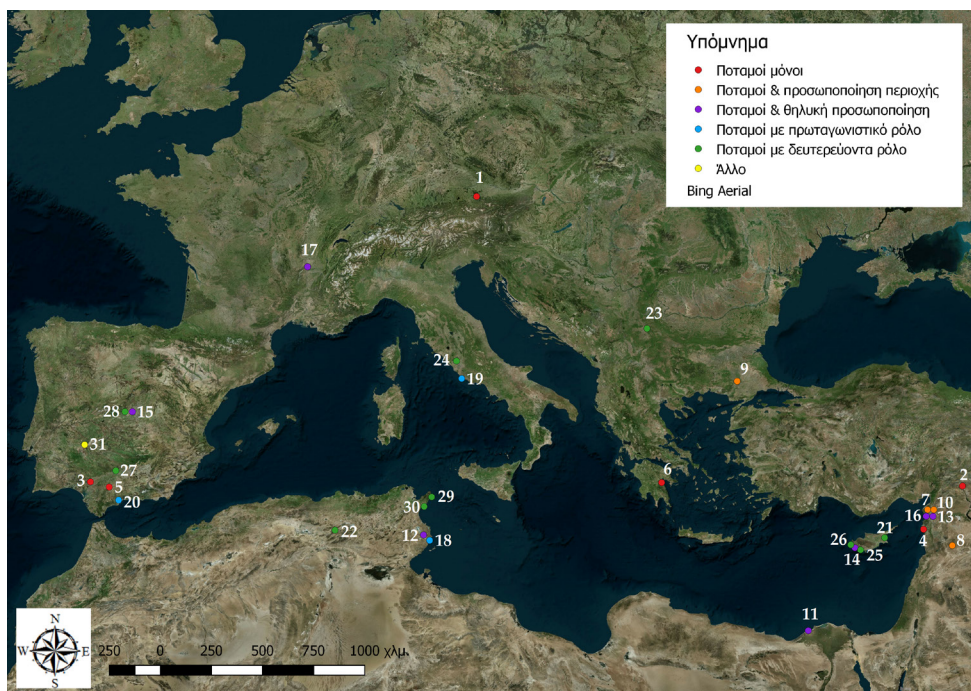
Κατά τον Ostrowski, στη ρωμαϊκή τέχνη οι απεικονίσεις των προσωποποιημένων ποταμών επιτελούσαν τρεις λειτουργίες, τη μυθολογική, τη θρησκευτική-λατρευτική και την πολιτική που εξυπηρετούσε την αυτοκρατορική προπαγάνδα.² Κατά την αυτοκρατορική περίοδο παρατηρείται μεγάλη αύξηση παραστάσεων προσωποποιημένων ποταμών σε νομίσματα ελληνικών πόλεων, σύμφωνα με την πρακτική της απεικόνισης χαρακτηριστικών συμβόλων των πόλεων στα νομίσματα της εποχής, η κοπή των οποίων αποτελούσε ενδεικτικό στοιχείο αυτονομίας.³ Με αυτόν τον τρόπο καθίστατο διακριτή η ταυτότητα της πόλης στα πλαίσια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.⁴ Προσωποποιήσεις ποταμών απεικονίζονταν βέβαια και σε άλλες μορφές τέχνης, όπως στη γλυπτική, την κοροπλαστική και φυσικά στα ψηφιδωτά, των οποίων την εικονογραφία θα εξετάσουμε παρακάτω.

1 Ευχαριστώ πολύ την ομότιμη καθηγήτρια κυρία Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά για τις παρατηρήσεις και τις συμβουλές της στο παρόν κείμενο. Όλες οι χρονολογίες που αναφέρονται στο κείμενο είναι μ.Χ. Διαφορετικά αναγράφεται ο προσδιορισμός π.Χ.

2 Ostrowski 1991, 34.

3 Ostrowski 1991, 33.

4 Imhoof-Blumer 1923· Huskinson 2005, 249· Campbell 2012, 126–8, 157–9.

Εικ. 1. Χάρτης με τις θέσεις εύρεσης των παραστάσεων προσωποποιήσεων ποταμών.

Δημιουργία: Ι. Μούρθος. Υπόβαθρο χάρτη: Bing Aerial © 2020 Microsoft Corporation Earthstar Geographics SIO.

Οι πιο διαδεδομένοι εικονογραφικοί τύποι των ποταμών που κληροδοτήθηκαν από την ελληνική στη ρωμαϊκή τέχνη είναι κυρίως η ανακεκλιμένη μορφή και σπανιότερα η μορφή του ποταμού σε προτομή. Πολύ πιο σπάνια συναντώνται η καθιστή μορφή, ο ποταμός με τη μορφή ταύρου και η όρθια μορφή. Στα ψηφιδωτά των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων οι εικονογραφικοί τύποι που απαντούν είναι οι δυο συνηθέστεροι, η ανακεκλιμένη μορφή και η προτομή, ενώ λίγες φορές απαντά η καθιστή μορφή.⁵

Όταν η μορφή του ποταμού απαντά στον τύπο της ανακεκλιμένης μορφής, στηρίζεται σχεδόν πάντα σε ένα αγγείο από το οποίο ρέει νερό, κρατά το κέρας της αφθονίας και καλάμια, και στεφανώνεται στην κεφαλή επίσης με καλάμια. Στην περίπτωση που ο ποταμός απεικονίζεται σε προτομή το μόνο ενδεικτικό αντικείμενο είναι το στεφάνι από καλάμια. Κάποιες φορές μπορεί να κρατά ένα κουπί, το οποίο συμβολίζει ότι ο ποταμός είναι πλωτός.

Σε αρκετές περιπτώσεις ο ποταμός συνοδεύεται από επιγραφή του ονόματός του που επιτρέπει την εύκολη ταύτισή του, στα ελληνικά όταν οι παραστάσεις προέρχονται από τις ανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας, στα λατινικά στις δυτικές περιοχές (π.χ. στα ψηφιδωτά από τις Osuna (5) και Mérida (31) της Ισπανίας.⁶ Μοναδική περίπτωση αποτελεί το ψηφιδωτό του ποταμού Ευφράτη από τη Συρία (8), στο οποίο κατονομάζουν τον ποταμό δυο επιγραφές, μία στα ελληνικά και μία στα συριακά. Σε περιπτώσεις ποτάμιων θεών που δεν συνοδεύονται από επιγραφή, η ταύτιση γίνεται με βάση τα εξής κριτήρια: α. ενδεχόμενα

5 Ostrowski 1991, 27–34, 40 και υποσ. 68. Όπως επισημαίνει και ο Ostrowski (1990β, 310 υποσ. 4 όπου βιβλιογραφία: 1991, 21–2· πρβλ. Campbell 2012, 152) ο τύπος του ανακεκλιμένου ποταμού απεικονίστηκε για πρώτη φορά στη μνημειακή αρχιτεκτονική γλυπτική των αρχαίων ελληνικών ναών και ειδικότερα στο ανατολικό αέτωμα του ναού του Διός στην Αρχαία Ολυμπία: Ashmole και Yalouris 1967, 177, πίν. 2, 4. Την ερμηνεία των ανακεκλιμένων μορφών του ανατολικού αετώματος ως ποτάμιων θεών απορρίπτει η Gais 1978.

6 Blázquez Martínez κ.ά. 1986, 115–6. Οι αριθμοί εντός παρένθεσης παραπέμπουν στον κατάλογο στο τέλος του άρθρου και στον χάρτη (εικ. 1). Ευχαριστώ θερμά τον αρχαιολόγο κο Ιωάννη Μούρθο για τη δημιουργία του χάρτη.

ενδεικτικά εικονογραφικά στοιχεία, β. υποθετικά, με βάση τον παρακείμενο στην περιοχή εύρεσης της παράστασης ποταμό, γ. με βάση τον ρόλο του στον μύθο, εάν απεικονίζεται σε κάποια μυθολογική σκηνή. Ιδιαίτερη και πολύ καλά μελετημένη είναι η εικονογραφία του ποταμού Νείλου.⁷

Οι προσωποποιήσεις των ποταμών μπορεί να απεικονίζονται σε δευτερεύοντες πίνακες και μετάλλια, αλλά και στον κύριο πίνακα ενός δαπέδου. Μπορούμε να διακρίνουμε πέντε εικονογραφικές περιπτώσεις με τον ποταμό να παριστάνεται:

1. μόνος, ως ανακεκλιμένη μορφή ή σε προτομή,
2. σε σχέση με την προσωποποίηση μιας περιοχής/πόλης,
3. μαζί με μια ακόμη προσωποποιημένη μορφή θηλυκού γένους (συνήθως πρόκειται για μυθικά ερωτικά ζευγάρια),
4. σε μυθολογική σκηνή με πρωταγωνιστικό ρόλο,
5. σε μυθολογική σκηνή με δευτερεύοντα ρόλο.

Τέλος, ξεχωριστή περίπτωση συνιστά το ψηφιδωτό της Mérida των τελών του 2^{ου} – αρχών 3^{ου} αι. (31), στο οποίο παριστάνονται αλληγορικές μορφές που ταυτίζονται χάρη σε λατινικές επιγραφές. Απεικονίζονται προσωποποιημένες έννοιες του χρόνου, της ατμόσφαιρας, του ήλιου και της σελήνης, της γης και της φύσης, των εποχών, της θάλασσας και του νερού. Ανάμεσά τους παριστάνονται οι προσωποποιήσεις του Νείλου και του Ευφράτη. Η παράσταση έχει δεχτεί πολλές ερμηνείες. Κατά την επικρατέστερη, παρουσιάζει την οικουμένη, την αρμονία του κόσμου.⁸ Συνεπώς, το ψηφιδωτό της Mérida δεν εντάσσεται σε κανέναν από τους παραπάνω εικονογραφικούς τύπους και γι' αυτό δεν θα αναλυθεί στο παρόν άρθρο.

1. Προσωποποιημένοι ποταμοί μόνιμοι, ανακεκλιμένοι ή σε προτομή

Απεικονίσεις προσωποποιημένων ποταμών εικονίζονται ήδη από τον 2ο αι. Στο tablinum μιας οικίας του Salzburg (β' μισό 2^{ου} αι.) απεικονίζεται ο Αχελώος (1) (εικ. 2).⁹ Ο ποτάμιος θεός, που παριστάνεται σε προτομή εντός δυο εξαγώνων της ψηφιδωτής σύνθεσης, αναγνωρίζεται χάρη στο κέρατο που φέρει στο μέτωπο και στο ερπετό που τυλίγεται στο λαιμό του, στοιχείο που παραπέμπει στις μεταμορφώσεις του ποταμού κατά τον αγώνα του εναντίον του Ηρακλή. Από το σημείο του σπασμένου κέρατος τρέχουν σταγόνες αίματος. Στο ψηφιδωτό απεικονίζονται ακόμα οι προτομές δύο Αμαζόνων. Αν υποθέσουμε ότι στο κέντρο εικονιζόταν ο Ηρακλής, ο Αχελώος και οι Αμαζόνες συνδέονται με τον ήρωα ως αντίπαλοί του.¹⁰ Ο Αχελώος απεικονίζεται και σε ένα ψηφιδωτό από την Osuna της Ισπανίας (5), με πιθανή χρονολόγηση στο β' μισό του 3^{ου} αι.¹¹ Εδώ απεικονίζεται στον τύπο του ανακεκλιμένου ποτάμιου θεού. Φέρει κέρατο στο μέτωπο και συνοδεύεται από επιγραφή στα λατινικά: ACHE-. Στις γωνίες

7 Η εικονογραφία του ποταμού Νείλου δεν εξετάζεται στο παρόν άρθρο, καθώς αποτελεί μια ιδιαίτερη εικονογραφία με ξεχωριστή σημασία και συμβολισμό, που έχει μελετηθεί ενδελεχώς. Ενδεικτικά Meyboom 1995· Versluys 2002· Boissel 2007.

8 Quet 1981· Dunbabin 2006, 147–50.

9 Gozlan 1979, 59–60· Jobst 1982, 50–2, 56, πίν. 21. Σχετικά με το δωμάτιο Isler 1970, 79· Jobst 1982, 47–8. Για την εικονογραφία του Αχελώου γενικότερα Campbell 2012, 152.

10 Οι τρεις παραστάσεις αθλητικών αγώνων που παριστάνονται στο κέντρο του δαπέδου (Jobst 1982, πίν. 17) αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες (β' μισό 3^{ου} – αρχές 4^{ου} αι.) και δεν έχουν εικονογραφική σχέση με τις προτομές του Αχελώου και των Αμαζόνων. Η στιγμή αμέσως μετά την ήττα του Αχελώου από τον Ηρακλή απεικονίζεται σε τρία ψηφιδωτά (18–20) με παρόντες και τους δυο πρωταγωνιστές.

11 Για τη χρονολόγηση του χαμένου ψηφιδωτού Ruiz Cecilia 1998, 151.

Εικ. 2. Salzburg, οικία, προσωποποίηση του ποταμού Αχελώου (1),
© Salzburg Museum InvNr ARCH 2847.

του ψηφιδωτού απεικονίζονται οι προτομές τεσσάρων γυναικείων μορφών. Από αυτές, οι τρεις αναγνωρίζονται ως μια Σειρήνα, μια Νύμφη (ίσως η σύζυγός του Τερψιχόρη) και ως η αλληγορία του κέρατος της αφθονίας που απέσπασε από τον Αχελώο ο Ηρακλής. Ενδεχομένως και η τέταρτη μορφή να είναι μια Σειρήνα.¹²

Στο Ζεύγμα, στο δάπεδο του impluvium της «Οικίας του Ευφράτη», παριστάνεται ένας γενειοφόρος ποτάμιος θεός, καθισμένος στο δεξί πλευρό του πάνω σε ένα βάθρο (2).¹³ Κατά τους ανασκαφείς πιθανόν να πρόκειται για τον ποταμό Ευφράτη, στις όχθες του οποίου βρίσκεται η πόλη. Ο ποταμός ακουμπά το δεξί χέρι σε μια υδρία τοποθετημένη πάνω στο βάθρο. Το νερό σχηματίζει ποτάμι, ενώ δίπλα στον ποταμό φυτρώνει ένα δέντρο. Εκατέρωθεν του κεντρικού πίνακα βρίσκονται δυο άλλοι στους οποίους παριστάνονται δυο γυναικείες μορφές, η μια ενδεδυμένη και η άλλη γυμνή. Ερμηνεύτηκαν ως νύμφες πηγών,¹⁴ ως Νηρηίδες,¹⁵ ως η ιδιοκτήτρια του κτηρίου και νύμφη ποταμού που χυνόταν στον Ευφράτη αντίστοιχα.¹⁶ Καμιά από τις παραστάσεις δεν φέρει επιγραφές. Είναι προφανές ότι επελέγησαν για έναν χώρο σχετικό με το νερό ακριβώς λόγω της σχέσης τους με αυτό. Η τοποθέτηση μάλιστα του γενειοφόρου ποταμού στο δάπεδο του impluvium, κάτω από το νερό, θα έδινε την εντύπωση ότι ο ποτάμιος θεός βρισκόταν στον φυσικό του χώρο. Η προσωποποίηση του ποταμού, όπως και αυτή της γης που απεικονίζεται στο δεύτερο impluvium της οικίας, αντιπροσωπεύουν τη γονιμότητα και την ευφορία.¹⁷

Στη Ghallineh της Συρίας, σε ένα ψηφιδωτό του α' τετάρτου του 3^{ου} αι. από τα λουτρά της πόλης (4), απεικονίζεται ένας καθισμένος γενειοφόρος ποτάμιος θεός, με καλάθο στο κεφάλι, περιτριγυρισμένος από πέντε μικρά παιδιά που ταυτίζονται με τους Καρπούς. Θεωρείται ότι

12 Gozlan 1979, 61· San Nicolás Pedraz 1997, 471.

13 Darmon 2005, 1298, εικ. 3a-b· Ōnal 2009, 62, εικ. στις σελ. 63-5.

14 Darmon 2005, 1281.

15 Abadie-Reynal και Ergeç 2012, 145, πίν. 35-7.

16 Ōnal 2009, 62.

17 Darmon 2005, 1285, εικ. 3a (impluvia), 3c (η Γη).

Εικ. 3. Εύα/Λουκού Κυνουρίας, έπαυλη Ηρώδη Αττικού, προσωποποίηση του ποταμού Λάδωνα (6), αναπαραγωγή της φωτογραφίας από το Σπυρόπουλος 2006, εικ. 36 με την άδεια του συγγραφέα.

είναι ο Ορόντης, ο ποταμός που χαρίζει την ευφορία στην πεδιάδα Ghab.¹⁸ Στο ψηφιδωτό «των ερώτων του Διός» από την Itálica της Ισπανίας (3), χρονολογημένο στην εποχή των Σεβήρων, παριστάνεται εντός διαχώρου ένας ποτάμιος θεός, στον τύπο του ανακεκλιμένου.¹⁹ Η περίπτωση να πρόκειται για τον τοπικό ποταμό Baetis δεν μοιάζει πιθανή, κυρίως λόγω των άλλων θεμάτων του ψηφιδωτού που είναι οι έρωτες του Δία.²⁰ Έτσι, μοιάζει λογικότερο να πρόκειται για έμμεση αναφορά σε ένα ακόμα ερωτικό επεισόδιο του Δία και συγκεκριμένα να απεικονίζεται ο ποταμός Ασωπός, αφού πληροφορήθηκε από τον Σίσυφο την αρπαγή της κόρης του Αίγινας από τον Δία, και ο βράχος να είναι η πηγή Πειρήνη της Κορίνθου που την ακουμπά με το κλαδί που κρατά για να αποκαλύψει πού βρίσκεται η κόρη του.²¹

Προσωποποιήσεις ποταμών εικονίζονται στη στοά της έπαυλης του Ηρώδη του Αττικού στην Εύα Κυνουρίας (6). Σε ξεχωριστούς πίνακες παριστάνονται ανακεκλιμένοι οι ποταμοί Αλφειός, Λάδων (εικ. 3), Αχελώς και η νύμφη Αρέθουσα.²² Οι μορφές ταυτίζονται χάρη στις επιγραφές. Οι ποταμοί Αλφειός και Λάδων βρίσκονται στην Πελοπόννησο, ενώ ο Αχελώς

18 Balty 1977, 14, εικ. στη σελ. 15.

19 De Croizant 1974, 299, πίν. IIIa.

20 Η De Croizant (1974, 296–9· Wattel-de-Croizant 1986, 178–9) θεώρησε ότι απεικονίζεται ο Baetis. Η Manjón (1915, 240, εικ. στη σελ. 241) λόγω του κλαδιού ελιάς που κρατά ο ποταμός στο δεξί χέρι θεώρησε ότι ο ποταμός μπορεί να είναι ο Γουαλδακιβίρ, ενώ λόγω του δέντρου πίσω από τον ποταμό, που αναγνωρίζεται ως φοίνικας, πρότεινε και την περίπτωση να πρόκειται για τον Νείλο, ο οποίος όμως πολλές φορές συνοδεύεται από άλλα πιο χαρακτηριστικά του νειλωτικού τοπίου εικονογραφικά στοιχεία (κροκόδειλοι, ιπποπόταμοι, ψάρια, λωτοί κ.ά. φυτά, Πυγμαίοι κ.ά.). Σύμφωνα με κάποιους μελετητές απαιτούνται τουλάχιστον δύο τέτοια στοιχεία για να χαρακτηριστεί ως νειλωτικό ένα τοπίο, βλ. Boissel 2007, 124–6.

21 Fernández-Galiano 1982, 25–6· San Nicolás Pedraz 1997, 470· 2004–2005, 316.

22 Σπυρόπουλος 2006, εικ. 36· 2012, εικ. 573, 582. Απεικονίζεται επίσης μια ανδρική μορφή που κρατά έναν κύλινδρο με το όνομά του γραμμένο επάνω σε αυτόν: ΕΛΙΚΩ/ΝΙΟΣ. Κατά τον Σπυρόπουλο (2006, 141· βλ. και Spyropoulos 2003, 468, εικ. 8) πρόκειται για την προσωποποίηση του όρους Ελικών. Η Palagia (2010, 433 και υποσ. 7) αντίθετα υποστηρίζει πειστικά πως πρόκειται για το πορτρέτο του φιλοσόφου Ελικώνιου, ο οποίος έγραψε την ιστορία του κόσμου μέχρι την εποχή του Θεοδοσίου Α'. Για την έπαυλη και τα ψηφιδωτά της βλ. Spyropoulos 1995· 2001· 2006· 2009· (υπό έκδ.)· Σπυρόπουλος και Σπυρόπουλος 2001· 2003. Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κο Γ. Σπυρόπουλο για την παραχώρηση της φωτογραφίας του Λάδωνα και την άδεια δημοσίευσής της.

διατρέχει την Ακαρνανία. Ποταμός Λάδων υπήρχε και στη Δάφνη της Αντιόχειας, ο οποίος σύμφωνα με την τοπική εκδοχή του μύθου θεωρούνταν πατέρας της Δάφνης.²³ Ωστόσο, η παρουσία του εδώ ανάμεσα σε άλλους ελλαδικούς ποταμούς καθιστά πιθανότερη την εκδοχή να πρόκειται για τον αρκαδικό Λάδωνα. Στο ψηφιδωτό εικονίζονται ακόμα οι παραστάσεις των άθλων του Ηρακλή, που σχετίζονται με τη μορφή του Αχελώου, ενώ οι υπόλοιπες σκηνές (Μούσες, σύμπλεγμα Pasquino, Αχιλλέας και Πενθεσίλεια, Διδώ και Αινείας, προσωποποιήσεις εννοιών, Μέδουσα) μάλλον σχετίζονται με τα πρότυπα της παιδείας, της πνευματικής καλλιέργειας που όφειλε να έχει ένας ευκατάστατος ρωμαίος πολίτης.²⁴

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως στο Νυμφαίο της νότιας πλευράς της έπαυλης, πολύ κοντά στα ψηφιδωτά, βρέθηκαν αγάλματα ποτάμιων θεών που ανήκουν στον ίδιο εικονογραφικό τύπο με αυτόν των ψηφιδωτών της στοάς της έπαυλης.²⁵ Το ίδιο συμβαίνει και με άλλα γλυπτά και ψηφιδωτά που βρέθηκαν στην έπαυλη. Συγκεκριμένα η ψηφιδωτή παράσταση του Αχιλλέα και της Πενθεσίλειας είναι πανομοιότυπη με το γλυπτό σύμπλεγμα Αχιλλέα και Πενθεσίλειας, ενώ η ψηφιδωτή παράσταση Pasquino βρέθηκε ακριβώς μπροστά στο βάθρο που αποδίδεται στο γλυπτό σύμπλεγμα.²⁶ Ίσως, λοιπόν, να αντιγράφηκαν τα περίφημα γλυπτά με σκοπό τον εμπλουτισμό του εικονογραφικού προγράμματος των ψηφιδωτών της έπαυλης. Επίσης, η συμμετρική ή αντικατοπτρική τοποθέτηση των αγαλμάτων ήδη θα εντυπωσίαζε και θα προκαλούσε συζητήσεις ανάμεσα στους επισκέπτες, ενώ η ίδια παράσταση σε δυο διαφορετικά καλλιτεχνικά μέσα, ένα γλυπτό και ένα ψηφιδωτό, θα προκαλούσε τον επισκέπτη να συγκρίνει τις δυο τέχνες, καθώς προσφέρουν διαφορετική αίσθηση προσδίδοντας η καθεμιά άλλα στοιχεία στο ίδιο θέμα: το γλυπτό μέσω των τριών διαστάσεων τονίζει τον όγκο και την κίνηση, το ψηφιδωτό, συγγενές προς τη ζωγραφική, δίνει έμφαση στο συναίσθημα.²⁷ Τέλος, η επιλογή των ποτάμιων θεοτήτων για τη διακόσμηση της στοάς και του νυμφαίου της έπαυλης είναι άκρως ταιριαστή και συνηθισμένη σε χώρους σχετικούς με το νερό.²⁸

2. Η προσωποποίηση του ποταμού σε σχέση με την προσωποποίηση μιας περιοχής

Στην Αντιόχεια, στα δύο γωνιακά μετάλλια του ψηφιδωτού του τρικλινίου της «Οικίας της Κιλικίας» (β' μισό 2^{ου} αι.) απεικονίζονται οι ποταμοί Τίγρης (εικ. 4) και Πύραμος (7). Τα άλλα δυο γωνιακά μετάλλια έχουν καταστραφεί. Στο κέντρο του δαπέδου εικονίζονται δυο προσωποποιήσεις, εκ των οποίων η μία αναγνωρίζεται ως η προσωποποίηση της Κιλικίας. Οι μορφές συνοδεύονται από επιγραφές. Με το σκεπτικό ότι ο Πύραμος είναι ποταμός της Κιλικίας, με την προσωποποίηση της οποίας συνδέεται, θεωρείται ότι η δεύτερη προσωποποίηση στο κέντρο του δαπέδου θα μπορούσε να είναι αυτή της Μεσοποταμίας, αφού ο Τίγρης είναι ποταμός της. Εικάζεται ότι στο κέντρο υπήρχε και μια τρίτη γυναικεία μορφή, που θα μπορούσε να είναι η Συρία. Έτσι, υποστηρίχθηκε ότι οι ποταμοί που έχουν χαθεί θα ήταν είτε άλλοι ποταμοί της Κιλικίας, ο Κύδνος, ο Σάρος ή ο Καλύκαδνος, είτε ο άλλος ποταμός της Μεσοποταμίας, ο Ευφράτης, ή ακόμα και ο Ορόντης ο οποίος συνδέεται με τη

23 LIMC 6(1):180, "Ladon III" (J. Ch. Balty).

24 Για τα πρότυπα της παιδείας ενδεικτικά Lancha 1997· βλ. επίσης Uytterhoeven 2009.

25 Σπυρόπουλος 2006, 162–3. Αγάλματα ποτάμιων θεών βρέθηκαν και στην έπαυλη του Αδριανού στο Τίβολι: Aurigemma 1962, εικ. 111a–c· Raeder 1983, 1: 89, αρ. κατ. 86–7, 100, 301–2, πίν. 23. Γενικότερα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η έπαυλη του Ηρώδη είχε ως πρότυπό της αυτήν του Αδριανού: Karuzu 1969, 262–3· Raeder 1983, 293· βλ. επίσης Σπυρόπουλος 2006, 196.

26 Σπυρόπουλος 2006, 83, 137, 162–3, εικ. 10 (γλυπτό σύμπλεγμα Αχιλλέα και Πενθεσίλειας), 40 (ψηφιδωτό Αχιλλέα και Πενθεσίλειας). Για την αλλαγή της κατεύθυνσης των γλυπτών βλ. Σπυρόπουλος 2006, 207.

27 Bartman 1988· von den Hoff 2004, 107–8, 123· Ravasi 2015, 253· Κοκκίνη (υπό εκδ.).

28 Κατά τον Σπυρόπουλο (2006, 142–3) φανερώνει τη μέριμνα του Ηρώδη για το νερό.

Εικ. 4. Αντιόχεια, «Οικία της Κιλικίας», προσωποποίηση του ποταμού Τίγρη (7),
© Detroit Institute of Arts, Founders Society Purchase, General Membership Fund, 40.127.

Συρία.²⁹ Ο συνδυασμός των ποταμών με την περιοχή της Κιλικίας κατά τον Levi λειτουργεί ως τοπογραφικός προσδιορισμός.³⁰ Η Huskinson επισημαίνει ότι ο διαχωρισμός των μορφών των περιοχών από αυτές των ποταμών τους επάνω στην επιφάνεια του ψηφιδωτού σηματοδοτεί τη νέα πολιτική γεωγραφία, που προκύπτει στα πλαίσια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, καθώς και τις εκ νέου προσδιορισμένες σχέσεις μεταξύ των πόλεων και της αυτοκρατορίας.³¹

Κατά παρόμοιο τρόπο σε ένα ψηφιδωτό από τη Mas'Udiyé στη Συρία (8), που χρονολογείται το 228/9, παριστάνεται η προσωποποίηση του Ευφράτη, που κρατά ένα κουπί, μαζί με τις προσωποποιήσεις δυο γυναικείων μορφών, που έχουν ερμηνευθεί ως η Συρία και η Μεσοποταμία.³² Ωστόσο, αμφισβητείται η ταύτιση των δυο γυναικείων μορφών με προσωποποιήσεις περιοχών, καθώς το αντικείμενο που φέρουν στην κεφαλή αναγνωρίζεται ως κάλαθος, καθιστώντας τις σύμβολα γονιμότητας, ευφορίας και κυριαρχίας του ίδιου του ποτάμιου θεού, ανίκητου παρά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, ο οποίος στην παράσταση διατηρεί τον πρωταγωνιστικό ρόλο χάρη στο μεγαλύτερο μέγεθός του σε σύγκριση με τις δυο γυναικείες μορφές και χάρη στη συριακή και ελληνική επιγραφή που τον συνοδεύει.³³ Η θέση του Ostrowski, ότι δηλαδή η παράσταση συνδέεται με την επίσημη πολιτική προπαγάνδα με αφορμή πολιτικές εξελίξεις στα χρόνια του Αλέξανδρου Σεβήρου, με τις οποίες σχετίζεται και ένα μετάλλιο με το πορτρέτο του αυτοκράτορα μεταξύ του Τίγρη και του Ευφράτη,³⁴ μοιάζει αδύναμη, διότι η παράσταση διακοσμεί έναν ιδιωτικό, οικιακό χώρο. Η σύνδεση

29 Huskinson 2005, 251, εικ. 17,1.

30 Levi 1947, 59, εικ. 21, πίν. IXb-d.

31 Huskinson 2002, 259.

32 *LIMC* 4(1): 70-4, αρ. κατ. 4, "Euphrates", (J. Ch. Balty)· Balty 1981, αρ. κατ. 5, 369-71, πίν. 12,1· 1995, 155.

33 Quet 2005, 1318-9.

34 Ostrowski 1991, 57.

Εικ. 5. Πλωτινόπολη, προσωποποίηση του ποταμού Έβρου (9), αναπαραγωγή της φωτογραφίας από το Κουτσουμανής 2016, εικ. 17 με την άδεια της ΕΦΑ Έβρου.

του εικονογραφικού μοτίβου του ποταμού με την έννοια της γονιμότητας είναι ιδιαιτέρως διαδεδομένη στην αρχαιότητα, έτσι που η απεικόνισή του εντός μιας οικίας να θεωρείται ότι χαρίζει την εύνοιά του σε αυτήν.³⁵ Αν, μάλιστα, δεχτούμε ότι οι δυο γυναικείες μορφές συμβολίζουν αυτές τις ιδιότητες του ποταμού, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η ερμηνεία περί έκφρασης της επίσημης πολιτικής προπαγάνδας, σε αντίθεση με την περίπτωση των νομισμάτων, δεν ευσταθεί στα πλαίσια του οικιακού χώρου. Πιθανότερο είναι η απεικόνιση του τοπικού ποταμού να φανερώνει την υπερηφάνεια του οικοδεσπότη για τον τόπο του.³⁶

Πρόσφατα αποκαλύφθηκε στην Πλωτινόπολη της Θράκης τμήμα ψηφιδωτού με παράσταση των προσωποποιήσεων ενός ποταμού και μιας πόλης (9) (εικ. 5).³⁷ Ο ποταμός παρουσιάζεται σε προτομή, αγένειος και στεφανωμένος με καλάμια να αναδύεται από τα νερά, τα οποία αποδίδονται με σειρές γαλάζιου και μαύρου χρώματος. Στρέφει το πρόσωπό του προς τα δεξιά όπου κάθεται μια γυναικεία μορφή, ντυμένη με κυανό χιτώνα και ένα πράσινο ιμάτιο στα πόδια της. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ο νεαρός αγένειος ποταμός πρέπει να είναι ο Έβρος, καθώς όπως αναφέρει ο (Ψευδο-)Πλούταρχος στο κείμενό του «Περὶ ποταμῶν καὶ ὄρων ἐπωνυμίας καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς εὐρισκομένων» (3.1) ο Έβρος ήταν ο νεαρός γιος του βασιλιά της Θράκης Κάσσανδρου. Η μητριά του Δαμασίππη, όμως, τον ερωτεύτηκε και τον συκοφάντησε στον Κάσσανδρο, όταν ο νεαρός αρνήθηκε τον έρωτά της. Για να γλιτώσει από την τιμωρία του πατέρα του έπεσε στον ποταμό Ρόμβο, που μετονομάστηκε από τότε σε Έβρο. Η γυναικεία μορφή είναι η προσωποποίηση μιας πόλης (της Πλωτινόπολης;), όπως αφήνει να εννοηθεί και το χρώμα του εδάφους στα δεξιά της που είναι καστανοκόκκινο, υποδηλώνοντας

35 Campbell 2012, 129.

36 Για τη σύνδεση των ποταμών με την έκφραση της ταυτότητας στην αρχαία γραμματεία βλ. Campbell 2012, 126–7. Επίσης, δεν είναι σπάνια η απεικόνιση τοπικών μύθων και θεοτήτων σε ψηφιδωτά οικιών, έτσι που συνδέονται συχνά με την έκφραση τοπικής ταυτότητας των ιδιοκτητών τους. Βλ. και παραπάνω το ψηφιδωτό της «Οικίας του Ευφράτη».

37 Το ψηφιδωτό είναι αδημοσίευτο και η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη. Κουτσουμανής 2016, εικ. 17· Κοκκίνη (υπό εκδ.)· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2017, 98, 496.

τη στεριά. Την παράσταση περιβάλλει πλαίσιο με ιχθυοκένταυρους, Νηρηίδες και ερωτιδείς που ιππεύουν δελφίνια. Σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις του ανασκαφέα, το ψηφιδωτό χρονολογείται από τα μέσα του 2^{ου} έως τις αρχές του 3^{ου} αι. και ανήκει σε κάποιο μεγάλο οικοδομικό συγκρότημα (έπαυλη ή δημόσιο κτήριο).³⁸

Ένα άλλο ζευγάρι προσωποποιήσεων ποταμού και περιοχής απεικονίζεται σε έναν γωνιακό πίνακα του δαπέδου της κύριας αίθουσας του λουτρού Ε στην Αντιόχεια (α' μισό 4^{ου} αι.) (10). Σύμφωνα με τις επιγραφές, πρόκειται για τις προσωποποιήσεις του ποταμού Ευρώτα και της περιοχής που διατρέχει, της Λακεδαιμονίας. Στην κεντρική σκηνή εικονίζεται η Γη ανάμεσα σε ερωτιδείς που ονομάζονται Καρποί, η Αρούρα και ίσως η προσωποποίηση της Αιγύπτου. Γύρω από την κεντρική παράσταση παριστάνονται σε μικρότερους πίνακες Νηρηίδες και Τρίτωνες, θέμα που συναντάται και στην Πλωτινόπολη. Θεωρείται ότι και στους τρεις γωνιακούς πίνακες θα απεικονίζονταν ποταμοί με τις περιοχές που διατρέχουν. Σε αυτό το δάπεδο φαίνεται ότι το κυρίαρχο στοιχείο είναι το νερό και η γονιμότητα που αυτό χαρίζει στα εδάφη.³⁹

Ο συνδυασμός της προσωποποίησης ενός ποταμού και μιας περιοχής συναντάται σε ψηφιδωτά από την ευρύτερη περιοχή της Συρίας και στην Πάφο. Μέχρι στιγμής δεν έχει βρεθεί σε ψηφιδωτό άλλης περιοχής της αυτοκρατορίας αυτή η εικονογραφική συσχέτιση, με εξαίρεση το πρόσφατο εύρημα της Πλωτινόπολης. Το μοτίβο συναντάται στα ψηφιδωτά για πρώτη φορά στο β' μισό του 2^{ου} αι. και η χρήση του συνεχίζεται μέχρι το β' μισό του 4^{ου} αι. Ωστόσο, είναι πολύ κοινό στα νομίσματα και στα αυτοκρατορικά μνημεία. Σε νόμισμα του Τραϊανού παριστάνεται η προσωποποίηση της Δακίας και του Τίβερη ή του Δούναβη, ενώ ένας σηστέριος απεικονίζει τον ίδιο τον αυτοκράτορα, στα πόδια του την προσωποποίηση της Μεσοποταμίας, και δυο ποταμούς, τον Τίγρη και τον Ευφράτη.⁴⁰ Στο μνημείο των Πάρθων στην Έφεσο εικονίζονται προσωποποιήσεις πόλεων μαζί με τις προσωποποιήσεις των ποταμών που τις διέσχιζαν.⁴¹ Στην αψίδα του Beneventum, μια μορφή, που ερμηνεύεται ως η Δακία, η Αρμενία, η Μεσοποταμία ή γενικά η Ανατολή, γονατίζει μπροστά στον αυτοκράτορα, ενώ στις γωνίες απεικονίζονται προσωποποιήσεις ποταμών που κατά καιρούς έχουν ταυτιστεί με τον Δούναβη, με βαλκανικούς ή ιταλικούς ποταμούς, με τον Τίγρη και τον Ευφράτη.⁴² Ο ποταμός Πάδος συνοδεύει την Ιταλία σε ένα ανάγλυφο.⁴³ Τα παραπάνω αναφέρθηκαν ενδεικτικά καθώς τα παραδείγματα είναι πολλά για μια εκτενή παρουσίασή τους στο παρόν άρθρο.

Το μοτίβο αυτό σε νομίσματα και αυτοκρατορικά μνημεία προπαγανδίζει την πολιτική και στρατιωτική δύναμη της αυτοκρατορίας, ακόμα και την οικονομική υπεροχή που της χαρίζουν οι κατακτήσεις νέων περιοχών.⁴⁴ Οι απεικονίσεις του ίδιου μοτίβου σε ψηφιδωτά οικιών, σε χώρους ιδιωτικούς, σχετίζονται εικονογραφικά με τις αντίστοιχες απεικονίσεις του σε νομίσματα και άλλα μνημεία πολιτικού χαρακτήρα, ωστόσο στα πλαίσια του ιδιωτικού αλλάζει

38 Κουτσουμανής 2014, 723, εικ. 8· 2016, 58, 61· Κουτσουμανής κ.ά. 2009, 469.

39 Huskinson 2005, 255–6, εικ. 17,4. Ο Ευρώτας μαζί με τη Λακεδαιμονία παρουσιάζονται στην παράσταση της Λήδας και του κύκνου στην «Οικία του Αιώνα» στην Πάφο (25): Daszewski και Michaelides 1989, 64, εικ. 47· Michaelides 1997, 56 υποσ. 28. Το συγκεκριμένο ζευγάρι προσωποποιήσεων θυμίζει κατά τον Levi (1947, 57–9, 625, εικ. 21, πίν. IXb–d)· πρβλ. Huskinson 2005, 251) τις προσωποποιήσεις περιοχών και ποταμών από την «Οικία της Κιλικίας». Η θέση του, όμως, στα πλαίσια μιας αφηγηματικής παράστασης έχει άλλον ρόλο, αυτόν του γεωγραφικού προσδιορισμού. Βλ. παρακάτω την ενότητα 5. Ο ποταμός απεικονίζεται στα πλαίσια μιας μυθολογικής σκηνής με δευτερεύοντα ρόλο.

40 Imhoof-Blumer 1923, αρ. κατ. 547, πίν. XVII, 7· Ostrowski 1991, 52–3.

41 Ostrowski 1991, 56. Για τη χρονολόγηση και την προβληματική του συγκεκριμένου μνημείου βλ. ενδεικτικά: Knibbe 1991· Oberleitner 1999· 2009· Faust 2018.

42 Ostrowski 1991, 53· Campbell 2012, 377–8 και υποσ. 53.

43 LIMC III (1): 822, αρ. κατ. 7, "Eridanos I" (E. Simon)· Campbell 2012, 156 και υποσ. 262.

44 Ostrowski 1990β.

η σημασία αυτών των παραστάσεων.⁴⁵ Η επιλογή των περιοχών και των ποταμών φαίνεται να γίνεται στις περισσότερες περιπτώσεις με βάση τον τοπικό γεωγραφικό παράγοντα, κυρίως στην περίπτωση των ψηφιδωτών της «Οικίας της Κιλικίας» στην Αντιόχεια (7), της Mas'Udiyé της Συρίας (8), της Πλωτινόπολης (9).⁴⁶ Πιθανότατα να εκφράζεται έτσι η τοπική ταυτότητα των παραγγελιοδοτών αυτών των παραστάσεων, στοιχείο που συναντάται και στα νομίσματα πόλεων.⁴⁷ Διαφορετική, όμως, είναι η περίπτωση του Ευρώτα και της Λακεδαιμονίας του ψηφιδωτού του Λουτρού Ε της Αντιόχειας (10), καθώς ο ποταμός και η περιοχή αυτή δεν έχουν καμιά γεωγραφική σχέση με την πόλη της Αντιόχειας.

3. Ποτάμιος θεός απεικονίζεται μαζί με μια θηλυκή μορφή

Στην εικονογραφία μπορούμε μέχρι τώρα να διακρίνουμε τρία ερωτικά ζευγάρια ενός ποτάμιου θεού και μιας θηλυκής μορφής. Πρόκειται για τον Αλφειό και την Αρέθουσα, τον Πύραμο και τη Θίσβη, τον Λάδωνα και την Ψαλίδα.

Παρατηρούμε ότι ο Αλφειός συνοδεύεται πάντα από την Αρέθουσα (4, 6, 11–3), είτε στον ίδιο πίνακα είτε σε διπλανά διάχωρα.⁴⁸ Ο Πausanias αναφέρει ότι ο Αλφειός, ο οποίος ήταν κυνηγός από την Αρκαδία, αγαπούσε την Αρέθουσα, επίσης κυνηγό, χωρίς όμως ανταπόκριση. Για να γλιτώσει από την πολιορκία του, η Αρέθουσα κατέφυγε στην Ορτυγία όπου και μεταμορφώθηκε σε πηγή. Τότε και ο Αλφειός μεταμορφώθηκε σε ποταμό, διέσχισε τη θάλασσα χωρίς να αναμιχθεί με το θαλασσινό νερό και ένωσε τα νερά του με αυτά της Αρέθουσας.⁴⁹ Το ερωτικό στοιχείο που συνδέει τον ποταμό με την πηγή φαίνεται ότι πρώτη φορά εισήχθη στον μύθο κατά τα ελληνιστικά χρόνια, ενώ αρχικά, σύμφωνα με ένα ποίημα των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ. που αποδίδεται στην Τελέσιλλα, στη θέση της Αρέθουσας αναφερόταν η Άρτεμις.⁵⁰ Ο ερωτικός μύθος του Αλφειού και της Αρέθουσας επαναλαμβάνεται σε αρκετά κείμενα των αυτοκρατορικών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας.⁵¹ Κατά τον Campbell, η ιστορία του περάσματος του ποταμού μέσα από τη θάλασσα χωρίς τα νερά του να αναμιχθούν με αυτήν αποκαλύπτει τον φόβο των ανθρώπων μήπως δεν εμφανιστούν ξανά οι εποχικοί ποταμοί οι οποίοι ξεραίνονται το καλοκαίρι.⁵²

Σε δυο περιπτώσεις παριστάνεται η στιγμή κατά την οποία ο Αλφειός αρπάζει την Αρέθουσα. Πρόκειται για την παράσταση της Αλεξάνδρειας του 2^{ου} ή 3^{ου} αι. (11) και της Thysdrus που χρονολογείται στα 180–200 (12).⁵³ Στο ψηφιδωτό της Αλεξάνδρειας οι μορφές συνοδεύονται από επιγραφές στα ελληνικά.⁵⁴ Στην παράσταση της Thysdrus η γυναικεία μορφή πατά μέσα στο νερό και η ανδρική μορφή φέρει στέφανο στο κεφάλι. Στην παράσταση της Αλεξάνδρειας

45 Κατά τη Huskinson (2005, 252), η υιοθέτηση της αυτοκρατορικής εικονογραφίας στις ιδιωτικές κατοικίες, ειδικά της Αντιόχειας, οφείλεται ενδεχομένως στην παραμονή αυτοκρατόρων στην πόλη κατά τη διάρκεια εκστρατειών. Σχετικά με τις προσωποποιήσεις επαρχιών και τι αντιπροσωπεύουν βλ. Ostrowski 1990a, 19–21.

46 Levi 1947, 59.

47 Campbell 2012, 157–9. Για παράδειγμα, νόμισμα της Ήλιδος, που κόπηκε επί Αδριανού, φέρει την προσωποποίηση της Ολυμπίας ανάμεσα στις προσωποποιήσεις του Αλφειού και του Κλαδέου: Imhoof-Blumer 1923, αρ. κατ. 205· Ostrowski 1991, 47 υποσ. 98. Βλ. και άλλα παραδείγματα στο Levi 1947, 58–9.

48 Ωστόσο η νύμφη Αρέθουσα απεικονίζεται κάποιες φορές χωρίς τον Αλφειό: α) Blázquez Martínez κ.ά. 1986, 120 (ψηφιδωτό της γέννησης της Αφροδίτης), β) Morvillez 1997, 15 (μεταγενέστερο ψηφιδωτό).

49 Pausanias, 5,7,2. Περισσότερα σχετικά με τις παραδόσεις του μύθου Αλφειού και Αρέθουσας βλ. Tomsin 1940· Macé 2013. Για τις μεταμορφώσεις ποταμών και πηγών βλ. Buxton 2009, 196–9.

50 Ο Πίνδαρος δεν αναφέρει την ερωτική σύνδεση ανάμεσα στον Αλφειό και την Αρέθουσα: Macé 2013, 144–6.

51 Macé 2013.

52 Campbell 2012, 149–50.

53 Lancha 1997, 66–7, αρ. κατ. 25.

54 Για την ταύτιση των μορφών του ψηφιδωτού από την Thysdrus βλ. Foucher 1962, 42–3, πίν. XVIIa.

ο Αλφειός φέρει στέφανο στο κεφάλι και κρατά καλάμι, ενώ πλησιάζει την τρομαγμένη Αρέθουσα. Πρόκειται για διακριτικά στοιχεία που δηλώνουν τη σχέση των μορφών με το νερό, όμως οι ήρωες δεν απεικονίζονται ως υδάτινες θεότητες, καθώς δεν έχει συντελεστεί ακόμα η μεταμόρφωσή τους σε ποταμό και πηγή.

Σχετικά με το ψηφιδωτό της Αλεξάνδρειας (11) δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες για το κτήριο στο οποίο ανήκε ή άλλα θέματα που διακοσμούσαν το ίδιο δάπεδο. Όσον αφορά όμως το δάπεδο από τη Thysdrus (12), γνωρίζουμε ότι σε άλλα διάχωρα απεικονίζονταν οι ερωτικές ιστορίες του Πολύφημου και της Γαλάτειας, του Ενδυμίωνα και της Σελήνης, της κοιμωμένης Αριάδνης. Συνεπώς, η παράσταση του Αλφειού και της Αρέθουσας εντάσσεται σε ένα ευρύτερο εικονογραφικό πρόγραμμα με θέμα μυθολογικούς έρωτες.

Το ζευγάρι απεικονίζεται ακόμα σε ένα ψηφιδωτό από τη Ghallineh της Συρίας της εποχής των Σεβήρων (4).⁵⁵ Ο ποταμός και η πηγή παριστάνονται καθισμένοι δίπλα-δίπλα σε ένα μεγάλο, ίσως μαρμάρινο, βάθρο. Ο ποταμός, ο οποίος ταυτίζεται χάρη στην επιγραφή ΑΛΦΕΙΟΣ, κρατά κέρα της αφθονίας πιθανότατα χρυσό και η Αρέθουσα ένα αγγείο, ίσως αργυρό, που στηρίζεται σε μια στήλη. Η επιγραφή του ονόματος της γυναικείας μορφής δεν σώζεται.⁵⁶

Στην παράσταση της Αντιόχειας του τέλους του 2^{ου} αι. – αρχών 3^{ου} αι. (13) ο Αλφειός και η αγαπημένη του Αρέθουσα απεικονίζονται σε προτομές στεφανωμένες με καλάμια σε διπλανά διάχωρα. Οι μορφές ταυτίζονται χάρη στις επιγραφές. Στα δυο διπλανά διάχωρα παριστάνονται ο Πύραμος και η Θίσβη. Η σύνδεση των συγκεκριμένων ζευγαριών στηρίζεται στα κοινά στοιχεία του έρωτά τους, που επισημαίνονται σε ποίημα του Νόννου, στο οποίο ο Αλφειός μιλά στον Πύραμο συγκρίνοντας τις ιστορίες τους.⁵⁷ Κατά τον Levi οι ποταμοί αυτοί επελέγησαν για να διακοσμήσουν ένα γυμνάσιο ή παλαιίστρα, κτήριο στο οποίο σύχναζαν οι νέοι της Αντιόχειας και οι οποίοι, κατά τη Huskinson, θα επηρεάζονταν από τις ρομαντικές ιστορίες.⁵⁸

Στο ψηφιδωτό της έπαυλης του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας (6) ο Αλφειός και η Αρέθουσα απεικονίζονται επίσης σε ξεχωριστά διάχωρα. Ο ανακεκλιμένος ποτάμιος θεός Αλφειός συνοδεύεται από την επιγραφή ΑΡΦ. Η νύμφη Αρέθουσα παριστάνεται να γονατίζει πάνω από το νερό.⁵⁹

Ο ποτάμιος θεός Πύραμος και η νύμφη Θίσβη παρουσιάζονται ως ζευγάρι στην Αντιόχεια (13), στην Πάφο (14) και στο Carranque της Ισπανίας (15). Η ιστορία τους παραδίδεται από την ελληνική και τη λατινική εκδοχή του μύθου με διαφορές ως προς τον τόπο δράσης και το είδος της μεταμόρφωσης. Κατά την πρώτη παραλλαγή της ελληνικής εκδοχής του μύθου, ο Πύραμος ήταν ποταμός της Κιλικίας που ερωτεύτηκε τη Θίσβη, νύμφη και κόρη του βοιωτικού ποταμού Ασωπού ή νεαρή κοπέλα που ζούσε στην Κιλικία, σύμφωνα με άλλη παράδοση. Και στις δυο περιπτώσεις κάποια θεϊκή δύναμη, ίσως η Αφροδίτη, μεταμόρφωσε τη Θίσβη σε πηγή του Πύραμου, ώστε να μπορέσει να ολοκληρωθεί ο έρωτάς τους. Κατά τη δεύτερη παραλλαγή ο Πύραμος και η Θίσβη ήταν δυο ερωτευμένοι νέοι, αλλά η σχέση τους ήταν απαγορευμένη. Η Θίσβη αυτοκτόνησε και την ακολούθησε ο Πύραμος. Ακολούθως οι θεοί τους μεταμόρφωσαν σε ποταμό και πηγή της Κιλικίας.⁶⁰

55 Αυτή τη χρονολόγηση προτείνει η Balty (1977, 14–5, εικ. σελ. 15) για την παράσταση του ποταμού Ορόντη η οποία συνδέεται με αυτήν του Αλφειού και της Αρέθουσας.

56 Kondoleon 2000, 156, εικ. 96.

57 Νόννος, *Διονυσιακά*, VI, 344–65· Levi 1947, 110, πίν. XVIIIa–d.

58 Levi 1947, 105–16· Huskinson 2005, 253.

59 Σπυρόπουλος 2006, 141–2· 2012, εικ. 582.

60 Χελιδώνη 2013, 256–8.

Η λατινική εκδοχή του μύθου είναι γνωστή από τις *Μεταμορφώσεις* του Οβίδιου.⁶¹ Ο Πύραμος και η Θίσβη ήταν ένα ζευγάρι που ζούσε στη Βαβυλώνα. Οι οικογένειές τους όμως έτρεφαν μίσος η μια για την άλλη και έτσι το ζευγάρι κρατούσε κρυφό τον έρωτά του. Ένα βράδυ επρόκειτο να συναντηθούν εκτός των τειχών της πόλης, στον τάφο του Νίνου, δίπλα σε μια πηγή. Η Θίσβη έφτασε πρώτη και περίμενε τον Πύραμο. Όταν εμφανίστηκε μια λείaina με ματωμένα σαγόνια από το θήραμα που μόλις είχε καταβροχθίσει, η Θίσβη τρομαγμένη το έβαλε στα πόδια ρίχνοντας κατά λάθος το ιμάτιό της, το οποίο η λείaina άρπαξε και ξέσκισε. Εν τω μεταξύ έφτασε ο Πύραμος, ο οποίος βλέποντας τη λείaina να ξεσκίζει το ιμάτιο, λεκιασμένο με αίμα από τα σαγόνια του ζώου, νόμισε ότι το ζώο είχε σκοτώσει την αγαπημένη του. Τότε έβαλε τέρμα στη ζωή του. Με το αίμα που πετάχτηκε από το πλευρό του βάφτηκαν κόκκινοι οι καρποί της μουριάς που βρισκόταν δίπλα στην πηγή. Η Θίσβη κατέφτασε αμέσως μετά και βλέποντας νεκρό τον αγαπημένο της αυτοκτόνησε. Οι στάχτες των δυο νέων τοποθετήθηκαν στον ίδιο τάφο. Πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι στην εκδοχή του Οβίδιου δεν αναφέρεται πουθενά η μεταμόρφωση των δυο ηρώων σε ποταμό και πηγή αντίστοιχα, όπως παραδίδεται από την ελληνική εκδοχή του μύθου.

Στην Αντιόχεια (13) εικονίζονται οι δυο μορφές σε προτομή εντός τετράπλευρων πινάκων. Φέρουν στο κεφάλι τα διακριτικά στοιχεία των ποτάμιων θεοτήτων και νυμφών, έναν στέφανο από καλάμια, και στρέφονται ο ένας προς τον άλλο, όπως και ο Αλφειός και η Αρέθουσα στα διπλανά διάχωρα.

Στο ψηφιδωτό της Πάφου του τέλους του 3^{ου} αι. (14), στη δυτική στοά του αιθρίου της «Οικίας του Διονύσου», ο μύθος παρουσιάζεται σε πλήρη εξέλιξη. Η Θίσβη τρομαγμένη τρέχει προς μια σπηλιά, ενώ στο βάθος η λεοπάρδαλη –που έχει αντικαταστήσει τη λείaina– έχει αρπάξει στο στόμα της το ιμάτιο της Θίσβης και το ξεσκίζει. Στα δεξιά παριστάνεται ο Πύραμος ως νεαρός αγένειος ποταμός, ανακεκλιμένος, με το κέρας της αφρονίας στο ένα χέρι και ένα καλάμι στο άλλο, να ακουμπά σε μια υδρία. Όπως επισημαίνει η Χελιδώνη, στο στήθος του Πύραμου, στο ύψος της καρδιάς, διακρίνονται βαθυκόκκινες ψηφίδες, που αποδίδουν το αίμα του, δηλαδή την αυτοκτονία.⁶² Επιγραφές πάνω από τις δυο μορφές βοηθούν στην ταύτισή τους.⁶³

Σύμφωνα με τον Μιχαηλίδη, ο ψηφοθέτης έκανε λάθος, παρουσιάζοντας στη θέση του θνητού Πύραμου του μύθου τον ομώνυμο ποταμό Πύραμο της Κιλικίας.⁶⁴ Ωστόσο, η Kondoleon επισημαίνει ότι η παράσταση της Πάφου μάλλον υιοθετεί την εκδοχή του μύθου που αναφέρεται στα *Διονυσιακά* του Νόννου και σε άλλες μεταγενέστερες πηγές.⁶⁵ Ο Κnoch προσθέτει ότι η λατινική εκδοχή του μύθου, όπως τη μεταφέρει ο Οβίδιος, δεν μπορεί να ήταν γνωστή στον ψηφοθέτη και στον παραγγελιοδότη της παράστασης, καθώς το έργο του Οβίδιου έγινε γνωστό στην Ανατολή τον 13ο αι. Κατά τον ίδιο, τα στοιχεία της παράστασης που δείχνουν άγνοια του μύθου του Οβίδιου είναι δύο, ότι ο Πύραμος παριστάνεται ως ποτάμιος θεός και δεν λαμβάνει μέρος στη δράση και η απουσία της μουριάς από την παράσταση, της οποίας οι καρποί, σύμφωνα με τον ποιητή, βάφτηκαν κόκκινοι από το αίμα του Πύραμου.⁶⁶

61 Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις*, 4.55–166.

62 Χελιδώνη 2013, 264.

63 Nicolaou 1963, 64–5.

64 Daszewski και Michaelides 1989, 40.

65 Νόννος, *Διονυσιακά*, VI, 344–55· Baldassare 1981, 338· Kondoleon 1990, 110· 1994, 151.

66 Ο Κnoch (1989, 316–9) θεωρεί ότι ο θάμνος που απεικονίζεται στην παράσταση δεν αποδίδει τη μουριά, καθώς αποτελεί ένα εικονογραφικό μοτίβο που επαναλαμβάνεται στα ψηφιδωτά της οικίας του Διονύσου. Ωστόσο, το ένα δεν αποκλείει το άλλο. Θα μπορούσε το εικονογραφικό μοτίβο των κυπριακών ψηφιδωτών να αποδίδει συμβατικά τη μουριά.

Κατά τον Κνοχ, αυτό το στοιχείο φανερώνει τη σχέση της παράστασης με την ανατολική εκδοχή του μύθου, σύμφωνα με την οποία ήταν διαδεδομένη η μεταμόρφωση των δυο εραστών σε ποταμό και πηγή, όπως υποδεικνύει και το νόμισμα από την πόλη Morsus, στο οποίο εικονίζεται ο Πύραμος ως ανακεκλιμένος ποτάμιος θεός και δίπλα του μια μισόγυμνη γυναίκα μορφή ως νύμφη, πιθανόν η Θίσβη. Κατά τον ίδιο, ενδεχομένως ο Οβίδιος να προσάρμοσε το τέλος της ελληνικής εκδοχής του μύθου απορρίπτοντας τη μεταμόρφωση των δυο εραστών σε ποταμό και πηγή και προτιμώντας το τραγικό τέλος και το βάψιμο των καρπών της μουριάς.⁶⁷ Πιο ολοκληρωμένη φαίνεται η άποψη της Χελιδώνη, η οποία με βάση την απεικόνιση του Πύραμου συμπεραίνει ότι το ψηφιδωτό της Πάφου φανερώνει τη συνύπαρξη και εν τέλει τον συνδυασμό, ακόμα και τη σύγχυση των δυο εκδοχών του μύθου, της ελληνικής και της λατινικής, εκδοχών μιας κοινής ρίζας.⁶⁸

Το ίδιο θέμα παρουσιάζεται και στο ψηφιδωτό της Carranque, των μέσων του 4^{ου} αι.–μέσων 5^{ου} αι. (15), στο οποίο η Θίσβη παριστάνεται επίσης έντρομη, να τρέχει με τα χέρια υψωμένα, ενώ πίσω της η λέαινα έχει στο στόμα της το ένδυμά της.⁶⁹ Υποστηρίχθηκε ότι η παρουσία ενός ρυακιού ακριβώς μπροστά στα πόδια του Πύραμου δηλώνει τη μεταμόρφωσή του σε ποταμό.⁷⁰ Πιθανότερο, όμως, είναι ότι το ρυάκι αυτό δηλώνει την πηγή δίπλα στον τάφο του Νίνου, σημείο στο οποίο έδωσε ραντεβού το ζευγάρι σύμφωνα με την εκδοχή του Οβίδιου, και όχι τη μεταμόρφωση του νέου. Συνεπώς, ο Πύραμος παρουσιάζεται ως νεαρός άνδρας και όχι ως ποτάμιος θεός, η μεταμόρφωση που δηλώνεται ξεκάθαρα είναι μόνο αυτή των καρπών της μουριάς και έτσι η παράσταση αποδίδει τη λατινική εκδοχή του μύθου.⁷¹

Η Kondoleon συμπεραίνει ότι το εικονογραφικό πρότυπο γι' αυτά τα δυο ψηφιδωτά ήταν κοινό. Φαίνεται ότι οι ψηφοθέτες είχαν υπόψη τους την παράδοση του Οβίδιου μέσω ενός εικονογραφικού προτύπου, το οποίο ήταν πιο εύκολο να διαδοθεί απ' ότι η ποίηση.⁷² Κατά την ίδια, η παράσταση της Πάφου φανερώνει την προσαρμογή ενός δυτικού εικονογραφικού προτύπου, το οποίο ακολουθούσε την εκδοχή του Οβίδιου, στην εκδοχή του μύθου που ήταν πιο γνωστή στον ψηφοθέτη, όπως τη μεταφέρει ο Νόννος στα *Διονυσιακά*. Έτσι, ο ψηφοθέτης υιοθέτησε τη μορφή της λέαινας και του ενδύματος όπως απεικονίζονται σε πομπηιανές τοιχογραφίες και όπως αναφέρονται στον Οβίδιο,⁷³ αλλά αντικατέστησε τον θνητό Πύραμο με τον ομώνυμο ποτάμιο θεό σύμφωνα με την ανατολική παράδοση και τη λέαινα με μια λεοπάρδαλη, αφού του ήταν ανοίκειο το δυτικό πρότυπο.⁷⁴ Η θέση αυτή έρχεται πιο κοντά και συμπληρώνεται από αυτήν της Χελιδώνη περί συνύπαρξης των δυο εκδοχών του μύθου στο ψηφιδωτό της Πάφου.

Παρατηρούμε ακόμα ότι τα ψηφιδωτά της Αντιόχειας και της Κύπρου παρουσιάζουν κυρίως –αν και όχι μόνο– την ελληνική εκδοχή του μύθου, με τον Πύραμο να μεταμορφώνεται σε ποταμό και τη Θίσβη σε πηγή, γεγονός που φανερώνει τη σχέση μεταξύ των δυο κέντρων, σε αντίθεση με αυτό της Ισπανίας που αποδίδει τη λατινική εκδοχή.⁷⁵

Οι υπόλοιποι πίνακες του ψηφιδωτού της δυτικής στοάς της «Οικίας του Διονύσου» στην Πάφο απεικονίζουν τον μύθο του Ικάριου, τον θεό Διόνυσο και την προσωποποίηση

67 *SNG Levante Cilicia* 1346· *BMC Cilicia*, 107 αρ. κατ. 21· Knox 1989, 326–8, πίν. 4.

68 Χελιδώνη 2013, 263–4.

69 Kondoleon 1994, 153–4, εικ. 93.

70 San Nicolás Pedraz 1997, 475· 2004–2005, 319, εικ. 13.

71 Κατά τον Fernández-Galiano (1994–95, 203) ο ίδιος ο Πύραμος μεταμορφώνεται σε μουριά.

72 Κατά τη Lancha (1997, 166) το πρότυπο του ψηφιδωτού της Ισπανίας πιθανόν να είναι ανατολικό.

73 Σχετικά με την εικονογραφία του μύθου στις τοιχογραφίες της Πομπηίας βλ. Baldassare 1981.

74 Kondoleon 1990, 112· 1994, 156.

75 Kondoleon 1994, 156.

της Ακμής, τους μύθους του Ποσειδώνα και της Αμυμώνης, της Δάφνης και του Απόλλωνα. Οι τρεις πίνακες έχουν ως κοινό θέμα τον έρωτα. Ο πίνακας του Ικάρου και του Διονύσου διαφέρει. Σύμφωνα με μια ερμηνεία σχετίζεται με την υπενθύμιση των συνεπειών από την υπερβολική κατανάλωση οίνου.⁷⁶ Οι παραστάσεις αυτές διακοσμούν τη στοά που οδηγεί στο τρικλίνιο προετοιμάζοντας τον επισκέπτη για τη φιλοξενία του εκεί.

Το τρίτο ερωτικό ζευγάρι είναι ο ποτάμιος θεός Λάδων και η Ψαλίσ, που απεικονίζεται στο ψηφιδωτό του τρικλινίου της «Οικίας του Μενάνδρου» στην Αντιόχεια και χρονολογείται στο β' μισό του 3^{ου} αι. (16). Οι δυο μορφές παριστάνονται ανακεκλιμένες. Ο γενειοφόρος Λάδων κρατά ένα αγγείο στη μορφή του κέρατος της αφθονίας και φέρει στο κεφάλι στέφανο από φύκια. Η Ψαλίσ, μισόγυμνη, ακουμπά σε μια υδρία. Ο Λάδων είναι η προσωποποίηση του ποταμού Λάδωνα της Αντιόχειας. Η Ψαλίσ, η οποία εμφανίζεται με τη μορφή νύμφης πηγής, δεν είναι γνωστή από αλλού. Σύμφωνα με μια υπόθεση, λόγω της σημασίας της λέξης, μπορεί να αποτελεί προσωποποίηση ενός καναλιού νερού που απέτρεπε την υπερχειλίση του Λάδωνα.⁷⁷ Στο κέντρο του ίδιου ψηφιδωτού εικονίζονται οι μύθοι του Έρωτα και της Ψυχής, της Λήδας και του κύκνου, του Πάρι και της Οινώνης, και σε πιο μικρούς πίνακες η προσωποποίηση της Τρυφής, μια αγροτική σκηνή και ένα πορτρέτο. Η επιλογή αυτού του ζευγαριού σίγουρα οφειλόταν στην υπερηφάνεια του παραγγελιοδότη και ιδιοκτήτη του σπιτιού για την τοπική γεωγραφία και μυθολογία, ενώ η θέση του στο τρικλίνιο συνδεόταν με την υποδοχή και φιλοξενία των συνδαιτυμόνων.⁷⁸ Τα θέματα, λοιπόν, του δωματίου είτε είναι ερωτικά είτε σχετίζονται με τη λειτουργία του δωματίου.

Στη Vienne της Γαλλίας αποκαλύφθηκε μια παράσταση ενός ποταμού και μιας πηγής που ανακεκλιμένοι και κρατώντας τα συνήθη αντικείμενα κοιτούν τον θεατή (17). Διακοσμούν τον κεντρικό πίνακα ενός δωματίου μιας οικίας. Δεν υπάρχουν επιγραφές ούτε κάποιο ιδιαίτερο εικονογραφικό στοιχείο ώστε να ταυτιστούν με συγκεκριμένες μορφές. Υποστηρίχθηκε ότι θα μπορούσε να είναι ένα από τα γνωστά μυθολογικά ζευγάρια, ο Αλφειός και η Αρέθουσα, ο Πύραμος και η Θίσβη.⁷⁹

Συμπεραίνουμε ότι τα ερωτικά ζευγάρια των ποτάμιων θεοτήτων και των πηγών στα περισσότερα από τα παραπάνω ψηφιδωτά σχετίζονται με άλλους ερωτικούς μύθους. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν: α. της Thysdrus (12), όπου το ερωτικό ζευγάρι του Αλφειού και της Αρέθουσας συνδέεται με τους μύθους του Πολύφημου και της Γαλάτειας, του Ενδυμώνα και της Σελήνης, του Διονύσου και της Αριάδνης, β. της Αντιόχειας (13), όπου συνδέονται οι μύθοι του Αλφειού και της Αρέθουσας και του Πύραμου και της Θίσβης, γ. της Πάφου (14), όπου συνδέεται το ζευγάρι του Πύραμου και της Θίσβης με τους μύθους του Ποσειδώνα και της Αμυμώνης, του Απόλλωνα και της Δάφνης και δ. της Αντιόχειας (16) όπου συνδέονται το ζευγάρι του Λάδωνα και της Ψαλίδος με τις παραστάσεις του Έρωτα και της Ψυχής, της Λήδας και του κύκνου, του Πάρι και της Οινώνης. Φαίνεται ότι σε όλες αυτές τις περιπτώσεις δεν ενδιαφέρει τόσο η γονιμότητα και η αφθονία που προσφέρουν οι ποτάμιοι θεοί, αν και παρουσιάζεται και αυτή μέσω του συμβόλου του κέρατος της αφθονίας, όσο το ερωτικό στοιχείο και το πάθος που διακρίνει τις ιστορίες των ποταμών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στην Αντιόχεια με τον Πύραμο και τον Λάδωνα και στην Εύα Κυνουρίας με τον Αλφειό, η επιλογή της παράστασης του ποταμού έγινε πιθανόν και με τοπικά γεωγραφικά κριτήρια.

76 Daszewski και Michaelides 1989, 40-1.

77 Levi 1947, 205, πίν. 46c· Huskinson 2005, 254, εικ. 17,3.

78 Huskinson 2005, 255.

79 Lauxerois 1994, πίν. 236.

4. Ο ποταμός απεικονίζεται στα πλαίσια μιας μυθολογικής σκηνής με πρωταγωνιστικό ρόλο

Σε αυτές τις παραστάσεις εικονίζεται ο αγώνας του Ηρακλή εναντίον του Αχελώου με αντικείμενο διεκδίκησης τη Δηιάνειρα, η οποία δεν παριστάνεται σε καμιά παράσταση. Κατά τη διάρκεια του αγώνα ο Αχελώος μεταμορφώθηκε σε ερπετό και στη συνέχεια σε ταύρο, ξεφεύγοντας έτσι από τον Ηρακλή. Ωστόσο, ο Ηρακλής κατάφερε να τον νικήσει αποσπώντας του το ένα κέρατο. Αυτή η στιγμή απεικονίζεται στο ψηφιδωτό της έπαυλης του Νέρωνα του Ανζίο της Ιταλίας που χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου}–αρχές 3^{ου} αι. (19).⁸⁰ Ο Ηρακλής όρθιος κρατά το κέρατο του Αχελώου στο δεξί χέρι, ενώ ο Αχελώος καθισμένος στα αριστερά του ήρωα εικονίζεται με ένα μόνο κέρατο στο κεφάλι, από το οποίο στάζει αίμα, και παράλληλα σηκώνει το δεξί χέρι του σε έκφραση αποδοκιμασίας. Σε παρόμοια στάση απεικονίζεται ο Αχελώος στο ψηφιδωτό από την Acholla της Τυνησίας που χρονολογείται το 184 (18). Ο Αχελώος, καθισμένος σε έναν βράχο, σκυφτός, στηρίζει το κεφάλι του με το δεξί χέρι του απογοητευμένος. Το μέτωπό του, που αιμορραγεί, φανερώνει την αιτία της διάθεσής του: έχει ηττηθεί από τον Ηρακλή.⁸¹ Ένα ακόμα παράλληλο αποτελεί η παράσταση του Αχελώου στο ψηφιδωτό από την Cártama της Ισπανίας των αρχών του 3^{ου} αι. (20).⁸² Καθισμένος σε έναν βράχο στηρίζει το κεφάλι με το αριστερό χέρι, προφανώς απελπισμένος από την ήττα του από τον Ηρακλή. Ο ήρωας στέκεται όρθιος ακριβώς πάνω από τον ποτάμιο θεό, ως θριαμβευτής. Η ομοιότητα ανάμεσα στις παραστάσεις της Acholla (18) και της Cártama (20) είναι αξιοσημείωτη.⁸³ Ωστόσο, κατά την Gozlan, είναι πιθανό η παράσταση της Acholla, στην οποία οι μορφές των δυο πρωταγωνιστών παριστάνονται σε δυο διαφορετικά διάχωρα, να αποτελεί μια αναπροσαρμογή της παράστασης του Ανζίο. Υποθέτει, μάλιστα, ότι ο ψηφοθέτης της σκηνής της Cártama ακολούθησε στη συνέχεια το πρότυπο της Acholla, χωρίς όμως να έχει κατανοήσει πλήρως τη σκηνή και γι' αυτό λείπουν οι σταγόνες του αίματος από τη μορφή του Αχελώου. Ενδέχεται ωστόσο το απώτερο πρότυπο να είναι κάποιο άγαλμα.⁸⁴

Σε όλες τις περιπτώσεις απεικονίζεται η στιγμή ακριβώς μετά τον αγώνα. Είναι η στιγμή του θριάμβου για τον ήρωα και της απογοήτευσης για τον ποτάμιο θεό. Σκοπός είναι να καταδειχθεί η νίκη του καλού έναντι του κακού.⁸⁵ Φανερώνει ακόμα τους εξής συμβολισμούς, τιμά την αυτοκρατορική *virtus* –ο Ηρακλής συμβολίζει τον αυτοκράτορα Κόμμοδο, καθώς επί των χρόνων του φιλοτεχνήθηκε το ψηφιδωτό της Acholla και στα νομίσματά του εικονίζεται ο Ηρακλής–⁸⁶ αλλά και τη νίκη επί του θανάτου μέσα από την τιθάσευση του άγριου ποταμού που μεταμορφώνεται σε γονιμοποιό δύναμη.⁸⁷

80 Morricone-Matini και Santa Maria Scrinari 1975, αρ. κατ. 55, 66–8, πίν. XVIII–XXI. Ο ηττημένος Αχελώος εικονίζεται μόνος σε προτομή στο ψηφιδωτό του Salzburg (1), βλ. παραπάνω την ενότητα 1. Προσωποποιημένοι ποταμοί μόνι, ανακεκλιμένοι ή σε προτομή.

81 Gozlan 1979, 35, εικ. 19b· San Nicolás Pedraz 1997, 472· 2004–5, 316–7.

82 Αρχικά θεωρήθηκε ότι ο ποτάμιος θεός είναι ο Αλφειός και ο εικονιζόμενος άθλος αυτός της κόπρου του Αυγεία: Balil 1977, 374, πίν. 1–2· Blázquez Martínez κ.ά. 1986, 114–5.

83 Gozlan 1979, 49, εικ. 19b.

84 Gozlan 1979, 70 και υποσ. 76. Η σκηνή αυτή επαναλαμβάνεται στην τοιχογραφία από το δωμάτιο 8 της Casa delle Pareti Gialle στην Όστια: Bakker 2007, 3 Οκτωβρίου.

85 San Nicolás Pedraz 1997, 472.

86 *RIC* III Commodus 365, 640, 643· Hekster 2002, 103–11, εικ. 7· Κακαβάς 2018, 108 εικ. 33–5, αρ. κατ. 129.

87 Gozlan 1979, 71–2 και υποσ. 78. Για τον συμβολισμό της απόσπασης του κέρατος και την ταπείνωση του Αχελώου βλ. και Taburn 2009, 34–6. Κατά τον Isler (1970, 119) το συγκεκριμένο επεισόδιο, ιδιαίτερα αγαπητό στους ποιητές, ήταν το παράδειγμα μιας άτυχης αγάπης ή ερμηνεύεται ακόμα ως η διόρθωση του ρου του ποταμού από τον Ηρακλή.

5. Ο ποταμός απεικονίζεται στα πλαίσια μιας μυθολογικής σκηνής με δευτερεύοντα ρόλο

Η προσωποποίηση ενός ποταμού παριστάνεται ακόμα σε μυθολογικές σκηνές με τον ποταμό να έχει δευτερεύοντα ρόλο. Οι περισσότερες από αυτές απεικονίζουν ερωτικά επεισόδια θεών και θνητών.

Το μυθολογικό επεισόδιο με παρουσία ποτάμιου θεού που απεικονίζεται πιο συχνά είναι αυτό της Λήδας και του κύκνου. Ο ποτάμιος θεός είναι ο Ευρώτας στις όχθες του οποίου ο Δίας με τη μορφή κύκνου ενώθηκε με τη Λήδα.⁸⁸ Ο Ευρώτας παριστάνεται στη σκηνή της Λήδας και του κύκνου στο εντοιχίο ψηφιδωτό της αψίδας του *sudatorium* του λουτρού στη Σαλαμίνα της Κύπρου (21) (α' μισό 3^{ου} αι.).⁸⁹ Ο ποταμός, τον οποίο συνοδεύει επιγραφή του ονόματός του, απεικονίζεται στην κάτω αριστερή γωνία της παράστασης, ανακεκλιμένος, να ακουμπά σε ένα αγγείο από το οποίο ρέει νερό. Δίπλα του είναι ορατός ο κύκνος. Η υπόλοιπη παράσταση δεν σώζεται. Ο ποτάμιος θεός, αποτραβηγμένος στην άκρη της παράστασης, στρέφει ελαφρά το κεφάλι προς την κεντρική σκηνή ως απλός θεατής, απέχοντας από το κύριο γεγονός. Η ίδια σχεδόν σύνθεση με αυτήν της Σαλαμίνας συναντάται σε ένα χάλκινο επιρρήνιο ίππου του 4^{ου} αι., στο οποίο επίσης παριστάνεται η Λήδα με τον κύκνο.⁹⁰ Σε αυτό ο ποταμός Ευρώτας έχει αντικατασταθεί από μια νύμφη, που ανακεκλιμένη στηρίζεται σε ένα αγγείο, με τα πόδια της τυλιγμένα σε ιμάτιο, τον κορμό γυμνό και ένα κλαδί στο χέρι.⁹¹ Η επιλογή του θέματος για τη διακόσμηση των τοίχων του λουτρού οφείλεται αφενός στη σχέση του θέματος με το νερό (λουτρό της Λήδας), αφετέρου στη σύνδεση του μύθου της Λήδας με την αιωνιότητα.⁹²

Στο ψηφιδωτό της Λήδας και του κύκνου (α' μισό του 4^{ου} αι.) από μια έπαυλη στη Mediana ο ποτάμιος θεός έχει την ίδια στάση με αυτήν του Ευρώτα της Σαλαμίνας (23).⁹³ Ο ποτάμιος θεός εικονίζεται ανακεκλιμένος, με ένα καλάμι στο αριστερό του χέρι, που είναι ακουμπισμένο πάνω σε ένα αγγείο. Ακριβώς μπροστά του σχηματίζεται ένα υδάτινο ρεύμα. Ο ποταμός είναι τοποθετημένος στην κάτω δεξιά γωνία της παράστασης. Από την υπόλοιπη σκηνή μπορεί κανείς να διακρίνει μόνο το φτερό του κύκνου και μέρος της Λήδας.

Ο Ευρώτας συνοδεύει τη Λήδα και τον κύκνο σε ένα ψηφιδωτό του 4^{ου} αι. από το *Baccano* της Ιταλίας (24), με τη διαφορά ότι ο ανακεκλιμένος θεός παριστάνεται σε διαφορετικό διάχωρο απ' ότι οι πρωταγωνιστές του μύθου. Η εγγύτητά τους, ωστόσο, δεν αφήνει αμφιβολίες ότι ο Ευρώτας σχετίζεται με το μυθολογικό επεισόδιο της Λήδας και του κύκνου.⁹⁴

Στην «Οικία του Αιώνα» στην Πάφο ο ποτάμιος θεός Ευρώτας απεικονίζεται στη σκηνή του λουτρού της Λήδας που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. (25).⁹⁵ Η Λήδα, συνοδευόμενη από θεραπαινίδες και ίσως μια διονυσιακή μορφή, ετοιμάζεται για το λουτρό της στον ποταμό Ευρώτα, ενώ ο Δίας μεταμορφωμένος σε κύκνο την πλησιάζει. Ο ποταμός Ευρώτας αποδίδεται στο κατώτερο σημείο της παράστασης με σειρές ψηφιδών λευκού, γαλάζιου και μαύρου χρώματος που αποδίδουν τη ροή του νερού. Στα δεξιά της παράστασης εικονίζονται

88 Pseudo-Hyginus, *Fabulae* 77.

89 Balty 1988, 217, πίν. 67–8. Ο Michaelides (1997, 52–3) το χρονολογεί στα τέλη του 3^{ου} αι.

90 MMA, NY, αρ. ευρ. 13.225.7. *LIMC* 4(1): 504 αρ. κατ. 13, "Helene" (L. Kahil). Σχετικά με την εικονογραφία του συγκεκριμένου αντικειμένου έχει υποστηριχθεί ότι μπορεί να προέρχεται από την εικονογράφηση χειρογράφου, καθώς οι σκηνές του φαίνεται να αντιγράφουν κάποιο χαμένο αφηγηματικό κείμενο με θέμα του την ιστορία της Λήδας: Weitzmann 1979, 239–40, αρ. κατ. 215 (M. Bell).

91 Moreau 1960, 16, πίν. 13· Balty 1988, 215.

92 Balty 1988, 218.

93 Kolarik 1994, 179–81, πίν. 97, 1· 2006, 171–4, εικ. 17· Trovabene 2005, 122–3.

94 San Nicolás Pedraz 1999, 353–6, εικ. 5–6.

95 Daszewski 1985, 33–5, 46–8. Η San Nicolás Pedraz (1999, 351) χρονολογεί το ψηφιδωτό στα τέλη του 2^{ου} αι.

οι προσωποποιήσεις του Ευρώτα και της Λακεδαιμονίας.⁹⁶ Ο προσωποποιημένος ποταμός εικονίζεται καθισμένος. Όλες οι μορφές συνοδεύονται από επιγραφές. Ο Ευρώτας και η Λακεδαιμονία μοιάζουν αποτραβηγμένοι από την κεντρική σκηνή, δεν λαμβάνουν μέρος στην εξέλιξη του γεγονότος.⁹⁷

Στο ψηφιδωτό του 3^{ου} αι. από τη Lambaesis (22), ο Ευρώτας παρουσιάζεται στα αριστερά των κεντρικών προσώπων καθισμένος σε ένα βράχο να ακουμπά σε αγγείο.⁹⁸ Η διαφορά των ψηφιδωτών της Πάφου (25) και της Lambaesis (22) από τις άλλες παραστάσεις είναι ότι σε αυτές ο Ευρώτας είναι καθισμένος και όχι ανακλιμένος. Πάλι όμως είναι αποτραβηγμένος από το κεντρικό γεγονός.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι η παρουσία του προσωποποιημένου Ευρώτα εισάγεται ως νέο εικονογραφικό στοιχείο στις παραστάσεις της Λήδας και του κύκνου. Αυτή η καινοτομία συναντάται για πρώτη φορά τον 2^ο αι. σε μια σαρκοφάγο από την Aix-en-Provence, στην οποία ο ποταμός απεικονίζεται με την πλάτη προς τον θεατή, να κοιτάζει προς τη Λήδα που βρίσκεται γυμνή ακριβώς δίπλα του.⁹⁹ Στα ψηφιδωτά εμφανίζεται από τον 3^ο αι. και μετά και γνωρίζει μεγάλη διάδοση από τα τέλη του αιώνα και ύστερα.¹⁰⁰ Σε όλες τις περιπτώσεις παριστάνεται γενειοφόρος, με στεφάνι από καλάμια στα μαλλιά και ένα καλάμι στο χέρι. Στη Σαλαμίνα (21), τη Lambaesis (22) και τη Mediana (23) ακουμπά τον αγκώνα του στο αγγείο από το οποίο ρέει νερό. Στην Πάφο (25) φορά και ένα μιάτιο κουμπωμένο στο λαιμό του. Ο ποτάμιος θεός, ανακλιμένος (21, 23) ή καθισμένος σε βράχο (22, 25) απεικονίζεται στην άκρη των παραστάσεων και κοιτάζει αλλού, σαν να μη δίνει σημασία σε όσα συμβαίνουν. Δεν επιτελεί κάποιον λειτουργικό ρόλο σε αυτές τις παραστάσεις, αλλά περισσότερο λειτουργεί ως δήλωση του τόπου στον οποίο έλαβε χώρα το επεισόδιο. Εξάλλου, με τις προσωποποιήσεις δηλώνονται οι αφηρημένες έννοιες, οι τόποι κ.ά. που περιλαμβάνονται στην αφήγηση που διαφορετικά θα χρειαζόνταν πολύ περισσότερες σκηνές για να αποδοθούν ή απλώς θα έμεναν ακατανόητες.¹⁰¹ Σε άλλες παραστάσεις, στις οποίες δεν υπάρχει η προσωποποίηση του ποταμού, η δήλωση της τοποθεσίας γίνεται με την απόδοση του υδάτινου στοιχείου και του σχετικού περιβάλλοντος,

96 Daszewski και Michaelides 1989, 64, εικ. 47· Michaelides 1997, 56 υποσ. 28. Η Λακεδαιμονία παρουσιάζεται με τείχη στο κεφάλι, κατά τον τύπο του γλυπτού της Τύχης της Αντιόχειας του Ευτυχίδη, με τη διαφορά ότι η Λακεδαιμονία έχει και μια ασπίδα στα αριστερά της. Αν και ο Ευρώτας επιδιορθώθηκε σε μεταγενέστερη εποχή, κατά την Balty (1988, 215 υποσ. 73) δεν άλλαξε η βασική σύνθεση.

97 Ενδεχομένως αρχικά ο Ευρώτας να κοιτούσε προς τη Λήδα, όμως η στάση του άλλαξε μετά από επιδιόρθωση του ψηφιδωτού στο σημείο αυτό: Olszewski 2020, 225. Ο Olszewski (2013, 220–1, 234, πίν. 1· 2020) θεωρεί ότι η παράσταση δεν αποτελεί μια απλή ερωτική ιστορία, αλλά έχει συμβολικό αντιχριστιανικό περιεχόμενο. Ανάμεσα στη Λήδα και στην Παρθένο Μαρία υπάρχει μια αναλογία, είναι και οι δυο θνητές που επελέγησαν, η πρώτη από τον Δία και η δεύτερη από τον Θεό, ώστε να φέρουν στον κόσμο τους Διόσκουρους και τον Ιησού Χριστό αντίστοιχα. Η παράσταση της Λήδας, που αντιστοιχεί στον χριστιανικό Ευαγγελισμό, θα προκαλούσε σχετικές συζητήσεις ανάμεσα στους εθνικούς και τους χριστιανούς που θα έμπαιναν σε αυτό το δωμάτιο. Πιο πειστική φαίνεται η άποψη του Δελιγιαννάκη (Deligiannakis 2018, 35–8), ο οποίος απορρίπτει την ερμηνεία περί αντιχριστιανικής πολεμικής, καθώς αυτή δεν συμβαδίζει με τα διαθέσιμα δεδομένα για την Κύπρο των μέσων του 4^{ου} αι., αλλά δέχεται ότι στα ψηφιδωτά της συγκεκριμένης οικίας δηλώνεται η πίστη του παραγγελιοδότη, που πιθανόν ήταν ένας μορφωμένος παγανιστής.

98 LIMC 6(1): 236, αρ. κατ. 39, "Leda" (L. Kahil, N. Icard-Gianolio και P. Linant de Bellefonds)· San Nicolás Pedraz 1999, 349, εικ. 1.

99 LIMC 4(1):93, αρ. κατ. 6 "Eurotas" (G. Steinhauer)· LIMC 4(1):504 αρ. κατ. 11, "Helene" (L. Kahil)· Moreau 1960, 16, πίν. 19b· Koch και Sichtermann 1982, 156–7. Ωστόσο, μορφή ποταμού που απεικονίζεται από πίσω συναντάται και αλλού, π.χ. στον Κίονα του Τραϊανού: Lepper και Frere 2015, πίν. 6–7· Campbell 2012, 377 και υποσ. 52, εικ. 14.

100 Κατά την Barnard (2007, 157) το ψηφιδωτό της Σαλαμίνας είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστο, καθώς απεικονίζονται σε αυτό ταυτόχρονα ο Ευρώτας και ο Έρωτας. Ωστόσο, ο Ευρώτας και ο Έρωτας παριστάνονται μαζί σε ένα ακόμη ψηφιδωτό του 3^{ου} αι. από τη Lambaesis: San Nicolás Pedraz 1999, 349 και υποσ. 4.

101 San Nicolás Pedraz 1999, 351· Barnard 2007, 155· Olszewski 2013, 215.

όπως στην παράσταση της Λήδας και του κύκνου από την οικία του ψηφιδωτού της Λήδας στην Παλαίπαφο (α' μισό 3^{ου} αι.).¹⁰² Ωστόσο, σε αρκετές από τις παραστάσεις στις οποίες είναι παρών ο προσωποποιημένος Ευρώτας αποδίδεται ταυτόχρονα και το τοπίο, όπως για παράδειγμα στις παραστάσεις 21–3 και 25, όπου είναι ορατά τα νερά, οι βράχοι, η χαμηλή βλάστηση.

Ποτάμιοι θεοί απεικονίζονται και σε άλλες ερωτικές ιστορίες θεών και θνητών, όπως στην παράσταση του Απόλλωνα και της Δάφνης από την «Οικία του Διονύσου» στην Πάφο, επίσης του τέλους του 3^{ου} αι. (26). Οι μορφές δεν συνοδεύονται από επιγραφές. Ο προσωποποιημένος γενειοφόρος ποταμός βρίσκεται ανακλιμένος στην κάτω αριστερή γωνία της παράστασης. Κρατά στο αριστερό του χέρι το κέρας της αφθονίας και στο δεξί, που είναι ακουμπισμένο σε ένα αγγείο, ένα καλάμι. Ο Απόλλων έρχεται με το τόξο του στο αριστερό χέρι, ενώ με το δεξί δείχνει τη Δάφνη, που στέκεται γυμνή ακριβώς πίσω από τον ποταμό. Έχει αρχίσει να μεταμορφώνεται σε φυτό, όπως δείχνουν τα φύλλα που φυτρώνουν από τα πόδια της. Ο ποταμός θεωρήθηκε ότι είναι ο Πηνειός, πατέρας της Δάφνης, στον οποίο προσευχήθηκε να τη μεταμορφώσει σε φυτό για να αποφύγει τον Απόλλωνα.¹⁰³

Γενικά είναι αποδεκτό ότι οι παραστάσεις απεικονίζουν τον μύθο του Απόλλωνα και της Δάφνης όπως τον παραδίδει ο Οβίδιος, ο οποίος αναφέρει και τον Πηνειό.¹⁰⁴ Ωστόσο, σε καμιά παράσταση σε ψηφιδωτό ή τοιχογραφία, που θεωρούμε ότι βασίζεται στο ποίημα του Οβιδίου, δεν παριστάνεται ο Πηνειός. Η Kondoleon επισημαίνει ότι η ταύτιση του ποτάμιου θεού στο ψηφιδωτό της Πάφου με τον Πηνειό προϋποθέτει ότι ο ψηφοθέτης γνώριζε το ποίημα του Οβιδίου, πράγμα μάλλον απίθανο.¹⁰⁵ Επίσης, ένας ποτάμιος θεός, που είναι ο Λάδων σύμφωνα με την επιγραφή που τον συνοδεύει και η μορφή του θυμίζει έντονα αυτή του ποταμού από την Πάφο, απεικονίζεται σε μια σκηνή Απόλλωνα και Δάφνης σε ένα γυάλινο αγγείο από το Kerch, το οποίο ίσως κατασκευάστηκε στην Αντιόχεια στο α' μισό του 3^{ου} αι.¹⁰⁶ Η παρουσία του Λάδωνα στην παράσταση του γυάλινου αγγείου σχετίζεται με την ανατολική παράδοση, όπως την αναφέρει ο Φιλόστρατος, σύμφωνα με την οποία ο ποταμός Λάδων της Αντιόχειας ήταν ο πατέρας της Δάφνης.¹⁰⁷ Εξάλλου σε καμιά από τις υπόλοιπες πηγές δεν αναφέρεται ότι η Δάφνη προσευχήθηκε στον πατέρα της Πηνειό, αντίθετα αναφέρεται ως κόρη του Λάδωνα. Ο Λάδων παριστάνεται στην Αντιόχεια ακόμα μία φορά (16), μάλιστα η εικονογραφική συγγένεια με τη μορφή του ποτάμιου θεού στο ψηφιδωτό της Πάφου είναι μεγάλη. Συνεπώς, η μορφή του ποτάμιου θεού στην παράσταση της Πάφου θα μπορούσε κάλλιστα να είναι ο Λάδων και όχι ο Πηνειός.¹⁰⁸ Φαίνεται, λοιπόν, ότι η σχέση ανάμεσα στην Αντιόχεια και την Πάφο είναι πολύ στενή σε ό,τι αφορά την εικονογραφία των ψηφιδωτών δαπέδων.

Ο ποταμός δεν κοιτάζει τη σκηνή, αλλά στρέφει το πρόσωπο προς την αντίθετη κατεύθυνση. Και σε αυτήν την περίπτωση δεν αναλαμβάνει κανένα ρόλο στο επεισόδιο. Η θέση και ο ρόλος του θυμίζουν έντονα αυτόν του Ευρώτα στις παραστάσεις της Λήδας και του κύκνου. Συμπερασματικά, και εδώ ο ποτάμιος θεός λειτουργεί ως γεωγραφική ένδειξη.

Στο χαμένο ψηφιδωτό της Κόρδοβας (27), που χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αι., απεικονίζεται ο ποταμός Ασωπός, με την πλάτη προς τον θεατή και ανακλιμένος, μπροστά

102 *LIMC* 4(1):93, "Eurotas" (G. Steinhauer)· *LIMC* 6(1):236 αρ. κατ. 42, "Leda" (L. Kahil, N. Icard-Gianolio και P. Linant de Bellefonds)· Barnard 2007, 158.

103 Nicolaou 1963, 66–7· Daszewski και Michaelides 1989, 44–5, εικ. 34.

104 Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις* 1.452–567.

105 Kondoleon 1994, 169–70.

106 *LIMC* 3(1): 347, αρ. κατ. 39, "Daphne" (O. Palagia)· Müller 1929, 63, υποσ. 1, εικ. 5, πίν. 2–3.

107 Φιλόστρατος, *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον*, 1.16· Kondoleon 1994, 172–3.

108 Kondoleon 1994, 173–4.

στα πόδια της νύμφης Μετόπης. Στα δεξιά τους η μισόγυμνη κόρη τους Αίγινα σηκώνει το χέρι της ψηλά σε μια κίνηση έκπληξης, ενώ από πάνω της πετά ένας Έρωτας, σημάδι του έρωτα του Δία, ο οποίος πρόκειται να αρπάξει την κόρη, αν και δεν εικονίζεται στην παράσταση. Πρόκειται για την απεικόνιση της στιγμής που προηγείται της αρπαγής της Αίγινας από τον θεό.¹⁰⁹

Στην παράσταση του λουτρού της Αρτέμιδος του 4^{ου} αι. από την έπαυλη της Carranque της Ισπανίας (28) εικονίζεται κάτω αριστερά ένας ποτάμιος θεός ο οποίος στέκεται με την πλάτη προς τον θεατή.¹¹⁰ Στο αριστερό χέρι κρατά ένα κλαδί, ενώ με το δεξί δείχνει τον Ακταίονα ο οποίος παρακολουθεί την Άρτεμη που παίρνει το λουτρό της με τη βοήθεια δυο νυμφών. Εικονογραφικά θυμίζει έντονα τον ποτάμιο θεό της σαρκοφάγου από την Aix-en-Provence.¹¹¹ Ο ρόλος του ποταμού είναι ενδεχομένως να τονίσει τη σχέση της θεάς με το υγρό στοιχείο και τις νύμφες.¹¹²

Ως ποτάμιος θεός ερμηνεύθηκε η μορφή που παριστάνεται στην παράσταση του 3^{ου} αι. από την Bulla Regia, με θέμα την απελευθέρωση της Ανδρομέδας από τον Περσέα, ο οποίος μόλις έχει σκοτώσει το κήτος.¹¹³ Ο ποτάμιος θεός, ανακεκλιμένος μπροστά από τους κεντρικούς ήρωες, κοιτά το ζευγάρι και σηκώνει το χέρι του ψηλά. Όμως, η μορφή αυτή αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα την προσωποποίηση μιας θαλάσσιας θεότητας σε ανάμνηση της τιμωρίας που επιβλήθηκε από τον Ποσειδώνα στις Νηρηίδες.¹¹⁴ Η παράσταση προέρχεται από γνωστό πρότυπο, το οποίο ακολουθεί με κάποιες μικρές αλλαγές και προσθήκες δευτερευόντων στοιχείων, όπως συμβαίνει και με άλλες μυθολογικές παραστάσεις σε ψηφιδωτά της Β. Αφρικής.¹¹⁵

Ένας ποτάμιος θεός απεικονίζεται ακόμα στην παράσταση του Ποσειδώνα και της Αμυμώνης των αρχών του 5^{ου} αι. από τη Nabeul της Τυνησίας (30). Η νύμφη Αμυμώνη, όταν η Αργολίδα μαστιζόταν από την ξηρασία, αναζήτησε νερό στον ποταμό Ίναχο. Εκεί της επιτέθηκε ένας Σάτυρος, από τον οποίο την έσωσε ο Ποσειδώνας. Στη συνέχεια ο θεός ενώθηκε μαζί της. Μια παράσταση με το ίδιο θέμα περιγράφει ο Φιλόστρατος ο Πρεσβύτερος.¹¹⁶ Από την παράσταση σώζεται μόνο το δεξί τμήμα, στο οποίο είναι ορατό το σώμα του Ποσειδώνα και το δεξί πόδι της Αμυμώνης, η οποία τρέχει προς τα αριστερά. Πάνω δεξιά και στο βάθος εικονίζεται σε μικρότερη κλίμακα ένας ανακεκλιμένος ποτάμιος θεός. Μπροστά του είναι ορατά ένα δέντρο και ένας πύργος. Ο ποτάμιος θεός δεν λαμβάνει μέρος στη δράση που εκτυλίσσεται μπροστά του. Δεν μπορεί, λοιπόν, παρά να είναι ο ποταμός Ίναχος στην περιοχή του οποίου έλαβε χώρα το μυθολογικό επεισόδιο της αρπαγής της Αμυμώνης από τον Ποσειδώνα. Ο ποτάμιος θεός λειτουργεί και εδώ ως τοπογραφικό στοιχείο.¹¹⁷

Σύμφωνα με τον Buxton, οι ερωτικοί μύθοι κατά τους οποίους ένας θεός αρπάζει μια θνητή

109 San Nicolás Pedraz 1997, 470· 2004-5, 316, εικ. 16.

110 Arce 1986· Lancha 1997, αρ. κατ. 82, 164-8, πίν. 72· San Nicolás Pedraz 2004-5, 319, εικ. 13.

111 Fantar κ.ά. 1994, 90-2.

112 San Nicolás Pedraz 1997, 476· 2004-5, 320.

113 Fantar κ.ά. 1994, 90-2 όπου και φωτογραφία της παράστασης· Béschaouch κ.ά. 1977, 72, 123 (βρίσκεται στο Μουσείο του Bardo).

114 López Monteagudo 1998, 467.

115 Dunbabin 1978, 39, 250 αρ. κατ. 3 (Maison d'Amphitrite).

116 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.8.2. Σχετικά με την ύπαρξη ή όχι των έργων ζωγραφικής που περιγράφει ο Φιλόστρατος βλ. Schönberger 2004, 26· Πλάντζος 2006, 24-33. Το επεισόδιο αναφέρεται ακόμα στο: Ψευδο-Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, 2.14. Στον Λουκιανό (*Ενάλαιο διάλογοι* 6) αντί του ποταμού Ίναχου αναφέρεται η πηγή Λέρνα.

117 Blanchard-Lemée κ.ά. 1995, 134, 289, εικ. 97. Ο Darmon (1980, 95-8, πίν. 58, 82) τον ταυτίζει με την πηγή της Λέρνας.

κοντά σε μια πηγή εκφράζουν τον φόβο των γυναικών για τους κινδύνους εκτός του οίκου, δηλαδή τις ερωτικές συναντήσεις που μπορεί να προκύψουν στον δρόμο για την πηγή, και αντίστοιχα στην περίπτωση του Ακταίωνα τους κινδύνους που караδοκούν στη φύση για τους κυνηγούς.¹¹⁸

Το ψηφιδωτό της Αθηνάς και του Μαρσούα του 4^{ου} αι. από την Kelibia (29) είναι το μόνο στο οποίο δεν παρουσιάζεται ένα ερωτικό επεισόδιο θεού και θνητού. Εδώ η θεά ετοιμάζεται να πετάξει τον αυλό, αφού τρόμαξε όταν αντίκρισε στο νερό το παραμορφωμένο πρόσωπό της από το παίξιμο του μουσικού οργάνου. Ένας ποτάμιος θεός απεικονίζεται ανακεκλιμένος να κοιτάζει κατάματα την Αθηνά, η οποία επίσης είναι στραμμένη προς αυτόν. Ο ποταμός σηκώνει το δεξί του χέρι μπροστά στα μάτια του με τον δείκτη προτεταμένο.¹¹⁹ Η οπτική επαφή του ποταμίου θεού με την Αθηνά και κυρίως η χειρονομία του μάλλον θέλουν να τονίσουν την επικοινωνία του ποταμού με τη θεά και έτσι να της επιστήσι την προσοχή για το αποτέλεσμα του παιξίματος του αυλού, να προσέξει τον αντικατοπτρισμό της στα νερά του.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο οι απεικονίσεις ποταμών ως μέρους τοπίων ήταν συνηθισμένες σε τοιχογραφίες επαύλεων της Πομπηίας.¹²⁰ Οι περισσότερες παραστάσεις ποτάμιων προσωποποιήσεων που εξετάσαμε προέρχονται και αυτές από οικίες και επαύλεις. Πρόκειται για είκοσι περιπτώσεις (1-3, 6-8, 12, 14-8, 20, 23-9). Τρεις παραστάσεις προέρχονται από λουτρά (4, 10, 21) και μόνο μία (13) από γυμνάσιο ή παλαίστρα. Για πέντε παραστάσεις (5, 11, 19, 22, 30) δεν γνωρίζουμε το κτήριο προέλευσης.

Όσον αφορά τις οικίες και τις επαύλεις, διαπιστώνουμε ότι πέντε από τις παραστάσεις (7, 9, 16, 18, 25) διακοσμούν το τρικλίνιο ή τον χώρο υποδοχής των οικιών. Σε τέσσερις περιπτώσεις (6, 14, 23, 26) διακοσμούν στοά αιθρίου ή περιστύλιο και σε μία το impluvium (2). Δυο cubicula φέρουν παραστάσεις προσωποποιημένων ποταμών (15, 28). Πρόκειται για τα συνήθη δωμάτια που διακοσμούσαν με ψηφιδωτά δάπεδα.

Οι προσωποποιήσεις των ποταμών εικονίζονται κάποιες φορές σε κτήρια και σε δωμάτια οικιών άμεσα ή έμμεσα σχετικά με το νερό. Τρεις παραστάσεις προέρχονται από λουτρά (4, 10, 21). Στην «Οικία του Ευφράτη» (2) ο ποταμός και οι νύμφες διακοσμούν το impluvium και στην Εύα Κυνουρίας (6) οι ποταμοί διακοσμούν τη στοά που βρίσκεται κοντά στο νυμφαίο της έπαυλης. Ειδικότερα όσον αφορά τον πρώτο εικονογραφικό τύπο διαπιστώνουμε ότι οι τρεις από τις έξι παραστάσεις παρουσιάζονται σε χώρο σχετικό με το νερό. Μπορούμε να πούμε ότι δεν είναι ο αναμενόμενος αριθμός για ένα εικονογραφικό θέμα που σχετίζεται άμεσα με το νερό.

Συμπεραίνουμε ακόμη ότι το τοπικό γεωγραφικό στοιχείο επηρεάζει, αλλά όχι πάντα, την επιλογή των ποτάμιων θεών που παριστάνονται στα ψηφιδωτά μιας περιοχής. Συνολικά σε επτά περιπτώσεις μπορούμε με σχετική βεβαιότητα να ανιχνεύσουμε τη γεωγραφική σχέση της περιοχής εύρεσης της παράστασης και του εικονιζόμενου ποταμού (2, 4, 6-9, 16). Ενδεχομένως με αυτόν τον τρόπο οι παραγγελιοδότες επεδείκνυαν την ταυτότητά τους στα πλαίσια της πολυεθνικής αυτοκρατορίας.

Σίγουρα, όμως, ένας άλλος παράγοντας στον οποίο οφείλεται η επιλογή τους είναι οι

118 Buxton 1994, 112.

119 Blanchard-Lemée κ.ά. 1995, 228, 292, εικ. 169· Lancha 1997, αρ. κατ. 36, 78-9, 359, πίν. 26. Κατά την Trovabene (2005, 124), η θέση του ποταμού μπροστά από τον Μαρσούα προοικονομεί τη μεταμόρφωση του σατύρου στον ομώνυμο ποταμό μετά την τιμωρία του από τον Απόλλωνα.

120 Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής*, 7,5,2· Campbell 2012, 150-1.

συμβολισμοί με τους οποίους είναι φορτισμένοι. Πρωτίστως αποτελούν σύμβολα γονιμότητας, αφθονίας και οικονομικής δύναμης για τις πόλεις που διασχίζουν, φορείς γονιμότητας για τις οικίες των οποίων διακοσμούν δωμάτια, όπως καταδεικνύει και το κέρας της αφθονίας που κρατούν ή ακόμα η βλάστηση που φέρουν στο κεφάλι και τα χέρια ή τους περιτριγυρίζει.¹²¹ Σε κάθε εικονογραφικό τύπο όμως μπορούμε να ανιχνεύσουμε και άλλους συμβολισμούς.

Ο εικονογραφικός τύπος του ποταμού και της προσωποποιημένης περιοχής συναντάται τρεις στις τέσσερις φορές (7, 9–10) σε τρικλίνιο ή χώρο υποδοχής. Όπως επισημάνθηκε και παραπάνω, η τακτική της απεικόνισης αυτού του τύπου σε επίσημους χώρους οικιών προέρχεται από την αυτοκρατορική εικονογραφία, προσαρμοσμένου όμως στις προσωπικές φιλοδοξίες των ιδιοκτητών των ιδιωτικών αυτών χώρων. Όλες δε οι παραστάσεις προέρχονται από τις ανατολικές επαρχίες, την περιοχή της Συρίας, την Κύπρο και τη Θράκη.

Τα ερωτικά ζευγάρια των ποταμών (11–17) παριστάνονται σε μια ποικιλία δωματίων, σε τρικλίνιο (16), στοές (13–4), cubiculum (15). Φαίνεται ότι το ερωτικό στοιχείο είναι αυτό στο οποίο δίνεται έμφαση, καθώς οι ερωτικές περιπέτειές τους γοητεύουν ή ακόμα διδάσκουν και προειδοποιούν.¹²² Μάλιστα πολλές φορές συνδυάζονται με άλλες ερωτικές ιστορίες. Αντίστοιχη ποικιλία δωματίων (sudatorium λουτρού, περιστύλιο, αίθουσα υποδοχής, στοά αιθρίου, cubiculum) συναντάται και στην περίπτωση του ποταμού ως δευτερεύοντος προσώπου σε μυθολογικές σκηνές, κυρίως ερωτικές (21–30). Οι περισσότερες από αυτές εντοπίζονται στα παράλια της Μεσογείου. Ειδικότερα παρατηρείται συγκέντρωση τέτοιων παραστάσεων στην Κύπρο (21, 25–6), στη Βόρεια Αφρική (22, 30), στην Ισπανία (27–8). Ακόμα έχουν βρεθεί από μία παράσταση στην Ιταλία (24) και στη Σερβία (23). Το μοτίβο του παρατηρητή ποτάμιου θεού σε ερωτικές σκηνές θεών συναντάται από τις αρχές του 3^{ου} αι. έως τις αρχές του 5^{ου} αι. στις παραπάνω περιοχές, με πιο διαδεδομένη παράσταση αυτή του μύθου της Λήδας και του κύκνου με ποτάμιο θεό τον Ευρώτα, που συναντάται πέντε φορές. Σε αυτήν την ομάδα παραστάσεων διαπιστώθηκε ότι οι ποταμοί λειτουργούν περισσότερο ως τοπογραφικοί δείκτες.

Η μία περίπτωση ποταμού που πρωταγωνιστεί σε μυθολογική σκηνή βρίσκεται στο τρικλίνιο (18). Οι περισσότερες παραστάσεις αφορούν τον Αχελώο (18–20). Ο Αχελώος είτε σε προτομή (1, 5) είτε στο πλαίσιο ενός μυθολογικού επεισοδίου (18–20) απεικονίζεται σε σχέση με τον αγώνα του εναντίον του Ηρακλή. Γενικότερα πρόκειται για έναν αγαπητό ποτάμιο θεό κυρίως στις δυτικές επαρχίες (Ισπανία, Βόρεια Αφρική, Ιταλία, Αυστρία), παρότι δεν έχει καμιά σχέση, ούτε γεωγραφική ούτε μυθολογική, με τις περιοχές στις οποίες βρέθηκαν οι προσωποποιήσεις του. Επιλέχθηκε κυρίως λόγω του ιδιαίτερου συμβολισμού του μύθου του, αυτού της νίκης του καλού έναντι του κακού, της νίκης επί του θανάτου.

Όσον αφορά στον ελλαδικό χώρο, παρατηρείται ότι έχουν βρεθεί μόλις δυο ψηφιδωτά με παραστάσεις ποτάμιων θεοτήτων, στην Εύα Κουνουρίας (6) και στην Πλωτινόπολη (9). Η εικονογραφία των προσωποποιημένων ποταμών συνεχίστηκε και αργότερα στα ψηφιδωτά, σε διαφορετικό βέβαια πλαίσιο, όπως στο ψηφιδωτό από την παλαιοχριστιανική βασιλική στην Οπάγια Δολιανών (τέλη 5^{ου} αι. ή μέσα 6^{ου} αι.) ή στη βασιλική του Θύρσου στην Τεγέα.¹²³

121 Ostrowski 1991, 21.

122 Carucci 2012, 217–8.

123 Οπάγια Δολιανών: Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 159, υποσ. 152 (όπου και βιβλιογραφία), εικ. 168· Καραμπερίδη 2007, 673–4. Βασιλική του Θύρσου: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 77–80, πίν. 99.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ¹²⁴

1. SALZBURG (Αυστρία). Οικία, tablinum. Σε δυο διάχωρα εντός γεωμετρικού καμβά προτομή του Αχελώου, που φέρει κέρατο και γύρω του τυλίγεται ένα ερπετό. Β' μισό 2^{ου} αι. Salzburger Museum C.A. (αρ. ευρ. 2847). Jobst 1982, 48–53, πίν. 21.
2. ΖΕΥΓΜΑ (Τουρκία). «Οικία του Ευφράτη», impluvium. Στον κεντρικό πίνακα ο ποταμός Ευφράτης ανακεκλιμένος, στους δυο πλαϊνούς κάθετους πίνακες δυο ανακεκλιμένες γυναικείες μορφές, ίσως δυο νύμφες. Αρχές 3^{ου} αι. Μουσείο Gaziantep. Darmon 2005, 1280–1, εικ. 3a,b· Önal 2009, 62, εικ. σελ. 63–5.
3. ΙΤΑΛΙΚΑ (Ισπανία). Οικία. Σε διάχωρο ένας ποταμός, ίσως ο Ασωπός, ανακεκλιμένος δίπλα σε βράχο και ένα δέντρο. Εποχή των Σεβήρων. Ιδιωτική συλλογή της Condesa de Lebrija. Manjón 1915, 240, εικ. σελ. 241· De Croizant 1974, 296–8, πίν. 3a.
4. ΓΗΛΛΙΝΕΗ (Συρία). Λουτρά. Σε πίνακα ο ποταμός Ορόντης και γύρω του πέντε μικρά παιδιά, οι Καρποί. Σε άλλο πίνακα ο Αλφειός και η Αρέθουσα καθισμένοι. Επιγραφή: ΑΛΦΕΙΟΣ. 3^{ος} αι. Διάχωρο Ορόντη: Εθνικό Μουσείο Δαμασκού. Διάχωρο Αλφειού και Αρέθουσας: Μουσείο Tartous. Balty 1977, 14, εικ. σελ. 15.
5. ΟΣΥΝΑ (Ισπανία). Άγνωστο το κτήριο και το δωμάτιο. Ο Αχελώος. Επιγραφή: ΑΧΕ-. Στις γωνίες του δαπέδου οι προτομές μιας Σειρήνας, μιας Νύμφης, της αλληγορίας του κέρατος της αφθονίας, της συζύγου του. Β' μισό 3^{ου} αι. Χαμένο. Ruiz Cecilia 1988.
6. ΕΥΑ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ (Ελλάδα). Αδημοσίευτο. Έπαυλη Ηρώδη Αττικού, στοά κοντά σε νυμφαίο. Σε διάχωρα απεικονίζονται ανακεκλιμένοι οι ποταμοί Αλφειός, Λάδων, Αχελώος και η νύμφη Αρέθουσα. Επιγραφές: ΑΡΦ, ΛΑΔΑ, ΑΧΕΛΩΟΣ, ΑΡΕΘΟΥΣΑ. 4^{ος} αι. In situ. Σπυρόπουλος 2006, 141–3, εικ. 36· 2012, 294, εικ. 574, 582.
7. ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ (Antakya, Τουρκία). «Οικία της Κιλικίας», τρικλίνιο. Σε δυο γωνιακά μετάλλια του δαπέδου οι προτομές του Τίγρη και του Πύραμου, στον κεντρικό πίνακα καθισμένη σε βράχο η προσωποποίηση της Κιλικίας. Επιγραφές: ΤΙ/ΓΡΙΣ, ΠΥΡΑ/ΜΟΣ, ΚΙΛΙΚΙΑ. Β' μισό 2^{ου} αι. Διάχωρο Κιλικίας: Norman University of Oklahoma (M126,A). Διάχωρο Πύραμου: Smith College Museum of Art (1938.14). Διάχωρο Τίγρη: Detroit Museum of Arts (40.127). Levi 1947, 57–9, εικ. 21, πίν. 9b–d· Huskinson 2005, 250–2, εικ. 17.1.
8. ΜΑΣ'ΟΥΔΙΥΕ (Συρία). Οικία(:). Προσωποποιήσεις Ευφράτη, Συρίας και Μεσοποταμίας ή Κυριαρχίας και Γονιμότητας. Επιγραφές: α. ελληνική: ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΠΟ/ΤΑΜΟΣ ΕΥΦΡΑΤΗΣ/ΕΥΤΥΧΗΣ ΒΑΡΒΑΒΙ/ΩΝΟΣ ΕΠΟΙΕΙ ΘΛΦ. β. συριακή: ΡΤ/ΜΛΚ. 228–229 μ.Χ. In situ, πλέον μη ορατό. Balty 1981, αρ. κατ. 5, πίν. 12,1· 1995, 155· Quet 2005, εικ. 1–2.
9. ΠΛΩΤΙΝΟΠΟΛΗ (Ελλάδα). Αδημοσίευτο. Έπαυλη ή δημόσιο κτήριο(:), τρικλίνιο. Στον κεντρικό πίνακα η προσωποποίηση του αγένειου ποταμού Έβρου και μιας πόλης (της Πλωτινόπολης;). Μέσα 2^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. In situ (ανασκαφή σε εξέλιξη). Κουτσουμανής 2014, 723, εικ. 8· 2016, εικ. 17, 19· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2017, 98, 496.
10. ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ (Antakya, Τουρκία). Λουτρό Ε, κύρια αίθουσα. Σε πίνακα οι προτομές του Ευρώτα και της Λακεδαιμονίας. Επιγραφές: ΕΥΡΩΤΑΣ, ΛΑΚΕΔΕΜΟ/ΝΙ.. Α' μισό 4^{ου} αι. Hatay Archaeological Museum, Antakya (αρ. ευρ. 826). Levi 1947, 272–3, πίν. 63d· Huskinson 2005, 255–6, εικ. 17.4.
11. ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ (Αίγυπτος). Άγνωστο το κτήριο και το δωμάτιο. Σώζεται τμήμα της παράστασης: ο Αλφειός αρπάζει την Αρέθουσα. Επιγραφή: ΑΛΦΙΟΣ, ΑΡΕΘΟΥΣΑ. 2^{ος} ή 3^{ος} αι. Χαμένο. Breccia 1914, 251· Foucher 1962, 42–3, πίν. 17a.

124 Δεδομένου ότι η βιβλιογραφία για κάθε ψηφιδωτό αναφέρεται εντός του κειμένου, στον κατάλογο παρατίθενται οι κυριότερες δημοσιεύσεις.

12. THYSDRUS (El Djem, Τυνησία). Οικία, δωμάτιο 17. Σε διάχωρο ο Αλφειός αρπάζει την Αρέθουσα. 180–200 μ.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο El Djem. Foucher 1962, 42–3, πίν. 17a· Lancha 1997, αρ. κατ. 25, 66–7.
13. ANTIOXEIA (Antakya, Τουρκία). «Οικία των Στοών» (γυμνάσιο ή παλαίστρα), δυτική στοά. Σε τέσσερα διάχωρα οι προτομές του Αλφειού, της Αρέθουσας, του Πύραμου και της Θίσβης. Επιγραφές: ΑΛΦΕΙ/ΟΣ, ΑΡΕΘ/ΟΥΣΑ, ΘΙΣ/ΒΗ, ΠΥΡΑ/ΜΟΣ. Τέλη 2^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. Hatay Archaeological Museum, Antakya (αρ. ευρ. 997–1002). Levi 1947, 109–10, εικ. 42, πίν. 18a–d· Kondoleon 1990, πίν. 21b· Huskinson 2005, 252–3, εικ. 17.2.
14. ΠΑΦΟΣ (Κύπρος). «Οικία του Διονύσου», δυτική στοά του αιθρίου που οδηγεί σε τρικλίνιο. Σε πίνακα η ιστορία του Πύραμου και της Θίσβης. Επιγραφές: ΘΙΣΒΗ, ΠΥΡΑΜΟΣ. Τέλη 3^{ου} αι. In situ. Daszewski και Michaelides 1988, 26· Knox 1989· Kondoleon 1990, πίν. 20a· Kondoleon 1994, 148–56, εικ. 90.
15. CARRANQUE (Ισπανία). Οικία, cubiculum. Σε ημικυκλικό διάχωρο η ιστορία του Πύραμου και της Θίσβης (η μεταμόρφωση του Πύραμου σε ποταμό υποστηρίζεται μόνο από την San Nicolás Pedraz 2004–5). Μέσα 4^{ου} – μέσα 5^{ου} αι. In situ. Arce 1986, 368–70· Fernandez Galiano κ.ά. 1994, 322–4, εικ. 4· Lancha 1997, 164–8 (αρ. κατ. 82), 166, 299–300, πίν. C· San Nicolás Pedraz 2004–5, 319–20, εικ. 13.
16. ANTIOXEIA (Antakya, Τουρκία). «Οικία του Μενάνδρου», τρικλίνιο. Σε πίνακα ανακεκλιμένες οι μορφές του Λάδωνα και της Ψαλίδος. Επιγραφές: ΛΑ/ΔΩΝ, ΨΑΛΙΣ. Β' μισό 3^{ου} αι. Hatay Archaeological Museum, Antakya (Inv. no 1015). Levi 1947, 204–5, πίν. 46c· Huskinson 2005, 253–5, εικ. 17.3.
17. VIENNE (Γαλλία). Οικία, δωμάτιο S7. Στον κεντρικό πίνακα ανακεκλιμένες οι μορφές ενός ποταμού και μίας πηγής. 3ος αι. Atelier de Restauration des Mosaïques de Saint-Romain-en-Gal. Lauxerois 1994, πίν. 236. Darmon 1995, 64, εικ. 10.
18. ACHOLLA (Τυνησία). Οικία του Asinius Rufinus, τρικλίνιο. Σε διάχωρο ο Αχελώος κάθετοι σε βράχο στηρίζοντας με το δεξί χέρι το κεφάλι του, από το οποίο στάζει αίμα. 184 μ.Χ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Bardo Τύνιδας. Gozlan 1979, εικ. 19b.
19. ANZIO (Ιταλία). Άγνωστο το κτήριο και το δωμάτιο. Ο Αχελώος καθισμένος στα αριστερά του Ηρακλή σηκώνει το χέρι σε έκφραση αποδοκιμασίας. Αίμα στάζει από το κεφάλι. Τέλη 2^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. Museo Nazionale Romano, Terme di Diocleziano. Morricone-Matini και Santa Maria Scrinari 1975, αρ. κατ. 55, 66–8, πίν. 18–21.
20. CARTAMA (Ισπανία). «Casa de la Concepción». Στον κεντρικό πίνακα ο Ηρακλής όρθιος (σώζεται αποσπασματικά) με το ρόπαλο στο χέρι, από κάτω ο Αχελώος καθισμένος σε βράχο στηρίζει το κεφάλι με το χέρι του. Αρχές 3^{ου} αι. Σε νεκροταφείο κοντά στο Bilbao. Balil 1977, πίν. 1–2· Gozlan 1979, εικ. 19a· San Nicolás Pedraz 2004–5, 317, 329 αρ. κατ. 50.
21. ΣΑΛΑΜΙΝΑ (Κύπρος). Λουτρό, sudatorium, εντοίχιο ψηφιδωτό. Στην παράσταση του μυθικού επεισοδίου της Λήδας και του κύκνου ο Ευρώτας στην κάτω αριστερή γωνία ανακεκλιμένος παρακολουθεί. Επιγραφή: ΕΥΡΩ/ΤΑΣ. Α' μισό 3^{ου} αι. In situ. Michaelides 1987, 25–8, αρ. κατ. 26, πίν. 12–3· Balty 1988, 215–18, πίν. 62–3.
22. LAMBAESIS (Αλγερία). Άγνωστο το κτήριο και το δωμάτιο. Ο Ευρώτας καθισμένος σε βράχο παρακολουθεί το επεισόδιο της Λήδας και του κύκνου. 3^{ος} αι. Αρχαιολογικό Μουσείο Tazoult (Lambaesis). Pachtère 1911, αρ. κατ. 183· San Nicolás Pedraz 1999, 348–9, εικ. 1.
23. MEDIANA (Σερβία). Έπαυλη, βόρειο περιστύλιο. Ο Ευρώτας ανακεκλιμένος στην κάτω δεξιά γωνία της παράστασης παρατηρεί το επεισόδιο της Λήδας και του κύκνου. Α' μισό 4^{ου} αι. In situ. Kolarik 1994, 179–81, πίν. 97,1· 2006, 171–4, εικ. 17.
24. BACCANO (Ιταλία). Οικία. Σε διάχωρο ξεχωριστό από αυτό του επεισοδίου της Λήδας και του κύκνου ο Ευρώτας ανακεκλιμένος. 4^{ος} αι. Museo Nazionale Romano. Becatti κ.ά. 1970, 25–8, αρ. κατ. 10, πίν. 10· San Nicolás Pedraz 1999, 353, εικ. 5–6.
25. ΠΑΦΟΣ (Κύπρος). «Οικία του Αιώνα», δωμάτιο Α – αίθουσα υποδοχής. Ο Ευρώτας καθισμένος και

- η Λακεδαιμονία όρθια στα αριστερά του κύκνου, της Λήδας, που παίρνει το λουτρό της στα νερά του Ευρώτα, και άλλων μορφών. Επιγραφές: ΕΥ/ΡΩ.../ΑΣ, ΛΑΚΕΔΕ/MONIA. Β' τέταρτο 4^{ου} αι. In situ. Daszewski και Michaelides 1988, 59–62, εικ. 47.
26. ΠΑΦΟΣ (Κύπρος). «Οικία του Διονύσου», δυτική στοά αιθρίου. Στο επεισόδιο του Απόλλωνα και της Δάφνης ανακεκλιμένος ο Λάδων ή ο Πηνειός στη δεξιά γωνία της παράστασης μπροστά στη Δάφνη. Τέλη 3^{ου} αι. In situ. Daszewski και Michaelides 1988, 27–9, εικ. 11· Kondoleon 1994, 167–74, εικ. 106.
27. CORDOBA (Ισπανία). Οικία. Ο ποταμός Ασωπός ανακεκλιμένος, με την πλάτη στον θεατή, μπροστά στα πόδια της νύμφης Μετόπης, στα δεξιά τους η Αίγινα. Πρόκειται για τη στιγμή πριν την αρπαγή της Αίγινας από τον Δία. Τέλη 3^{ου} αι. San Nicolás Pedraz 2004–5, 316, εικ. 16.
28. CARRANQUE (Ισπανία). Έπαυλη, cubiculum, ψηφιδωτό των Μεταμορφώσεων. Απεικονίζεται το λουτρό της Αρτέμιδος και ο Ακταίων. Ένας ποταμός με την πλάτη προς τον θεατή δείχνει τον Ακταίονα. 4^{ος} αι. In situ. Arce 1986· Lancha 1997, 164–8 αρ. κατ 82, πίν. 72· San Nicolás Pedraz 2004–5, 319, εικ. 13.
29. KELIBIA (Τυνησία). Οικία. Παριστάνεται ανακεκλιμένος ένας ποτάμιος θεός που κοιτάζει και χειρονομεί προς την Αθηνά που μόλις έχει παίξει τον δίαυλο. Πίσω ο Μαρσύας. 4^{ος} αι. In situ. Lancha 1997, 78–9 αρ. κατ. 36, σελ. 359, πίν. 26.
30. NABEUL (Τυνησία). Άγνωστο το κτήριο και το δωμάτιο. Στο επεισόδιο του Ποσειδώνα και της Αμυμώνης παρών ο ανακεκλιμένος ποταμός Ίναχος στην πάνω δεξιά γωνία της παράστασης κατά τον θεατή. Αρχές 5^{ου} αι. In situ, η παράσταση στο Réserves de la Maison des Fouilles. Darmon 1980, 95–8, πίν. 48, 82· Blanchard-Lemée κ.ά. 1995, 139, εικ. 97.
31. MERIDA (Ισπανία). «Οικία του Μίθρα», τετράστυλο αίθριο. Ο Νείλος και ο Ευφράτης ανακεκλιμένοι σε μια παράσταση όπου παριστάνονται προσωποποιήσεις του χρόνου, της ατμόσφαιρας, του ήλιου, της σελήνης, των εποχών, της θάλασσας, του νερού. Επιγραφές: NILUS, EUPHRATES. Τέλη 2^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. In situ. Quet 1981.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Abadie-Reynal, C. και R. Ergeç. 2012. *Zeugma I, Fouilles de l'Habitat (1). La mosaïque de Pasiphaë*. Istanbul/Paris: De Boccard/IFEA.
- Arce, J. 1986. "El mosaico de "Las Metomorfosis" en Carranque (Toledo)". *MM* 27:364–74.
- Ashmole, B. και N. Yalouris. 1967. *Olympia: The Sculptures of the Temple of Zeus*. London: Phaedon.
- Aurigemma, S. 1962. Villa Adriana, Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, Libreria dello Stato.
- Bakker, J. Th. 2007. 3 Οκτωβρίου. "Regio III – Insula IX – Casa delle Pareti Gialle (III,IX,12)". *Ostia – Harbour City of Ancient Rome*. <http://www.ostia-antica.org/regio3/9/9-12.htm>
- Baldassare, I. 1981. "Piramo e Thisbe: dal mito all'immagine". Στο *L'art décoratif à Rome à la fin de la République et au début du Principat. Table ronde de Rome (10–11 mai 1979)*, Publications de l'Ecole Française de Rome 55, 337–51. Rome: Ecole Française de Rome.
- Balil Ilana, A. 1977. "Mosaico con representacion de los trabajos de Hercules hallado en Cartama". *BSA* 43:371–9.
- Balty, J. 1977. *Les Mosaïques Antiques de Syrie*. Bruxelles: Centre belge de recherches archéologiques à Apamée de Syrie.
- . 1981. "La Mosaïque antique au Proche-Orient I. Dès origines à la Tétrarchie". *ANRW* II, 12:347–429.
- . 1988. "Les mosaïques des thermes du Gymnase à Salamine de Chypre". *RDAC, Mépos* 2: 205–18.
- . 1995. *Mosaïques Antiques du Proche-Orient: chronologie, iconographie, interprétation*. Paris: Les Belles Lettres.
- Barnard, S. 2007. "Leda and the swan in Cyprus." *Thetis. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns* 13–4:155–8.
- Bartman, E. 1988. "Decor et duplication: pendants in Roman sculptural display". *AJA* 92:211–25.
- Becatti, G., E. Fabricotti, A. Gallina, P. Saronio, F. R. Serra και M. B. Tambella. 1970. *Mosaici antichi in Italia. Regione Settima. Baccano: Villa Romana*. Roma: Istituto poligrafico dello Stato, Libreria dello Stato.
- Béschaouch, A., R. Hanoune και Y. Thébert. 1977. *Les ruines de Bulla Regia*. Rome: Ecole Française de Rome.
- Blanchard-Lemée, M., M. Ennaïfer, H. Slim και L. Slim. 1995. *Sols de l'Afrique romaine. Mosaïques de Tunisie*. Paris: impr. Nationale.
- Blázquez Martínez, J. M., G. Lopez Monteagudo, M. L. Neira Jimenez και M. P. San Nicolás Pedraz. 1986. "La mitología en los mosaicos hispano-romanos". *ArchEspArq* 59:101–62.
- Boissel, I. 2007. "L'Égypte dans les mosaïques de l'occident romain: images et représentations (de la fin du IIe siècle avant J.-C. au IVe siècle après J.-C.)". Διδ. διατρ., Université de Reims Champagne-Ardenne.
- Breccia, E. 1914. *Alexandrea ad Aegyptum. Guide de la ville ancienne et moderne et du Musée Gréco-romain*. Bergamo: Istituto italiano d'arti grafiche.
- Buxton, R. 1994. *Imaginary Greece. The contexts of mythology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 2009. *Forms of Astonishment. Greek Myths of Metamorphosis*. New York: Oxford University Press.
- Campbell, B. 2012. *Rivers and the Power of Ancient Rome. Studies in the History of Greece and Rome*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Carucci, M. 2012. "The construction/deconstruction of the *cubiculum*: an example from the Villa of Maternus at Carranque (Spain)." *OJA* 31(2):213–24.
- Darmon, J.-P. 1980. *Nympharum Domus. Les Pavements de la Maison des Nymphes à Néapolis (Nabeul, Tunisie) et leur Lecture*. Leiden: Brill.
- . 1995. "Les représentations mythologiques dans le décor domestique en Narbonnaise à l'époque impériale." *Revue archéologique de Picardie* numero spécial 10:59–74.
- . 2005. "Le programme idéologique du décor en mosaïque de la Maison de la *Téléte* Dionysiaque, dite aussi de Poséidon, à Zeugma (Bélkis, Turquie)." Στο *IXe Colloque International pour l'Etude de la Mosaïque Gréco-Romaine, Rome 5–10 novembre 2001*, επιμ. H. Morlier, 2:1279–300. *CEFR* 352. Rome: Ecole Française de Rome.
- Daszewski, W. A. 1985. *Dionysos der Erlöser*. Mainz am Rein: Philipp von Zabern.
- Daszewski, W.A. και D. Michaelides. 1988. *Mosaic Floors in Cyprus. Biblioteca di Felix Ravenna* 3. Ravenna: Mario Lapucci, Edizioni del Girasole.
- De Croizant, O. 1974. "La représentation des amours de Jupiter sur une mosaïque de Italica". *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest* 81:285–99.
- Deligiannakis, G. 2018. "The Last Pagans of Cyprus: Prolegomena to a History of Transition from Polytheism to Christianity." Στο *Church Building in Cyprus (Fourth to Seventh Centuries): A Mirror to Intercultural Contacts in the Eastern Mediterranean*, επιμ. M. Horster, D. Nicolaou και S. Rogge, 23–44. *Schriften des Instituts für Interdisziplinäre Zypern-Studien* 12. Münster: Waxmann Verlag.
- Dunbabin, K.M.D. 1978. *The Mosaics of Roman North Africa: Studies in Iconography and Patronage*. Oxford: Clarendon Press.

- _____. 2006. *Mosaics of the Greek and Roman World*. 4^η εκδ. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fantar, M. H. επιμ. 1994. *La mosaïque en Tunisie*. Paris: Editions du CNRS/Tunis: Alif.
- Faust, St. 2018. "The Imagery of the 'Parthian Monument' at Ephesos: Provincial Rhetoric for a New Dynasty." Στο *Sculpture in Roman Asia Minor. Proceedings of the International Conference at Selçuk, 1st-3rd October 2013*, επιμ. M. Aurenhammer, 17-29, Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften 56. Vienna: Verlag Holzhausen.
- Fernández-Galiano, D. 1982. "Nuevas interpretaciones iconográficas sobre mosaicos hispanorromanos". *Museos* 1:17-27.
- _____. 1994-1995. "The villa of Maternus at Carranque." Στο *Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics held at Bath, England on September 5-12, 1987*, επιμ. P. Johnson, R. Ling και D. J. Smith, 199-210. *JRA Supplementary Series* 9. Ann Arbor, MI: Journal of Roman Archaeology.
- Fernández-Galiano, D., B. Patón Lorca και C. M. Batalla Carchenilla. 1994. "Mosaicos de la villa de Carranque: un programa iconográfico." Στο *VI Coloquio Internacional sobre Mosaico Antiguo, Palencia - Mérida, Octubre 1990*, επιμ. C. M. Batalla, 317-26. Asociación Española del Mosaico.
- Foucher, L. 1962. *Découvertes archéologiques à Thysdrus en 1960. Notes et Documents IV, nouvelle série*. Tunis: Institut National d'Archéologie et d'Art.
- Gais, R. M. 1978. "Some Problems of River-God Iconography." *AJA* 82:355-70.
- Gozlan, S. 1979. "Au dossier des mosaïques héracléennes : Acholla (Tunisie), Cartama (Espagne), Saint-Paul-les-Romans (Gaule)." *RA*: 35-72.
- Hekster, O. 2002. *Commodus: An Emperor at the Crossroads*. Amsterdam: J.C. Gieben.
- Huskinson, J. 2002. "Three Antioch dining-rooms." *Mosaic, Journal of ASPROM: The Association for the Study and Preservation of Roman Mosaics* 29:21-3.
- _____. 2005. "Rivers of Roman Antioch." Στο *Personification in the Greek World: from Antiquity to Byzantium*, επιμ. E. Stafford και J. Herrin, 247-64. Hampshire: Routledge.
- Imhoof-Blumer, F. 1923. "Fluss-und Meergötter auf griechischen und römischen Münzen: Personifikationen der Gewässer". *SNR* 23:174-421.
- Isler, H.-P. 1970. *Acheloos. Eine Monographie*. Bern: A. Francke.
- Jobst, W. 1982. *Römische Mosaiken in Salzburg*. Wien: Österreichischer Bundesverlag.
- Karuzu, S. 1969. "Die Antiken vom Kloster Luku in der Thyreatis." *RM* 76:253-65.
- Knibbe, D., 1991. "Das 'Parthermonument': (Parthersieg)altar der Artemis (und Kenotaph des L. Verus) an der Triodos." *Berichte und Materialien des Österreichischen Archäologischen Institutes* 1:5-18.
- Knox, P. E. 1989. "Pyramus and Thisbe in Cyprus." *HSCP* 92:315-28.
- Koch G. και H. Sichtermann. 1982. *Römische Sarkophage*. München: C.H. Beck.
- Kolarik, R. 1994. "Tetrarchic floor mosaics in the Balkans." Στο *La mosaïque gréco-romaine IV. IVe colloque international pour l'étude de la mosaïque antique, Trèves, 8-14 août 1984*, επιμ. J.-P. Darmon και A. Rebourg, 171-83. Paris: Association Internationale pour l'Etude de la Mosaïque Antique.
- _____. 2006. "Late antique floor mosaics in the Balkans." Στο *Nis and Byzantium IV, Symposium, Nis, 3-5 June 2005*, επιμ. M. Rakocija, 159-77. Nis. <http://www.nisandbyzantium.org.rs/doc/zbornik4/HTML%20files/Zbornik-IV.htm>
- Kondoleon, Chr. 1990. "A case for artistic invention: a Cypriot Pyramus and Thisbe." *Archaeologia Cypria* 2:109-12.
- Kondoleon, Chr. 1994. *Domestic and Divine. Roman Mosaics in the House of Dionysos*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- _____. 2000. *Antioch: the lost ancient city*. Princeton, N.J.: Princeton University Press in association with the Worcester Art Museum.
- Lancha, J. 1997. *Mosaïque et Culture dans l'Occident Romain: Ier - IVe s.* Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Lauxerois, R. 1994. "Les mosaïques de la rue des Colonnnes à Vienne (France)." Στο *La mosaïque gréco-romaine IV. IVe Colloque international pour l'étude de la mosaïque antique, Trèves 8-14 août 1984*, επιμ. J.-P. Darmon και A. Rebourg, 377-82. Paris: Association Internationale pour l'Etude de la Mosaïque Antique.
- Lepper, F., και S. Frere. 2015. *Trajan's Column*. 1η έκδ. 1988. Gloucester, UK and Wolfboro.
- López Monteagudo, G. 1998. «El mito de Perseo en los mosaicos romanos. Particularidades hispanas». *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua* 11: 435- 91.
- Macé, C. 2013. «Le fleuve captif: avatars de la légende d'Alphée et Aréthuse dans la littérature grecque». Στο *Pour l'amour de Byzance : Hommage à Paolo Odorico*, επιμ. F. Ronconi, C. Gastgeber και C. Messis, 143-52. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Manjón, R. 1915. «El mejor mosaico de Itálica». *Boletín de la Real Academia de la Historia* 67: 235-42.
- Meyboom, P. G. P. 1995. *The Nile Mosaic of Palestrina: early evidence of Egyptian religion in Italy*. Leiden - New York - Köln: E. J. Brill.
- Michaelides, D. 1987. *Cypriot Mosaics (Picture*

- Book 7). Nicosia: Published by the Dept. of Antiquities.
- Moreau, J. 1960. *Das Trierer Kornmarktmosaik*. Köln: M. DuMont Schauberg.
- Morricone-Matini, M. L. και V. Santa Maria Scrinari. 1975. *Mosaici Antichi in Italia, Regione Prima, Antium*. Rome: Istituto poligrafico dello Stato, Libreria dello Stato.
- Morvillez, E. 1997. «La salle à absides de la villa de Saint-Rustice (Haute Caronne) et son décor marin». *Mémoires de la Société Archéologique du Midi de la France* LVII: 11–34.
- Müller, V. 1929. «Die Typen der Daphnedarstellungen». *RM* 44: 59–86.
- Nicolaou, K. 1963. "The mosaics at Kato Paphos. The House of Dionysos". *RDAC*: 56–72.
- Önal, M. 2009. *Zeugma Mosaics, A Corpus*. Istanbul: A Turizm Yayinlari.
- Olszewski, M. T. 2013. «The iconographic program of the Cyprus mosaic from the House of Aion reinterpreted as an anti-Christian polemic». Στο *Et in Arcadia ego. Studia memoriae professoris Thomae Mikocki dicata*, επιμ. V. Dobrowolski, 207–39. Varsovie: Institute of archaeology-University of Warsaw.
- _____. 2020. "Les figures de rhétorique et l'antithèse dans la narration allégorique de la mosaïque de la Maison d'Aïôn à Paphos (Chypre)". Στο *Ex Oriente Lux. Studies in Honour of Jolanta Młynarczyk*, επιμ. K. Jakubiak και A. Łajtar, 221–50. Varsovie: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Ostrowski, J. A. 1990a. *Les personifications des provinces dans l'art romain*. Varsovie: Comer.
- _____. 1990b. «Personnifications of Rivers as an Element of Roman Political Propaganda». *EtTrav* 15: 309–316.
- _____. 1991. *Personnifications of Rivers in Greek and Roman Art*. Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellonskiego.
- Palagia, O. 2010. «Sculptures from the Peloponnese in the Roman Imperial Period». Στο *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, επιμ. A. D. Rizakis και Cl. E. Lepenioti, 431–45. *Μελετήματα* 63. Athens: The National Hellenic Research Foundation, Institute for Greek and Roman Antiquity.
- Pachtère, F. G. 1911. *Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique III. Afrique Proconsulaire, Numidie, Maurétanie (Algérie)*. Paris: E. Leroux.
- Quet, M.-H. 1981. *La mosaïque cosmologique de Mérida: propositions de lecture*. Bordeaux: Centre Pierre Paris/Paris: diffusion de Bocard.
- _____. 2005. «L'Euphrate-Roi de la Mosaïque d'El Mas 'Udiyé (Syrie)». Στο *La Mosaïque Gréco-Romaine IX, Rome 5–10 novembre 2001*, επιμ. H. Morlier, τόμος 2, 1317–23. *CEFR* 352. Rome: École Française de Rome.
- Raeder, J. 1983. *Die statuarische Ausstattung der Villa Hadriana bei Tivoli*. Frankfurt am Main – Bern: Lang.
- Ravasi, Th. 2015. "Displaying sculpture in Rome". Στο *Companion to Ancient Aesthetics* επιμ. P. Destrée και P. Murray, 248–61. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Ruiz Cecilia, J. I. 1998. «Sobre un mosaico roman hallado en Osuna en 1932». *Apuntes y Documentos para una Historia de Osuna* 2: 139–55.
- San Nicolás Pedraz, P. M. 1997. «Representaciones alegóricas de fuentes y ríos en los mosaicos romanos de Hispania» στο *Termalismo Antiguo: I Congreso Peninsular: Actas, Arnedillo (La Rioja), 3–5 octubre 1996*, επιμ. M. J. Perex Agorreta, 467–79. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- _____. 1999. «Leda y el cisne en la musivaria romana». *Espacio, Tiempo y Forma, Prehistoria y Arqueología* 12: 347–87.
- _____. 2004–2005. «Series mitológicos y figures alegóricas en los mosaicos romanos de Hispania en relación con el agua». *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua* 17–18: 301–33.
- Schönberger, O. 2004. *Philostratos Die Bilder*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Spyropoulos, G. 1995. "The Villa of Herodes Atticus at Mone Loukou." M.A. Thesis, King's College London
- _____. 2001. *Drei Meisterwerke der Griechischen Plastik aus der Villa des Herodes Atticus zu Eva/Loukou*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- _____. Υπό έκδ. "Appropriation and Synthesis in the Villa of Herodes Atticus at Eva (Loukou), Greece." Στο *Egypt – Greece – Rome: Cross Cultural Encounters in Antiquity*. Getty Volume. Getty Publications.
- Spyropoulos Th. και G. Spyropoulos. 2003. "Prächtige Villa, Refugium und Musenstätte: Die Villa des Herodes Atticus im arkadischen Eua." *AntW* 34:463–70.
- Taburn, R. 2009. "River raptures: containment and control of water in Greek and Roman constructions of identity." Στο *The Nature and Function of Water, Baths, Bathing and Hygiene from Antiquity through Renaissance*, επιμ. C. Kosso και A. Scott, 21–42. Leiden: Brill.
- Tomsin, A. 1940. "La légende des amours d'Aréthuse et d'Alphée." *AntCl* 9:53–6.
- Trovabene, G. 2005. "Divinità e personificazioni fluviali nei pavimenti musivi tardo antichi: aspetti iconografici e variazioni semantiche." Στο *Nis and Byzantium III, Symposium, Nis, 3–5 June 2004*, επιμ. M. Rakocija, 119–30. Nis. <http://www.nisandbyzantium.org.rs/doc/zbornik3/HTML%20files/index.htm>

- Uytterhoeven, I. 2009. "Know your Classics! Manifestations of 'classical culture' in late antique domestic contexts." Στο *Faces of Hellenism. Studies in the History of the Eastern Mediterranean (4th c. BC–5th c. A.D).* *Studia Hellenistica* 48, επιμ. P. Van Nuffelen, 321–42. Leuven: Peeters.
- Versluys, M. J. 2002. *Aegyptiaca Romana. Nilotic Scenes and the Roman Views of Egypt*. Leiden–Boston: Brill.
- Von den Hoff, R. 2004. "Horror and amazement: Colossal mythological statue groups and the new rhetoric of images in late second and early third century Rome." Στο *Paideia: The World of the Second Sophistic*, επιμ. B. Borg, 105–29. Berlin –New York: Walter de Gruyter.
- Wattel-de-Croizant, O. 1986. "Les mosaïques de Gaule et de l'Afrique relatives à l'enlèvement d'Europe." *BCH Suppl.* 14:175–91.
- Weitzmann, K. Επιμ. 1979. *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century. Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977 – February 12, 1978*. New York, Princeton: Metropolitan Museum of Art, Princeton University Press.
- ## B. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ
- Ασημακοπούλου-Ατζακά, Π. 1987. *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών Ψηφιδωτών Δαπέδων της Ελλάδος II. Πελοπόννησος – Στερεά Ελλάδα. Βυζαντινά Μνημεία 7*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών.
- _____. 2003. *Ψηφιδωτά Δάπεδα: Προσέγγιση στην Τέχνη του Αρχαίου Ψηφιδωτού. Έξι Κείμενα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- _____. 2017. *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών Ψηφιδωτών Δαπέδων της Ελλάδος III. Μακεδονία– Θράκη: 2. Τα Ψηφιδωτά Δάπεδα της Μακεδονίας και της Θράκης (εκτός Θεσσαλονίκης). Βυζαντινά Μνημεία 18*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Daszewski, W.A. και Δ. Μιχαηλίδης. 1989. *Οδηγός ψηφιδωτών Πάφου*. Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων.
- Κακαβάς, Γ. 2018. "Προσωπογραφίες ενός θεϊκού ήρωα στους χαρακτήρες των νομισμάτων." Στο *Ηρακλής. Ήρωας διαχρονικός και αιώνιος*, επιμ. Γ. Κακαβάς και Στ. Δρένη, 97–109. Αθήνα: Νομισματικό Μουσείο.
- Καραμπερίδη, Α. 2007. "Τα ψηφιδωτά δάπεδα της βασιλικής των Δολιανών και η σχέση τους με τα ψηφιδωτά σύνολα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών τα Νικόπολης." Στο *Νικόπολις Β'. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11–25 Σεπτεμβρίου 2002)*, επιμ. Κ. Λ. Ζάχος, 667–80. Πρέβεζα: Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις.
- Κοκκίνη, Φ. υπό έκδ. "Πρότυπα πλαστικής στα ψηφιδωτά δάπεδα των αυτοκρατορικών χρόνων του ελλαδικού χώρου." Ανακοίνωση στο *Νέα Αρχαιολογικά Ευρήματα και Πορίσματα. Επιστημονικό συμπόσιο προς τιμήν της Ομότιμης Καθηγήτριας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κας Γ. Κοκκορού-Αλευρά, 19–21 Φεβρουαρίου*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Κουτσομανής, Μ. 2014. "Η ανασκαφική έρευνα στην Πλωτινόπολη." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 28:719–28.
- _____. 2016. "Πλωτινόπολη: υδραυλική τεχνολογία, πολύχρωμα ψηφιδωτά – Η έρευνα από το 1959 έως σήμερα." *Αρχαιολογία και Τέχνες* 120:44–61.
- Κουτσομανής, Μ., Α. Τσόκα και Χρ. Κεκές. 2009. "Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στη Θυρέα και στην Πλωτινόπολη Διδυμοτείχου." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 23:465–70.
- Πλάντζος, Δ. 2006, *Φιλοστράτου τοῦ Πρεσβυτέρου Εἰκόνες*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Σπυρόπουλος, Γ. 2006. *Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας*. Αθήνα: Ολκός.
- _____. 2012. "Η Βίλα του Ηρώδη Αττικού στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας." Στο *Αρχαιολογία – ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ*, επιμ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, 292–5. Αθήνα: Μέλισσα.
- _____. 2009. *Οι στήλες των πεσόντων στην μάχη του Μαραθώνα από την έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Σπυρόπουλος, Θ. και Γ. Σπυρόπουλος. 2001. *Η Έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας*. Αθήνα: Έκδοση Περιφέρειας Πελοποννήσου.
- Χελιδώνη, Στ. 2013. "Ο μύθος του Πύραμου και της Θίσβης: η θέση της εκδοχής του Οβίδιου στην παράδοση του μύθου και η συμβολή της στον προσδιορισμό της ταυτότητάς του." Στο *Πολυπολιτισμικότητα στη Ρώμη. Κοινωνική και Πνευματική Ζωή. Πρακτικά του Η' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών, Κομοτηνή, 2–5 Μαΐου 2007*, επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Τσίτσιου-Χελιδώνη, 256–68. Αθήνα: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης – Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας.

Ιατρικά εργαλεία και εξοπλισμός στην αρχαιότητα

Η συμβολή των παπυρικών εγγράφων της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου

Δημήτρης Ρουμπέκας

dimroumpekas@yahoo.gr

Δρ Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας-Παπυρολογίας

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο του παρόντος άρθρου είναι τα παπυρικά έγγραφα που αναφέρονται στην ύπαρξη και χρήση ιατρικών εργαλείων και τμημάτων ιατρικού εξοπλισμού στην Αίγυπτο των ελληνορωμαϊκών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας. Η κειμενοκεντρική, διαχρονική και διατοπική μελέτη των εκδομένων παπυρικών εγγράφων και οστράκων, που αναφέρονται σε ιατρικά εργαλεία, εργαλειοθήκες, αποθηκευτικούς χώρους, δοχεία, φαρμακευτικά υφάσματα και σπόγγους, στοχεύει στη συναγωγή γενικότερων συμπερασμάτων σχετικά με την ύπαρξη ή την ανυπαρξία οργανωμένου συστήματος κατασκευής, εμπορίας και προμήθειας ιατρικών εργαλείων στην Αίγυπτο, αλλά και τη δυνατότητα απόκτησης και χρήσης τους από ιατρούς στη χώρα του Νείλου. Αναδεικνύεται με αυτό τον τρόπο και η σχέση μεταξύ Αρχαιολογίας και Παπυρολογίας, καθώς οι πλούσιες πληροφορίες που παρέχει το παπυρολογικό υλικό επιβεβαιώνουν και ενισχύουν τα ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ - ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η άρρηκτη σχέση μεταξύ Αρχαιολογίας και Παπυρολογίας έχει από καιρό επισημανθεί και επαρκώς υποστηριχθεί με επιχειρήματα.¹ Ο συσχετισμός των δύο αυτών κλάδων της σχετικής με την αρχαιότητα επιστημονικής γνώσης δεν στηρίζεται μόνο στην ιδέα ότι τα αρχαιολογικά ευρήματα μιας περιοχής πολύ συχνά εμπεριέχουν στοιχεία γραφής που χρήζουν ερμηνείας (όπως στην περίπτωση των ενεπίγραφων οστράκων, υφασμάτων και ξύλινων σαρκοφάγων μουμιών), ή ότι η ανεύρεση και η συντήρηση του παπυρολογικού υλικού απαιτεί ως έναν βαθμό τη μεταχείρισή του ως αρχαιολογικού (χαρακτηριστικό παράδειγμα τα προσωπεία μουμιών, κατασκευασμένα από «ανακυκλωμένα» παπύρινα φύλλα που φέρουν γραφή). Η ένταξη ενός παπύρου ή οστράκου –ιδιαιτέρως μάλιστα στην περίπτωση που οι εν λόγω φορείς γραφής περιέχουν μη λογοτεχνικό κείμενο (ιδιωτικό ή δημόσιο έγγραφο, ή επιστολή)– στο ιστορικό, οικονομικό, κοινωνικό και γενικότερα πολιτισμικό περιβάλλον της περιοχής και της εποχής από την οποία προέρχεται αυτομάτως το μεταβάλλει σε πηγή γνώσης του περιβάλλοντος αυτού, και το καθιστά στοιχείο αξιοποιήσιμο για την ακριβέστερη και πληρέστερη κατανόηση

Οι συντομογραφίες των παπυρικών εκδόσεων, σειρών και λεξικών ακολουθούν την *Checklist of editions of Greek, Latin, Demotic and Coptic papyri, ostraca and tablets*, δημοσιευμένη στην ιστοσελίδα https://library.duke.edu/rubenstein/scriptorium/papyrus/texts/clist_papyri.html#i

Επιπλέον: GMP = *Greek Medical Papyri*. Τόμοι 1 και 2. Επιμ. I. Andorlini. Firenze 2001–9.

1 Strobel 2007· van Minnen 2010· Παπαθωμάς 2016.

των αρχαιολογικών ευρημάτων που προέρχονται από το ίδιο περιβάλλον. Παράλληλα, εξίσου σημαντικά και αξιοποιήσιμα αποδεικνύονται τα ευρήματα που φέρνει στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη, τόσο για την αποκατάσταση και πληρέστερη ερμηνεία των παπυρολογικών πηγών όσο και για την ίδια τη διαδικασία της ανεύρεσης παπύρων.

Στην περίπτωση της Αιγύπτου της ελληνορωμαϊκής περιόδου και της ύστερης αρχαιότητας η σχέση Αρχαιολογίας και Παπυρολογίας είναι ακόμη στενότερη, δεδομένου ότι οι πρώτες ανακαλύψεις παπύρων συνέπεσαν χρονικά με τις οργανωμένες ανασκαφικές εργασίες στη χώρα του Νείλου κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.² Από το άλλο μέρος, δεν είναι λίγοι οι ερευνητές που συνέδεσαν στις μελέτες τους τις μαρτυρίες των μη λογοτεχνικών παπύρων με αρχαιολογικά δεδομένα ή χρησιμοποίησαν τις παπυρολογικές πηγές για την επίλυση ζητημάτων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Αξίζει να αναφερθούν ενδεικτικά η μελέτη της Geneviève Husson³ για την αρχιτεκτονική των οικιών στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο υπό το φως των παπύρων, η μονογραφία του Adam Łukaszewicz⁴ για τα δημόσια μνημεία στις αιγυπτιακές μητροπόλεις, το βιβλίο της Paola Davoli, *L'archeologia urbana nel Fayyum*,⁵ ή η εργασία του Peter van Minnen⁶ σχετικά με την οικιστική οργάνωση της αιγυπτιακής πόλης της Καρανίδας.

Η αξιοποίηση των παπυρολογικών πηγών δεν περιορίζεται αποκλειστικά στη μελέτη των (δημόσιων ή ιδιωτικών) αρχιτεκτονημάτων των πόλεων της ελληνορωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου. Τα παπυρικά έγγραφα και –σε μικρότερο αλλά εξίσου σημαντικό βαθμό– οι λογοτεχνικοί πάπυροι μπορούν να τροφοδοτήσουν την αρχαιολογική έρευνα με ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με την ενδυμασία, την κοσμετολογία, την οικοσκευή, ή ακόμη και τον γεωργικό εξοπλισμό των κατοίκων της Αιγύπτου και των τριών περιόδων της μεταφαραωνικής ιστορίας της. Αρκεί να μνημονεύσουμε ενδεικτικά τη μονογραφία της Kerstin Droß-Krüpe⁷ για την υφαντουργία στην Αίγυπτο, τις εργασίες της Simona Russo⁸ για τα υποδήματα και τα κοσμήματα, και τις λιγότερο εκτενείς εργασίες των Fritz Mitthof⁹ για τις βαφές και τη χρήση τους, και Malouta και Wilson¹⁰ για τις μηχανές ύδρευσης στη χώρα του Νείλου.

Ενταγμένη στο πλαίσιο της επιστημονικής γνώσης που προέρχεται από τον συγκερασμό των αντικειμένων που φέρνει στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη με τη μελέτη των κειμενικών πηγών είναι και η έρευνα που σχετίζεται με τα ιατρικά εργαλεία και τον λοιπό ιατρικό εξοπλισμό, τον οποίο χρησιμοποιούσαν οι γιατροί της αρχαιότητας για την πραγματοποίηση ιατρικών εξετάσεων και χειρουργικών επεμβάσεων σε ασθενείς. Τόσο η χρήση ιατρικών εργαλείων υπό το φως των λογοτεχνικών ιατρικών πραγματειών *ιατρῶν* και φαρμακολόγων της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας και του Βυζαντίου (Ιπποκράτη, Γαληνού, Ορειβάσιου, Αέτιου, Διοσκουρίδη, Κέλσου) όσο και η αρχαιολογική ανακάλυψη ιατρικού εξοπλισμού σε διάφορες περιοχές της μεσογειακής λεκάνης έχουν από καιρό απασχολήσει την έρευνα.¹¹ Από την άλλη

2 van Minnen 2010, 438.

3 Husson 1983.

4 Łukaszewicz 1986.

5 Davoli 1998.

6 van Minnen 1994.

7 Droß-Krüpe 2011.

8 Russo 1999· 2004.

9 Mitthof 2004.

10 Malouta και Wilson 2013.

11 Milne 1907· Krug 1997, 75–103· Bliquez 1983, 187–204· Jackson 1988, 70–4, 113–26· 1995, 1:189–207· Künzl 1996, 2433–639· Leven 2005, 459–61, s.v. «Instrumente»· Cruse 2006, 141–70· Gourevitch 2011, 117–35· Θεοδώρου 2012, 103–17· Andorlini 2012, 237–47· Bliquez 2015, όπου βιβλιογραφία και πλούσιο εικονογραφικό υλικό. Για τα μεσαιωνικά ιατρικά εργαλεία βλ. Bennion 1980.

πλευρά, οι περισσότερες εργασίες που ασχολούνται με τα ιατρικά εργαλεία και τη χρήση τους υπό το φως των ιατρικών παπύρων και των ιατρικού περιεχομένου παπυρικών εγγράφων της ελληνορωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου¹² είτε επικεντρώνονται σε ορισμένες κατηγορίες ιατρικών οργάνων (π.χ. χειρουργικά εργαλεία), είτε σε χρήση εξοπλισμού σε συγκεκριμένο χωρο-χρονικό περιβάλλον (π.χ. Οξύρυγχος, ρωμαϊκή περίοδος). Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να μελετήσει εντελώς κειμενοκεντρικά, διαχρονικά και διατοπικά τα παπυρικά κείμενα και τα όστρακα που αναφέρονται σε τμήματα του εξοπλισμού που χρησιμοποιούσαν οι γιατροί στη χώρα του Νείλου και να επιχειρήσει να απαντήσει σε ερωτήματα σχετικά με την ύπαρξη ή την ανυπαρξία οργανωμένου συστήματος κατασκευής, εμπορίας και προμήθειας ιατρικών εργαλείων στην Αίγυπτο, αλλά και τη δυνατότητα απόκτησης και χρήσης τους από ορισμένους *ιατρούς* ως απόδειξη της επιστημοσύνης τους και του επιπέδου παροχής ιατρικών υπηρεσιών.

Για την επιλογή των αρχαίων ελληνικών όρων που αναφέρονται σε τμήματα ιατρικού εξοπλισμού πολύτιμος βοηθός υπήρξαν οι μονογραφίες των Milne 1907 και Bliquez 2015, οι οποίες περιέχουν αλφαβητικούς καταλόγους των μαρτυρούμενων στην αρχαία ελληνική ιατρική λογοτεχνία λέξεων σχετικών με τον ιατρικό εξοπλισμό. Την ανεύρεση της ορολογίας και των χωρίων από τις ιατρικές πραγματείες των Ιπποκράτη, Γαληνού, Ορειβάσιου, Αέτιου και Παύλου Αιγινίτη διευκόλυναν το ιπποκρατικό λεξικό του Αποστολίδη (1997), το λεξικό ιατρικών όρων του Γαληνού από τον Durling (1993) και η ηλεκτρονική μορφή του Thesaurus Graecae Linguae (TLG). Οι παπυρικές αναφορές στον ιατρικό εξοπλισμό που αναγνωρίστηκαν και συμπεριληφθήκαν στην παρούσα μελέτη είναι εξαντλητικές και αφορούν μόνο στα παπυρικά έγγραφα, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται αναφορές σε ιατρικούς λογοτεχνικούς ή ημιλογοτεχνικούς παπύρους. Για τον εντοπισμό της ορολογίας στα παπυρικά έγγραφα έγινε απευθείας αναζήτηση στην ηλεκτρονική βάση δεδομένων Duke Data Bank of Documentary Papyri, όπως δημοσιεύεται στην ιστοσελίδα www.papyri.info/browse/ddbdr, ενώ παράλληλα αξιοποιήθηκε το γνωστό παπυρολογικό λεξικό του Preisigke, *Wörterbuch* (συντομ. *WB*: 1ος τόμος 1925, έκτοτε και άλλοι τόμοι, με πολλά *Supplements*). Τα αποτελέσματα της αναζήτησης επαληθεύτηκαν από προσωπική έρευνα στους καταλόγους των έντυπων παπυρικών εκδόσεων, στις οποίες περιέχεται φυσικά και γλωσσικός και ερμηνευτικός σχολιασμός των κειμένων.

Οφείλω, βεβαίως, να επισημάνω πως η μελέτη του ιατρικού εξοπλισμού που μαρτυρείται στα παπυρικά έγγραφα δυσχεραίνεται –εκτός από την αποσπασματικότητα ή τη λακωνικότητα των γραπτών πηγών– από την ομοιότητα του ονόματος και της μορφής των ιατρικών σκευών και εργαλείων με αντίστοιχα οικιακά και μαγειρικά σκεύη ή οικοδομικά, γεωργικά και ξυλουργικά εργαλεία. Για τον λόγο αυτόν, επιχειρείται ανάλυση εκείνων των παπυρικών κειμένων, σύμφωνα με τα οποία τα καταγεγραμμένα εργαλεία εξυπηρετούν αναμφισβήτητα ιατρικούς σκοπούς.

ΙΑΤΡΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Πλουσιότερες πληροφορίες σχετικά με τα σύνεργα του *ιατροῦ* αντλούμε από τη σύντομη κατά τα άλλα επιστολή *GMP II 10* (6^{ου}–7^{ου} αι.).¹³ Ο άγνωστος σε εμάς *ιατρός* και γραφέας του κειμένου παραγγέλλει στον επίσης άγνωστο παραλήπτη ορισμένα ιατρικά εργαλεία και σύνεργα: *πέμψον μου / τῷ ὀθῶνι μου / καὶ τῷ κιάθι μ[ου] / καὶ τῷ τροχ[ό]εν / σφραέδι μο[ι] / καὶ τὴν πήραν / το(ῦ) [[.]]* *ιατρο(ῦ) καὶ τὴν / τιμίλαν μου / καὶ τῷ [[χ]] κωχλιάρ(ιον) / ξηλικ(όν)* (*leg. μοι, τὸ ὀθόνιον, τὸ κυάθιον, τὸ τροχόεν σφραγίδιον, σμίλην, τὸ κοχλιάριον, ξυλικόν*).

12 Marganne 1987, 403–12· 1998· Ghiretti 2010, 57–132· Ρουμπέκας 2017, 347–72· Fausti 2019, 91–4.

13 Βλ. τη διαφωτιστική έκδοση του κειμένου από την Fischer-Bovet 2009, 157–65 και Bonati 2016, 2:312–5.

Με το σύντομο αυτό γράμμα ο γιατρός ζητεί την αποστολή ενός *ὀθονίου*,¹⁴ με το οποίο ίσως επρόκειτο να κατασκευάσει κομπρέσες, γάζες και επιδέσμους,¹⁵ ενώ χρησιμοποιούσε το *κυσθιον* (υποκορ. του *κύαθος*)¹⁶ μάλλον ως μικρό δοχείο για υγρά¹⁷ ή ως δοχείο ζύγισης φαρμακευτικών ουσιών.¹⁸ Δεν είναι βέβαιο αν το *κυσθιον* του συγκεκριμένου κειμένου¹⁹ αναφέρεται στο ρηχό και με επιμήκη λαβή κουτάλι για την εξέταση πάσχουσας περιοχής ή στο βαθύ κουτάλι με μακριά λαβή για την επίδοση υγρών φαρμάκων σε ασθενείς.²⁰ Το *τροχόεν σφραγίδιον* που ο *ιατρός* παραγγέλλει αποτελεί τη σφραγίδα με την οποία κατασκεύαζε θεραπευτικά χάπια·²¹ το επίθετο *τροχόεν* παραπέμπει στους *τροχίσκους*,²² στα στρογγυλόσχημα φαρμακευτικά σκευάσματα,²³ ενώ το όνομα *σφραγίδιον* παραπέμπει στη συνήθεια των γιατρών να σφραγίζουν με *σφραγίδας*²⁴ φιαλίδια ή δοχεία φαρμάκων ή ακόμη να σημαδεύουν στρογγυλόσχημα χάπια, τα οποία ονομάζονταν συνεκδοχικά *σφραγίδες*.²⁵ Ο γραφέας του *GMP* II 10 δεν παραλείπει να ζητήσει νυστέρι (στ. 8: *σμίλην*) και *κοχλιάριον*,²⁶ κουτάλι μέτρησης δοσολογίας θεραπευτικών συστατικών κατά την παρασκευή φαρμακευτικών μιγμάτων, το οποίο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για την επίδοση φαρμάκου σε ασθενή ή για την επάλειψη θεραπευτικής ουσίας στο πάσχον σημείο του σώματος.²⁷ Για τη μεταφορά ή τη φύλαξη των παραπάνω ή και άλλων τμημάτων του ιατρικού του εξοπλισμού ο *ιατρός* χρειαζόταν τσάντα μεταφοράς, την οποία παραγγέλλει από τον παραλήπτη της επιστολής στους στ. 6–7: *καὶ τὴν πήραν / το(ῦ) [.] ἱατρο(ῦ)*.²⁸

Είναι αλήθεια πως λίγα παπυρικά κείμενα περιέχουν το ίδιο πλούσιες πληροφορίες για τη χρήση ιατρικού εξοπλισμού στην Αίγυπτο, όσο η προαναφερθείσα επιστολή, ωστόσο τα στοιχεία που παρέχουν ορισμένοι ιατρικοί πάπυροι και παπυρικά έγγραφα για τη χρησιμοποίηση ιατρικών εργαλείων στη χώρα του Νείλου –αν και λιγότερα– αποδεικνύονται εξίσου ενδιαφέροντα.

14 *LSJ*⁹, s.vv. «ὀθόνη», «ὀθόνιον»· *WB* 2: 151–2, s.vv.· Kühn και Fleischer 1989, 543, s.vv.· Αποστολίδης 1997, 525–6, s.vv.

15 Fischer-Bovet 2009, 161 (σχόλ. στον στ. 2)· Bliquez 2015, 326–8, με παραθέματα από αρχαίους συγγραφείς.

16 *LSJ*⁹, s.vv. «κυσθιον», «κύαθος»· *WB* 2: 845, s.vv.· Kühn και Fleischer 1989, 460, s.v. «κύαθος»· Durling 1993, 213, s.v.· Αποστολίδης 1997, 440, s.v.

17 Milne 1907, 101–5.

18 Γαλ., *Περὶ μέτρ.* 19, 760 (Kühn).

19 Βλ. βέβαια Fischer-Bovet 2009, 161 (σχόλ. στον στ. 3).

20 Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 657: *χρή δὲ τῷ κυσθίσκῳ τῆς μηλωτρίδος εὐφυῶς αὐτὸ διαμερίζειν*. *P.Ryl.* III 531 (3^{ου}–2^{ου} αἰ. π.Χ.), στήλη III, στ. 23: *ἐν ἐφήματος κυσθίῳ*. Milne 1907, 61–3· Gazza 1955, 90· Bliquez 1983, 202–2015, 326–8.

21 Fischer-Bovet 2009, 163 (σχόλ. στον στ. 5).

22 Durling 1993, 315, s.v.

23 Ενδεικτικά: Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 611: *Τὰ δὲ ἔλκη τὰ ἐν τοῖς ὥσιν ἐθεράπευσα διὰ παντὸς τῷ γλαυκίῳ δι' ὄξους, ὥσπερ γε μετὰ ρεύματος ἢ πύου τοῖς τροχίσκοις, ἀπὸ τῶν πραοτέρων ἀρχόμενος*. *P.Ant.* III 127, απ. b, στ. 2–3: *τροχίσκος δυσ/εντερικός*. *P.Ryl.* I 29 (3^{ου} αἰ. μ.Χ.), στ. 2, 8. *PSI* X 1180, στήλη II, στ. 58: *τροχίσκος* διὰ *δορυκνίου*. Hunt 1911, 65 (εισαγ. σχόλ.)· Gazza 1955, 94.

24 *LSJ*⁹, s.v. «σφραγίς»· *WB* 2: 560–2, s.v.· Durling 1993, 308, s.v.

25 Ενδεικτικά: Γαλ., *Περὶ κράσ. καὶ δυν. τῶν ἀπλ. φαρμ.* 12, 174: *καὶ γὰρ ἐπὶ τραυμάτων ..., οὐ προδιδούς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐπιδιδούς, ἐχρήτο τῇ σφραγίδι*. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 13, 100: *Τροχίσκος ὁ διὰ τοῦ μανδραγόρου, ἐπιγράφεται σφραγίς*. Για τη συνήθεια σφραγίσματος δοχείων ή φαρμάκων στην αρχαιότητα βλ. Krug 1997, 113· Marganne 1997, 153–74· Gourevitch 2011, 145–52. Αναλυτικότερα βλ. Fischer-Bovet 2009, 162–3 (σχόλ. στον στ. 5).

26 *LSJ*⁹, s.v.· *WB* 2: 833, s.v.· Durling 1993, 210, s.v.· Bliquez 2015, 144–5.

27 Αέτ. 3, 131: *ἔψε ἕως μελιτώδους συστάσεως καὶ δίδου κοχλιάριον μέγα ἐκλείχειν*. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ γέν.* 12, 944: *διὰ κοχλιαρίου προσπατόμενον μετὰ τοῦ ἀναπιέζειν*. Bliquez 2015, 145 και υποσ. 300–1.

28 Για την ιατρική πήραν βλ. ενδεικτικά Αμμ., *Περὶ ὁμ. καὶ διαφ. λέξ.* 390: *πήρα δὲ τὸ ἱατρικὸν ἐγχειρίδιον*. Πρβλ. Στράβ. 15, 1, 70 (719c): *πήρας δ' ἔχειν ῥιζῶν καὶ φαρμάκων μεστάς, προσποιουμένους ἱατρικὴν*. Η παραπομπή στον Αμμώνιο από την Fischer-Bovet 2009, 163–4 (σχόλ. στους στ. 6–7), όπου επιπλέον παραδείγματα και βιβλιογραφία. Επίσης, Bonati 2016, 2:312–5.

Παραγγελία ιατρικού εξοπλισμού μαρτυρείται σε μια σύντομη επιστολή γραμμένη στο όστρακο *O.Claud.* I 120 (100–120 μ.Χ., Κλαυδιανό Όρος). Ο αποστολέας, μάλλον γιατρός στο επάγγελμα,²⁹ παραγγέλλει στον παραλήπτη ένα *διαστολίδιον*, ιατρικό εργαλείο με το οποίο διαχωρίζονταν οι δύο πλευρές ενός τραύματος, ώστε ο ειδικός να εξετάσει ευκολότερα το εσωτερικό του (στ. 1–2: *πέμψεις <εἰς> τὸ τραῦμα / διαστολείδιν· leg. διαστολίδιον*).³⁰ Το παρόν όστρακο είναι το μοναδικό μέχρι στιγμής έγγραφο στο οποίο μνημονεύεται το εν λόγω ιατρικό εργαλείο.³¹

Ενδιαφέρουσα αποδεικνύεται και η επιστολή *O.Claud.* II 408 (2^{ου} αι. μ.Χ.), η οποία συνοδεύει την αποστολή τμημάτων ιατρικού εξοπλισμού από τον Ασκαλαφωνα προς τον Αλεξά μέσω του Ουεσπασιανού. Η απεσταλμένη ιατρική βοήθεια περιλαμβάνει ένα *ξυράφιον*,³² μαχαίρι καυτηριασμού, και ένα *σμιλίον*,³³ μικρό κοφτερό μαχαίρι, που χρησιμοποιείτο ως νυστέρι από τους *ιατρούς-χειρουργούς*³⁴ αλλά και ως μαχαίρι από διάφορους άλλους τεχνίτες, όπως τσαγκάρηδες.³⁵

Από το Κλαυδιανό Όρος προέρχεται και η επιστολή *O.Claud.* I 174 (2^{ου} αι. μ.Χ.),³⁶ σύμφωνα με την οποία οι Ισίδωρος και Πανίσκος αποστέλλουν *κολλύρια* στον πατέρα τους Ισίδωρο (στ. 7). Ο Ισίδωρος ωστόσο φαίνεται πως υποφέρει από πόνο στο χέρι, ο οποίος κατά την κατάκλιση γίνεται πιο οξύς (πρβλ. στ. 5: *ἐπεὶ πάσχω καθεύδων· leg. πάσχω καθεύδων*). Για τον λόγο αυτόν, ζητά από τους γιους του να στείλουν ένα μικρό *ύπαγκώνιον*, είδος μαξιλαριού για την ανάπαυση του αγκώνα (στ. 4–5: *πέμψατέ μοι τὸ ύπανκόνιον / τὸ μικρόν· leg. ύπαγκώνιον*).³⁷

Στην επιστολή που σώζεται στο όστρακο *O.Did.* 323 (125–140 μ.Χ., Δίδυμοι) μνημονεύεται το *άκόνιον*,³⁸ το οποίο στο Ιπποκρατικό Corpus λαμβάνει τη σημασία του φαρμακευτικού γουδιού,³⁹ ενώ σε άλλα ιατρικά λογοτεχνικά κείμενα δηλώνει: α) την πέτρα ακονίσματος, β) θεραπευτικό λίθο, τον οποίο οι *ιατροί* τοποθετούσαν σε ευαίσθητα σημεία του σώματος, όπως στους οφθαλμούς και στη στοματική κοιλότητα, ή γ) θεραπευτική αλοιφή που περιείχε

29 Cunigny 1992, 106 (εισαγ. σχόλ.).

30 Cunigny 1992, 107 (σχόλ. στον στ. 2)· Ghiretti 2010, 82–3.

31 Οι όροι *διαστολεύς* και *διαστολίον* μαρτυρούνται σε ιατρικά κείμενα. Βλ. Γαλ., *Ἐξήγ. Ἱππ. γλωσσ.* 19, 122 (Kühn). Παύλ. Αιγ. 6, 78. *LSJ*, s.vv.· Durling 1993, 127, s.v. «διαστολεύς»· Bliquez 1983, 195, 199.

32 *LSJ*, s.v. Πρβλ. *SB XXII* 15453 (2^{ου} αι. μ.Χ., Μυός Όρμος), στ. 14: *πέμψον μοι τὸ ξυράφιν μὴ ἀμελῆς*. Büllow-Jacobsen κ.ά. 1994, 31–3· Rowlandson 1998, 68 (αριθμ. 45). Ο όρος δεν μαρτυρείται πολύ συχνά στα ιατρικά κείμενα. Γαλ., *Εισαγ. ἡ ἱατρ.* 19, 10 (Petit = 14, 786 Kühn): *εἰσὶ δὲ οἱ ξυραφίους πετυρωμένοις ὁμοῦ τέμνουσι καὶ διακαίουσιν*. Milne 1907, 117.

33 *LSJ*, s.v. «σμίλη», «σμιλίον»· Kühn και Fleischer 1989, 742, s.v. «σμίλη»· Durling 1993, 294, s.vv. «σμίλη», «σμιλίον»· Αποστολίδης 1997, 682, s.v. «σμίλη».

34 Milne 1907, 27, 45–6· Bliquez 2015, 75–6, 79–84, με αναφορές σε ιατρικά κείμενα.

35 Βλ. Γαλ., *Περὶ ἱατρ. καὶ γυμναστ.* 5, 890 (Kühn): *καὶ σκυτοτόμῳ δὲ κατὰ ταῦτά τὴν μὲν σμίλην ἢ χαλκευτική*. Bliquez 2015, 77 και υποσ. 55.

36 Bonati 2016, 2:300–1.

37 Γαλ., *Εἰς Ἱππ. Ἀγμ. ὑπόμν.* 18B, 503 (Kühn): *τὸ γὰρ ἀργέστερον οἶον ἀπηνέστερον ἢ ἀηδέστερον δῆλον, διὰ τὸ μὴ δὲν εἶκιν, ὥσπερ καὶ τὰ ὑπαυχενία τε καὶ τὰ ὑπαγκώνια διακαλούμενα*. Θεοδ., *Ἰεζ.*, PG 81, 917: *τὰ τε γὰρ ὑπαυχενία καὶ τὰ ὑπαγκώνια ἀνάπαυλάν τινα καὶ θεραπείαν προσφέρει τοῖς μέλεσιν, οἷς ὑποτίθενται*. Ὑπαγκώνια μαρτυροῦνται σε δύο ακόμη παπυρικά έγγραφα (*SB XVI* 12725, 2^{ου} αι. π.Χ., στ. 3: *ὑπαγκώνια β* και *O.Did.* 401, 115–120 μ.Χ., Δίδυμοι, στ. 3–4: *βαστάζω αὐ[τὸ]ν μετὰ [τοῦ] / ὑπανκωνίου*), ωστόσο η ορθοπαιδική τους χρήση δεν πρέπει να θεωρηθεί εντελώς βέβαιη.

38 Πρόκειται για υποκοριστικό του προσηγορικού άκόνη (πέτρα ακονίσματος· θεραπευτικός λίθος). *LSJ*, s.v.· Aufmasser 2000, 279, s.vv. «άκόνη», «άκόνιον». Πρβλ. *O.Claud.* I 137 (ca. 110 μ.Χ., Κλαυδιανό όρος), στ. 5–9: *θέλω σε γνῶναι ὅτι / ἤρκεν μοι Δειωκλῆς τὸν / χαλκόν μου, στατῆρες / δεκαεπτὰ, καὶ τὴν ἀκό/νην* (leg. γνῶναι, ὅτι, μοι, Διοκλῆς, στατῆρας). Διοσκ. 5, 149, 1: *<άκόνης Ναξίας> τὸ ἀπότριμμα τοῦ πρὸς αὐτὴν ἀκονηθέντος σιδήρου ἐπιχρισθὲν ἀλωπεκίας τριχοῖ καὶ μαστοὺς παρθένων κωλύει αὔξεσθαι*. Beck 2005, 69.

39 Ἱππ., *Όξ.* 64, 520 (Potter): *ἐπ' ἀκόνης τρίβων*. Γαλ., *Ἐξήγ. Ἱππ. γλωσσ.* 19, 72 (Kühn): *άκονην: οὕτως ὀνόμασεν τὴν θυῖαν*. Kühn και Fleischer 1989, 15, s.v.· Αποστολίδης 1997, 25, s.v.

ρινίσματα ακονόπετρας.⁴⁰ Ο ίδιος ο συντάκτης της επιστολής, Ιούλιος, ζητεί από τον παραλήπτη της Αντώνιο διευκρίνιση για το είδος του άκονιου που ο τελευταίος αναζητεί· στ. 2-7: *γράφισ μοι λέγων ὅτι / «πέμψον μοι άκόνιν». Εἰ μὲν / εἰς σιδήρια, γράψον μοι, εἰ δὲ / ἰατρικὴν ζητεῖς, οὐκ ἔνι / ὦδε. Κόμισαι ἐπὶ λόγῳ τοῦ/το τὸ άκόνιν* (leg. *γράφεις, άκόνιον, άκόνιον*). Αν και ο όρος *ἰατρικὴν* θα μπορούσε να αποτελεί εμπρόθετο προσδιορισμό του σκοπού –με παράλειψη της πρόθεσης *εἰς (άκόνιν εἰς ἰατρικὴν*· πρβλ. στ. 4: *εἰς σιδήρια*)– ή επιθετικό προσδιορισμό του εννοούμενου θηλυκού *άκονην* (γουδί ή ακονόπετρα), η επανάληψη του ουδέτερου ουσιαστικού με συνοδεία άρθρου στον στ. 7 (τὸ άκόνιν), μάλλον συνηγορεί υπέρ της πρώτης άποψης. Ο Ιούλιος βεβαίως είναι ξεκάθαρος, όταν υποστηρίζει ότι διαθέτει *άκόνιον* για σιδηρά εργαλεία και όχι για χρήση στην ιατρική, τα οποία ο Αντώνιος ίσως πρέπει να προμηθευτεί από εξειδικευμένους τεχνίτες.⁴¹

Ιατρικά εργαλεία φαίνεται πως συγκαταλέγονταν ακόμη και μεταξύ προικῶν αντικειμένων· στο εκτενές γαμήλιο συμβόλαιο στο verso του *P.Cair.Masp.* I 67006 (ca. 566–570, Αντινοόπολη) καταγράφονται δύο *θύια*,⁴² ρηγά γουδιά, που χρησιμοποιούνταν στη φαρμακοποιία ως επιφάνειες τριβής και ανάμιξης φαρμακευτικών ουσιών,⁴³ τα οποία προσφέρει ο πατέρας του *νυμφίου* Αφούτος, *ιατρός* Βίκτωρ. Ο ακριβής προσδιορισμός της ιατρικής χρήσης των καταγεγραμμένων *θυίων* (στ. 65: *θύια ἰατρικά δύο*) από τον γραφέα του παπύρου προφανώς οφείλεται στο ότι το θύιον χρησιμοποιείτο ευρέως και στη μαγειρική ως επιφάνεια κοπής και τριβής τροφών.⁴⁴

ΕΡΓΑΛΕΙΟΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ

Για την αποθήκευση, τη φύλαξη ή τη μεταφορά φαρμακευτικών ουσιών ή του ιατρικού τους εξοπλισμού οι γιατροί έκαναν χρήση φορητών εργαλειαθικών ή σταθερών αποθηκευτικών χώρων. Ο γραφέας της προαναφερθείσας διαθήκης *P.Cair.Masp.* I 67006 καταγράφει το *πύργιτρον* (στ. 65), όρο που σύμφωνα με το *LSJ*⁹ ⁴⁵ προέρχεται ετυμολογικά από το ουσιαστικό *πυργίσκος*⁴⁶ και αναφέρεται σε κάποιου είδους ερμάριο για την αποθήκευση ιατροφαρμακευτικού εξοπλισμού. Ο γραφέας μάλιστα προβαίνει και στην περιγραφή της φροντισμένης εξωτερικής εμφάνισης του εν λόγω αντικειμένου, χαρακτηρίζοντάς το ως *ήξεστίσμενον* (leg. *έξεστίσμενον*),⁴⁷ δηλαδή στιλπνό και γυαλιστερό.

Σε μεταφορά φαρμακευτικού υλικού αναφέρεται η επιστολή *P.Oslo* II 54 (2^{ου}–3^{ου} αι. μ.Χ.), σύμφωνα με την οποία ο Ωρείων παραγγέλλει στον Απολλώνιο *φαρμακοθήκη*ν, περιέχουσα δύο είδη *φαρμάκων*, ένα πικρό και ένα γλυκύτερο (στ. 5–9: *πέμψον / μοι τὴν φαρμακοθήκην / αἰτήσας π[αρ]ὰ τοῦ ἱατροῦ / φάρμακον δακνηρὸν / καὶ ἕτερον ἡδύτερον*). Ο όρος *φαρμακοθήκη*, που μάλλον αναφέρεται σε φορητό μικρόσχημο κιβώτιο με εσωτερικές θήκες φύλαξης και μεταφοράς

40 Ενδεικτικά Διοσκ. 5, 126, 2: *γίνεται δὲ καὶ κολλούρια καὶ άκόνια ἐξ αὐτοῦ* [sc. αἱματίτου] *πρὸς τὰ ἐν ὀφθαλμοῖς πάθη ἐπιτήδεια*. Milne 1907, 166–7· Aufmasser 2000, 279· Beck 2005, 392· Bliquez 2015, 268.

41 Hanson 2019, 126.

42 Πρόκειται για μεταγενέστερο τύπο του θηλ. *θυ(ε)ία*. *LSJ*⁹, s.v. «θυεία»· *WB* 1: 680, s.v.· Kühn και Fleischer 1989, 389, s.v. «θυίη»· Αποστολίδης 1997, 357, s.v. «θυεία».

43 Βλ. ενδεικτικά Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 13, 222: *τὰ φάρμακα ἅπαντα μίξας ἐν θυείᾳ πλατυτέρᾳ*. Πρβλ. Αριστοφ., *Βάτρ.* 123–24 (Wilson): *Ἄλλ' ἔστιν ἀτραπὸς ζύντομος τετριμμένη, / ἢ διὰ θυείας*. Dover 1993, 206· Stanford 1993, 152· Αποστολίδης 1996, 225, 422–3, 499· Bliquez 2015, 263–5.

44 Γαλ., *Περὶ κράσ. καὶ δυν. τῶν ἀπλ. φαρμ.* 12, 318: *τρίβομεν ἐν θυίᾳ τῶν μαγείρων*. Ορειβ., *Ἰατρ. συναγ.* 8, 47, 14 (Raeder): *λείου τοὺς φοίνικας μετὰ τοῦ μέλιτος καὶ κόμμεως ἐν θυίᾳ μαγειρικῇ*. Bliquez 1983, 199· 2015, 265.

45 *LSJ*⁹, s.v. «πυργίσκος»· *WB* 2: 436–7, s.v. «πύργιτρον».

46 Πρβλ. Σουίδ., s.v. Richter 1966, 80· Κουκουλές χ.χ., 6:10–1.

47 *LSJ*⁹, s.v. «ξεστίζω».

ουσιών, είναι σπάνιος στην αρχαία ελληνική⁴⁸ και μαρτυρείται *ἄπαξ* στα παπυρικά κείμενα στο συγκεκριμένο όστρακο. Η αποστολή φαρμακευτικών ουσιών φυλασσόμενων σε *φαρμακοθήκην* υποδηλώνει μάλλον τη χρήση των συγκεκριμένων φαρμάκων για μακρόχρονη θεραπεία.⁴⁹ Παρόμοιας κατασκευής και χρήσης πρέπει να ήταν το *γλωσσόκομον*, που καταγράφεται στον *P.Oxy.* LXXIV 4979 (2^{ου}–3^{ου} αι. μ.Χ., Οξύρυγχος), στ. 2. Ο όρος *γλωσσόκομον*, παραλλαγή του *γλωσσοκομῆιον*, αναφερόταν σε ξύλινο κουτί αποθήκευσης διαφόρων αντικειμένων.⁵⁰

Διαφορετικής φύσεως και χρήσεως θήκη πρέπει να ήταν το *δελτάριον*,⁵¹ το οποίο παραγγέλλει από τους οικείους του ο *ιατρός* Ευδαίμων με την επιστολή *P.Oxy.* LIX 4001 (4^{ου} αι. μ.Χ.), στ. 30–1: *σπούδασον δὲ τὸ χα[λ]κοῦν δελτάριον μοι ἀποστείλαι*. Με βάση την ανάλυση του K.-D. Fischer,⁵² το *δελτάριον* στο οποίο αναφέρεται ο Ευδαίμονας μάλλον αποτελούσε ορθογώνιου σχήματος και χάλκινης σύστασης εργαλειοθήκη, την οποία ο *ιατρός* χρειαζόταν για να τοποθετήσει νεοκατασκευασθέντα ιατρικά εργαλεία (στ. 31–2: *ἵνα ἄλλα ἄρμενα*⁵³ *ποιήσω, μὴ τὰ αὐτά*).⁵⁴

ΔΟΧΕΙΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΣΚΕΥΗ

Τμήματα του ιατρικού εξοπλισμού θεωρούνταν και τα δοχεία και τα διάφορα σκεύη που χρησιμοποιούνταν ως υποδοχείς υγρών εκκρινόμενων από το πάσχον σώμα ή φαρμακευτικών ουσιών. Η πλειονότητα των ονομάτων των δοχείων αυτών δεν διαφέρει από την ονομασία παρόμοιων στο σχήμα και τη χρήση οικιακών σκευών, πράγμα που δυσχεραίνει την καταχώρισή τους ως ιατρικών εργαλείων. Ωστόσο, το κείμενο στο οποίο καταχωρίζονται ορισμένα από αυτά, η προαναφερθείσα επιστολή του *ιατροῦ* Ευδαίμονος *P.Oxy.* LIX 4001, δεν αφήνει αμφιβολία για το ότι τα καταγεγραμμένα σκεύη αποτελούσαν τμήματα ιατρικού εξοπλισμού.

Σύμφωνα λοιπόν με την επιστολή, ο Ευδαίμων ζητεί από την οικογένειά του να του αποστείλουν *πυριατήρα*⁵⁵ (στ. 32), δηλαδή δοχείο ζεστού νερού, που τοποθετούταν στο

48 CCAG 1, 104 (Olivieri): *στρουθία δῆτα πτερωτὰ καὶ χάρτην λιτόν διὰ τὸν Ἑρμῆν ἀφαιρετικὸν εἶναι καὶ σκεύη μαγειρικὰ διὰ τὸν Σκόρπιον καὶ φαρμακοθήκην πεπληρωμένην διὰ Ἀσκληπιὸν καὶ τὴν Ὑγίαν*. [Hσύχ.], *Ἐγκώμ. εἰς Ἀγ. Λουκᾶν* 5: *Θέλεις ἰδεῖν αὐτοῦ τὴν φαρμακοθήκην; Βλέπε τὴν χειρουργίαν τῶν ἰουδαϊκῶν γλωσσῶν*. Σωφρόν., *Θαυμ.*, PG 3, 3149: *ὥς οἶμαι γὰρ τὸ ἄρμᾶριον φαρμακοθήκη μειζόνων νοσημάτων ἐτύγχανεν*. Για επιπλέον παράλληλα χωρία βλ. Bonati 2016, 2:664 και υποσ. 12. Για τη χρήση άλλων συνώνυμων της φαρμακοθήκης ὀρων (π.χ. *πυξίς/πυξίδιον, νάρθηξ/ναρθήκιον*) βλ. Bliquez 2015, 273–8.

49 Βλ. σχετικά Hirt Raj 2006, 192.

50 Ο όρος *γλωσσοκομῆιον* αρχικά δήλωνε το κουτί αποθήκευσης *γλωσσῶν*, εξαρτημάτων πνευστών μουσικών οργάνων, ενώ αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως δοχείο αποθήκευσης παντός είδους αντικειμένων. Βλ. σχετικά Φρύν., *Σοφ. προπ.* 58 (de Borries): *Ἐπὶ μόνου τοῦ τῶν αὐλητικῶν γλωττῶν ἀγγείου*. “Ὑστερον δὲ καὶ εἰς ἑτέραν χρῆσιν κατεσκευάζετο, βιβλίων ἢ ἱματίων ἢ ἀργύρου ἢ ὀτονούν ἄλλου. Καλοῦσι δ’ αὐτὸ οἱ ἀμαθεῖς γλωσσόκομον. Πρβλ. επίσης ενδεικτικά Αισχίν., *Κατὰ Κτησ.* 229 (Blass): *οὐ τὴν γλωτταν ὥσπερ τῶν αὐλῶν ἐάν τις ἀφέλῃ, τὸ λοιπὸν οὐδὲν ἐστίν. Γαλ., Περὶ συνθέσ. φαρμ κατὰ γέν.* 13, 626: *ὀνομάζω δὲ συγκομιστήν (sc. πευκίνην) μὲν ἦν ἐν τοῖς γλωσσοκομείοις τε καὶ κεραμείοις κομίζουσι*. ΚΔ., *Ἰωάν.* 12, 6: *εἶπεν δὲ τοῦτο οὐχ ὅτι περὶ τῶν πτωχῶν ἐμελεν αὐτῷ ἀλλ’ ὅτι κλέπτῃς ἦν καὶ τὸ γλωσσόκομον ἔχων τὰ βαλλόμενα ἐβάσταζεν*. *P.Mil.* I 76 (2^{ου}–3^{ου} αι. μ.Χ.), στ. 20–1: *ἔχεις δ[ε] τοὺς καλάμου[ς] / ἐν τῷ κλοσσωκόμῳ*. *BGU VI* 1300 (3^{ου}–2^{ου} αι. π.Χ., Αρσινοΐτης νομός), στ. 9 (φυλάκιο κοσμημάτων). *P.Berl.Sarisch.* 21, στήλη II, στ. 35, 50 (ἐπιπλο). *P.Dryton* I 42 recto (26 Ιουλ. 134 π.Χ.), στ. 12–3: *γλωσσόκο(μον) μι(κρόν) ἐν ᾧ / βυ(βλία)*. Moulton και Milligan 1963, 128, s.v. «γλωσσόκομον». Youtie 1973, 442–4. Sarischouli 1995, 176 (σχόλ. στη στήλη II, στ. 35). Bliquez 1983, 198. Fausti 2019, 94.

51 Πρόκειται για υποκοριστικό του όρου *δέλτος* (= «πίνακας γραφής»· *LSJ*, s.v.· *WB* 1: 324, s.v.).

52 Fischer 1997, 109–13. Επίσης Ioannidou 1992, 161 (σχόλ. στους στ. 30–1)· Bliquez 2015, 277–8. Bonati 2016, 2:306–10.

53 *LSJ*, s.v. «ἄρμενον»· Kühn και Fleischer 1989, 89, s.v.· Ioannidou 1992, 161 (σχόλ. στον στ. 31).

54 Ghiretti 2010, 104–8. Andorlini 2012, 242–4. Bonati 2016, 2: 310–1. Fausti 2019, 92.

55 *LSJ*, s.v. «πυριατήρ»· Kühn και Fleischer 1989, 716, s.v. «πυριητήριον»· Αποστολίδης 1997, 651, s.v.

πάσχον μέρος του σώματος, με στόχο την πρόκληση θερμότητας στον μυϊκό ιστό και κατά συνέπεια ανακούφισης από το άλγος («θερμοφόρα»)⁵⁶. Παρ' όλο που ο Ευδαίμων δεν δίνει επιπλέον πληροφορίες για τον πυριατήρα που ζητεί –φαίνεται πως οι οικείοι του γνώριζαν για το συγκεκριμένο σκεύος, όπως άλλωστε μαρτυρεί και το οριστικό άρθρο που χρησιμοποιεί ο Ευδαίμων–, από άλλα ιατρικά κείμενα πληροφορούμαστε ότι στην αρχαιότητα κυκλοφορούσαν στην αγορά *πυριατήρες* ποικίλου σχήματος, όπως ο *φακωτός πυριατήρ*, δηλαδή ο στρογγυλόσχημος, εν είδει σπόρου *φακοῦ*, *πυριατήρ*.⁵⁷

Εκτός από τον *πυριατήρα* ο Ευδαίμων παραγγέλλει και δύο *σικύας*,⁵⁸ δοχεία που χρησιμοποιούνταν ως συλλέκτες αίματος ή άλλου σωματικού εκκρίματος. Την ονομασία τους έλαβαν εξαιτίας της ομοιότητας του σχήματός τους με αυτό της κολοκύθας.⁵⁹ Το κοίλο σχήμα της σικύας την καθιστούσε και θεραπευτικό σκεύος, που ύστερα από θέρμανση με φλόγα τοποθετούταν στο πάσχον τμήμα του σώματος («βεντούζα»)⁶⁰. Μεγαλύτερο σε μέγεθος και χωρητικότητα δοχείο πρέπει να ήταν η *ύδρια*, την αποστολή της οποίας υπενθυμίζει ο Ευδαίμων στον αδελφό του (στ. 23–4).⁶¹ Ενώ όμως σε προηγούμενη επιστολή του είχε ζητήσει *ύδριαν ὀξύγγιον*, αυτή τη φορά ζητεί μία *ύδριαν κολλυρίων* (στ. 29–30). Παρ' όλο που οι καταγεγραμμένες *ύδρια* χρησιμοποιούνταν ως μεταφορείς φαρμακευτικών ουσιών,⁶² η κύρια χρήση τους παρέμενε αυτή των οικιακών σκευών αποθήκευσης.⁶³

ΥΦΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΠΟΓΓΟΙ

Στην ευρύτερη κατηγορία του ιατρικού εξοπλισμού εντάσσονταν λινά υφάσματα, κομπρέσες και σπόγγοι, τα οποία οι *ιατροί* χρησιμοποιούσαν συχνά κατά την άσκηση του λειτουργήματός τους.

Μελετώντας τα αποσπασματικά παπυρικά κείμενα *P.Stras.* V 345 και *P.Stras.* VII 647, από τον 2^ο αι. μ.Χ., έχουμε την ευκαιρία να πληροφορηθούμε για την προμήθεια φαρμακευτικού και γενικότερα ιατρικού εξοπλισμού της υγειονομικής υπηρεσίας του ρωμαϊκού στρατού

«πυριατήριον».

56 Αέτ. 3, 178 (Olivieri): *πυριατήρα επιθήσομεν μεστόν ὕδατος θερμοῦ, ὡς μή ψυγῆναι τὸ κατάπλασμα*. Ioannidou 1992, 161 (σχόλ. στον στ. 32). Ghiretti 2010, 80–1.

57 *LSJ*⁹, s.v. «φακωτός». Ορειβ., *Ἱατρ. συναγ.* 115: *πρὸς δὲ τὰς τῶν κνησμῶν ἐπείξεις πυριατέον ὠμολίνοις ἢ φακωτοῖς πυριατήριοις ἐξ ὕδατος ζεστοῦ*. Αέτ. 61: *τοῦτο δὲ καὶ κύστιν ἡμιπλήρη ἐλαίου θερμοῦ ἐπιτίθεναι, τοῦτο δὲ καὶ τοῖς λεγομένοις φακωτοῖς πυριατήριοις χρῆσθαι*. Blondé και Villard 1992, 99–102 (ιδιαιτ. για τον *πυριατήρα*, σ. 100 και υποσ. 16).

58 *LSJ*⁹, s.v. Kühn και Fleischer 1989, 733, s.v. «σικύη»· Durling 1993, 289–90, s.v.· Αποστολίδης 1997, 672, s.v. «σικύα».

59 Ἡσύχ., s.v. «σικύα»· Πολυδ. 10, 149. Ἰππ., *Ἱητρ.* 7 (Littre). Γαλ., *Περὶ βδελλῶν* 11, 320–1 (Kühn). Ορειβ., *Ἱατρ. συναγ.* 7, 16. Milne 1907, 101–5· Ioannidou 1992, 161 (σχόλ. στον στ. 33). Bliquez 1983, 202· 2015, 26–7, 56–72.

60 Ενδεικτικά: Ἰππ., *Ἀρχ. Ἱητρ.* 22, 3 (Jouanna): *Τοῦτο δὲ αἱ σικύαι προσβαλλόμεναι ἐξ εὐρέος ἐς στενότερον συνηγμέναι πρὸς τοῦτο τετεχνέεται πρὸς τὸ ἔλκειν ἀπὸ τῆς σαρκὸς καὶ ἐπισπᾶσθαι, ἅλλα τε πολλὰ τοιοῦτότροπα*. Πρβλ. *P.Ant.* III 125, στ. 3. *P.Mil.Vogl.* I 15 (2^{ου} αι. μ.Χ., Οξύρυγχος), στ. 31. *GMP* II 3 (3^{ου} αι. μ.Χ.), απ. α, στ. 5: *σικύας προσφέρει|ν*. Furley 2009, 40 (σχόλ. στον στ. 5)· Κουκουλές, χ.χ. 6: 15–6· Marganne 1998, 108· Jackson 1988, 70–3· Schiefski 2005, 331–4.

61 *LSJ*⁹, s.v.· *WB* 2: 189, s.v. Για το *ὀξύγγιον* ως θεραπευτική ουσία βλ. ενδεικτικά Διοσκ. 1, 125, 3. Παύλ. Αιγ. 4, 1, 7. Beck 2005, 89.

62 Πρβλ. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 437: *ἐκθλίψας τὸ ὑγρὸν καὶ σακκίσας ἐπιμελῶς ἀπόθου εἰς ὕδριαν, ἐπὶ τῆς χρήσεως κείρων παντελῶς χρῶδ*. Bonati 2016, 2: 175· Fausti 2019, 92.

63 Βλ. σχετικά Ioannidou 1992, 161 (σχόλ. στον στ. 24). Bonati 2016, 2: 157–75. Πρβλ. Κ.Δ., *Ἰωάν.*, 4, 28: *Ἀφῆκεν οὖν τὴν ὕδριαν αὐτῆς ἢ γυνὴ καὶ ἀπῆλθεν εἰς τὴν πόλιν (ἀπὸ τὸν διάλογο μετὰ τὴν Σαμαρείτιδα)*. Moulton και Milligan 1963, 648, s.v. «ὕδρια».

στην Αίγυπτο.⁶⁴ Στα αποσπάσματα αυτά, τα οποία μάλλον αποτελούν τμήματα του ίδιου στρατιωτικού λογαριασμού, καταγράφονται ποσά που δαπανήθηκαν ή θα δαπανηθούν για την αγορά φαρμάκων και ιατρικού εξοπλισμού, όπως *ἐπίδεσμοι*⁶⁵ και *ράκη*⁶⁶ (*P.Stras.* V 345, στ. 5: [τῶ] αὐτῶ ἐπιδέσμου καὶ ράκ(ους) (δραχμῇ) α (τριώβολον)· στ. 16:]υς ἐπιδέσμ(ου) (τετρώβολον). *P.Stras.* VII 647, στ. 3: τῶ αὐτῶ] ἐπιδέσμου (διώβολον) ιγ [· στ. 9: [...]νιανουῦ ράκο(ς) εἰς ἐπίδ[εσμ(ον)]· στ. 11: [± ; ράκο(ς) εἰ]ς ἐπίδεσμον . κ[.]·).

Ο όρος *ἐπίδεσμος* αναφέρεται σε τμήματα υφασμάτων, συχνά εμποτισμένων με ποικίλες φαρμακευτικές ουσίες, τα οποία χρησιμοποιούνταν όπως οι σύγχρονοι ιατρικοί επίδεσμοι και ως καταπλάσματα για την απορρόφηση και συστολή του αίματος ή για τη συγκράτηση των οστών σε περίπτωση κατάγματος.⁶⁷ Παρόμοια πρέπει να ήταν η χρήση του *ράκου*, ρεταλιού υφάσματος ποικίλης σύστασης, το οποίο χρησιμοποιούνταν αυτόνομα ως επίθεμα σε πληγές και τραύματα (*P.Stras.* V 345, στ. 5: *ἐπιδέσμου καὶ ράκ(ους)*· *P.Stras.* VII 647, στ. 6: [...νι]ανουῦ ράκου καὶ δεσ[μ(ους)]), συχνά με τη μορφή καταπλάσματος (*P.Stras.* VII 647, στ. 2: *ράκος εἰς ἐμπλαστ[ὸ] ν*),⁶⁸ ή για την κατασκευή ἐπιδέσμων (*P.Stras.* VII 647, στ. 9: *ράκο(ς) εἰς ἐπίδ[εσμ(ον)]*· στ. 11: *ράκο(ς) εἰ]ς ἐπίδεσμον*). Παρ' όλο που οι πάπυροι δεν αναφέρονται στη σύσταση ή το μέγεθος των *ἐπιδέσμων* και των *ράκων*, το υλικό κατασκευής, καθώς και το μήκος και το πλάτος των υφασμάτων κομματιών υπαγορεύονταν από την περίσταση.⁶⁹ Το μέγεθος ή και η ποιότητα των υφασμάτων πρέπει να καθόριζαν και την τιμή τους, η οποία κάποτε ήταν υψηλότερη από μια κοτύλην ελαίου αξίας ενός *όβολου* (*P.Stras.* V 345, στ. 14) αλλά χαμηλότερη από μισό λίτρο λαδιού αρωματισμένου με ρόδα, αξίας δύο δραχμών και τεσσάρων *όβολων* (στ. 4), ή μιας κοτύλης οίνου, που κόστιζε τέσσερεις *όβολου*ς (στ. 15).

Στον *P.Stras.* VII 647 καταγράφονται επίσης σπληνία⁷⁰ κατασκευασμένα από εναπομείναντα *ράκη* και προορισμένα για διανομή στο στρατιωτικό προσωπικό (στ. 10: [σπ]λήνια πᾶσι ράκου). Πρόκειται για κομμάτια μαλακού λινού υφάσματος, συχνά εμποτισμένα με φαρμακευτικά υγρά ή αλοιφές, τα οποία τοποθετούνταν ως καταπλάσματα σε ασθενή τμήματα του σώματος («γάζες», «κομπρέσες».)⁷¹ Η χρήση *σπληνίων* στη θεραπευτική ιατρική επιβεβαιώνεται και

64 Schwarz 1976–9, 69.

65 *LSJ*⁹, s.v. «ἐπίδεσμος»· Kühn και Fleischer 1989, 304, s.v.· Durling 1993, 161, s.v.· Αποστολίδης 1997, 287, s.v.

66 *LSJ*⁹, s.v.· *WB* 2: 440, s.v.· Kühn και Fleischer 1989, 718, s.v.· Αποστολίδης 1997, 655, s.v.· Mascellari 2015, 151–9.

67 Ενδεικτικά: Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ γέν.* 13, 598: κατὰ τοῦ τετρωμένου μέρους ἐπιτιθεῖς τῶν ἐμπλαστρωδῶν τι φαρμάκων, ἔξωθεν αὐτοῦ πάλιν ἐπιβάλλω πολυπύχους ὀθόνας πλέονας ἐλαίῳ διαβρόχους, αἷς αἷθις ἔξωθεν ἐπίδεσμον ἐξ ὀθόνης ἐπιβάλλω. Γαλ., *Εἰς Ἱππ. Ἀγμ.* ὑπόμν. 18B, 370: ἐπεὶ δ' ἂν αὐτὴν πρώτην ἐπίδεσιν ἐπίδεσμος ἦτοι γε τῇ τοῦ κατάγματος ἡ ἔξωτέρω ποιήσεται.

68 *P.Ross.Georg.* I 19 (2^{ου} αἰ. μ.Χ.), στήλη I, στ. 34. Πρβλ. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 794 (Kühn): κατὰπλασσε ἢ ἀλόην καὶ ὄπιον, σὺν ὕδατι εἰς ράκος ἀναλαβὼν κατὰπλασσε, φυλάσσου δὲ μὴ παρενστάζης εἰς τὸν ὀφθαλμόν. Σωρ., *Γυναικ.* 2, 14, 1: εἴτα ἐπιστρώννυσσι ράκος καὶ τὸ βρέφος κατακλίνων ἐπ' αὐτοῦ κατελιγμένον ἄχρι τῆς ὀσφύος ράκεσι καὶ ταινίαις. Παύλ. *Αἰγ.* 3, 22: ἐπ' αὐτοῦ δὲ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἔριον ἢ ράκος λεπτὸν τῶ λευκῷ τοῦ ὤου δεύσας ἐπιτίθει. *Gazza* 1955, 93.

69 Πρβλ. [Γαλ.], *Περὶ ἐπιδ.* 18A, 773 (Kühn): διαφέρουσιν ἀλλήλων οἱ ἐπίδεσμοι, ὕλη, σχέσει, μήκει, πλάτει κατασκευῇ· ὕλη μὲν ἐπεὶ οἱ μὲν αὐτῶν εἰσιν ἔρεοι, οἱ δὲ λινοῖ, οἱ δὲ δερμάτινοι, τῆς χρήσεως αὐτῶν οὐ μίᾱς οὐδὲ τῆς ὁμοίας οὐσης, ἀλλὰ διαφόρου. Παύλ. *Αἰγ.* 6, 99: ἀφλεγμάντου μὲν ὀντος καὶ προσφάτου τοῦ κατάγματος λινοῖς χρηστέον ἐπίδεσμοις εὐμήκεσι μὲν, πλάτος δὲ μὴ πλέον τριῶν ἢ τεσσάρων ἔχουσιν δακτύλων, ὕδατι διαβρόχοις ἢ ὀξυκράτῳ, φλεγμαίνοντος δὲ ἐρίοις λεπτοῖς καὶ μαλακοῖς ἐλαιοβραχέσι. Για τα λινά και μάλλινα υφάσματα που χρησιμοποιούνταν στην ιατρική βλ. Bliquez 2015, 312–8 (λίνον), 326–8 (ὀθόνη), 343–7 (ἔριον).

70 *LSJ*⁹, s.v. «σπληνίον»· Φώτ., *Λέξ.*, s.v. Για τον τονισμό (σπληνίον/σπληνιον) βλ. Ηρωδ. 3.1, 360. Θεόγνωστ., *Καν.* 745. Kühn και Fleischer 1989, 745, s.v.· Αποστολίδης 1997, 686, s.v.

71 Πρβλ. *Ιππ.*, *Ἀγμ.* 27 (Littre): Ἐπὶ δὲ αὐτὸ τὸ ἔλκος ἱκανὸν σπληνίον τῇ λευκῇ κηρωτῇ κεχρισμένον. Βλ. επίσης *P.Gen.* 111 (1^{ου}–3^{ου} αἰ.μ.Χ.), στ. 18–21: πόσα[ι] διαφοραὶ σπληνίων(υ); / [τ]ὰ τῶν σπληνίων διαφέ[ρ]ουσι β· ἢ πα' ρά' τὴν ὕλην, / [ἢ καὶ] [π]αρά τὸ σχῆμα, για τα διάφορα εἶδη σπληνίων στην αρχαιότητα, *GMP* I 12 (1^{ου} αἰ. μ.Χ.), για σπληνία εμποτισμένα με λιθάργυρον, και το παπυρικό απόσπασμα της πραγματείας του Γαληνού *Περὶ συνθέσεως*

από την επιστολή *O.Claud.* II 221 (ca. 145 μ.Χ., Κλαυδιανό όρος), με την οποία ο Βήκις ζητεί από τον Πετσαροήρι να του αποστείλει *σπληνάριον*,⁷² το οποίο πρόκειται να τοποθετήσει στο κεφάλι του (στ. 2–3: *πέμψον μοι σπληνάριν / ἵς] τὴν κεφαλὴν μου*).⁷³ Παρόμοια πρέπει να ήταν η χρήση του πιλίου, που καταγράφεται στον *P.Oxy.* LXXIV 4979, στ. 1. Το *πιλίον*⁷⁴ («μικρό καπέλο») αποτελούσε συνηθισμένο ένδυμα για την προστασία του κεφαλιού,⁷⁵ χρήση από την οποία μάλλον προήλθε και η χρησιμότητά του στην ιατρική, με τη μορφή λινού υφάσματος τοποθετημένου ως επιδέσμου στο κεφάλι.⁷⁶

Ευρεία ήταν και η χρήση των *σπόγγων*⁷⁷ στην ιατρική της αρχαιότητας, κυρίως λόγω της απαλής υφής και της απορροφητικότητάς τους.⁷⁸ Οι πάπυροι παρέχουν πληροφορίες σχετικά με το εισαγωγικό εμπόριο, τα είδη, τις τιμές αλλά και τη χρήση των σφουγγαριών στην ιατρική.⁷⁹

Στον εκτενή λογαριασμό *P.Ryl.* IV 629 (317–323 μ.Χ., Ερμούπολη), από το αρχείο του Θεοφάνους, μνημονεύεται αγορά *σπόγγου* από *ιατρόν* (στήλη I, στ. 2–3: *τιμ(ῆς) σπόγγου ἄλλου δι(ᾶ) τοῦ ἱατροῦ (δραχμαί) Αω*)⁸⁰, ενώ η καταγραφή (στήλη I, στ. 5) *γυρίου*,⁸¹ δηλαδή χυλού από καλής ποιότητας άλευρο, αμέσως μετά την καταχώριση του *σπόγγου*, αποτελεί ένδειξη ότι κάποιος από το προσωπικό του Θεοφάνους έπασχε από γαστρικό νόσημα, στην ανακούφιση του οποίου συνέβαλε τόσο η χρήση *σπόγγου* όσο και η χρήση χυλού *γύρεως*.⁸²

Ο γραφέας της σύντομης παπυρικής επιστολής *P.Köln.* XIII 536 (2^{ου}–3^{ου} αι. μ.Χ.), προφανώς επαγγελματίας *ιατρός*, παραγγέλλει στον παραλήπτη να προμηθευτεί από έναν *ἀρχέμπορον* *σπόγγους δύο / δραυματικούς καὶ σφύγ/γους νεότερους λευκοὺς / ὁφ<θ>αλμικοὺς δέκα* (στ. 4–7· *leg. σπόγγους, σπόγγους, τραυματικούς, νεωτέρους*). Το λακωνικό αυτό κείμενο αποκαλύπτει εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη σύσταση και την εξειδικευμένη χρήση των

φαρμάκων κατὰ γέννη, *P.Ant.* III 136 (6^{ου} αι., Αντινοόπολη), απ. 10, στ. 12–3: *οὕτωσ ἐπιβάλλει[ν] εὐμε[γέθη] τὰ σπλη[ν]/[νία]*. Goltz 1974, 209–10· Marganne 1998, 92–3· Andorlini 2001, 135–6 (σχόλ. στον στ. 2) και 137 (σχόλ. στον στ. 5). Για περισσότερα παραδείγματα βλ. Bliquez 1983, 202· 2015, 336–9.

72 *LSJ*, s.v.

73 Πρβλ. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 796: *σπληνίον ἐπιτίθει τῷ μετώπῳ*. Ορειβ., *Ἰατρ. συναγ.* 46, 19, 8: *μετὰ δὲ ταύτην ὅλη τῇ κεφαλῇ ἐπιτίθεναι σπληνίον κεκηρωμένον*. Διοσκ. 2, 63, 1: *ἀράχνη τὸ ζῶον, ὃ ὀλκὸν ἢ λύκον ἔνιοι καλοῦσι, συμμαλαχθεῖσα σπληναρίῳ καὶ ἐμπλασθεῖσα εἰς ὀθόνιον προστεθεῖσά <τε> τῷ μετώπῳ ἢ τοῖς κροτάφοις τριταίᾳς περιόδους ὑγιάζει*. Beck 2005, 109.

74 *LSJ*, s.v. «πῖλος», «πιλίον», «πιλάριον», «πιλίδιον»· *WB* 2: 305, s.v. «πιλίον».

75 Για τη χρησιμότητα του πύλου στην προστασία της κεφαλής βλ. π.χ. Γαλ., *Περὶ χρείας μορ.* 11, 12, 896 (Helmreich = 3, 896 Kühn): *ἀλλ' ἀνθρώποις γε τὸ μὲν τηλικούτον μέγεθος δύσχρηστον ἐν τῷ σκέπειν τὴν κεφαλὴν ἢ πῖλος ἢ κράνεσιν ἢ τισιν ἑτέροις τοιούτοις, ἅπερ οὐκ ὀλιγάκις ἐμελλον ποιήσιν*. Για την παρουσία του όρου *πιλίον* στους παπύρους βλ. *P.Cair.Zen.* IV 59659 (3^{ου} αι. π.Χ., Φιλαδέλφεια), στ. 23. *P.Tebt.* I 230 (2^{ου} αι. π.Χ., Κερκεόσις), στ. 4. *P.Oxy.* XXXI 2598 (3^{ου}–4^{ου} αι. μ.Χ., Οξύρυγχος), (α) στ. 8· (β), στ. 5. *P.Ryl.* IV 627 (4^{ου} αι. μ.Χ., Ερμούπολη), verso, στήλη I, στ. 212· Matthews 2006, 55, 182.

76 Σωρ., *Ἐπιδ.* 2. Πρβλ. Αέτ. 6, 1: *ὠοβραχὲς δὲ ἔριον ἐπιτιθέσθω καὶ πιλαρίῳ σκεπάσθω τὸ κεφάλαιον*. Πλάτ., *Πολ.* 406d: *πιλιδία τε περὶ τὴν κεφαλὴν περιτιθείς*. Adam 1963, 177· Bliquez 1983, 201· Fausti 2019, 94. Για μια εικόνα του τρόπου με τον οποίο τοποθετεῖτο το *πιλίον* στο κεφάλι του ασθενούς βλ. Ilberg 1927, tab. I 2. Για άλλους τρόπους επίδεσης της κεφαλής βλ. Omont 1908, 25–44.

77 *LSJ*, s.v. «σπόγγος»· *WB* 2: 476, s.v. «σπόγγος»· 559, s.v. «σπόγγος»· Kühn και Fleischer 1989, 745, s.vv. «σπογγίη», «σπογγίον», «σπόγγος»· Αποστολίδης 1997, 686–7, s.vv.

78 Για τη φύση, τον τρόπο αλιείας και τη χρήση των θαλάσσιων σπόγγων στην αρχαιότητα βλ. Voultsiadou 2007, 1757–63· Βουλτσιαδου 2011, 25–32.

79 Βλ. σχετικά Marganne 1998, 30–1, 80· Χουλιάρά-Ράιου 2011, 2,1: 229–34, s.v. «Σπόγγος ή σφόνγγος»· Milne 1907, 161· Voultsiadou 2007, 1761–62· Βουλτσιαδου 2011, 30–1· Bliquez 1983, 202· 2015, 339–43.

80 Χουλιάρά-Ράιου 2011, 2,1: 233.

81 *LSJ*, s.v. «γύρις»· *WB* 2: 315, s.v.· Battaglia 1989, 61.

82 Για την υπόθεση αυτή βλ. Matthews 2006, 169, 192. Βλ. επίσης Gazza 1956, 77. Γαλ., *Περὶ κρᾶσ. καὶ δυν. τῶν ἀπλ. φαρμ.* 12, 33: *Κόλλα, ἣν εἰς τὰ βιβλία σκευάζουσιν ἐκ σεμιδάμεως τε καὶ γύρεως, ἐμπλαστικῆς τε καὶ πεπτικῆς ἐστὶ δυνάμεως οἷς ἂν καταπλασθῇ μέρεσιν*.

καταγεγραμμένων σπόγγων· ο συντάκτης προβαίνει σε διάκρισή τους, σε τραυματικούς και όφθαλμικούς,⁸³ με κριτήριο την πάθηση και το τμήμα του σώματος για τη φροντίδα του οποίου πρόκειται να χρησιμοποιηθούν, ενώ για την περιποίηση των ματιών επιλέγονται σπόγγοι φρέσκοι και καθαροί (νεώτεροι λευκοί).⁸⁴ Δεν θα ήταν υπερβολή αν ερμήνευε κανείς την ακρίβεια στην περιγραφή της υφής των σπόγγων ως απόδειξη πως τόσο ο αποστολέας και ο παραλήπτης όσο και ο προμηθευτής γνώριζαν τις ιδιότητες και τον τρόπο χρήσης των θεραπευτικών σφουγγαριών.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΙΚΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

Η πλειονότητα των παπυρικών εγγράφων, στα οποία καταγράφονται τμήματα ιατρικού εξοπλισμού, χρονολογείται από τη ρωμαϊκή περίοδο και συγκεκριμένα τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. Μολονότι η τυχαία κάποτε ανεύρεση παπύρων ίσως δυσχεραίνει τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με την αριθμητική υπεροχή των παπυρικών κειμένων που χρονολογούνται από τον 2^ο-3^ο μεταχριστιανικό αιώνα, η υπεροχή αυτή προφανώς σχετίζεται με τη συνολική κατανομή των παπυρικών ευρημάτων που προέρχονται από την Αίγυπτο τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο,⁸⁵ κατανομή ίσως όχι εντελώς άσχετη με την ιστορική πραγματικότητα της εποχής. Η οικονομική, πνευματική και γενικότερα πολιτισμική ανάπτυξη που βίωσε ο ρωμαϊκός κόσμος κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του κράτους από αυτοκράτορες της δυναστείας των Φλαβίων και των Αντωνίνων⁸⁶ θα μπορούσε να αποτελέσει παράγοντα προώθησης του γραπτού λόγου ως κύριου μέσου επικοινωνίας, προώθηση που εκφράζεται μέσω της ευρύτατης χρήσης παπυρικών κειμένων, λογοτεχνικών και μη, για την κάλυψη επικοινωνιακών και άλλων αναγκών.

Στο πλαίσιο της πολιτισμικής και πνευματικής αυτής ανάπτυξης εντάσσεται η πρόοδος της ιατρικής επιστήμης, η άνθιση του επαγγέλματος του γιατρού και, κατά συνέπεια, η ύπαρξη σεβαστού αριθμού παπυρικών εγγράφων που κάνουν λόγο για τη χρήση ιατρικού εξοπλισμού από γιατρούς στη χώρα του Νείλου. Για παράδειγμα, ο μεγάλος λοιμός της περιόδου 165-180 μ.Χ.⁸⁷ ίσως αποτελεί παράγοντα προώθησης του ιατρικού λειτουργήματος και ενίσχυσης της εμπιστοσύνης των υπηκόων της αυτοκρατορίας στους επαγγελματίες γιατρούς. Ας μην λησμονούμε, βεβαίως, και τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις του Αντωνίνου Ευσεβούς για την οικονομική εξυγίανση του κράτους, οι οποίες δεν άφησαν ανεπηρέαστο και το ιατρικό επάγγελμα· επί τη βάση των μεταρρυθμίσεων αυτών οι γιατροί της αυτοκρατορίας ανήκαν

83 Πρβλ. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 798: *Πρὸς δὲ τὰ γινόμενα περὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς οἰδήματα διὰ τὰς πληγὰς λίαν ἀρμόττει πυρία μαλακῶ σπόγγῳ συνεχῶς γινομένη.* Παύλ. Αιγ. 7, 17: *χρή δὲ τὰς μὲν ἐναίμους νεαρῶν ὄντων τῶν τραυμάτων τε καὶ καταγμάτων ἐπιβάλλειν καὶ προσβοηθεῖν αὐταῖς ἄνωθεν τῶν σπληνίων σπόγγους ὀξύκράτῳ διαβρόχους.* Αλ., *Θεραπ.* 2, 69: *μελικράτῳ ἀπόπλυνε μετὰ σπόγγου ὀφθαλμικοῦ καὶ ἐπιτίθει τὸν εἰρημένον ὑμένα τοῦ καλάμου καθ' ἑαυτὸν καὶ θαυμάσεις.*

84 Για τη διαφορά στην υφή και την ποιότητα των σπόγγων βλ. SB III 6779 (= P.Cair.Zen. I 59012· Μάιος-Ιούν. 259 π.Χ., Φιλαδέλφεια), στήλη III, στ. 56-7: *[σ]πόγγων τραχέων φορμὸς α (δραχμαὶ) ἢ / [μα]λακῶν (δραχμαὶ) ιβ.* PSI V 535 (μέσα 3^{ου} αι. π.Χ., Φιλαδέλφεια), στ. 20-1: *σπόγγοι τραχεῖς 5 / ἄλλοι μαλακώτεροι κα.* BKT III 19-21 (1^{ου} αι. μ.Χ.), στ. 13: *μαλακῶν σπόγγων ἀτμί[δι].* Πρβλ. Γαλ., *Θεραπ. μέθ.* 10, 335: *ἐπέθηκά τε τὸ φάρμακον αὐτίκα καὶ σπόγγον μαλακώτατον ἔξωθεν ἐπέδησα.* Παύλ. Αιγ. 4, 23: *πυρία δὲ μαλακοῖς σπόγγοις συνεχῶς εἰς θερμὸν ὕδωρ ἀποβάπτων, εἴθ' οὕτως ἐπιτίθει τὰ φάρμακα.* Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ γέν.* 13, 521: *συνεργεῖ δ' αὐτῇ καὶ σπόγγος καινὸς μὴ σκληρὸς, οἶνω παλαιῷ βεβρεγμένος.* Αἰτ. 2, 224: *τὴν δὲ χεῖρα τὴν πεπονθυῖαν διέβρεχον ἄλμη διὰ σπόγγου λευκοῦ γεγεννημένη ἀπὸ ἀλῶν ἀμμωνιακῶν.* Łajtar 2013, 174-7 (εἰσαγ. σχόλ.)· Reekmans 1996, 144, 174· Χουλιάρ-Ράιου 2011, 2,1: 231-2· Bliquez 2015, 342 και υποσ. 214, 217.

85 Βλ. σχετικά Habermann 1998, 147, 155, 157.

86 Graf 2003, 278-9.

87 Casanova 1984a, 949-56· 1984b, 163-201· Cascio 2012

στις επαγγελματικές εκείνες ομάδες, οι εκπρόσωποι των οποίων απολάμβαναν απαλλαγή από τις δημόσιες λειτουργίες.⁸⁸ Τέλος, η άνθιση της ιατρικής επιστήμης κατά τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. στην Αίγυπτο επιβεβαιώνεται και από τον αρκετά μεγάλο αριθμό ιατρικών παπυρικών λογοτεχνικών κειμένων και παπυρικών εγγράφων σχετικών με την άσκηση του ιατρικού λειτουργήματος.⁸⁹

Αν εξαιρέσει κανείς τα γεωγραφικώς απροσδιόριστα κείμενα (*GMP* II 10, *P.Stras.* V 345, *P.Stras.* VII 647, *P.Köln.* XIII 536), σεβαστός αριθμός εγγράφων προέρχεται από την Οξύρυγχο, την πρωτεύουσα ενός από τους πολυπληθέστερους νομούς της αιγυπτιακής ενδοχώρας. Η προέλευση αυτή προφανώς σχετίζεται με τη συνολική γεωγραφική κατανομή των παπυρολογικών ευρημάτων στην Αίγυπτο, μεγάλος αριθμός των οποίων εντοπίζεται στην Οξύρυγχο τον 2^ο-3^ο αι. μ.Χ.⁹⁰ Ωστόσο, δεν θα ήταν εντελώς άτοπος ο συσχετισμός της κατανομής των παπυρικών μαρτυριών που αναφέρονται στη διακίνηση και χρήση ιατρικού εξοπλισμού στην Οξύρυγχο τόσο με τις αυξημένες ανάγκες για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη του πληθυσμού, όσο και με τη γενικότερη άνθιση του ιατρικού επαγγέλματος στη συγκεκριμένη πόλη. Η πρόοδος της ιατρικής επιστήμης και της άσκησής της στην Οξύρυγχο μαρτυρείται από παπυρικά έγγραφα και των τριών περιόδων της μεταφαραωνικής ιστορίας της Αιγύπτου που αναφέρονται στην ύπαρξη *ιατρείων*, *νοσοκομείων* και *ξενοδοχείων*,⁹¹ από τη δραστηριοποίηση ιατρικών λειτουργιών, και την προέλευση αποσπασμάτων ιατρικών πραγματειών και ιατρικών συνταγών γραμμένων σε πάπυρο, που ανακαλύφθηκαν εκεί.⁹²

Σπουδαιότερες είναι οι παπυρολογικές μαρτυρίες που προέρχονται από περιοχές της χώρας του Νείλου που δεν ακολουθούν τη συνολική γεωγραφική κατανομή των ευρημάτων, όπως το Κλαυδιανό Όρος και η Αντινοόπολη.

Σημαντικός αριθμός οστράκων προέρχεται από τη βραχώδη και άνυδρη περιοχή του Κλαυδιανού Όρους της ανατολικής Αιγύπτου, ο πληθυσμός της οποίας αποτελούνταν κυρίως από δυνάμεις του ρωμαϊκού στρατού, εργάτες ορυχείων και κρατικούς διοικητικούς υπαλλήλους. Δεδομένων τόσο των δυσχερών περιβαλλοντικών συνθηκών που επικρατούσαν στην περιοχή και των κακουχιών που υφίσταντο οι διαμένοντες σε αυτήν, όσο και της αδυναμίας συχνής επαφής των κατοίκων με τις πολυπληθέστερες πόλεις της αιγυπτιακής χώρας, η δραστηριοποίηση ιατρικών λειτουργιών, τουλάχιστον στο πλαίσιο του ρωμαϊκού στρατού, ήταν δικαιολογημένη (πρβλ. την περίπτωση των στρατιωτικών λογαριασμών *P.Stras.* V 345 και *P.Stras.* VII 647, που μαρτυρούν διανομή φαρμακευτικού υλικού σε δυνάμεις του ρωμαϊκού στρατού στην Αίγυπτο).⁹³ Παράλληλα, ακριβώς οι περιορισμένες επαφές με την ενδοχώρα, και κατά συνέπεια με επαγγελματίες *ιατρούς*, ίσως οδήγησε αρκετούς κατοίκους του Κλαυδιανού Όρους στην παραγγελία ιατρικών υλών και εξοπλισμού από συγγενείς και οικείους τους, με σκοπό την αυτοεξυπηρέτηση των προβλημάτων υγείας που αντιμετώπιζαν.⁹⁴

Η επαγγελματική δραστηριοποίηση του *ιατροῦ* Βίκτωρος, σύμφωνα με το γαμήλιο συμβόλαιο *P.Cair.Masp.* I 67006, από την Αντινοόπολη, θα μπορούσε να ενταχθεί στη γενικότερη άνθιση του ιατρικού επαγγέλματος στη συγκεκριμένη πόλη κατά τον 6^ο αι. Πράγματι, τόσο οι

88 Βλ. σχετικά Ρουμπέκας 2017, 100-1, με βιβλιογραφία.

89 Για τα ιατρικά λογοτεχνικά κείμενα βλ. Marganne 1981· 1996, 2709-40, ενώ για την κατοχή ιατρικών βιβλίων από επαγγελματίες γιατρούς υπό το φως των παπυρικών εγγράφων βλ. Ρουμπέκας 2017, 14-7. Για τις μη λογοτεχνικές μαρτυρίες σχετικά με την ιατρική στη ρωμαϊκή Αίγυπτο βλ. Andorlini 1993, 458-562.

90 Βλ. Habermann 1998, 148, 153, 158.

91 Βλ. Ρουμπέκας 2017, 291-2.

92 Draycott 2012, 30, 55-6.

93 Draycott 2012, 25-6.

94 Draycott 2012, 56-7.

πάπυροι που περιέχουν ιατρικά λογοτεχνικά και ημιλογοτεχνικά κείμενα (*P.Ant.* II 66, *P.Ant.* III 123–38, 140, 183–6, *P.Johnson* + *P.Ant.* III 214) όσο και τα παπυρικά έγγραφα που κάνουν λόγο για τη δραστηριότητα *ιατρῶν* (*P.Cair.Masp.* II 67151) και τη λειτουργία ευαγών ιδρυμάτων νοσηλείας και φιλοξενίας ασθενών και αναξιοπαθούντων (*P.Ant.* III 140, *P.Sorb.* II 69, στήλη LXIV, απ. Ε, στ. 8 και στήλη LXV, απ. Α, στ. 8) μαρτυρούν άνθιση του ιατρικού λειτουργήματος στη βυζαντινή Αντινοόπολη.⁹⁵

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι κειμενικές πηγές δεν προσφέρουν στοιχεία σχετικά με τη δραστηριοποίηση επαγγελματικής ομάδας ειδικευμένων τεχνιτών-κατασκευαστών ιατρικών εργαλείων στην αρχαιότητα και η εξακρίβωση της περιοχής κατασκευής των ανακαλυφθέντων από την αρχαιολογική σκαπάνη εργαλείων δεν καθίσταται δυνατή.⁹⁶ Παρά ταύτα, αναφορές ιατρικών λογοτεχνικών κειμένων σε κατασκευή τμημάτων ιατρικού εξοπλισμού⁹⁷ και περιπτώσεις ανακάλυψης συσσωρευμένων μεταλλικών ιατρικών εργαλείων σε οικήματα ιδιωτών σε περιοχές της μεσογειακής λεκάνης – που ερμηνεύθηκε ως απόδειξη κατασκευής ή επισκευής τους από ειδικευμένο μεταλλουργό–⁹⁸ επιτρέπουν να υποστηρίξουμε την ύπαρξη οργανωμένου συστήματος κατασκευής, επισκευής και διακίνησης ιατρικών και χειρουργικών εργαλείων στην αρχαιότητα.

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την κατασκευή, προμήθεια και χρήση ιατρικού εξοπλισμού στην αρχαιότητα συνάγονται από τα παπυρικά έγγραφα της ελληνορωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου. Η πλειονότητα των κειμένων χρονολογείται από τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. και εντοπίζεται σε μεγάλες πόλεις της χώρας, όπου η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος και η φροντίδα ασθενών και αναξιοπαθούντων ήταν περισσότερο επιτακτική. Με βάση λοιπόν τα στοιχεία των σωζόμενων παπυρικών εγγράφων, οι *ιατροί* φαίνεται πως απευθύνονταν σε ειδικευμένους τεχνίτες ή προμηθευτές για την απόκτηση ιατρικών εργαλείων και λοιπού εξοπλισμού. Σύμφωνα με το όστρακο *O.Did.* 323 (125–140 μ.Χ.), ο Ιούλιος πληροφορεί τον Αντώνιο ότι εκείνος διαθέτει *ἀκόνιον* για σιδερένια εργαλεία και όχι ιατρικό (στ. 3–6: *Εἰ μὲν / εἰς σιδήρια, γράψον μοι, εἰ δὲ / ἰατρικὴν ζητεῖς, οὐκ ἔνι / ὦδε*). Παρόμοια, από έμπορο εξειδικευμένο στη διακίνηση ιατρικού υλικού πρέπει να προμηθεύτηκε τους ιατρικούς σπόγγους ο γραφέας της επιστολής *P.Köln.* XIII 536 (2^{ου}–3^{ου} αι. μ.Χ.): ο εν λόγω *ἀρχέμπορος* επρόκειτο να τροφοδοτήσει τον συντάκτη του γράμματος αυτού και προφανώς επαγγελματία *ἰατρόν* με *σφόγγους δύο / δραυματικούς καὶ σφόγγους νεοτέρους λευκοὺς / ὀφ<θ>αλμικοὺς δέκα* (στ. 4–7). Η διάκριση των σπόγγων με κριτήριο την πάθηση και το τμήμα του σώματος για τη φροντίδα του οποίου πρόκειται να χρησιμοποιηθούν (*τραυματικοί* και *ὀφθαλμικοί*), αλλά και η ακρίβεια στην περιγραφή της υφής των σπόγγων αποδεικνύουν πως ο γραφέας απευθύνθηκε σε προμηθευτή που γνώριζε καλά την ποιότητα και τις ιδιότητες των συγκεκριμένων εμπορευμάτων.

Πιο περίπλοκη είναι η περίπτωση του *ιατροῦ* Ευδαίμονα, γραφέα της επιστολής *P.Oxy.* LI 4001. Στο τελευταίο τμήμα της επιστολής του, ο Ευδαίμων ζητεί τον χάλκινο χαρτοφύλακά του για να τοποθετήσει νεοκατασκευασθέντα ιατρικά εργαλεία (στ. 30–2: *σπούδασον δὲ τὸ χα[λ]κοῦν δελ[τ]ά/ριόν μοι ἀποστείλαι, ἵνα ἄλλα ἄρμενα ποι[ή]σω*) και αναφέρει πως έχει ανάγκη

95 Draycott 2012, 30 και κυρίως Corazza 2016.

96 Jackson 1988, 113–4· Krug 1997, 81· Bliquez 2015, 16.

97 Βλ. π.χ. *Ἰππ.*, *Περὶ ἱητρ.* 2: *τὰ ὄργανα πάντα εὐήρη πρὸς τὴν χρείαν ὑπάρχειν δεῖ τῷ μεγέθει καὶ βάρει καὶ λεπτότητι. Γαλ.*, *Εἰς Ἰππ.* *Ἐπιδ.* *ὑπόμν.* 17b, 229: *καὶ τῷ ἰατρῷ πολλὰ τέχνη παρασκευάζουσι τὰς ἐπιτηδείους ὕλας*. Bliquez 2015, 14–5.

98 Βλ. Bliquez 2015, 14, όπου βιβλιογραφία για το οίκημα μεταλλουργού, τα εργαλεία του οποίου φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Νεάπολης, και για έναν διαστολέα που ανακαλύφθηκε στο Δίον της Μακεδονίας.

τον *πυριατήρα* και τις *σικύας* για να κατασκευάσει .../*τάδιον*, το οποίο, με βάση την πιθανότερη συμπλήρωση του χάσματος ως *πεντάδιον*, μάλλον σχετίζεται με κατασκευή σειράς («σετ») πέντε εργαλείων.⁹⁹ Η διττή ερμηνεία που μπορεί να λάβει το ρήμα *ποιέω* δεν επιτρέπει να συμπεράνουμε με βεβαιότητα αν ο Ευδαίμων θα χρησιμοποιούσε τα απεσταλμένα σκεύη ως δείγματα για την κατασκευή καινούργιων από ειδικευμένο τεχνίτη ή αν θα προέβαινε ο ίδιος στην κατασκευή των εργαλείων.¹⁰⁰

Η δεύτερη υπόθεση βεβαίως υποστηρίζεται από λογοτεχνικές μαρτυρίες: η πολυετής πείρα στην κλινική εξέταση των ασθενών και την εκπόνηση χειρουργικών επεμβάσεων προς θεραπεία των ασθενειών οδήγησαν τους αρχαίους *ιατρούς* να προσαρμόσουν τα ήδη υπάρχοντα ιατρικά όργανα στις απαιτήσεις εξαιρετικά λεπτών χειρουργικών τομών, βελτιώνοντας τη σύσταση ή το σχήμα των εργαλείων με σκοπό να τα καταστήσουν περισσότερο λειτουργικά και κατά συνέπεια πιο αποτελεσματικά.¹⁰¹ Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα οι γιατροί, θέλοντας να καλύψουν υπαρκτά κενά στην παραγωγή ιατρικού εξοπλισμού, δημιούργησαν νέα ιατρικά εργαλεία, τα οποία συνήθως ονοματίζονταν με το όνομα του εφευρέτη τους.¹⁰²

Για την απόκτηση εύκολων στην παρασκευή και απλών στη χρήση ιατρικών υλών οι ενδιαφερόμενοι μάλλον δεν απευθύνονταν σε ειδικούς. Τα προαναφερθέντα επιστολικά όστρακα από το Κλαυδιανό Όρος μαρτυρούν περιπτώσεις χρήσης πρόχειρου και εύκολου στην κατασκευή και μεταφορά ιατρικού υλικού, το οποίο αποστέλλοταν σε εγκατεστημένους στην περιοχή στρατιώτες, διοικητικούς υπαλλήλους και εργάτες από συγγενείς και οικείους. Για παράδειγμα, δεν γνωρίζουμε αν το *σπληνάριον* που ο Βίκης ζητεί από τον Πετσαροήρι, σύμφωνα με το *O.Claud.* II 221 (ca. 145 μ.Χ.), στ. 2–3 (*πέμψον μοι σπληνάριν / ἰς] τὴν κεφαλὴν μου*), ήταν εμποτισμένο με φαρμακευτικές ουσίες, υπόθεση που, αν ισχύει, θα δικαιολογούσε την αποστολή ενός κατά τα άλλα απλού θεραπευτικού αντικειμένου. Αμφίβολη επίσης παραμένει η πηγή προέλευσης του σπόγγου που κατέχει ο *ιατρός* του λογαριασμού *P.Ryl.* IV 629 (317–23 μ.Χ.), στήλη I, στ. 2–3,¹⁰³ ο οποίος συνοδεύει τους ταξιδιώτες της συνοδείας του Θεοφάνους.

Σε αντίθεση με τα προαναφερθέντα κείμενα, σύμφωνα με τα οποία η απόκτηση τμημάτων ιατρικού εξοπλισμού επαφίεται, τόσο ως προς την προμήθεια όσο και ως προς την κατασκευή, στη φροντίδα των ενδιαφερόμενων *ιατρῶν*, οι παπυρικοί λογαριασμοί του ρωμαϊκού στρατού στην Αίγυπτο *P.Stras.* V 345 και *P.Stras.* VII 647 (2^{ου} αι. μ.Χ.) αποδεικνύουν πως η διανομή ιατρικού εξοπλισμού αποτελούσε φροντίδα της οργανωμένης στρατιωτικής διοίκησης.

Παρά τη φειδώ με την οποία τα παπυρικά κείμενα αποκαλύπτουν τις αυθεντικές κατά τα άλλα πληροφορίες τους, τα στοιχεία που προσφέρουν γύρω από τη χρήση ιατρικών οργάνων αποδεικνύουν πως η χώρα του Νείλου δεν έμεινε εκτός της διαδικασίας εξέλιξης του ιατρικού και φαρμακευτικού εξοπλισμού ούτε της διακίνησής του. Επιπλέον, η αναμενόμενη, λόγω της

99 Ioannidou 1992, 161–2 (σχόλ. στους στ. 33–4).

100 Για την πρώτη άποψη βλ. Bliquez 2015, 16 και υποσ. 67 και Hirt Raj 2006, 188–91, η οποία φτάνει στο σημείο να υποστηρίξει πως ίσως η κύρια ασχολία του *ιατροῦ* Ευδαίμονα ήταν η κατασκευή εργαλείων και φαρμακευτικών ουσιών, για χρήση στο *ιατρείον* το οποίο ίσως ανήκε σε άλλο μέλος της οικογένειας. Ανάλογη περίπτωση αποτελούν ο *ιατρός* Χαιράς και ο γραφέας του *P.Mert.* I 12 (1^{ου} αι. μ.Χ.), οι οποίοι ανταλλάσσουν απόψεις σχετικά με την αποτελεσματικότητα *ἐμπλάστρων* που παρασκευάζουν οι ίδιοι. Πρβλ. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 871: *σιδήριον ἐποίησα ῥινίον*. Υπέρ της δεύτερης ερμηνείας τάσσονται οι Ghiretti 2010, 103–4 και Fausti 2019, 92–3.

101 Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 871 (Kühn): *Εὐρών δὲ καὶ τὴν πείραν μοι μαρτυρήσασαν σιδήριον ἐποίησα ῥινίον, ὡς ἐνεργεῖν ταχέως*. Γαλ., *Περὶ ἀνατ. ἐγχειρ.* 2, 682: *διὰ τινος ὑπ' ἐμοῦ κατεσκευασμένου παραπλησίως τῷ καλουμένῳ σκολοπομαχαίρῳ*. Bliquez 2015, 15–6 και υποσ. 67, όπου αναφορές και σε άλλα χωρία.

102 Γαλ., *Εἰσαγ. ἢ ἱατρ.* 13, 35 (Petit): *Τὴν δὲ πλήρῳσιν κενοῦν τῷ Ἐρασιστρατεῖῳ καθετῆρι*. Cels. 7, 26, 2: *Meges quoniam is infirmior est potestque in aliqua prominentia incidere*.

103 Matthews 2006, 169.

φύσης των κειμένων, έλλειψη λεπτομέρειας και το υπαινικτικό κάποτε ύφος των παπυρικών εγγράφων υποδηλώνουν τον απολύτως ιδιωτικό, έκτακτο και εφήμερο χαρακτήρα τους, ο οποίος διαφέρει κατά πολύ από τον καθαρά επιστημονικό, εγκυκλοπαιδικό και διδακτικό χαρακτήρα των ιατρικών λογοτεχνικών πραγματειών, διαφορά που αποτελεί τη σημαντικότερη συμβολή τους στη σχετική με τα ιατρικά εργαλεία έρευνα.

Σε κάθε περίπτωση, η έρευνα σχετικά με τον ιατρικό εξοπλισμό αναδεικνύει τη στενή σχέση μεταξύ των επιστημών της Αρχαιολογίας και της Παπυρολογίας και αποδεικνύει πως η μελέτη των παπυρολογικών πηγών καθίσταται επιτακτική για τους θεράποντες της αρχαιολογικής επιστήμης που επιδιώκουν να αποκτήσουν στέρεες γνώσεις για την αρχαιότητα. Παράλληλα αποδεικνύεται πως ο κλάδος της Αρχαιολογίας μπορεί να συμβάλει τα μέγιστα στην κατανόηση και ερμηνεία των παπυρικών κειμένων και των οστράκων, προσφέροντας χρήσιμα εξωκειμενικά παράλληλα, τα οποία δεν είναι δυνατόν να προσφέρουν οι κειμενικές πηγές, και των οποίων η –από κάθε άποψη αντιεπιστημονική– αγνόηση μπορεί να οδηγήσει σε επιστημονικά σφάλματα και παραλείψεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andorlini, I. 1993. "L'apporto dei papiri alla conoscenza della scienza medica antica." Στο *ANRW II*. Τόμος 37, μέρος 1, επιμ. W. Haase, 458–562. Berlin: Walter de Gruyter.
- Andorlini, I. 2001–9. *Greek Medical Papyri*. 2 τόμοι. Firenze: Istituto Papirologico "G. Vitelli".
- _____. 2012. "Gli strumenti perduti di Galeno." *La torre di Babele* 8:237–47.
- Αποστολίδης, Π.Δ. 1996. *Τα ιατρικά του Αριστοφάνη*. Αθήνα: Στιγμή.
- _____. 1997. *Ερμηνευτικό λεξικό πασών των λέξεων του Ιπποκράτους*. Αθήνα: Γαβριηλίδης.
- Aufmasser, M. 2000. *Etymologische und wortgeschichtliche Erläuterungen zu De materia medica des Pedanius Dioscurides Anazarbeus*, Hildesheim: Georg Olms.
- Battaglia, E. 1989. *'Artos': Il lessico della panificazione nei papiri greci*. Milano: Vita e Pensiero.
- Beck, L. Y. 2005. *Pedanius Dioscorides of Anazarbus, De Materia Medica*, Hildesheim: Georg Olms.
- Bennion, E. 1980. *Antique medical instruments*. 1η έκδ. 1979. Berkeley: Sotheby's Publications.
- Bliquez, L.J. 1983. "Two lists of Greek surgical instruments and the state of surgery in Byzantine times." *DOP* 38:187–204.
- _____. 2015. *The tools of Asclepius. Surgical instruments in Greek and Roman times*. Studies in Ancient Medicine 43. Leiden: Brill.
- Blondé, F. και L. L. Villard. 1992. "Sur quelques vases présents dans la Collection Hippocratique: confrontation des données littéraires et archéologiques." *BCH* 116:99–102.
- Bonati, I. 2016. "Between text and context: P.Oslo II 54 reconsidered." Στο *Proceedings of the 27th International Congress of Papyrology, Warsaw 29 July–3 August 2013*, επιμ. T. Derda, A. Łajtar και J. Urbanik, 2:312–5. Warsaw: Warsaw University – The Raphael Taubenschlag Foundation.
- Bowman, A. K. 1996. *Egypt after the Pharaohs, 332 BC – AD 642, from Alexander to the Arab Conquest*. London: British Museum Publications.
- Büllow-Jacobsen κ.ά. 1994. "The identification of Myos Hormos. New papyrological evidence." *BIFAO* 94:27–42.
- Casanova, G. 1984a. "La peste nella documentazione greca d'Egitto." Στο *Atti del XVII Congresso internazionale di Papirologia, Napoli, 19–26 maggio 1983*. 3:949–56. Napoli: Centro Internazionale per lo Studio dei Papiri Ercolanesi.
- _____. 1984b. "Epidemie e fame nella documentazione greca d'Egitto." *Aegyptus* 64:163–201.
- Cascio, E.L. 2012. *L'impatto della "Peste Antonina"*. Bari: Edipuglia.
- Corazza, F. 2016. "The Antinoopolis medical papyri: A case study in Late Antique medicine." Διδ. διατρ. Humboldt-Universität Berlin.
- Cruse, A. 2006. *Roman medicine*. 1η έκδ. 2004. Stroud: Tempus.
- Cuvigny, H. 1992. "O.Claud. I 120. Message médicale." Στο *Mons Claudianus. Ostraca graeca et latina*. Τόμος 1, επιμ. J. Bingen, A. Bülow-Jacobsen, W. E. H. Cockle, H. Cuvigny, L. Rubinstein και W. Van Rengen, 105–6. Documents de Fouilles 29. Le Caire: IFAO.
- Davoli, P. 1998. *L'archeologia urbana nel Fayyum di età ellenistica e romana*. Missione Congiunta delle Università di Bologna e di Lecce in Egitto. Monografie 1. Napoli: G. Procaccini.
- Dover, K. 1993. *Aristophanes Frogs*. Oxford: Oxford University Press.
- Draycott, J. 2012. *Approaches to healing in Roman Egypt. BAR International Series 2416*. Oxford: BAR.
- Droß-Krüpe, K. 2011. *Wolle – Weber – Wirtschaft. Die Textilproduktion der römischen Kaiserzeit im Spiegel der papyrologischen Überlieferung. Philippika 46*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Durling, R. 1993. *A dictionary of medical terms in Galen. Studies in Ancient Medicine 5*. Leiden: Brill.
- Fausti, D. 2019. "Il lessico delle cure e della farmacologia in papiri medici da Ossirinco." Στο *Greek Medical Papyri. Text, Context, Hypertext*, επιμ. N. Reggiani, 89–106. *APF* 40. Berlin: Walter de Gruyter.
- Fischer, K.-D. 1997. "Was ist das δελτάριον in P.Oxy LIX 4001?" Στο *"Specimina" per il Corpus dei Papiri Greci di Medicina. Atti dell'Incontro di studio (Firenze, 28–29 marzo 1996)*, επιμ. I. Andorlini, 109–13. Firenze: Istituto Papirologico "G. Vitelli".
- Fischer-Bovet, C. 2009. "GMP II 10. Letter requesting medical tools (P.Strasb.Copte inv. 563)." Στο *Greek Medical Papyri*. Τόμος 2, επιμ. I. Andorlini, 157–65. Firenze: Istituto Papirologico "G. Vitelli".
- Gazza, V. 1955. "Prescrizioni mediche nei papiri dell'Egitto greco-romano." *Aegyptus* 35:86–110.
- _____. 1956. "Prescrizioni mediche nei papiri dell'Egitto greco-romano II." *Aegyptus* 36:73–114.

- Ghiretti, G. 2010. *Luoghi e strumenti della professione medica antica. La testimonianza dei papiri greci d'Egitto. Papyrotheke* 1. Parma: Università degli Studi di Parma. <http://www.papirologia.unipr.it/papyrotheke/>
- Gourevitch, D. 2011. *Pour une archéologie de la médecine romaine. Collection Pathographie* 8. Paris: De Boccard.
- Graf, F. 2003. *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία. Τόμος Β': Ρώμη*. Μτφρ. Δ. Νικήτας. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Habermann, W. 1998. "Zur chronologischen Verteilung der papyrologischen Zeugnisse." *ZPE* 122:144–60.
- Hanson, A.E. 2019. "The Greek doctor in Ptolemaic, Roman, and Byzantine Egypt." Στο *Greek Medical Papyri. Text, Context, Hypertext*, επιμ. N. Reggiani, 123–32. *APF* 40. Berlin: Walter de Gruyter.
- Hirt Raj, M. 2006. *Médecins et malades de l'Égypte romaine. Étude socio-légale de la profession médicale et de ses praticiens du Ier au IVe siècle ap. J.-C.* Leiden: Brill.
- Hunt, A.S. 1911. *The Oxyrhynchus Papyri*. Τόμος 8. London: Egypt Exploration Society.
- Husson, G. 1983. "Oikia". *Le vocabulaire de la maison privée en Égypte d'après les papyrus grecs*. Paris: Publications de la Sorbonne.
- Ilberg, J. *Sorani Gynaeciorum Libri IV. De signis fracturarum. De fasciis. Vita Hippocratis secundum Soranum*. Lipsiae: Teubner.
- Ioannidou, H.G. 1992. "P.Oxy. LIX 4001. Eudaemon to his Mother, Grandmothers, and Cyra". Στο *The Oxyrhynchus Papyri*. Τόμος 59, επιμ. E.W. Handley, H.G. Ioannidou, P.J. Parsons και J.E. G. Whitehorne, 157–62. London: Egypt Exploration Society.
- Jackson, R. 1988. *Doctors and diseases in the Roman Empire*. London: British Museum Publications.
- _____. 1995. "The composition of Roman medical instrumentaria as an indicator of medical practice: a provisional assessment." Στο *Ancient medicine in its socio-cultural context. Papers read at the Congress held at Leiden University, 13–15 April 1992*, επιμ. H.F.J. Horstmanshoff, Philip J. van der Eijk και P.H. Schrijvers, 1:189–207. Leiden: Brill.
- Κουκουλές, Φ. χ.χ., *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*. Τόμος 6. Αθήνα: Εκδόσεις του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών.
- Krug, A. 1997. *Αρχαία ιατρική. Επιστημονική και θρησκευτική ιατρική στην Αρχαιότητα*. Μτφρ. Ε.Π. Μανακίδου, Θ. Σαρτζή. Επίβλ. Δ.Δ. Λυπουρλής. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Kühn J.-H. και U. Fleischer 1989. *Index Hippocraticus*. Gottingae: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Künzl, E. 1996. "Forschungsbericht zu den antiken medizinischen Instrumenten." Στο *ANRW II*. Τόμος 37, μέρος 3, επιμ. W. Haase, 2433–639. Berlin: Walter de Gruyter.
- Łajtar, A. 2013. "P.Köln. XIII 536. Ein Brief mit der Bitte, medizinische Hilfsmittel zu kaufen." Στο *Kölner Papyri*. Τόμος 13, επιμ. M. Gronewald, J. Lundon, K. Maresch, G. Schenke και Ph. Schmitz, 174–7. Pap. Col. 7/13. Paderborn.
- Leven, K.-H. 2005. *Antike Medizin*. München: Beck.
- Łukaszewicz, A. 1986. *Les édifices publics dans les villes de l'Égypte romaine. Problèmes administratifs et financiers*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Malouta, M. και A. Wilson. 2013. "Mechanical irrigation: Water-lifting devices in the archaeological evidence and in the Egyptian papyri." Στο *The Roman Agricultural Economy. Organization, Investment, and Production = Oxford Studies on the Roman Economy*, επιμ. A. K. Bowman και A. Wilson, 273–305. Oxford: Oxford University Press.
- Marganne, M.-H. 1981. *L'inventaire analytique des papyrus grecs de médecine*. Genève: Librairie Droz.
- _____. 1987. "Les instruments chirurgicaux de l'Égypte gréco-romaine." Στο *Archéologie et médecine: VIIèmes rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes 1986*, 403–12. Antibes: Musée archéologique.
- _____. 1996. "La médecine dans l'Égypte romaine: les sources et les méthodes." Στο *ANRW II*. Τόμος 37, μέρος 3, επιμ. W. Haase, 2709–40. Berlin: Walter de Gruyter.
- _____. 1997. "Les médicaments estampillés dans le corpus galénique." Στο *Galen on Pharmacology, Philosophy, History and Medicine. Proceedings of the Vth International Galen Colloquium, Lille 1–18 March 1995*, επιμ. A. Debrum 153–74. Leiden: Brill.
- _____. 1998. *La chirurgie dans l'Égypte gréco-romaine d'après les papyrus littéraires grecs. Studies in Ancient Medicine* 17. Leiden: Brill.
- Mascellari, R. 2015. "Ράκος, "staccio", "pezza". Στο *Comunicazioni dell'Istituto papirologico "G. Vitelli"* 12, επιμ. G. Bastianini και S. Russo, 151–9. Firenze: Istituto Papirologico "G. Vitelli".
- Matthews, J. 2006. *The journey of Theophanes. Travel, business, and daily life in the Roman East*. New Heaven: Yale University Press.
- Milne, J.S. 1907. *Surgical instruments in Greek and Roman times*. Oxford: Clarendon Press.

- Mitthof, F. 2004. "Pigmente und Farbstoffe für Malfarben im spätantiken Ägypten: Die papyrologische Evidenz." Στο *Gedenkschrift Ulrike Horak (P.Horak)*, επιμ. H. Harrauer και R. Pintaudi, 1:289–304. Pap.Flor. 34. Firenze: Gonnelli.
- Moulton, J.H. και G. Milligan. 1963. *The vocabulary of the Greek Testament. Illustrated from the papyri and other non-literary sources*. 1η έκδ. 1930. London: Hodder & Stoughton.
- Omont, H. 1908. *Collection de chirurgiens grecs. Avec dessins attribués au Primate. Reproduction réduite des 200 dessins du manuscrit latin 6866 de la Bibliothèque Nationale*. Paris: Berthaud.
- Παπαθωμάς, Α. 2016. *Εισαγωγή στην Παπυρολογία*. Αθήνα.
- Reekmans, T. 1996. *La consommation dans les archives de Zénon*. Pap.Brux. 27. Bruxelles: Fondation Égyptologique Reine Élisabeth.
- Richter, G.M.A. 1966. *The furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*. London: The Phaidon Press.
- Ρουμπέκας, Δ. 2017. «Το σύστημα υγείας στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο υπό το φως των παπύρων». Διδ. διατρ. ΕΚΠΑ.
- Rowlandson, J. 1998. *Women and society in Greek and Roman Egypt. A sourcebook*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Russo, S. 1999. *I gioielli nei papiri di età greco-romana*. Firenze: Istituto Papirologico "G. Vitelli".
- _____. 2004. *Le calzature nei papiri di età greco-romana*. Firenze: Istituto Papirologico "G. Vitelli".
- Sarischouli, P. 1995. *Berliner griechische Papyri, Christliche literarische Texte und Urkunden aus dem 3. bis 8. Jh.n.Chr. Serta Graeca 3*. Wiesbaden: L. Reichert.
- Schiefski, M.J. 2005. *Hippocrates, On Ancient Medicine (trans.-introd.-comm.)*. *Studies in Ancient Medicine* 28. Leiden: Brill.
- Schwarz, J. 1976–9. *Papyrus grecs de la Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg*. Strasbourg: Publications de la Bibliothèque Nationale et Universitaire.
- Stanford, W.D. 1993. *Αριστοφάνους Βάτραχοι*. Μτφρ. Μ. Μπλέτας. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Strobel, K. 2007. "Einführung. Eine Reise in die Antike Welt. Archäologie und Papyrologie als Wegbegleiter – Paradebeispiel: Die Oasen in der libysch-ägyptischen Wüste." Στο *Von Noricum nach Ägypten: Eine Reise durch die Welt der Antike. Aktuelle Forschungen zu Kultur, Alltag und Recht in der römischen Welt. Beiträge der Tagung "Noricum in vorrömischer und römischer Zeit: Forschungsstand und Neuansätze (Klagenfurt, 3.–4.10.2003)" und des "Klagenfurter Papyrologentages (29.–30.10.2004)"*, επιμ. K. Strobel, 11–22. *Altertumswissenschaftliche Studien* Klagenfurt 3. Klagenfurt: Hermagoras Verlag.
- Θεοδώρου, Α. 2012. «Η ελληνική χειρουργική κατά την κλασσική και ύστερη Αρχαιότητα». Διδ. διατρ. Πανεπιστήμιο Πατρών.
- van Minnen, P. 1994. "House-to-house enquiries: An interdisciplinary approach to Roman Karanis." *ZPE* 100:227–51.
- van Minnen, P. 2010. "Archaeology and Papyrology: Digging and Filling Holes?" Στο *Tradition and Transformation: Egypt under Roman Rule. Proceedings of the International Conference, Hildesheim, Roemer- and Pelizaeus-Museum, 3–6 July 2008*, επιμ. K. Lembke, M. Minas-Nerpel και S. Pfeiffer, 437–74. *Culture and History of the Ancient Near East* 41. Leiden: Brill.
- Voultsiadou, E. 2007. "Sponges: an historical survey of their knowledge in Greek antiquity." *Journal of the Marine Biological Association* 87:1757–63.
- _____. 2011. «Η αξία των σπόγγων για τον άνθρωπο της αρχαιότητας». *Αιγιναία* 20:25–32.
- Χουλιάρá-Ράιου, Ε. 2011. *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων*. Μέρος Β, τόμος 1: *Ειδική ονοματολογία ιχθύων και ενύδρων*. *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής «Δωδώνη»* 82. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Πολύχρωμα μάρμαρα σε μεσοβυζαντινά τέμπλα της Ελλάδας*

Γιώργος Πάλλης

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
gpallis@arch.uoa.gr

ABSTRACT

Colored Marbles in Middle Byzantine Templon Screens of Greece

The flourishing of architectural sculpture in Middle Byzantine Greece was hugely based on the use of white marble. However, in a small group of templon screens dated mainly to the 10th and 11th centuries, there are several colored marbles and stones in use. The majority of these screens belong to great scale, luxurious churches, founded or sponsored by persons directly connected with Constantinople or even the Byzantine emperor himself. The study of the cases proves that these screens followed Constantinopolitan models and taste and probably used material imported from the capital. The imperial seat is also recognized as the place where rare and precious colored marbles were gathered and then sent abroad.

Η μεγάλη άνθηση της μαρμαρογλυπτικής στον ελλαδικό χώρο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο βασίστηκε ως προς την πρώτη ύλη στο λευκό μάρμαρο. Το υλικό αυτό χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή κάθε είδους αρχιτεκτονικών μελών και αναγλύφων, με κύρια πηγή το ανεξάντλητο απόθεμα αρχαίων λίθων που υπήρχε διαθέσιμο για νέα χρήση στους μεσαιωνικούς οικισμούς και σε εγκαταλελειμμένες θέσεις της αρχαιότητας. Ωστόσο, σε μία μικρή ομάδα μεσοβυζαντινών ναών που ξεχωρίζουν για τις υψηλές προθέσεις και την πολυτέλεια της κατασκευής τους, χρησιμοποιήθηκαν πολύχρωμα μάρμαρα διαφόρων ποικιλιών, σε μαρμαροθετήματα δαπέδων, ορθομαρμαρώσεις τοίχων και τέμπλα. Η τελευταία περίπτωση, των τέμπλων, είναι μεν περιορισμένη αριθμητικά αλλά παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, όχι μόνο λόγω της υψηλής ποιότητας των μνημείων με τα οποία συνδέεται, αλλά και για τη σχέση της με πρακτικές που εφαρμόζονταν στην Κωνσταντινούπολη. Στο κείμενο που ακολουθεί τα τέμπλα αυτά εξετάζονται και σχολιάζονται ως προς την προέλευση, την έκταση και το αισθητικό αποτέλεσμα της χρήσης του πολύχρωμου υλικού, και διατυπώνονται παρατηρήσεις και συμπεράσματα σχετικά με τις πηγές και τη διακίνησή του.

Η χρήση πολύχρωμων μαρμάρων στην αρχιτεκτονική και τη διακοσμητική γλυπτική δεν είναι ασφαλώς καινοτομία της μέσης βυζαντινής περιόδου: ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη από τους ρωμαϊκούς χρόνους και εξής,¹ και συνεχίστηκε με αμείωτο ρυθμό στους πρώτους βυζαντινούς

* Το παρόν άρθρο παρουσιάστηκε αρχικά ως ανακοίνωση στο 22ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στη Σόφια (βλ. *22nd International Congress of Byzantine Studies* (Sofia, 22-27 August 2011), *Proceedings*, v. III. *Abstracts of Free Communications*, Sofia 2011, 107). Θα ήθελα να ευχαριστήσω τις τότε 1η και 23η Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού για την άδεια πρόσβασης στο σχετικό υλικό της μονής Δαφνίου και της μονής Οσίου Λουκά αντίστοιχα. Στην επιτόπια μελέτη με διευκόλυναν με υπομονή οι συνάδελφοι αρχαιολόγοι Μαρία Μαργώνη (1η ΕΒΑ) και Αντώνης Γεωργίου (23η ΕΒΑ), προς τους οποίους είμαι

αιώνες, κατά τους οποίους αναπτύχθηκε εντατικά το εμπόριο αυτού του υλικού σε όλο τον μεσογειακό χώρο.² Στη μέση βυζαντινή περίοδο τα χρωματιστά μάρμαρα χρησιμοποιήθηκαν τόσο στην κοσμική όσο και στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, ικανοποιώντας την αγάπη των Βυζαντινών για πολυτέλεια και ποικιλία. Κυρίαρχη, όπως σημειώθηκε, είναι η παρουσία τους σε δύο πεδία, τα μαρμαροθετήματα των δαπέδων³ και τις ορθομαρμαρώσεις των τοίχων.⁴ Λιγότερη συχνή υπήρξε η χρήση τους σε άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως π.χ. κίονες,⁵ ενώ πολύ σπάνια αξιοποιήθηκαν σε παραστατικά έργα, όπως οι εικόνες ενθετικής τεχνικής στο καθολικό της μονής του Λιβός στην Κωνσταντινούπολη (906/7).⁶

Ο θαυμασμός που έτρεφαν οι καλλιεργημένοι κύκλοι για τα ποικίλα χρωματιστά μάρμαρα αποτυπώνεται πολύ χαρακτηριστικά στην Έκφραση του ναού των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη από τον Κωνσταντίνο τον Ρόδιο,⁷ παρόλο που το σχετικό απόσπασμα απηχεί σε μεγάλο βαθμό την παλαιότερη περιγραφή του Παύλου Σιλεντιαρίου για τα μάρμαρα της Αγίας Σοφίας. Ο Ρόδιος παραλληλίζει τα μάρμαρα με τους πολύτιμους λίθους, που ήταν επίσης εξαιρετικά αγαπητοί –για παράδειγμα αναφέρει ότι το πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο μιμείται τα σμαράγδια.⁸ Ανάλογος θαυμασμός απηχείται και σε εικονογραφημένα χειρόγραφα της περιόδου⁹ – αναφέρουμε ενδεικτικά το τετραευνάγγελο Σταυρονικήτα 43 του β' μισού του 10ου αιώνα, στους κανόνες αντιστοιχίας του οποίου απεικονίζεται μια εκπληκτική ποικιλία χρωματιστών κίωνων, που πιθανώς εμπνέονται από συγκεκριμένα είδη μαρμάρου.¹⁰ Πέρα από την αισθητική της διάσταση, η έκδηλη αγάπη των καλλιεργημένων κύκλων για το χρώμα είχε επίσης προεκτάσεις υψηλών θεολογικών συμβολισμών και νοημάτων.¹¹

Το τέμπλο του ιερού βήματος, στο οποίο θα επικεντρωθούμε, απέκτησε κατά την περίοδο αυτή ιδιαίτερη σημασία από λειτουργική, συμβολική και αρχιτεκτονική άποψη.¹² Κατ' αρχάς διαχώριζε τον κλήρο που τελούσε τα μυστήρια στο ιερό βήμα από το εκκλησίασμα,

υπόχρεος. Ευχαριστώ επίσης τον Δρ Μιχάλη Κάππα για την παραχώρηση της εικόνας αρ. 13. Η ταύτιση των ειδών του μαρμάρου έγινε με βάση τη βιβλιογραφία και τη μακροσκοπική παρατήρηση, καθώς η λήψη και ανάλυση δειγμάτων ξεπερνά τις δυνατότητές μου· τυχόν λάθη αποτελούν δική μου ευθύνη. Ο όρος «μάρμαρο» χρησιμοποιείται καταχρηστικά και για χρωματιστούς λίθους άλλης σύστασης.

1 Από την πλούσια για το θέμα βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά τα εξής συνθετικά έργα: Gnoli 1988· De Nuccio και Ungaro 2002· Lazzarini 2007· Lazzarini 2009· Pullen 2018.

2 Sodini 1989· 2002.

3 Οι περισσότερες δημοσιεύσεις για μεσοβυζαντινά μαρμαροθετήματα αφορούν σε μεμονωμένες περιπτώσεις. Σύνολα ανά γεωγραφικές περιοχές και γενικές τάσεις της παραγωγής έχουν δημοσιεύσει οι Demiriz 2002· Pinatsi 2010· Λιάκος 2011.

4 Δεν υπάρχει ακόμη μία συνθετική θεώρηση των μεσοβυζαντινών ορθομαρμαρώσεων. Τα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα της περιόδου είναι αυτά του Kalenderhane Camii (Παναγίας Κυριώτισσας) στην Κωνσταντινούπολη, του 12ου αιώνα (Striker 1997, 117–9, εικ. 68, πίν. 16–8, σχ. 37–8) και του καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία, μετά το 1011 ή 1022 (Schultz και Barnsley 1901, 28–30, εικ. 18, πίν. 4–5, 18–20.1, 28, 35, 39–42, 46–8· Μπούρας 2015, 70–2, εικ. 65).

5 Όπως οι οκτώ κίονες από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο στο Καινούργιον, το νέο ανάκτορο που ίδρυσε ο Βασίλειος Α' στο Μεγάλο Παλάτιο (Ševčenko 2011, 89.9).

6 Macridy 1964, 272–6, εικ. 74–83· Mango και Hawkins 1964, 305–6· Grabar 1963, 109–11, πίν. 55–6· Firatlı 1990, 186–90, αρ. 390–1, 394–9, 402–4, πίν. 112–4.

7 James 2012, 62–6, στ. 639–702.

8 James 2012, 62, στ. 658–59.

9 Για τις απεικονίσεις μαρμάρων στα εικονογραφημένα χειρόγραφα βλ. Paribeni 1990.

10 Μανροπούλου-Tsioumi και Galavaris 2007, 15, εικ. 5 (fol. 2v.), 17, εικ. 7 (fol. 3r.), 19, εικ. 9 (fol. 4v.), 21, εικ. 11 (fol. 5r.), 23, εικ. 13 (fol. 6v.), 25, εικ. 15 (fol. 7r.), 26, εικ. 16 (fol. 8v.) 29, εικ. 19 (fol. 9r.) 39, εικ. 29 (fol. 14v.) και 40, εικ. 30 (fol. 15r.).

11 Βλ. σχετικά James 2003.

12 Για το τέμπλο βλ. Philippides-Bouras 1991, 2023–4 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία)· Walter 1993· Gerstel 2006· Vanderheyde 2007· Pallis 2013· Marinis 2014, 41–8, εικ. 8–9.

το οποίο παρακολουθούσε τα δρώμενα και προσευχόταν στραμμένο προς αυτό, ενώ οι πύλες εξυπηρετούσαν το τελετουργικό της θείας λειτουργίας και των άλλων ακολουθιών. Συμβολικά οριοθετούσε το άβατο για τους απλούς πιστούς ιερό βήμα, όπου βρισκόταν το ιερό θυσιαστήριο, και επενδύθηκε με υψηλά θεολογικά νοήματα τα οποία κωδικοποιήθηκαν από συγγραφείς όπως ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανός και ο Συμεών Θεσσαλονίκης.¹³ Ως προς την αρχιτεκτονική του σημασία, αποτελούσε την πιο προβεβλημένη κατασκευή στον εσωτερικό χώρο του μεσοβυζαντινού ναού, με τη μορφή μίας ανάλαφρης κιονοστοιχίας από λεπτοκαμωμένα μέλη, τα οποία έφεραν ανάγλυφο διάκοσμο στις όψεις που αντίκρυζε το εκκλησίασμα. Δεν είναι επομένως τυχαίο ότι στο τέμπλο της μεσοβυζαντινής περιόδου επιδείχθηκε η μεγαλύτερη μέριμνα ως προς το υλικό και τον διάκοσμό του, συνεχίζοντας μία παράδοση που είχε ήδη εμφανιστεί στον «πρόγονό» του, το παλαιοχριστιανικό φράγμα του πρεσβυτερίου.¹⁴

ΤΑ ΣΩΖΟΜΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

Τα τέμπλα των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδας όπου γίνεται χρήση πολύχρωμων μαρμάρων παρουσιάζονται στη συνέχεια κατά χρονολογική σειρά, σύμφωνα με τις προτεινόμενες από την έρευνα χρονολογήσεις τους. Η παρουσίαση δεν υπεισέρχεται σε περιγραφή του διακόσμου ή τεχνοτροπικά ζητήματα, καθώς έχει ως άξονα το υλικό και τον τρόπο με τον οποίο αυτό αξιοποιείται στο σύνολο όπου εντάσσεται. Στο τέλος γίνεται σύντομη αναφορά σε μέλη τέμπλων από πολύχρωμο μάρμαρο που έχουν βρεθεί μεμονωμένα· αν και η αρχική τους θέση και η μορφή των τέμπλων για τα οποία προορίζονταν μας διαφεύγουν, οι περιπτώσεις αυτές συμπληρώνουν τη γενική εικόνα για τη διάδοση της εξεταζόμενης πρακτικής.

Ναός της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία

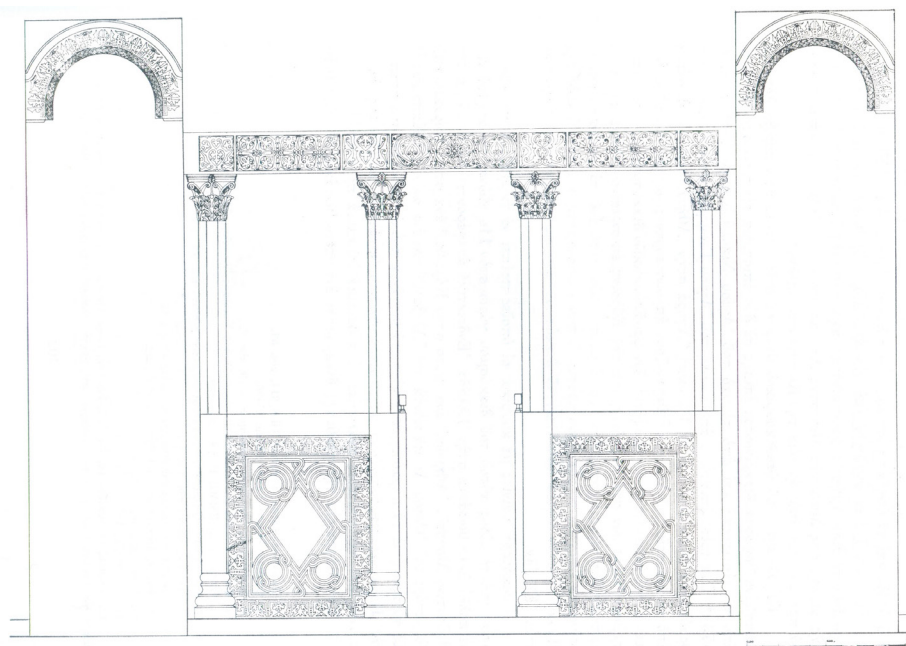
Το πρωϊμότερο από τα σωζόμενα παραδείγματα αποτελεί το τέμπλο του ναού της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία, ο οποίος χρονολογείται σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη περί το 950.¹⁵ Η αρχική μορφή του τέμπλου έχει ανασυσταθεί στην κλασική μελέτη της Λασκαρίνας Μπούρα για τα γλυπτά του ναού (εικ. 1), καθώς το ίδιο καταστράφηκε από τους Τούρκους το 1823 και ανακατασκευάστηκε με αδεξιότητα και πολλά λάθη σαράντα χρόνια αργότερα.¹⁶ Στο επιβεβαιωμένα αυθεντικό υλικό ανήκουν α) ο στυλοβάτης των τριών μερών, από λευκό μάρμαρο, β) οι βάσεις των κιονίσκων των παραβημάτων, από γκρίζο μάρμαρο, γ) τα κιονόκρανα του βήματος, από λευκό μάρμαρο, δ) τα επιστύλια των τριών μερών, από λευκό μάρμαρο με χρωματισμένα μέρη, ε) ο επιπλέον κοσμήτης του επιστυλίου της πρόθεσης, από λευκό μάρμαρο, και στ) τα τόξα των προσκυνηταρίων (ένα από το ζεύγος της αρχικής φάσης και το ζεύγος του 12ου αιώνα), επίσης από λευκό μάρμαρο. Ως προς τα ελλείποντα μέρη η Μπούρα υπέθεσε, με βάση τις

13 Shalina 2000· Constanas 2006· Marinis 2017, 762–3.

14 Μέλη παλαιοχριστιανικών φραγμάτων λαξευμένα σε πολύχρωμα μάρμαρα απαντούν στο καθολικό της μονής Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη (θωράκια από verde antico, Megaw 1963, 346, εικ. 11), στην Εκατονταπυλιανή της Πάρου (τρεις κίονες από βαθύ φαιό και κόκκινο μάρμαρο, Μητσάνη 2006, 79), στη Μάνη (θωράκια από κόκκινο ταινάριο λίθο, Μηλίτση-Κεχαγιά 2015, 344–6, αρ. 1–5, εικ. 2–5), στο Museum für Byzantinische Kunst του Βερολίνου (θωράκιο από verde antico, Vamser 2004, 79, αρ. 97, (G. Mietke)) κ.ά.

15 Μπούρας 2015, 22–47, εικ. 9–37, πίν. Α'–Ζ', Θ'–ΙΑ', ΙΔ'–ΙΗ' και ΚΑ'–ΚΒ', και σποραδικά, με κριτική παράθεση της παλαιότερης βιβλιογραφίας.

16 Schultz και Barnsley 1901, 37–8, πίν. 24· Μπούρα 1980, 81–105, σχ. 3, εικ. 133–53, 163–70· Μπούρας 2015, 40–1, πίν. Δ', ΙΕ'.

Εικ. 1. Τέμπλο του ναού της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά, αναπαράσταση από τη Λασκαρίνα Μπούρα.

αποτυπωμένες στον στυλοβάτη διατομές, ότι στους αρχικούς κιονίσκους του βήματος ανήκουν ορισμένα τεμάχια μελών αυτού του είδους από ωχροκίτρινο λατυποπαγές μάρμαρο.¹⁷ Στα υπόλοιπα (θωράκια, άλλους κιονίσκους, κοσμήτες, στέψεις θωρακίων) δεν διατύπωσε προτάσεις, πιθανώς διότι δεν βρήκε αντίστοιχο υλικό.

Ωστόσο η χρήση πολύχρωμων μαρμάρων ενδέχεται να ήταν μεγαλύτερη από αυτή που υπονοεί η παραπάνω εικόνα. Στους σταθμούς των θυρών των παραβημάτων έχουν επαναχρησιμοποιηθεί –προφανώς το 1863– πέντε τμήματα στηριγμάτων τα οποία η Μπούρα δεν σχολίασε.¹⁸ Στη θύρα της πρόθεσης έχει εντοιχιστεί στο δεξιό σταθμό τμήμα πεσσίσκου από ερυθρό μάρμαρο Ερέτριας,¹⁹ το οποίο φέρει στην όψη το θέμα των ομόθετων πλαισίων που απολήγουν κάτω σε εισέχον ημικύκλιο (εικ. 2). Στη θύρα του διακονικού έχουν εντοιχιστεί τρία τμήματα όμοιων πεσσίσκων από βαθυκύανο μάρμαρο με λευκές φλεβώσεις και διάκοσμο ίδιο με εκείνου της πρόθεσης (εικ. 3). Στην ίδια θύρα βρίσκεται επίσης τμήμα οκταγωνικής διατομής κορμού από ωχροκίτρινο λατυποπαγές μάρμαρο (εικ. 4).

Από το υλικό, το σχήμα και τον διάκοσμο τους, προκύπτει ότι τα τέσσερα αυτά μέλη προέρχονται από τέμπλο. Η προέλευσή τους δεν είναι εξακριβωμένη, ωστόσο η περίπτωση να ανήκαν στο ίδιο το τέμπλο του ναού της Παναγίας μοιάζει αρκετά πιθανή – για τον ωχροκίτρινο κιονίσκο μάλλον βέβαιη, σύμφωνα με τα μέλη από ίδιο υλικό που εντόπισε η Μπούρα. Στην αρχική μορφή του το τέμπλο αυτό πρέπει να διέθετε έντονη πολυχρωμία, όπως υποδεικνύουν τα ίχνη χρωμάτων και κηρομαστίχης στα επιστύλια, οι γκρίζες βάσεις και οι ωχροκίτρινοι κιονίσκοι, αλλά και τα τέσσερα κιονόκρανα των κιόνων του μνημείου, πρωτότυπα έργα που διατηρούν τους ζωηρούς χρωματισμούς και τις επιχρυσώσεις τους. Φαίνεται λοιπόν εύλογο ότι οι κιονίσκοι του τέμπλου θα μπορούσαν να παρουσιάζουν εναλλαγές χρωμάτων, όπως

17 Μπούρα 1980, 92–3.

18 Τα αναφέρει αόριστα ως υλικό σε δεύτερη χρήση (Μπούρα 1980, 82). Ίσως δεν επισήμανε στοιχεία που θα μπορούσαν να συνδέσουν τα συγκεκριμένα spolia με τους αρχικούς κιονίσκους της πρόθεσης και του διακονικού.

19 Fior di pesco/marmor chalcidicum (Lazzarini 2007, 205–21).

Εικ. 2. Τέμπλο του ναού της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά, πεσσίσκος από fior di pesco.

Εικ. 3. Τέμπλο του ναού της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά, πεσσίσκος από σκούρο μπλε μάρμαρο.

Εικ. 4. Ναός της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά, π. 950, κιονίσκος από ωχροκίτρινο μάρμαρο.

εκείνοι του μεταγενέστερου τέμπλου του καθολικού στην ίδια μονή.²⁰ Το τελικό αποτέλεσμα θα χαρακτηριζόταν από έντονη πολυχρωμία και ποικιλία.

Καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος

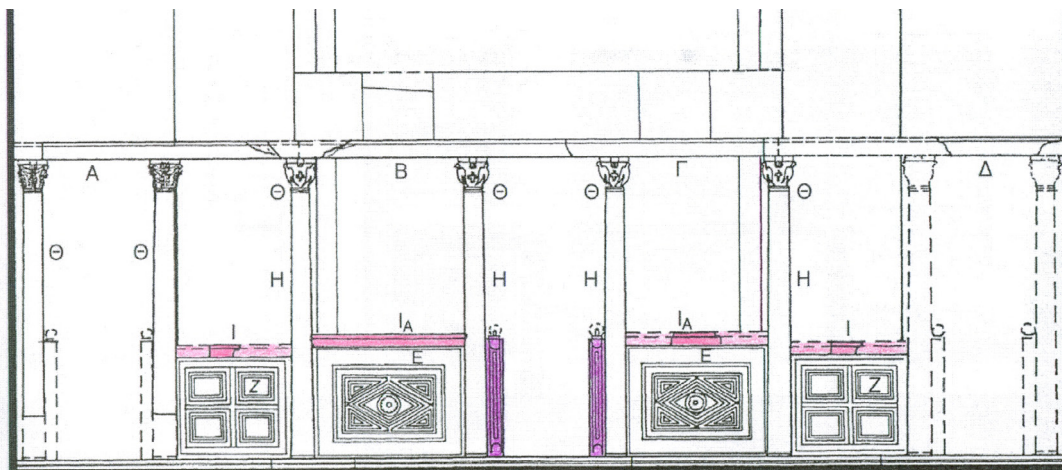
Το παλαιότερο από τα τέμπλα που κόσμησαν τα μεγάλα αθωνικά καθολικά που κτίστηκαν από τον 10ο αιώνα και εξής ήταν αυτό της μονής Μεγίστης Λαύρας, το οποίο έχει χρονολογηθεί από τον Θεοχάρη Παζαρά μεταξύ των ετών 963 και 1002.²¹ Πρόκειται για μία σχετικά μικρών διαστάσεων κατασκευή, που έφρασε μόνον το άνοιγμα του ιερού βήματος. Το 1693 καλύφθηκε από νέο ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο, αλλά παρέμεινε στη θέση του, όπως είναι γνωστό από μεταγενέστερες μαρτυρίες. Και τα δύο απομακρύνθηκαν το 1886, όταν κατασκευάστηκε το υφιστάμενο σήμερα νέο μαρμάρινο τέμπλο από τον Ιωάννη Χαλεπά. Σύμφωνα με την πρόταση αναπαράστασής του από τον Παζαρά με βάση τα σωζόμενα μέλη,²² το αρχικό τέμπλο αποτελούνταν από τέσσερις κίονες πράσινου θεσσαλικού μαρμάρου,²³ τέσσερα κιονόκρανα και δύο θωράκια από ποικιλίες λευκού και γκρίζου μαρμάρου, και

20 Οι πεσσίσκοι είναι του ίδιου τύπου με εκείνους του τέμπλου του καθολικού, καθώς διακοσμούνται με ορόθετα πλαίσια, ένα θέμα πολύ συνηθισμένο σε μέλη αυτού του είδους. Την ομοιότητα των βάσεων των κιονίσκων των παραβημάτων της Παναγίας με αντίστοιχα μέλη του τέμπλου του καθολικού έχει επισημάνει η Μπούρα (1980, 92).

21 Παζαράς 2014. Για την αρχιτεκτονική του μνημείου βλ. Βογιατζής 2019.

22 Παζαράς 2014, 48, εικ. 5.

23 Verde antico (Παπαγεωργάκης 1963· Καραγιώργου 2004· Lazzarini 2007, 223–44· Melfos 2008· Lazzarini –Cancelliere 2009).

Εικ. 5. Τέμπλο του καθολικού μονής Βατοπεδίου, αναπαράσταση από τον Θ. Ν. Παζαρά, με επιχρωματισμένο το πολύχρωμο υλικό.

επιστύλιο από άγνωστο υλικό – το μέλος αυτό έχει χαθεί. Οι μονολιθικοί, κυκλικής διατομής κίονες αποτελούσαν υλικό σε δεύτερη χρήση. Δύο από αυτούς φέρουν λίγο ψηλότερα από το μέσον του κορμού τους οπές για την τοποθέτηση μεταλλικών στοιχείων (πιθανώς εικονιδίου και σταυρού) και γι' αυτό ταυτίζονται από τον Παζαρά με τα στηρίγματα εκατέρωθεν της ωραίας πύλης. Επαναχρησιμοποιημένα είναι και τα κιονόκρανα, ένα ζεύγος δίζωνων του τέλους του 6ου αιώνα και δύο κορινθιακά, το ένα του 4ου και το άλλο του β' μισού του 3ου αιώνα. Τα δύο αποδιδόμενα στο τέμπλο θωράκια χρονολογούνται στο β' μισό του 10ου αιώνα.²⁴

Παρά το μικρό του μέγεθος, το τέμπλο της Μεγίστης Λαύρας παρουσίαζε μία εικόνα μεγάλης πολυτέλειας, με τους πράσινους κίονες να συνδυάζονται με περίτεχνα λευκά κιονόκρανα, που δεν αποκλείεται να ήταν χρωματισμένα. Την εντύπωση της πολυτέλειας αύξανε η χρήση ένθετων μεταλλικών στοιχείων στους δύο κίονες, μία πρακτική που απαντά και σε άλλα μεσοβυζαντινά τέμπλα.²⁵

Καθολικό της μονής Βατοπεδίου στο Άγιο Όρος

Ακολουθεί χρονολογικά το τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου,²⁶ το οποίο κατασκευάστηκε στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αι.²⁷ και σωζόταν τουλάχιστον μέχρι το 1744, για να αντικατασταθεί κατόπιν με ξυλόγλυπτο. Την αρχική μορφή του έχει αναπαραστήσει ο Θεοχάρης Παζαράς στο πλαίσιο της συστηματικής μελέτης των γλυπτών του καθολικού (εικ. 5). Πρόκειται για ένα ενιαίο, συνεχές τέμπλο που εκτείνεται κατά μήκος του τριμερούς ιερού βήματος, προβαλλόμενο επάνω στα μέτωπα των διαχωριστικών πεσσών του. Τα περισσότερα μέλη του (στυλοβάτης, κίονες, κιονόκρανα, θωράκια, επιστύλιο) είναι λαξευμένα σε λευκό μάρμαρο. Τα στηρίγματα του επιστυλίου αποτελούν και εδώ μονολιθικοί, κυκλικής

24 Ο Παζαράς απορρίπτει με εύλογα επιχειρήματα την υπόθεση του Σωτήρη Βογιατζή ότι στο αρχικό τέμπλο ανήκουν ορισμένα από τα θωράκια που βρίσκονται σήμερα στη φιάλη της μονής.

25 Όπως σε σειρά κιονίσκων τέμπλων του Αγίου Όρους (Παζαράς 2014, 38–9), στο επιστύλιο του τέμπλου της Κοσμοσωτείρας των Φερρών (προσωπική παρατήρηση), στους κιονίσκους του τέμπλου του Αγίου Λουκά στο Αλιβέρι (Ορλάνδος 1951, 133 εικ. 1) και αλλού.

26 Παζαράς 2001α, 35–47, σχ. 11–3, εικ. 29–56. Για την αρχιτεκτονική του μνημείου βλ. Μαμαλούκος 2001.

27 Παζαράς 2001α, 101.

Εικ. 6. Τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου, οι σταθμοί της ωραίας πύλης, όπως έχουν διατηρηθεί στο νεότερο ξυλόγλυπτο τέμπλο.

διατομής κίονες, σε δεύτερη χρήση. Σκυριανό μάρμαρο²⁸ καστανοκόκκινης απόχρωσης χρησιμοποιήθηκε στους σταθμούς με τα επίμηλα που πλαισίωναν την ωραία πύλη (εικ. 6)²⁹ από το ίδιο υλικό ίσως ήταν και οι χαμένοι σήμερα σταθμοί που θα υπήρχαν αντίστοιχα στις θύρες των παραβημάτων. Σε μάρμαρο Ερέτριας λαξεύτηκαν οι λοξότμητες στέψεις των θωρακίων.³⁰

Στην περίπτωση του τέμπλου του καθολικού της μονής Βατοπεδίου, η παρουσία χρωματιστού μαρμαρίνου υλικού είναι περιορισμένη. Ωστόσο, η εντύπωση της πολυχρωμίας επιτυγχανόταν με τη χρήση της κηρομαστίχης στα πλαίσια των θωρακίων, ενώ δεν αποκλείεται ορισμένα μέλη από λευκό μάρμαρο να έφεραν χρωματισμό. Η επιλογή της τοποθέτησης στην ωραία πύλη σταθμών από μάρμαρο Σκύρου υποδεικνύει την ιδιαίτερη βαρύτητα που αποδιδόταν στο κεντρικό αυτό σημείο του τέμπλου.

Καθολικό της μονής Ιβήρων στο Άγιο Όρος

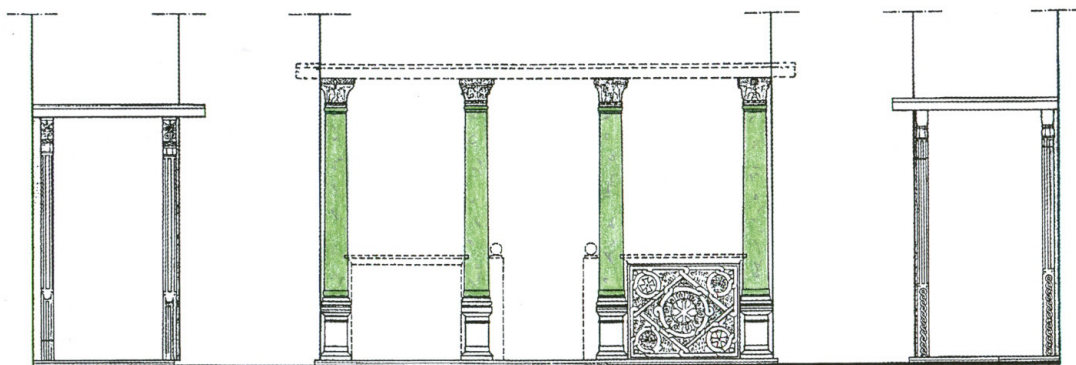
Στο καθολικό της μονής Ιβήρων, το αρχικό τριμερές τέμπλο σώζεται στο μεγαλύτερο μέρος του κατα χώραν, πίσω από το μεταγενέστερο ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο.³¹ Σύμφωνα με τον Θεοχάρη Παζαρά, κατασκευάστηκε μεταξύ του 980-982 και του 1019-1029. Το τέμπλο του βήματος αποτελείται από τέσσερις μονολιθικούς, κυκλικής διατομής κίονες από πράσινο θεσσαλικό *verde antico*, οι οποίοι εδράζονται σε απλά βάθρα με κυμάτια και φέρουν

28 Lazzarini 2007, 161-81.

29 Παζαράς 2001α, 35, εικ. 30.

30 Παζαράς 2001α, 43, εικ. 54-6. Ο Παζαράς χρησιμοποιεί τον όρο καταληπτήρες.

31 Παζαράς 2001β, 165-77, 247-52, 293-95. Για την αρχιτεκτονική του καθολικού βλ. Μεσσής 2010, 1:113-4, 2:42-9, αρ. κατ. 3, σχ. 6-7, εικ. 5-6.

Εικ. 7. Τέμπλο του καθολικού της μονής Ιβήρων αναπαράσταση από τον Θ. Ν. Παζαρά, με επιχρωματισμένο το πολύχρωμο υλικό.

κορινθιάζοντα κιονόκρανα (εικ. 7).³² Και τα τρία αυτά στοιχεία – βάθρα, κίονες και κιονόκρανα – είναι παλαιοχριστιανικών χρόνων, σε δεύτερη χρήση. Το επιστύλιο που στήριζαν έχει χαθεί, όπως και οι σταθμοί που υπήρχαν εκατέρωθεν της ωραίας πύλης. Από τα δύο θωράκια έχει εντοπιστεί μόνον το ένα, το οποίο λαξεύτηκε σε λευκόφαιο μάρμαρο ειδικά για το νέο τέμπλο. Εξολοκλήρου νέα και από το ίδιο υλικό ήταν επίσης τα τέμπλα των παραβημάτων, τα οποία λόγω του μικρού τους μήκους αποτελούνταν μόνον από κιονίσκους και ακόσμητα επιστύλια.

Όπως και στην περίπτωση της Μεγίστης Λαύρας, η χρήση χρωματιστού μαρμάρου στο τέμπλο της μονής Ιβήρων περιοριζόταν σε ένα μόνον στοιχείο, τους κίονες, οι οποίοι όμως δέσποζαν λόγω της θέσης τους στο σύνολο, επηρεάζοντας αποφασιστικά το τελικό αποτέλεσμα.

Καθολικό της μονής Οσίου Λουκά στη Βοιωτία

Το μεγάλο καθολικό της μονής του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία ολοκληρώθηκε το 1011 ή 1022, έτος μετακομιδής του λειψάνου του σε αυτό.³³ Ο εσωτερικός διάκοσμός του συμπληρώθηκε σταδιακά μέσα στις αμέσως επόμενες δεκαετίες· μέρος του αποτελεί το τέμπλο του τριμερούς ιερού βήματος,³⁴ το αρτιότερα σωζόμενο παράδειγμα του είδους που εξετάζουμε (εικ. 8). Το σπουδαίο αυτό σύνολο έχει υποστεί – άγνωστο σε ποιά περίοδο – αναδιάταξη ορισμένων μελών του,³⁵ ενώ τα δύο ανόμοια θωράκια του ιερού βήματος πιθανώς δεν είναι τα αρχικά. Η επέμβαση αυτή δεν φαίνεται να έχει επηρεάσει σημαντικά την ουσία του αισθητικού αποτελέσματος, βασικός άξονάς του οποίου παραμένει η εναλλαγή των χρωματιστών κιονίσκων και των επίσης χρωματιστών βάσεων τους με θωράκια και επιστύλια από λευκό

32 Παζαράς 2001β, 166, εικ. 1–2.

33 Μπούρας 2015, 48–85, εικ. 38–73, πίν. Α'–Θ', ΙΒ'–ΙΔ', ΙΣΤ'–Κ, και σποραδικά, με κριτική θεώρηση της παλαιότερης βιβλιογραφίας.

34 Schultz και Barnsley 1901, 31–2, εικ. 20–1, πίν. 22–3· Μπούρας 2015, 74–6, πίν. ΙΒ'–ΙΓ'.

35 Η αναδιάταξη διαπιστώθηκε ήδη από τους πρώτους μελετητές του καθολικού, Schultz και Barnsley (Schultz και Barnsley 1901, 31–2). Όπως προδίδουν τα ίχνη από τα αρχικά σημεία έδρασης των μελών στον στυλοβάτη, οι βασικότερες μεταβολές είναι η αλλαγή της θέσης και η μικρή μετατόπιση των κιονίσκων στο βήμα και ο περιορισμός του πλάτους των θυρών των παραβημάτων με μετατόπιση των κιονίσκων. Τα επιστύλια δεν φαίνεται να έχουν μετακινηθεί, καθώς είναι πακτωμένα στην ορθομαρμάρωση. Ο Χαράλαμπος Μπούρας απέδωσε τη συγκεκριμένη ασυμφωνία, όπως και άλλες σε σχέση με τα επιστύλια, σε λανθασμένες μετρήσεις που είχαν ως αποτέλεσμα να γίνουν κατόπιν, κατά την τοποθέτηση των μελών, διορθώσεις και προσαρμογές (Μπούρας 2015, 75).

Εικ. 8. Τέμπλο του καθολικού της μονής Οσίου Λουκά

μάρμαρο. Τα τελευταία είναι εν μέρει επιχρυσωμένα και χρωματισμένα, ενώ στα παραβήματα φέρουν μία επιπλέον διάτρητη άνω ζώνη, που πιθανώς προστέθηκε εκ των υστέρων.

Στο τέμπλο του βήματος βρίσκονται σήμερα κιονίσκοι από θεσσαλικό verde antico εκατέρωθεν της ωραίας πύλης³⁶ και από μάρμαρο Ερέτριας (fior di rescio) στα άκρα. Και οι τέσσερις εδράζονται σε κυματοειδείς βάσεις από fior di rescio. Τα λευκά θωράκια φέρουν επιστέψεις διαφορετικής διατομής, από γκρίζο μάρμαρο³⁷. Στις πύλες των παραβημάτων υπάρχουν κιονίκοι από verde antico με συμφυείς σταθμούς με επίμηλα, έδραζόμενοι σε βάσεις από λευκό μάρμαρο.

Χάρη στην άρτια διατήρησή του, το τέμπλο του καθολικού του Οσίου Λουκά αποτελεί το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της μεγάλης πολυτέλειας και χρωματικής ποικιλίας που επιτυγχάνονταν με τον συνδυασμό λευκών και χρωματιστών μαρμάρων και με επιπλέον επιχρωματισμούς και επιχρυσώσεις. Το σύνολο φαίνεται ότι σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε ειδικά για το μνημείο στο οποίο τοποθετήθηκε, και δεν περιλαμβάνει παλαιότερα σπολία.

Οκταγωνικός ναός της Αντίκυρας στη Βοιωτία

Στη θέση Μετόχι της Αντίκυρας, σε ιδιοκτησία άλλοτε της μονής του Οσίου Λουκά, σωζόταν ένας αταύτιστης αφιέρωσης μικρός οκταγωνικός ναός του 11ου αι. – του τελευταίου τετάρτου κατά τον Στίκα – τα ερείπια του οποίου καταστράφηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1960.³⁸ Το τέμπλο του ναού αυτού, που σήμερα εκτίθεται στη συλλογή της τράπεζας της μονής,

36 Στον στυλοβάτη διακρίνονται ίχνη από σταθμούς που δεν σώζονται.

37 Οι στέψεις των θωρακίων βρίσκονται εμφανώς χαμηλότερα από τη στάθμη όπου οι πεσσίσκοι μετατρέπονται σε κιονίσκους, στην οποία τοποθετούνται συνήθως.

38 Χατζηδάκης και Λαζαρίδης 1964, 226–30, εικ. 1–2, πίν. 266–71α· Vatin 1969, 91–8, εικ. 105–9· Στίκας 1970, 226–42, εικ. 117–29.

αποτελείται από τέσσερις κιονίσκους, ισάριθμα κιονόκρανα και ένα ευθύγραμμο επιστύλιο· από τα θωράκια έχουν ταυτιστεί μόνο σπαράγματα ενός.³⁹ Οι κιονίσκοι που πλαισιώνουν την ωραία πύλη, με συμφυείς πεσσίσκους και σταθμούς, είναι λαξευμένοι σε βαθύχρωμο κυανό μάρμαρο. Τα υπόλοιπα μέλη του τέμπλου έχουν φιλοτεχνηθεί σε λευκό μάρμαρο.

Η επιλογή στηριγμάτων από κυανό μάρμαρο εκατέρωθεν της ωραίας πύλης, είχε προφανώς ως στόχο να εξάρει ακριβώς αυτό το σημείο, έχοντας ως πρότυπο το τέμπλο του καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά. Το τελευταίο στοιχείο επιβεβαιώνεται από το επιστύλιο και από ένα τμήμα θωρακίου του τέμπλου του ναού της Αντίκυρας,⁴⁰ ο διάκοσμος των οποίων αναπαραγάγει πιστά εκείνον αντίστοιχων μελών του τέμπλου του καθολικού του Οσίου Λουκά.

Άγιος Λουκάς στο Αλιβέρι της Εύβοιας

Ο ναός του Αγίου Λουκά στο χωριό με το ίδιο όνομα κοντά στο Αλιβέρι της Εύβοιας, ήταν μετόχι της ομώνυμης μεγάλης βοιωτικής μονής και σωζόταν ως το 1874, οπότε κατεδαφίστηκε για να αντικατασταθεί από νέο.⁴¹ Σύμφωνα με τις σωζόμενες επιγραφές,⁴² ο αρχικός ναός ήταν αφιερωμένος στους αγίους Κοσμά και Δαμιανό και ανακαινίστηκε το 962, γνωρίζοντας κατόπιν μία νέα επέμβαση το 1013/4. Από την κατεδάφισή του διασώθηκε μεγάλο μέρος του μαρμάρινου διακόσμου του, που εντοιχίστηκε στην νέα εκκλησία και σε γειτονικά κτίσματα. Το τέμπλο το οποίο αναπαρέστησε ο Αναστάσιος Ορλάνδος, ήταν μικρών διαστάσεων, με τέσσερις κιονίσκους να ανακρατούν ευθύγραμμο επιστύλιο.⁴³ Σύμφωνα με τον Ορλάνδο, το μάρμαρο των κιονίσκων "δεν είναι εντελώς λευκόν, αλλ' υπέρυθρον και ενιαχού υποκύανον". Η μαρτυρία αυτή επιβεβαιώνεται από τις μαυρόασπρες φωτογραφίες των κιονοκράνων που δημοσίευσε το 1976 ο Grabar,⁴⁴ στις οποίες διακρίνεται το άνω μέρος δύο κιονίσκων. Δυστυχώς έκτοτε οι εντοιχισμένοι στον δυτικό τοίχο του νέου ναού κιονίσκοι καλύφθηκαν με επιχρίσματα και δεν είναι πλέον ορατοί. Κατά συνέπεια δεν είναι δυνατό να αναγνωριστεί το είδος του μαρμάρου που χρησιμοποιήθηκε. Τα θωράκια, τα κιονόκρανα και το επιστύλιο, είχαν λαξευτεί σε λευκό μάρμαρο. Οι κιονίσκοι έσωζαν οπές για την προσήλωση μεταλλικών σταυρών.

Όπως και εκείνο της Αντίκυρας, το τέμπλο του Αγίου Λουκά Αλιβερίου αντιγράφει, σε μικρότερη κλίμακα και με περιορισμένα υλικά, το πρότυπο της κεντρικής μονής. Έχοντας υπόψη τη στενή συγγένεια που παρατηρείται και σε αυτή την περίπτωση ανάμεσα στον γλυπτό διάκοσμο των τέμπλων των δύο μνημείων,⁴⁵ η επιλογή αυτή δείχνει να εκπορεύεται από την κεντρική μονή.

Καθολικό της Νέας Μονής Χίου

Μόνον λίγα σπαράγματα έχουν διασωθεί από το αρχικό τέμπλο του καθολικού της Νέας Μονής της Χίου, καθιδρύματος του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055).⁴⁶ Ο Χαράλαμπος

39 Για το τέμπλο βλ. Στίκας 1970, 235-8, εικ. 121-4.

40 Στίκας 1970, 235-8, εικ. 121-4.

41 Για τον ναό βλ. Ορλάνδος 1951.

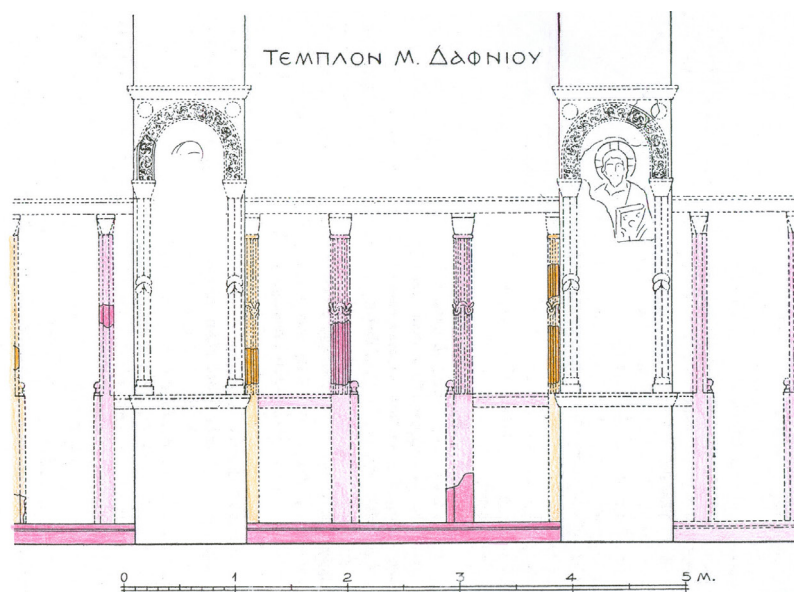
42 Ορλάνδος 1951, 139-45, εικ. 7-8· Βελένης 1990.

43 Ορλάνδος 1951, 132-5, εικ. 1-3· Grabar 1976, 60-1, αρ. 45, πίν. 17a-b, 18a, c.

44 Grabar 1976, πίν. 18a, c.

45 Μπούρα 1980, 97, 102, 108, 113, 120, εικ. 157, 188.

46 Μπούρας 1981· Μουρίκη 1985.

Εικ. 9. Τέμπλο του καθολικού της μονής Δαφνίου, αναπαράσταση από τον Α. Κ. Ορλάνδο, με επιχρωματισμένο το πολύχρωμο υλικό.

Μπούρας αναγνώρισε τρία τεμάχια, τα οποία συνδύασε με τα αρχιτεκτονικά δεδομένα του εσωτερικού του ναού ώστε να καταλήξει στην πρόταση αναπαράστασης του τέμπλου.⁴⁷ Ένα τεμάχιο που απέδωσε ο ίδιος σε πεσσίσκο του τέμπλου, με συμφυή οκταγωνικό κιονίσκο, είναι λαξευμένο σε σκληρό μάρμαρο με λευκό βάθος και γκρίζες, ιώδεις και πράσινες γραμμές και λατύπες.⁴⁸ Ένα τμήμα επιστυλίου και ένα κιονόκρανο κιονίσκου είναι λαξευμένα σε λευκό μάρμαρο. Η μορφή και το υλικό των θωρακίων, καθώς και των σταθμών και των στέψεων θωρακίων που ίσως υπήρχαν, παραμένουν άγνωστα.⁴⁹

Πιθανώς και εδώ υπήρχε ο συνδυασμός χρωματιστών κιονίσκων με κιονόκρανα και επιστύλιο από λευκό μάρμαρο, ίσως εν μέρει χρωματισμένο. Το σωζόμενο υλικό είναι σε κάθε περίπτωση ελάχιστο, ενώ τα πληθωρικά, βαθιά χρώματα της σωζόμενης ορθομαρμάρωσης προδιαθέτουν για ένα αντίστοιχα πλούσιο σε χρωματικές εντυπώσεις τέμπλο.

Καθολικό της μονής Δαφνίου στην Αττική

Από το τέμπλο του καθολικού της μονής Δαφνίου, η ανέγερση του οποίου τοποθετείται στους περί το 1100 χρόνους,⁵⁰ διασώθηκαν μόνον ο στυλοβάτης στο ιερό βήμα και την πρόθεση, και λίγα σπαράγματα από τα άλλα μέλη του. Τα κατάλοιπα αυτά δημοσιεύτηκαν από τον Αναστάσιο Ορλάνδο, ο οποίος προχώρησε και στην αναπαράστασή του (εικ. 9).⁵¹ Το τέμπλο έβαινε σε στυλοβάτη από «αμυγδαλίτη λίθο» –κατά τον χαρακτηρισμό του Ορλάνδου– του οποίου η εξωτερική ακμή είχε τη μορφή σπείρας. Οι κιονίσκοι, από το ίδιο υλικό, αποτελούνταν από

47 Μπούρας 1981, 119–23, εικ. 124–30. Στην αναπαράσταση αυτή έχει βασιστεί η κατοπινή ανακατασκευή του τέμπλου, στην οποία εντάχθηκαν τα αυθεντικά μέλη.

48 Μπούρας 1981, 122, εικ. 128. Ο Μπούρας το χαρακτηρίζει ως «μέτριας τεχνικής».

49 Σε μία σειρά από νέα θραύσματα από το χώρο της μονής που δημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Σκαμπαβίας, μεταξύ των οποίων πολλά από χρωματιστό υλικό, δεν αναγνωρίστηκαν τεμάχια του τέμπλου (Σκαμπαβίας 2004).

50 Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου 2019, όπου σύνοψη της σχετικής βιβλιογραφίας.

51 Ορλάνδος 1955–6, 77–84, εικ. 11–7.

10

11

12

Εικ. 10. Τέμπλο του καθολικού της μονής Δαφνίου, τμήμα κιονίσκου από portasanta.

Εικ. 11. Τέμπλο του καθολικού της μονής Δαφνίου, τμήμα κιονίσκου από fior di pesco.

Εικ. 12. Τέμπλο του καθολικού της μονής Δαφνίου, τμήμα κιονίσκου από marmor saggarium.

πεσσίσκους τετράγωνης διατομής και συμφυείς ραβδωτούς κορμούς. Στους τελευταίους, μεταξύ των ραβδώσεων παρεμβάλλονταν βεργία, με τρόπο ώστε η διατομή τους να έχει σχήμα αστεροειδές. Η μορφή και το υλικό των θωρακίων παραμένουν άγνωστα: πιθανολογείται ότι θα ήταν από λευκό μάρμαρο, ώστε να έρχονται σε αντίθεση με τους κιονίσκους, όπως συμβαίνει στα περισσότερα από τα εξεταζόμενα παραδείγματα. Με βάση τα ίχνη από εγκοπές στους τοίχους, ο Ορλάνδος διαπίστωσε την ύπαρξη στέψεων στα θωράκια του τέμπλου της πρόθεσης, οπότε αντίστοιχες θα υπήρχαν και στο ιερό βήμα. Ωστόσο και αυτών η μορφή και το υλικό είναι άγνωστα. Ο ίδιος απέδωσε με κάποια επιφύλαξη ένα απότμημα γλυπτού από λευκό μάρμαρο στο επιστύλιο του τέμπλου του ιερού βήματος: η κύρια όψη του έφερε ψευδοκουφικό διάκοσμο, το βάθος του οποίου καλυπτόταν μάλλον με χρωματιστή κηρομαστίχη.⁵² Από τα γλυπτά πλαίσια των προσκυνηταριών που κάλυπταν τα μέτωπα των τοίχων που διαχωρίζουν το ιερό βήμα από τα παραβήματα, έχουν διασωθεί δύο τεμάχια από λευκό μάρμαρο, προερχόμενα από τη στεφάνη των τόξων.⁵³

Στην πρόθεση διατηρήθηκε ο στυλοβάτης, επίσης από ιώδες μάρμαρο. Το φράγμα της αποτελούνταν από δύο πεσσίσκους, που πλαισίωναν την πύλη, δύο στενά κατά το πλάτος θωράκια και επιστύλιο. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο, οι πεσσίσκοι στην πρόθεση έφεραν συμφυείς απλούς οκταγωνικούς κιονίσκους, επίσης από αμυδαλόλιθο. Αντίστοιχη διαμόρφωση αναμένεται ότι θα υπήρχε και στο τέμπλο του διακονικού, από το οποίο δεν έχει σωθεί τίποτε.

Ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά γλυπτά που φυλάσσονται σήμερα στη μονή, εντοπίζονται σπαράγματα χρωματιστών μελών τέμπλου, από τρία διαφορετικά είδη μαρμάρου: α) ιώδες λατυποπαγές (εικ. 10), μάλλον Χίου.⁵⁴ β) ιώδες με πυκνές λευκές νευρώσεις (εικ. 11), πιθανώς Ερέτριας· γ) ιώδες-πορτοκαλόχρωμο με μικρές λευκές λατύπες (εικ. 12), από την περιοχή του Vezirhan,⁵⁵ κοντά στον Σαγγάριο ποταμό. Και τα τρία παρουσιάζουν σε γενικές

52 Για το επιστύλιο βλ. επίσης Σωτηρίου 1933, 72, εικ. 15· Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 127, αρ. 173.

53 Βλ. και Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 145, αρ. 198.

54 Portasanta/marmor chium (Lazzarini 2007, 119–36).

55 Breccia corallina/marmor saggarium (Lazzarini 2002, 60–3, εικ. 6–12).

Εικ. 13. Καθολικό μονής Νταού Πεντέλης, κιονόκρανο από breccia di Aleppo.

γραμμές παρόμοια χρωματική εντύπωση, στοιχείο που ίσως υπονοεί ότι δεν ήταν δυνατό να εξασφαλιστεί το αναγκαίο υλικό από μία μόνον πηγή.

Σημειώνεται ότι ο Ορλάνδος επεσήμανε πως στο δάπεδο του ιερού βήματος στο Δαφνί είχε γίνει χρήση του ίδιου ιώδους λίθου του τέμπλου.⁵⁶ Το ίδιο πιθανώς θα συνέβαινε και στο δάπεδο του κυρίως ναού. Ο λίθος αυτός έχει πιθανώς χρησιμοποιηθεί ακόμη στο μόνο σωζόμενο θύρωμα και σε κοσμήτη θυρώματος από τον νάρθηκα προς τον κυρίως ναό. Η συνολική εικόνα που προκύπτει από το καθολικό της μονής Δαφνίου είναι αυτή μίας πολύ προσεκτικής οργάνωσης της χρήσης χρωματιστού υλικού, στο πλαίσιο ενός υψηλού επιπέδου σχεδιασμού του εσωτερικού του συνολικά – κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται στη σύνθεση του διακόσμου των κοσμητών που διαρθρώνουν τις εσωτερικές επιφάνειες του κυρίως ναού, του μόνου στοιχείου που σώζεται σχεδόν ακέραιο.⁵⁷

ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ ΓΛΥΠΤΑ

Εκτός από τα παραπάνω μνημεία, υπάρχουν ορισμένες περιπτώσεις αρχιτεκτονικών γλυπτών από πολύχρωμα μάρμαρα τα οποία έχουν επισημανθεί μεμονωμένα, συνήθως σε δεύτερη χρήση, αλλά μπορούν να αποδοθούν σε τέμπλα. Στον άμβωνα της μεσοβυζαντινής βασιλικής της Καλαμπάκας⁵⁸ έχουν επαναχρησιμοποιηθεί τρία θωράκια από λευκό μάρμαρο με πυκνές ρόδινες φλεβώσεις, ίδιου ύψους, αλλά διαφορετικού πλάτους και διακόσμου.⁵⁹ Στον ίδιο ναό εντοπίζονται πεσσίοι με συμφυείς κιονίσκους από το ίδιο υλικό,⁶⁰ τους οποίους η Βασιλική Συθιακάκη και ο Σωτήρης Βογιατζής αποδίδουν μαζί με τα τρία θωράκια σε μεγάλο τριμερές

56 Ορλάνδος 1955–6, 77–8.

57 Pedone 2006, 19, 24, 27, 32–6, εικ. 26–31, πίν. 2.

58 Sythiakakis-Kritsimallis και Voyadjis 2011, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

59 Sythiakakis-Kritsimallis και Voyadjis 2011, 213–5, εικ. 34.

60 Sythiakakis-Kritsimallis και Voyadjis 2011, 214–5.

τέμπλο του τέλους του 11ου-αρχών του 12ου αι.⁶¹ Από τα επιστύλια δεν έχει ταυτιστεί κάποιο δείγμα. Δεν είναι επομένως δυνατό να διευκρινιστεί αν πρόκειται για ένα τέμπλο στο οποίο έχουμε εναλλαγή χρωμάτων ή χρήση του ίδιου πολύχρωμου υλικού σε όλα τα μέρη του, ενδεχομένως επειδή αυτό ήταν γενικά διαθέσιμο. Σε μάρμαρο ίδιου είδους έχει λαξευτεί θωράκιο που βρέθηκε στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο της Ελασσόνας,⁶² το οποίο χρονολογήθηκε στον 10ο ή πρώιμο 11ο αιώνα και αποδίδεται σε τέμπλο.⁶³ Στον ίδιο ναό αναφέρεται η εύρεση άνω τμήματος πεσσίσκου από *verde antico*,⁶⁴ για το οποίο δεν δόθηκε χρονολόγηση. Προς το παρόν πάντως δεν συγκεντρώνονται επαρκείς ενδείξεις για την ύπαρξη εκεί ενός τέμπλου της εξεταζόμενης κατηγορίας.

Στην Αττική, στο καθολικό της μονής Νταού Πεντέλης, του 16ου αιώνα,⁶⁵ σώζεται μεσοβυζαντινό μαρμάρινο τέμπλο σε δεύτερη χρήση· το μνημείο για το οποίο αρχικά προοριζόταν είναι άγνωστο. Τους κιονίσκους εκατέρωθεν της πύλης του ιερού βήματος επιστέφουν δύο όμοια τεκτονικά κιονόκρανα⁶⁶ λαξευμένα σε *breccia di Alerro* (εικ. 13), ένα σπάνιο λατυποπαγές μάρμαρο με κυρίαρχη τη ρόδινη απόχρωση, το οποίο προέρχεται από τη Χίο.⁶⁷ Σύμφωνα με τον Παύλο Λαζαρίδη, σε εργασίες που έγιναν το 1965 βρέθηκαν στην αγία τράπεζα «τα άλλα δύο κιονόκρανα του τέμπλου, εκ πορφυρίτου λίθου».⁶⁸ Επρόκειτο επομένως για ένα σύνολο τεσσάρων συνολικά όμοιων κιονοκράνων. Η εμφανής διαφορά της διαμέτρου της βάσης τους από εκείνη της επιφάνειας υποδοχής των κιονίσκων, αποτελεί ένδειξη ότι μάλλον δεν ανήκουν στο ίδιο σύνολο. Η πυκνή κάλυψη των όψεων τους με ανάγλυφο διάκοσμο συνηγορεί πάντως υπέρ μιας χρονολόγησης των κιονοκράνων στον 12ο αιώνα.

Μεμονωμένα *spolia* εντοπίζονται ακόμη στο Μαρούσι της Αττικής,⁶⁹ στη Βλαχέρνα της Ηλείας,⁷⁰ στον Μυστρά⁷¹ και στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης στο Ηράκλειο.⁷²

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι περιπτώσεις που παρουσιάστηκαν παραπάνω συγκροτούν μια σαφή εικόνα για την πρακτική της χρήσης χρωματιστού υλικού στα μεσοβυζαντινά τέμπλα αλλά και ευρύτερα στη γλυπτική της περιόδου, καθώς τέτοιου είδους μάρμαρα σπανίζουν σε άλλου είδους

61 Sythiakakis-Kritsimallis και Voyadjis 2011, 215, εικ. 35.

62 Για τον ναό βλ. Βογιατζής και Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2014.

63 Συθιακάκη 1997, 543, πίν. 201β· Βογιατζής και Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2014, 31–2, 36, εικ. 22.

64 Συθιακάκη 1997, 543.

65 Ο ναός δεν έχει δημοσιευθεί συστηματικά· οι βασικοί ως τώρα τίτλοι είναι οι εξής: Λαμπάκης 1894· Comyn 1902–3· Bosanquet 1903–4· Σωτηρίου 1925· Ορλάνδος 1933, 182–6, εικ. 244–8· Secchi Tarugi 1960· Λαζαρίδης 1965, 133–6, σχ. 1–2, πίν. 119–20.

66 Λαμπάκης 1894, 23· Comyn 19023, 388, εικ. 2· Μπούρας και Μπούρα 2002, 255, εικ. 289–90.

67 Lazzarini 2007, 137–49.

68 Λαζαρίδης 1965, 134.

69 Μεσοβυζαντινό κιονόκρανο κιονίσκου τέμπλου, από λατυποπαγές μάρμαρο, άλλοτε στον αυλόγυρο του ναού της Παναγίας Νεραντζιώτισσας (Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Ρ. Ανδρεάδη, αρ. αρνητικού 195/11).

70 Στο καθολικό της μονής σώζεται πεσσίσκος τέμπλου από «κοκκινωπό λίθο», τον οποίο ο Ορλάνδος αποδίδει στο αρχικό τέμπλο του ναού (Ορλάνδος 1923, 16, εικ. 24). Κατά τον Δ. Αθανασούλη προέρχεται από παλαιοχριστιανικό φράγμα (Αθανασούλης 2006, 181).

71 Δύο οκταγωνικοί κιονίσκοι από υπόλευκο μάρμαρο με έντονες χρωματιστές φλεβώσεις, επαναχρησιμοποιημένοι σε δεξαμενή του συγκροτήματος της ανακτορικής εκκλησίας της Αγίας Σοφίας [Σίνος 2009, 158–9, εικ. 11–2 (Γ. Μαρίνου)].

72 Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου με συμφυές κιονόκρανο, σε μάρμαρο μάλλον Σκύρου, προερχόμενο από την ίδια πόλη, σήμερα στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου.

ανάγλυφα μέλη.⁷³ Με βάση τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν, είναι δυνατή η διατύπωση παρατηρήσεων, συμπερασμάτων αλλά και ερωτημάτων σχετικά με τις βασικές πτυχές του φαινομένου.

Η διάδοση και τα πρότυπα

Ο χρονικός ορίζοντας της χρήσης πολύχρωμων μαρμάρων στον ελλαδικό χώρο εκτείνεται από τα μέσα του 10ου ως τον 12ο αιώνα, με αφετηρία το τέμπλο του ναού της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά (περί το 950). Τα περισσότερα παραδείγματα ανήκουν στον 11ο αιώνα· κατά τον 12ο το χρωματιστό υλικό σχεδόν εγκαταλείπεται, με μόνο γνωστό δείγμα τα κιονόκρανα του τέμπλου του καθολικού της μονής Νταού Πεντέλης. Η εξέλιξη αυτή είναι αξιοσημείωτη, εάν ληφθεί υπ' όψιν ότι κατά την ίδια περίοδο η μαρμαρογλυπτική γνώρισε εκρηκτική άνθηση στη νότια Ελλάδα.

Η γεωγραφική διάδοση της εξεταζόμενης πρακτικής κατανέμεται σε δύο πόλους. Τον πρώτο συγκροτούν τα τρία μεγάλα καθολικά του Αγίου Όρους στα οποία εντοπίζεται τέτοιο υλικό (Μεγίστης Λαύρας, Βατοπεδίου και Ιβήρων). Ο δεύτερος πόλος είναι πιο διευρυμένος και βρίσκεται στην κάτω Ελλάδα, στα μνημεία της μονής του Οσίου Λουκά και στο Δαφνί. Μεμονωμένες περιπτώσεις εντοπίζονται στη Νέα Μονή Χίου και ίσως στην Κοίμηση της Καλαμπάκας.

Δύο χαρακτηριστικά συνδέουν σχεδόν όλα τα τέμπλα με πολύχρωμο υλικό, ανεξάρτητα από τη χρονολόγησή τους: α) προορίζονταν για ιδιαίτερα δαπανηρά και πολυτελή μνημεία, που απαιτήσαν μεγάλη κινητοποίηση αρχιτεκτόνων, τεχνιτών και καλλιτεχνών· β) τα ίδια μνημεία σχετίζονται με την Κωνσταντινούπολη, είτε μέσω χορηγιών αυτοκρατόρων ή άλλων υψηλόβαθμων αξιωματούχων –υποτιθέμενων ή επιβεβαιωμένων– είτε λόγω βάσιμων ενδείξεων για τη συμμετοχή προσώπων από την πρωτεύουσα και τη μεταφορά ακόμα και υλικών από εκεί, για την οικοδόμηση και τη διακόσμησή τους. Ο ναός της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά εισήγαγε στη νότια Ελλάδα τους αρχιτεκτονικούς τρόπους και τη γλυπτική της Κωνσταντινούπολης.⁷⁴ Τα μεγάλα αγιορειτικά καθολικά του 10ου και των αρχών του 11ου αιώνα ανήκουν σαφώς στη σφαίρα επιρροής της μεγάλης αρχιτεκτονικής της.⁷⁵ Το καθολικό του Οσίου Λουκά είναι αποτέλεσμα της εργασίας αρχιτεκτόνων και τεχνιτών προερχόμενων από την Κωνσταντινούπολη.⁷⁶ Το καθολικό της Νέας Μονής στη Χίο αποτελεί αυτοκρατορική δωρεά του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου.⁷⁷ Το καθολικό του Δαφνίου στην Αττική συνδέεται τελευταία από την Μαρία Παναγιωτίδη με τον Γρηγόριο Καματηρό, υψηλόβαθμο κρατικό αξιωματούχο επί Αλεξίου Α' και Ιωάννη Β' των Κομνηνών, ο οποίος διετέλεσε πραιτωρ των Θεμάτων Ελλάδος και Πελοποννήσου.⁷⁸

73 Στα σχετικά παραδείγματα συγκαταλέγονται τα δύο ταφικά μνημεία στη μονή του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα (Παζαράς 1988, 45, αρ. 55–6, πίν. 44–46α), του α' μισού του 12ου αιώνα, στα οποία χρησιμοποιήθηκε τοπικός βαθυπόρφυρος λίθος από την κοντινή θέση Κακονισκίρη (Ορλάνδος 1939–40, 52). Ίδιο υλικό χρησιμοποιήθηκε στην ψευδοσαρκοφάγο της Ζωοδόχου Πηγής στο Δερβενοσάλεσι Βοιωτίας, του 12ου αιώνα (Παζαράς 1988, 45, αρ. 54, πίν. 43. Μπούρας και Μπούρα 2002, 119, εικ. 493). Στη Βλαχέρνα της Ηλείας έχουν εντοχιστεί εκατέρωθεν της βόρειας εισόδου από μια λιθόπλινθος ή πλάκα από μπλέ λατυποπαγές μάρμαρο, διακοσμημένες με ανάγλυφο ένσταυρο μετάλλιο (Αθανασούλης 2006, 172), που ίσως αποτελούσαν αρχικά καλυπτήριες σαρκοφάγων.

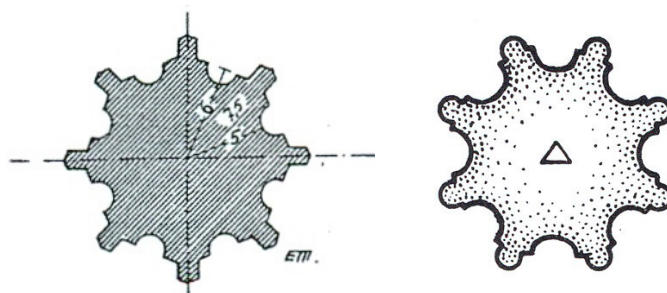
74 Μπούρας 2015, 95–6 και σποραδικά.

75 Ćurđić 2010, 300–7, εικ. 318–24.

76 Μπούρας 2015, 95–6 και σποραδικά.

77 Μπούρας 1981, 14–28.

78 Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου 2019, 212–20, εικ. 20–3.

Εικ. 14. Διατομές κιονίσκων από τον Άγιο Γεώργιο των Μαγγάνων στην Κωνσταντινούπολη (α) και τη μονή Δαφνίου (β).

Τα ελλαδικά τέμπλα ακολούθησαν τις πρακτικές που εφαρμόζονταν σε σύγχρονους τους ναούς της Κωνσταντινούπολης. Δυστυχώς το διαθέσιμο συγκριτικό υλικό είναι πολύ περιορισμένο: αφενός οι πηγές είναι εξαιρετικά φειδωλές σε πληροφορίες,⁷⁹ ενώ δεν έχει διασωθεί ακέραιο κανένα τέμπλο μεσοβυζαντινού ναού της βυζαντινής πρωτεύουσας⁸⁰ και το ανασκαφικό ή άλλο διάσπαρτο υλικό της κατηγορίας αυτής είναι επί το πλείστον ελλιπώς γνωστό.⁸¹ Από τις ελάχιστες περιπτώσεις όπου διακρίνουμε κοινά στοιχεία, σημειώνουμε έναν κιονίσκο από κόκκινο μάρμαρο ("Brèche rouge") που εντοπίστηκε στις γαλλικές ανασκαφές του Gulhane και αποδίδεται στον Άγιο Γεώργιο των Μαγγάνων,⁸² αυτοκρατορικό ίδρυμα του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου.⁸³ Επρόκειτο για έναν ραβδωτό κιονίσκο, με λεπτά βεργία επάνω στις ακμές των ραβδώσεων, ώστε η διατομή του να διαγράφεται αστεροειδής (εικ. 14α). Παρόμοια διατομή έχουν κιονίσκοι του τέμπλου του Δαφνίου (εικ. 14β): λαμβάνοντας υπόψη ότι κιονίσκοι του συγκεκριμένου τύπου δεν είναι τόσο συνηθισμένοι στα ελλαδικά μνημεία, όπου κυριαρχούν οι οκταγωνικοί, η ομοιότητα αυτή θα μπορούσε να μη θεωρηθεί ως τυχαία.

Ο τρόπος χρήσης του υλικού

Στις εξεταζόμενες περιπτώσεις υπερτερεί η χρήση πολύχρωμων μαρμάρων στα στηρίγματα του επιστυλίου – σε κίονες (καθολικά Μεγίστης Λαύρας και Ιβήρων) ή διμερείς κιονίσκους (ναοί μονής Οσίου Λουκά, καθολικά Νέας Μονής και Δαφνίου). Λιγότερο απαντά σε βάσεις (ναοί μονής Οσίου Λουκά) και κιονόκρανα (Νταού Πεντέλη) των στηριγμάτων, ενώ σε μία μόνο περίπτωση έχουμε στυλοβάτη από τέτοιο υλικό (καθολικό Δαφνίου). Η προτίμηση στους κιονίσκους μπορεί να αποδοθεί σε ποικίλους παράγοντες. Τα μέλη αυτά μπορούν να παραχθούν εύκολα, απολαξεύοντας παλαιότερους κίονες από χρωματιστό μάρμαρο. Επίσης, ο διακοσμός τους είναι απλός – σχεδόν στερεότυπος, όπως θα δούμε στη συνέχεια – και δεν προκαλεί ιδιαίτερες δυσκολίες στην επεξεργασία του. Από την άλλη πλευρά, τα χρωματιστά κατακόρυφα στοιχεία δημιουργούν αντιθέσεις με τα λευκά, ενίοτε εν μέρει χρωματισμένα οριζόντια επιστύλια και με τα θωράκια που βρίσκονται ανάμεσά τους. Στην Αντίκυρα,

79 Σημαντική από αυτή την άποψη είναι η περιγραφή του ναού του οίκου του Βοτανειάτη, που παραδόθηκε στους Γενουάτες το 1202 και περιλάμβανε τέμπλο με πράσινα στηρίγματα (Miklosich και Müller 1865, 55).

80 Marinis 2014, 41–3, εικ. 8.

81 Θωράκια και πεσσίσκοι από marmor sagarium, του 10ου πιθανώς αι., βρέθηκαν στο Kalenderhane Camii (Peschlow 1997, 107, πίν. 118–22). Πλάκα μάλλον θωρακίου, από κοκκινωπό ασβεστόλιθο, βρέθηκε το 1900 κοντά στο ναό των Αγίων Σεργίου και Βάκχου (Mambury και Wiegand 1934, 23–4, αρ. 5, πίν. 48).

82 Demangel και Marbury 1939, 114, αρ. 4, εικ. 134. Στο ναό της Θεοτόκου βρέθηκε πλάκα θωρακίου από Pierre rouge (ό.π. 127, αρ. 34, εικ. 163).

83 Για το μνημείο Demangel και Marbury 1939, 19–37· Μπούρας 1976· Müller-Wiener 1977, 136–8, εικ. 125b–6.

χρωματιστοί κιονίσκοι χρησιμοποιούνται μόνο εκατέρωθεν της ωραίας πύλης του μικρού τέμπλου, προφανώς για να την εξάρουν.

Γενικά, φαίνεται να αποφεύγεται η χρήση χρωματιστού μαρμάρου σε μεγάλες επιφάνειες όπως των θωρακίων ή στην απόδοση πολύπλοκων διακοσμητικών συνθέσεων, λόγω μάλλον της σύστασης του ίδιου του υλικού: συνήθως πρόκειται για πετρώματα σκληρά και δύσκολα στην κατεργασία, με μεγάλες πιθανότητες αστοχίας ή και βλάβης κατά τη διάρκειά της (τα λατυποπαγή για παράδειγμα μπορούν εύκολα να ραγίσουν ή να σπάσουν).

Η αντίθεση μεταξύ λευκού και χρωματιστού μαρμάρου, που με ποικίλες αναλογίες εφαρμόστηκε στα εξεταζόμενα τέμπλα, δημιουργούσε μια πλούσια χρωματικά εικόνα, η οποία στην περίπτωση του Οσίου Λουκά γινόταν εντονότερη με την επιχρύσωση και τον χρωματισμό των επιστυλίων. Τα πολύχρωμα τέμπλα συνδυάζονταν σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις αφενός με ορθομαρμαρώσεις στους τοίχους και αφετέρου με μαρμαροθετήματα στα δάπεδα. Και στα δύο –ορθομαρμαρώσεις και μαρμαροθετήματα– γινόταν κατά κανόνα πλούσια χρήση ποικίλων μαρμάρων, σε περίπλοκες συνθέσεις. Σε μεγάλα μνημεία, όπως το καθολικό του Δαφνίου, φαίνεται ότι όλος ο εσωτερικός μαρμάρινος διάκοσμος ήταν αποτέλεσμα μιας συνολικής σύλληψης.

Η προέλευση των μαρμάρων

Η προέλευση του υλικού που χρησιμοποιήθηκε στα εξεταζόμενα τέμπλα αποτελεί ένα καίριο ερώτημα, με προεκτάσεις που αφορούν στην οικονομία και το εμπόριο της περιόδου. Στη σχετική βιβλιογραφία σχολιάζεται περιστασιακά μόνον ή έμμεσα. Για τους κίνους από Θεσσαλικό μάρμαρο του τέμπλου της μονής Ιβήρων, με τα βάθρα και τα κιονόκρανά τους, ο Θεοχάρης Παζαράς υποθέτει ότι προέρχονται από το Άγιον Όρος, ίσως από κάποια παλαιότερη βασιλική ή από τη μονή του Κλήμεντος.⁸⁴ Ο Νίκος Μελβάνι αποδίδει τον προσπορισμό του απαραίτητου στις μονές του Αγίου Όρους υλικού είτε σε κοντινές εγκαταλελειμμένες θέσεις, είτε σε εισαγωγές από την Κωνσταντινούπολη ή τη Θεσσαλονίκη.⁸⁵ Ο Jean-Pierre Sodini παρατηρεί ότι είναι συχνή η επαναχρησιμοποίηση υλικού στα δάπεδα και τις ορθομαρμαρώσεις των δύο εκκλησιών της μονής του Οσίου Λουκά,⁸⁶ ενώ η Άννα Λαμπράκη θεωρεί το υλικό των δαπέδων ως ελλαδικό και αποκλείει την εισαγωγή του από την Κωνσταντινούπολη.⁸⁷ Κατά τον Χαράλαμπο Μπούρα η ποσότητα μαρμάρινων πλάκων που απαιτήθηκε για το καθολικό, καθιστά, για ένα μέρος της τουλάχιστον, την εξόρυξη και την επεξεργασία νέου υλικού σχεδόν βέβαιη. Σύμφωνα με τον ίδιο, για το καθολικό της Νέας Μονής έγινε εξόρυξη τοπικών μαρμάρων της Χίου αλλά και εισαγωγή υλικού, ως τμήμα της αυτοκρατορικής δωρεάς.⁸⁸ Κωνσταντινουπολίτικη προέλευση αποδίδει ο Κωνσταντίνος Σκαμπαβίας στον φρύγιο λίθο και τον διορίτη που έχουν χρησιμοποιηθεί σε πλάκες της ορθομαρμάρωσης του ίδιου ναού.⁸⁹

Για το ζήτημα αυτό θα πρέπει κατ' αρχάς να ληφθεί υπόψη ότι τα λατομεία που παρήγαγαν πολυτελή μάρμαρα κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο έπαψαν να λειτουργούν μετά τον 6ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Sodini, που έχει εξετάσει διεξοδικά το θέμα, αν και υπάρχουν ενδείξεις για λειτουργία ορισμένων λατομείων, προς το παρόν επιβεβαιώνεται μόνον περιστασιακή και περιορισμένη κατά τόπους εξόρυξη μαρμάρου για τις ανάγκες ενός μεμονωμένου

84 Παζαράς 2001β, 176–7.

85 Melvani 2015, 309–10.

86 Sodini 2002, 141.

87 Λαμπράκη 1992.

88 Μπούρας 1981, 153· Sodini 2002, 143.

89 Σκαμπαβίας 2004, 212.

οικοδομικού έργου.⁹⁰ Αντίθετη άποψη διατυπώνουν άλλοι ερευνητές ως προς την περίπτωση του λατομείου του verde antico στη Θεσσαλία, που υποστηρίζουν ότι τα λατομεία του συγκεκριμένου μαρμάρου θα πρέπει να επαναλειτούργησαν στη μέση βυζαντινή περίοδο, με μειωμένους έστω ρυθμούς.⁹¹ Ωστόσο, κανείς από τους τελευταίους δεν παρουσιάζει βέβαια τεκμήρια μεσοβυζαντινής λατόμευσης. Η περίπτωση της μονής του Δαφνίου, όπου φαίνεται ότι χρειάστηκε να χρησιμοποιηθούν τρία διαφορετικά είδη λίθου παρεμφερούς απόχρωσης στο τέμπλο, υποδεικνύει ότι δεν υπήρχε αφθονία σε αποθέματα ορισμένων ποικιλιών μαρμάρου, που προφανώς δεν εξορύσσονταν πλέον.

Αναπόφευκτα οι ανάγκες για πολύχρωμα μάρμαρα καλύφθηκαν στα ελλαδικά μνημεία κυρίως από λίθους σε δεύτερη χρήση. Η πρακτική της επαναχρησιμοποίησης παλαιότερου υλικού, και μάλιστα πολύτιμου, ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στη μέση βυζαντινή περίοδο και εφαρμοζόταν από την κορυφή της κρατικής ιεραρχίας, τον αυτοκράτορα και τον κύκλο των υψηλόβαθμων αξιωματούχων, όπως συχνά μαρτυρείται σε πηγές της περιόδου.⁹² Τις μαρτυρίες αυτές επιβεβαιώνει και εμπλουτίζει συνεχώς η αρχαιολογική έρευνα – π.χ. στις εργασίες αποκατάστασης του Kalenderhane Cami, διαπιστώθηκε ότι πολλές πλάκες της ορθομαρμάρωσης και των μαρμαροθετημάτων του δαπέδου έχουν κοπεί από παλαιότερους κίονες.⁹³ Παραδείγματα της ίδιας πρακτικής έχουν επισημανθεί και στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας.⁹⁴

Το κέντρο διακίνησης του υλικού

Οι ανάγκες της ίδιας της πρωτεύουσας για πολυτελή μάρμαρα ήταν ιδιαίτερα αυξημένες, τόσο στα πολυάριθμα εκκλησιαστικά κτίσματα όσο και σε ανακτορικές και ιδιωτικές πολυτελείς οικοδομές. Πηγή αυτού του υλικού αποτελούσαν κατ' αρχάς κτήρια της ίδιας της πόλης και των περιχώρων της, ακόμη και ναοί.⁹⁵ Η μεγάλη ζήτηση, που δεν θα ήταν δυνατό να καλυφθεί μόνο με spolia από την ίδια την πρωτεύουσα, φαίνεται ότι συντηρούσε την άσκηση ενός ειδικευμένου εμπορίου, με αντικείμενο το δυσεύρετο μαρμάρινο υλικό. Η εμπορία παλαιών αρχιτεκτονικών μελών και μαρμάρων για επαναχρησιμοποίηση ή επαναλάξευση βεβαιώνεται τεκμηριωμένα από τον 13ο αιώνα,⁹⁶ αλλά πρέπει να είχε αναπτυχθεί αρκετά νωρίτερα, λόγω της έλλειψης νέου υλικού από τα λατομεία.

Στην περίπτωση που εξετάζουμε, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι η δραστηριότητα αυτή δεν αφορούσε απλά στην εξασφάλιση και τη μεταφορά υλικών, αλλά περιλάμβανε και νέα επεξεργασία τους. Ειδικά ως προς τα τέμπλα, ενδείξεις για μια τέτοια δραστηριότητα εντοπίζονται στη μορφή των διμερών κιονίσκων που έχουν λαξευτεί σε χρωματιστό μάρμαρο. Τα στηρίγματα αυτά έχουν τη μορφή ενός πεσσίσκου με συμφυή οκταγωνικό κιονίσκο, κατά περίπτωση και με συμφυές κιονόκρανο· η κύρια όψη του πεσσίσκου διακοσμείται επαναλαμβανόμενα με ομόθετα επιμήκη πλαίσια, οι στενές πλευρές των οποίων διαμορφώνονται ημικυκλικές και εισέχουν (εικ. 15). Το θέμα αυτό, που έχει την

90 Sodini 2002, 143–4.

91 Καραγιώργου 2004, 205–6, 211· Βογιατζής και Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2014, 36· Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014, 76–7, αρ. 256, εικ. 13.

92 Τις συγκεντρώνει ο Sodini 2002, 138.

93 Striker 1997, 118, πίν. 145.

94 Sodini 2002, 140–1.

95 Sodini 2002, 138–9.

96 Greenhalgh 240–1. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του σταυροφορικού «θησαυρού» τριακοσίων περίπου συλημάτων πολύχρωμων μαρμάρων, προερχόμενων από ρωμαϊκά και βυζαντινά κτήρια, ο οποίος βρέθηκε στην Άκκρα του Ισραήλ και χρονολογήθηκε ανασκαφικά στον 13ο αι. (Stern 2010).

Εικ. 15. Καθολικό μονής Οσίου Λουκά, άνω τμήμα πεσσίσκου διακοσμημένου με το θέμα των ομόθετων πλαισίων.

καταγωγή του σε πεσσίσκους φραγμάτων της παλαιοχριστιανικής περιόδου, απαντά κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους σε όλα σχεδόν τα γνωστά παραδείγματα από χρωματιστό μάρμαρο, ενώ σπανίζει σε εκείνα από λευκό, τα οποία υπερτερούν σε αριθμό και φέρουν άλλου τύπου και πιο πλούσιο ανάγλυφο διάκοσμο. Εκτός από τον ελλαδικό χώρο, το βρίσκουμε σε πεσσίσκο από *marmor sagarium* στο *Kalenderhane Camii*,⁹⁷ καθώς και σε μία ομάδα επαναχρησιμοποιημένων κιονίσκων στο τζαμί του σουλτάνου Βαγιαζίτ του Β' στην Αδριανούπολη.⁹⁸

Ο μεγάλος αριθμός κιονίσκων αυτού του επαναλαμβανόμενου τύπου σε χρωματιστά μάρμαρα, δεν φαίνεται να είναι άσχετος από το γεγονός ότι μπορούσαν να παραχθούν σχετικά εύκολα, απολαξέοντας παλαιότερους κίονες από τέτοιο υλικό. Δείχνει λοιπόν εύλογη η υπόθεση ότι αυτά τα μέλη με τον στερεότυπο, κοινό διάκοσμο που τους προσδίδει μία αξιοσημείωτη ομοιογένεια, ήταν προϊόν μιας οργανωμένης «μαζικής» παραγωγής, το κέντρο της οποίας θα πρέπει να αναζητηθεί στην πρωτεύουσα. Λόγω της σημασίας της και των αυξημένων δικών της αναγκών, η Κωνσταντινούπολη μπορεί να αναγνωριστεί ως το κύριο σημείο συγκέντρωσης, επεξεργασίας και διακίνησης αρχιτεκτονικού υλικού από πολύτιμο χρωματιστό μάρμαρο.⁹⁹ Μέλη όπως οι πλάκες ορθομαρμάρωσης αλλά και οι κιονίσκοι τέμπλων, μπορεί να διοχετεύονταν στην αγορά επεξεργασμένοι και έτοιμοι για χρήση σε νέους ναούς της Πόλης και της περιφέρειας.

97 Peschlow 1997, 107, πίν. 122.

98 Ötügen και Ousterhout 1989, 125–8, εικ. 2, πίν. 27a–d.

99 Η Stern διατυπώνει το ερώτημα μήπως ο θησαυρός της Άκκρας είναι ένα φορτίο μαρμάρων από την Κωνσταντινούπολη (Stern 2010, 160).

Οι προεκτάσεις και η απήχηση της χρήσης

Η χρήση αυτού του υλικού στα τέμπλα αποτελούσε μία επιλογή που συνδύαζε τη δήλωση της ευσέβειας, της εξέχουσας κοινωνικής θέσης και της οικονομικής ευμάρειας. Μέσω των πολύτιμων μαρμάρων, οι κτίτορες των εξεταζόμενων μνημείων θέλησαν να λαμπρύνουν την ιερότερη κατασκευή στο εσωτερικό των ναών που ίδρυσαν, σύμφωνα με την υψηλή λειτουργική και συμβολική σημασία της. Τα βαθιά χρώματα των λίθων, το παιχνίδι των χρωματικών αντιθέσεων και η λάμψη των στιλβωμένων επιφανειών προσέδιδαν στις κατασκευές αυτές μία απόκοσμη, θεία σχεδόν υφή, όπως άρμοζε στο ρόλο τους ως ορίου μεταξύ επίγειου και επουράνιου κόσμου.

Παράλληλα, η μεταφορά της πολυτέλειας των τέμπλων της Κωνσταντινούπολης στην επαρχία, προσέδιδε ιδιαίτερη αίγλη στα νέα κτίσματα, μαζί ασφαλώς με την όλη αρχιτεκτονική εμφάνιση και τον διάκοσμό τους. Το υψηλό κόστος της χρήσης των μαρμάρων αυτών ανεδείκνυε παράλληλα την εξέχουσα οικονομική και κοινωνική θέση των κτιτόρων και τους ισχυρούς δεσμούς τους με την πρωτεύουσα – όταν δεν προέρχονταν από την ίδια.

Ο Νίκος Μελβάνι διατύπωσε τελευταία την άποψη ότι στα τέμπλα του Αγίου Όρους, με αφετηρία και πρότυπο εκείνο της Μεγίστης Λαύρας, επιδιώχθηκε μία μοναστική λιτότητα, που τα διαφοροποιεί εσκεμμένα από σύγχρονα τους πολυτελή παραδείγματα.¹⁰⁰ Εντούτοις, το υλικό που μας σώζεται από το τέμπλο του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας κάθε άλλο παρά ως λιτό μπορεί να χαρακτηριστεί, με τους κίονες από πράσινο μάρμαρο που έφεραν ένθετα μεταλλικά στοιχεία, ενώ τόσο ο συγκεκριμένος ναός όσο και εκείνοι των μονών Βατοπεδίου και Ιβήρων αποτελούν εξαιρετικά δαπανηρά και μεγάλης πολυτέλειας μνημεία.

Παρόλο που εφαρμόστηκε σε εντυπωσιακά κτίσματα τα οποία λειτούργησαν ακόμα και ως πρότυπα στην αρχιτεκτονική παραγωγή της Ελλάδας και ενώ η μαρμαρογλυπτική γνώρισε εδώ εξαιρετική άνθηση από τον 10ο ως τον 12ο αιώνα, η πρακτική της χρήσης πολύχρωμων μαρμάρων δεν απέκτησε μεγάλη διάδοση. Το τέμπλο του καθολικού του Οσίου Λουκά για παράδειγμα, παρόλο που λειτούργησε ως καλλιτεχνικό πρότυπο,¹⁰¹ έτυχε μίμησης ως προς αυτή την πτυχή μόνο σε δύο από τα μετόχια του, της Αντίκυρας και του Αλιβερίου, η γλυπτική των οποίων οφείλεται στους ίδιους πιθανώς τεχνίτες που εργάστηκαν στην κεντρική μονή ή στον κύκλο που δημιούργησαν οι τελευταίοι. Το δυσεύρετο του χρωματιστού υλικού, το κόστος της απόκτησής του, η δυσκολία της επεξεργασίας του και, από την άλλη, η αφθονία λευκού μαρμάρου έτοιμου προς χρήση, μπορούν να θεωρηθούν ως οι κύριοι παράγοντες για την εξέλιξη αυτή.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1. Μπούρα 1980, 101, σχ. 3.

Εικ. 2–4, 8, 10–2 και 15: λήψεις του συγγραφέα.

Εικ. 5. Παζαράς 2001α, 38, σχ. 13.

Εικ. 6. <https://www.vatopedi.gr/i-moni/architektoniki-i-m-vatopediou/to-sigkrotima-tou-katholikou/to-marmarino-templo/> (τελευταία πρόσβαση: 15-9-2020).

Εικ. 7. Παζαράς 2001β, 247, σχ. 2.

Εικ. 9. Ορλάνδος 1955–6, 83, εικ. 16.

100 Melvani 2015, 301.

101 Μανωλέσσου 2015.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης, Δ. Χ. 2006. "Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης κατά την μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο." Τόμος Ι, Κείμενο. Διδ. Διατρ. ΑΠΘ.
- Βελένης, Γ. 1990. "Επιλεγόμενα σε επιγραφές του μετοχίου του Οσίου Λουκά Εύβοιας." *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο*, 1:353–61. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Βογιατζής Σ. και Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη. 2014. "Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο Ελλασσώνας." *ΔΧΑΕ* 4/35:19–42.
- Βογιατζής, Σ. 2019. *Το καθολικό της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος. Ιστορία και αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- Bosanquet, R.C. 1903–4. "The Monastery of Daou." *BSA* 10:190–1.
- Comyn, H. 1902–3. "Church of the Ruined Monastery at Daou-Penteli, Attica." *BSA* 9:388–90.
- Constas, N. 2006. "Symeon of Thessaloniki and the Theology of the Icon Screen." Στο *Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, επιμ. Sh. Gerstel, 162–83. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Ćurčić, Sl. 2010. *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*. New Haven: Yale University Press.
- Demangel R. και E. Marbury. 1939. *Le quartier des Manges et la première région de Constantinople*. Paris: de Boccard.
- Demiriz, Y. 2002. *Örgülü Bizans döşeme mozaikleri/ Interlaced Byzantine Mosaic Pavements*. Istanbul: Yorum Sanat.
- Gerstel, Sh. 2006. "An Alternate View of the Late Byzantine Sanctuary Screen." Στο *Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, επιμ. Sh. Gerstel, 135–61. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Gnoli, R. 1988. *Marmora Romana*, 2η έκδ. Roma: Edizioni dell'Elefante.
- Grabar, A. 1963. *Sculptures Byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*. Paris: Dépositaire A. Maisonneuve.
- Greenhalgh, M. 2009. *Marble Past, Monumental Present. Building with Antiquities in the Medieval Mediterranean*. Leiden-Boston: Brill.
- Firatli, N. 1990. *La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul. Catalogue revu et présenté par C. Metzger, A. Pralong et J.-P. Sodini*. Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Jean Maisonneuve Successeur.
- James, L. 2003. "Color and Meaning in Byzantium." *Journal of Early Christian Studies* 11(2):223–33.
- . 2012. *Constantine of Rhodes, On Constantinople and the Church of the Holy Apostles. With a new edition of the Greek text by Ioannis Vassis*, επιμ. L. James. Farnham: Ashgate.
- Καραγιώργου, Ο. 2004. "καὶ Ἀτρακίς ὀππόσα (μάρμαρα) λευροῖς χθῶν πεδίους ἐλόχευσε...": Το λατομείο του Ομορφοχωρίου Λαρίσης και η συμβολή του στη βυζαντινή τέχνη." Στο *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας*, 183–219. Αθήνα: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία – Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Κοκκορού-Αλευρά Γ., Ει. Πουπάκη, Α. Ευσταθόπουλος και Α. Χατζηκωνσταντίνου. 2014. *Corpus αρχαίων λατομείων. Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*. Αθήνα: ΕΚΠΑ.
- Λαζαρίδης, Π. 1965. "Αττική. Νταού Πεντέλη." *ΑΔ* 20 Β'1, 133–6.
- Λαμπάκης, Γ. 1894. "Μουσείον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις 1892." *ΔΧΑΕ* 1/2:23–7.
- Λαμπράκη, Α. 1992. "Αναγνώριση μαρμάρων στα δάπεδα του συγκροτήματος Οσίου Λουκά Φωκίδος." Στο *Δωδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και τέχνης* (Αθήνα, 15-17 Μαΐου 1992), *Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, 30–1. Αθήνα: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Lazzarini, L. 2002. "The origin and characterization of breccia nuvolata, marmor Sagarium, and marmor Triponticum." Στο *ASMOSIA 5. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the Fifth International Conference of the Association for the Study of Marble and Other stones in Antiquity* (Museum of Fine Arts, Boston, 1998), επιμ. J.J. Hermann, Jr., N. Hertz και R. Newman, 58–67. London: Archetype.
- . 2007. *Poikiloi Lithoi, Versicolores Maculae: I marmi colorati della Grecia antiqua. Storia, uso, diffusione, cave, geologia, caratterizzazione scientifica, archeometria, deterioramento*. *Marmora* 2 (2006), *Supplemento* 1, Pisa – Roma: Fabrizio Serra Editore.
- . 2009. "The distribution and re-use of the most important coloured marbles in the

- provinces of the Roman Empire." Στο *Actes du VIIe colloque international de l'Asmosia* (Thasos 15–20 septembre 2003), επιμ. Υ. Maniatis, 459–84. *BCH Supplément* 51. Athènes: École française d'Athènes.
- Lazzarini L. και S. Cancelliere. 2009. "Marmor Thessalicum (verde antico): Source, distribution and characterization." 495–508. Στο *Actes du VIIe colloque international de l'Asmosia* (Thasos 15–20 septembre 2003), επιμ. Υ. Maniatis, 459–84. *BCH Supplément* 51. Athènes: École française d'Athènes.
- Λιάκος Δ. 2011. "Παρατηρήσεις στα βυζαντινά δάπεδα σε τεχνική opus sectile των ναών του Αγίου Όρους." *Βυζαντινά* 31:107–46.
- Macridy, Th. 1964. "The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeologi." *DOP* 18:253–77.
- Μαμαλούκος, Στ. 2001. "Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική." Διδ. διατρ. ΕΚΠΑ.
- Mambury E. και Th. Wiegand. 1934. *Die Kaisarpaläste von Konstantinopel zwischen Hippodrom und Marmara-Meer*. Berlin, Leipzig: De Gruyter.
- Mango, C. και E. Hawkins. 1964. "Additional Notes." *DOP* 18:229–315.
- Μανωλέσσου, Ε.Γ. 2015. "Η μονή Οσίου Λουκά ως καλλιτεχνικό πρότυπο: Η περίπτωση των γλυπτών του μουσείου Θηβών." Στο *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου*, επιμ. Πλ. Πετρίδης και Β. Φωσκόλου, 245–65. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σαριπόλειο Ίδρυμα.
- Marinis, V. 2014. *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople, Ninth to Fifteenth Centuries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2015. "The Historia Ekklesiastike kai Mystike Theoria: A Symbolic Understanding of the Byzantine Church Building." *Byzantinische Zeitschrift* 108(2):753–70.
- Mavropoulou-Tsioumi, Chr. και G. Galavaris. 2007. *Holy Stavroniketa Monastery, Illustrated Manuscripts. From 10th to 17th century*. Mount Athos: Holy Stavroniketa Monastery.
- Megaw, A.H.S. 1963. "Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul." *DOP* 17:333–71.
- Melfos, V. 2008. "Green thessalian stone: The Byzantine quarries and the use of a unique architectural material from the Larisa area, Greece. Petrographic and geochemical characterization." *Oxford Journal of Archaeology* 27:387–405.
- Melvani, N. 2015. "The middle Byzantine sanctuary barriers of Mount Athos: Templon and iconostasis." Στο *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου*, επιμ. Πλ. Πετρίδης και Β. Φωσκόλου, 305–35. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σαριπόλειο Ίδρυμα.
- Μεσσής, Χ. 2010. "Ναοί αθωνικού τύπου." Διδ. διατρ. ΑΠΘ.
- Μηλίτση-Κεχαγιά, Ευ. 2015. "Στοιχεία για την παλαιοχριστιανική περίοδο στη μεσσηνιακή Μάνη. Η μαρτυρία των αρχιτεκτονικών γλυπτών." Στο *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου*, επιμ. Πλ. Πετρίδης και Β. Φωσκόλου, 337–61. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σαριπόλειο Ίδρυμα.
- Μητσάνη, Α. 2006. "Το παλαιοχριστιανικό τέμπλο της Καταπολιανής Πάρου." *ΧΑΕ* 4/27:75–90.
- Miklosich Fr. και I. Müller. 1865. *Acta et diplomata graeca medii aevi*, v. III. Vindobonae: Carolus Gerald.
- Μουρίκη, Ντ. 1985. *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Μπούρα, Λ. 1980. *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 95. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Μπούρας, Χ. 1976. "Τυπολογικές παρατηρήσεις στο καθολικό της μονής των Μαγάνων στην Κωνσταντινούπολη." *ΑΔ* 31(Α):136–5.
- _____. 1981. *Η Νέα Μονή της Χίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- _____. 2015. *Η αρχιτεκτονική της μονής του Οσίου Λουκά*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.
- Μπούρας Χ. και Λ. Μπούρα. 2002. *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Müller-Wiener, W. 1977. *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*. Tübingen: Wasmuth.
- De Nuccio M. και L. Ungaro. 2002. *I marmi colorati della Roma Imperiale*, Venezia: Marsilio Editori.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1923. "Αι Βλαχέρναι της Ηλείας." *ΑΕ* 1923:5–35.
- _____. 1933: *Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού-Πεντελικού-Πάρνηθος και Αιγάλεω. Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος*, τεύχ. Γ', 123–230. Αθήνα: Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων.

- _____. 1939–40. "Η μονή Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής." *ABME* 5:35–118.
- _____. 1951. "Το παρά το Αλιβέρι μετόχιον του Οσίου Λουκά Φωκίδος." *ABME* 7:131–45.
- _____. 1955–6. "Νεώτερα εὑρήματα εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου." *ABME* 8:68–99.
- Ötügen Y. και R. Ousterhout. 1989. "Notes on the Monuments of Turkish Thrace." *Anatolian Studies* 39:121–49.
- Παζαράς, Θ.Ν. 2001α. *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της μονής Βατοπεδίου*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- _____. 2001β. "Το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της Μονής Ιβήρων." Στο *Άγιον Όρος. Φύση – Λατρεία – Τέχνη*, επιμ. Μ. Παρχαρίδου και Ι. Φουντούλης, 2:165–77. Θεσσαλονίκη: Ιερά Κοινότητα Αγίου Όρους.
- _____. 2014. "Το παλαιό μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος." Στο *Μελέτες για τα βυζαντινά γλυπτά του Αγίου Όρους*, 31–52. Θεσσαλονίκη: ιδιωτική έκδοση.
- Pallis, G. 2013. "Inscriptions on Middle Byzantine Marble Templon Screens." *BZ* 106(2):761–810.
- Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, Μ. 2019. "Αναζητώντας τον ιδρυτή της μονής Δαφνίου." *ΔΧΑΕ* 4/40:193–222.
- Παπαγεωργάκης, Ι.Ε. 1963. "Συμβολή εἰς τὴν γνῶσιν τῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα χρησιμοποιηθέντων μαρμάρων καὶ τῶν λατομείων αὐτῶν. Ι. Τὰ ἀρχαία λατομεῖα τῆς Θεσσαλίας." *ΠΑΑ* 38:564–72.
- Paribeni A. 1990. "L'uso e il gusto del marmo in età bizantina attraverso le descrizioni e le rappresentazioni antiche". *Il Marmo nella Civiltà Romana. La produzione e il commercio*, Atti del Seminario a cura di E. Dolci, Carrara 3 giugno 1989, 163–83. Lucca.
- Pedone, S. 2006. "La scultura a champlevé negli edifici medio-bizantini: gli esempi di Hosios Loukas e di Dafni". *Rivista on line di Storia dell'Arte* 5:17–49.
- Peschlow, U. 1997. "Architectural Sculpture". Στο *Kalenderhane in Istanbul. The Buildings, their History, Architecture, and Decoration*, επιμ. C.L. Striker και Y. Doğan Kuban, 102–11. Mainz: Philipp von Zabern.
- Philippides-Bouras, L. 1991. "Templon". Στο *The Oxford Dictionary of Byzantium*, επιμ. Α. Kazhdan, 3:2023–4. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Pinatsi, Ch. 2010. "Regional Trends and International Exchange in the Art of Marble Pavements during the Middle Byzantine Period." Στο *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries. Materials of the International Seminar* (November 17–21, 2009), *Transactions of the State Hermitage Museum* LIII, 101–17. St. Petersburg: The State Hermitage Publishers.
- Pullen, H. W., 2018. *Handbook of ancient Roman marbles, edited, fully illustrated and updated by Fr. Crocenzi*. Roma: Gangemi Editore.
- Shalina, I. 2000. "The Entrance to the Holy of the Holies and the Byzantine sanctuary barrier." Στο *The Iconostasis. Origins – Evolution – Symbolism*, επιμ. Α. Lidov, 52–71. Moscow: Progress Tradition (στα ρωσικά, με αγγλική περίληψη).
- Ševčenko, I. 2011. *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur. Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 42. Berlin: De Gruyter.
- Schultz R.W. και S.H. Barnsley. 1901. *The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the Dependent Monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Skripou, in Boeotia*, London: Macmillan and Co.
- Secchi Tarugi, F. 1960: "Il monastero di Daou-Penteli in Attica." *Palladio* 3–4:137–56.
- Σίνος, Στ. 2009. *Τα μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης των Μνημείων Μυστρά*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων.
- Σκαμπαβίας, Κ.Ν. 2004. "Νέα θραύσματα από το γλυπτό διάκοσμο του καθολικού της Νέας Μονής Χίου". *ΔΧΑΕ* 4/25:209–18.
- Σκλάβου-Μαυροειδή, Μ. 1999. *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*. Αθήνα.
- Sodini, J.-P. 1989. "Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine." Στο *Hommes et richesses dans l'Empire Byzantine*, T. I, IVe–VIIe siècle, 163–86. Paris: Éditions P. Lethielleux.
- _____. 2002. "Marble and Stoneworking in Byzantium, Seventh-Fifteenth Centuries." Στο *The Economic History of Byzantium*, επιμ. Α. Ε. Laiou, 1:129–35. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Stern, E.J. 2010. "A Thirteenth Century Hoard of Marble Spolia at Acre (Israel)". *Marmora* 6:151–61.
- Στίκας, Ευ. Γ. 1970. *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς μονῆς Οσίου Λουκά Φωκίδος. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας* 65. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Striker, C.L. 1997. "Marble Revetment and Paving."

- Στο *Kalenderhane in Istanbul. The Buildings, their History, Architecture, and Decoration*, επιμ. C.L. Striker και Y. Doğan Kuban, 115–19. Mainz: Philipp von Zabern.
- Συθιακάκη, Β. 1997. "Δομένικο, Ναός Αγίου Γεωργίου." *ΑΔ* 62 Β'2, 542–3.
- Sythiakakis-Kritsimallis, V. και S. Voyadjis. 2011. "Redating the Basilica of Dormition, Kalampaka, Thessaly." *JÖB* 61:195–227.
- Σωτηρίου, Γ. 1925. "Η Νταοῦ Πεντέλη." *Ἡμερολόγιον Ὀδοιπορικοῦ Συνδέσμου* 1:175–91.
- _____. 1933. "Νέα θραύσματα από το γλυπτό διάκοσμο του καθολικού της Νέας Μονῆς Χίου." *ΔΧΑΕ* 3/2:57–93.
- Χατζηδάκης, Μ. και Π. Λαζαρίδης. 1964. "Ανασκαφή Πύργου Αντίκυρας." *ΑΔ* 19 Β'2, 226–30.
- Vatin, Cl. 1969. *Médéon de Phocide. Rapport provisoire*, Paris: de Boccard.
- Vanderheyde, C. 2007. "The Carved Decoration of the Middle and Late Byzantine Temples." *Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte* 5:77–111.
- Vamser L. 2004. *Die Welt von Byzanz – Europas Östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, επιμ. L. Vamser. München: K. Theiss.
- Walter, Chr. 1993. "A New Look at the Byzantine Sanctuary Barrier." *REB* 51:203–28.

Desacralised Eleusis

Contemplating the impacts of non-restoration on a major classical and poetic locus

Argyro Loukaki

aloukaki@eap.gr

Professor of Greek Art, Architecture and Urban Planning
Hellenic Open University (HOU)

Dedicated to the memory of John Travlos and Angelos Delivorrias

ABSTRACT

Classical Eleusis is a major archaeological site of Greece and Greater Athens which enjoyed global fame in antiquity as hub of the Eleusinian Mysteries plus as seat of the age-long worship of goddess Demeter and her daughter Persephone. Following its irreverent treatment, which began after the establishment of Modern Greece in 1830, this paper proposes a new, sustainable approach to archaeological landscapes and sites based on restoration plus the artistic 'translation' of their spatial qualities. The Eleusis sanctuary appears to have fallen victim to a special, implicit compromise between, on the one hand, the national industrialist class, and on the other, the archaeological establishment, which has tolerated manufacturing in the Thriasian Plain, including the immediate vicinity of the Eleusinian sanctuary. As the area was being turned into the core location of Greek industrial development, the Eleusinian sanctuary was being fully recovered. However, throughout this 'compromise and failure discourse,' it should be remembered that enormous as well as continuous effort has been bestowed upon the protection of cultural heritage since the establishment of the Greek State.

Embracing a 'poetic' methodology, deemed suitable to the genius loci of Eleusis, the outlook here eschews the isolated straightforwardness of architectural history, archaeological data, restoration precedents and building details, to explore the pulsations of Eleusinian space as a Thalesian entity 'full of gods.' The paper first, discusses the area's profanation as illustration of a specific interaction between modernity and antiquity. Second, it unveils some important spatial qualities, including what is proposed here as 'spatial pliability,' which were destroyed around Eleusis and the Sacred Road linking it to classical Athens. Third, it enquires if partial restitution is still possible through cultural and urban design policies. Finally, it advances the hypothesis that timely restorations could potentially safeguard heritage sites threatened by industrial development or other noxious land uses.

Eleusis is hub of the Eleusinian Mysteries, foremost rituals of the Greek world, seat of the age-long worship of goddess Demeter, a very ancient divinity of community and land fertility, and her daughter Persephone or Kore (Figs. 1 and 3). The archaeological site dates from early Mycenaean to Roman times.¹ In fact, such were the preciousness of the Eleusinian cult and the power of religion as conduits of sociopolitical integration on both a local and Panhellenic

1 Phoca and Valavanis 1997; Mylonas 2010.

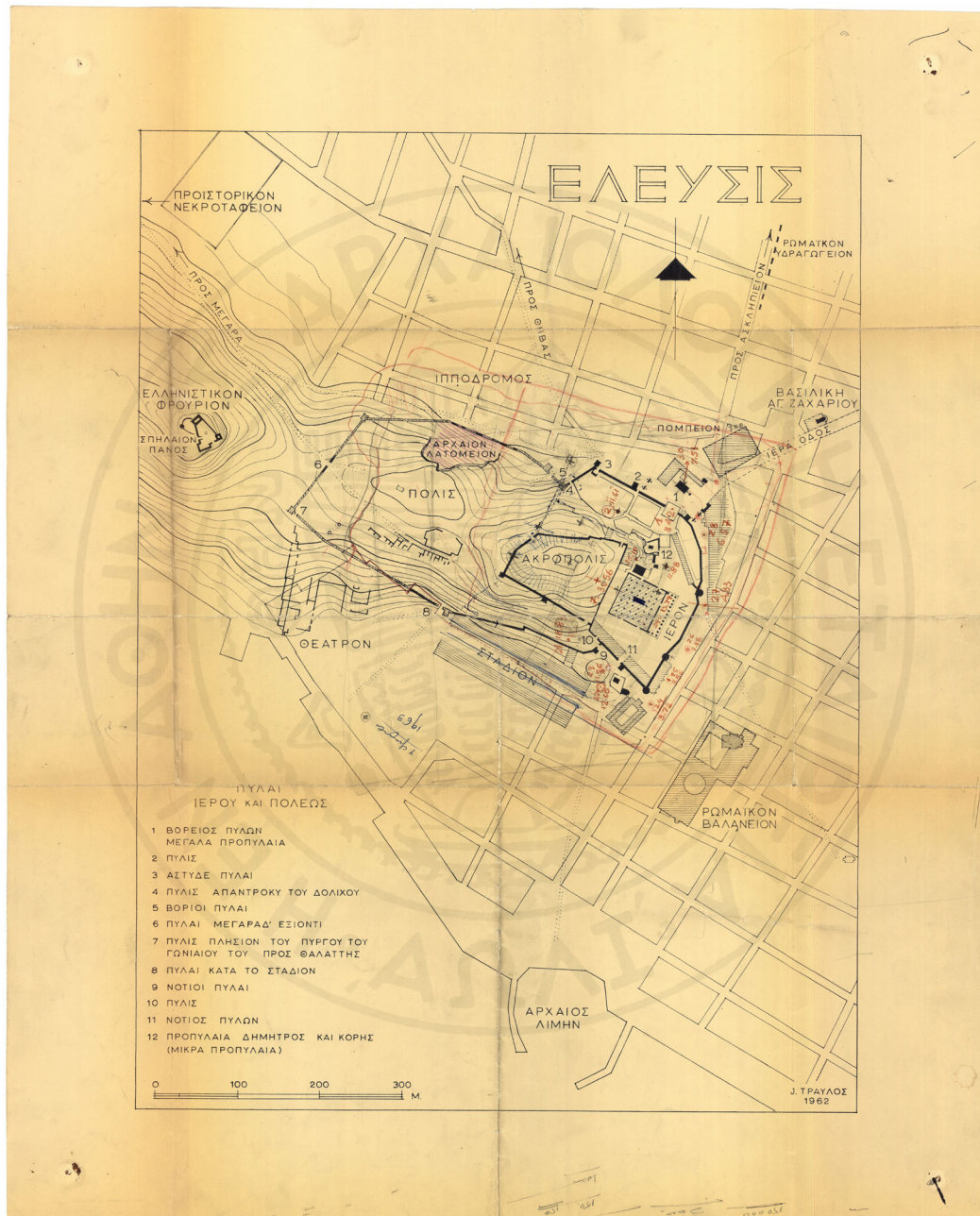

Fig. 1. The topography of ancient Eleusis according to John Travlos. Source: The Travlos Archive, Archaeological Society of Athens, 1962.

level,² that Greeks feared life would become unsupportable if this cult were to be interrupted. The sanctuary remained functional for at least two millennia³ as pinnacle of Greece alongside Olympia according to ancient geographer Pausanias:

Many are the sights to be seen in Greece, and many are the wonders to be heard; but on nothing does heaven bestow more care than on the Eleusinian rites and the Olympic Games.⁴

2 Bruit Zaidman and Schmitt Pantel 2010, 129.

3 Kerényi 1967.

4 <http://perseus.uchicago.edu/perseus-cgi/citequery3.pl?dbname=GreekFeb2011&query=Paus.%205.10.4&getid=1>

This venerable site lies in West Attica, about 22 kilometres northwest to the Acropolis, guarded by the island of Salamis, at a recess where the Saronic Gulf meets the fertile Thriasian Plain (Fig. 1). From earliest prehistoric times,⁵ the ancient town and fortified acropolis of Eleusis are located on the eastern summit of the same range of hills running from east to west close to the coast. Lower still, outside the fortification, the Sanctuary of Demeter was founded very early.⁶

The post-industrial now meets the archaeological in an offending case of de-territorialisation (here: elimination of important characteristics from this archaeological location and its milieu),⁷ thus of spatial loss of a symbolically, sensuously, visually, communally and archaeologically significant field. A new territorialisation has substituted the sanctuary: Eleusis, Europe's Capital of Culture for 2021 (the designation was postponed due to the 2020 coronavirus outbreak), is today a major, yet de-industrialising centre, visible from and noxious to the reverent ancient site, an early focus of Greek industrialisation which began during the 19th century. That period coincided with the gradual recovery of the ancient city through systematic excavations (Fig. 1). Eleusis has hosted chemical industry (the largest oil refinery in Greece), initially facilitated by railroad infrastructure, plus the fast-paced post-war industrial development.

Starting from the viewpoint of a spatial, cultural and arts theorist, not of a classical archaeologist, I propose to focus on the massive impacts of modern (presently post-)industrial development on this archaeological backdrop of Greater Athens, in order to explore a new approach to archaeological landscapes and their safeguarding. More specifically, I intend to discuss the area's profanation as a special instance of interaction between modernity and antiquity. Namely, the failed or disputable compatibility between cultural heritage and industrial development in the Greek metropolitan area (Fig. 2). I will try to surmise, on the basis of available data, to what extent the advancement of industrialisation consciously turned the archaeological landscape and its immediate environment into sacrificial lamb to national development and capitalism. Further, I will reflect if restorations could prove to be a sustainability backup policy in heritage sites threatened by large-scale industrial growth. I will also address the question whether important spatial qualities, including what is proposed here as 'spatial pliability,' were jeopardised in the sacred landscape of Eleusis and if some kind of restitution is still possible through cultural and urban design policies.

Granted, there is always an ongoing dilemma at play, between, on the one hand, the obligation to protect a quantitatively and temporally expansive heritage like the Greek, while simultaneously facilitating national economic development,⁸ often a delicate and hard balance to accomplish. Throughout this failure discourse, it should be remembered that an enormous as well as continuous amount of effort has been bestowed upon cultural heritage and its protection since the establishment of the Greek State in 1830. Various researchers have explored this; my previous work has established that heritage management by the Greek state has been persistent and innovative, even breakthrough.⁹

5 Phoca and Valavanis 1997; Mylonas 2010.

6 The western summit housed the remains of a Hellenistic military tower (Travlos 1949). The town extended to the north only in the early Geometric period. Kourouniotis located the original sanctuary while excavating the Telesterion (see below).

7 For generic analysis, see Dorian and Rose 2003.

8 Loukaki 2016b.

9 Loukaki 2016b. One need consider that the English Heritage only cares for around 400 historic buildings, monuments and sites, see <https://www.english-heritage.org.uk/about-us/>, <https://www.english-heritage.org.uk/about-us/our-history/>

Fig. 2. Eleusis and its bay today. The archaeological site is in the middle. Source: Elaborated from <https://greece.greekreporter.com/2019/02/16/historic-greek-city-of-eleusis-to-become-european-culture-capital-2021/>

On the other hand, this place has been a source of ecstasy,¹⁰ poetic mania and inspiration since deepest antiquity. Hence, methodologically, the outlook here embraces a poetic standpoint which eschews the isolated straightforwardness of architectural history, archaeological data and building details,¹¹ to explore the pulsations of Eleusinian space as a Thalesian entity 'full of gods' and meanings, changing and yet relevant throughout time.

In this sense, the paper links interdisciplinary awareness with a sensuous response to the place, plus the synthesis of seemingly disparate, unconnected impressions and accidental flashes of existing elements,¹² in response to the consistently poetic character of the sanctuary and the Sacred Road from deepest antiquity to the present.

In the rest of this article, I will first argue quite for the constantly sacred and poetic character of Eleusis in order to fathom the major effects of the Eleusis violation, which transcend merely aesthetic or environmental concerns, to occupy deep psychic strata. Thereafter, I will try to advance the concept of the Athens-Eleusis spatial polarity, briefly present the site, discuss the simultaneous situation of Eleusis as Frisby's¹³ 'fragment of modernity,' namely as the joint result of recovery through excavations, successive urban plans, the circumstances behind heavy industrial development, plus the ways in which the Eleusis-Athens corridor has concerned the responsible Greek authorities after 1974, the year when democracy was restored in Greece. Finally, I will focus on the impacts of restoration in regard to proposals of the architect John Travlos.

10 Zaidman and Schmitt Pantel 2010.

11 For more on this outlook, but limited to domestic space, see Bachelard 1994.

12 The latter in the manner Delivorrias 1994 interpreted the method of architect John Travlos, see below.

13 Frisby 1988.

Fig. 3. Relief of Demeter, Triptolemos and Kore, c. 440-430 BC, 2.20 X 1.52 m. Athens, National Archaeological Museum. Source: <https://www.namuseum.gr/collection/klasiki-periodos-2/>

ELEUSIS: CONSTANT SOURCE OF POETICS AND SACREDNESS

Sacred space transmits the apex of a culture by ritually bridging the human with the divine¹⁴ or by exposing us to sublime experience arising from human-made and yet magnificent creation.¹⁵ Ultimate lucidity joined with formal perfection makes the Parthenon into a radiating *espace indicible*, argued Le Corbusier,¹⁶ space reaching the thresholds of sanctity; the Eleusinian sanctuary is 'unutterable' because no language can adequately express the mystic acquisition of philosophical knowledge,¹⁷ plus of poetic and experiential awareness, and thereby also remained sacred throughout its transformations. The stark antithesis between dazzling light and its abrupt disappearance, 'from a flare of burning banners to the darkest dark'¹⁸ in the archaeological site possibly explains the choice of this setting, evoke as it does the death-revival sequence. Eleusis is an age-long poetic and literary stimulus, though the orientation of the creative compass has changed over time.

After the invasion of the Visigoths, the destroyed sanctuary was abandoned and built over with village houses,¹⁹ yet its aura lingered on. Sacredness of the site is also due to this persistent

14 See <https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/sacred-space#:~:text=As%20meaningful%20space%2C%20sacred%20space,such%20as%20mountains%20or%20rivers.>

15 Kant 1952. On the importance of the sublime in the urban space, see Loukaki 2021.

16 <https://www.philo52.com/articles.php?lng=fr&pg=1739>

17 Agamben 2014.

18 Miller 1985.

19 Papangelis and Chlepa 2011.

continuity, confirmed until early Christian times. Land fertility was attributed to statues found locally, including the Caryatid which ended in Fitzwilliam Museum at Cambridge. Popular rituals reverently merged ancient and Christian religion until about 1932.²⁰ The attachment remains. The worship of Panagia Mesosporitissa (St. Mary of the Seeds) on November 21, in its church overlooking the Telesterion, a special celebration for agricultural areas, directly reverberates the worship of Demeter.²¹ Consequently, profanation has not entirely desacralised Eleusis as Giorgio Agamben²² would anticipate.

The poetic interpretation of Eleusis and the Sacred Road linking it to Athens is also age-long and persistent. The wanderings of Demeter, as described in the Homeric Hymn (7th century BC), constitute stations of an itinerary that promotes an archetypal universal memory sieved, humanised and elaborated through the Greek condition. The mystic experience of theophany during the Eleusinia, suggested by the poet of the Homeric Hymn and later by Plato and the tragic poets Sophocles and Euripides,²³ responds to the age-long desire of encounter between human and divine, similar to the desire voiced by Homer and Sappho.²⁴

The relation between antiquity and modernity is registered in a number of contemporary literary and poetic works, Greek and foreign, on Eleusis and the Sacred Way.²⁵ The major Greek poet Angelos Sikelianos, inspired by the passage, still idyllic during his lifetime, wrote the poem *Sacred Way* in 1935. Imagining himself as an ancient initiate, he called the Eleusinian Way 'road of the soul' to reveal vivid spatial-temporal flows between the Attic past and present:

And, as I sat, I crossed my hands around my knees,
forgetting whether I had started that day or
whether I had taken this same road centuries ago.

Eleusis is predominantly among the last universal bastions of age-long matriarchy according to Sikelianos, namely of secret human unity, harmony and fecundity, a spiritual chapter of human cohesion.²⁶

Henry Miller argued: 'here one perceives that the temple of the spirit is a residence made of humans.' The Sacred Way was free from the horrendous griefs evoked, for instance, in Via Appia in Rome. He believed that the spirituality of the Sacred Way infiltrated directly the soul, leading to metaphysical bliss, stressing that:²⁷

There is no suffering, no martyrdom, no flagellation of the flesh connected with this processional artery. Everything here speaks now, as it did centuries ago, of illumination, of blinding, joyous illumination. Light acquires a transcendental quality: it is not the light of the Mediterranean alone, it is something more, something unfathomable, something holy.

Contrast the above with the devastating song *Persephone's Nightmare* written by poet Nikos Gatsos and composer Manos Hadjidakis in 1976:²⁸

20 For both, see <http://3gym-kerats.att.sch.gr/library/spip.php?article10>

21 Papaioannou 2012.

22 Agamben 2007, 73.

23 The third great tragic, Aeschylus, was born in Eleusis.

24 Loukaki 2016a.

25 Agamben 2014; Kavafis (see <https://cavafy.onassis.org/el/object/kzws-sdbz-xtqb/>) and many more.

26 Sikelianos 1978–85, 3: 69. On the issue of Eleusinian matriarchy, see Loukaki 2019.

27 Miller 1941, 45.

28 Translation by the author.

There, where it smelled of pennyroyal and wild mint
and the earth grew her first cyclamen
now peasants bargain over cement
and birds fall into the blast-furnace dead.

There, where with their hands spread first
initiates devoutly entered the sanctuary
now tourists throw away their butt-ends
and go to view the new refinery

There, where the sea was once a boon
And benefactory the plane's bleats
Now lorries carry to the shipyards
Hollow bodies scrap kids and metal sheets

Sleep, Persephone
In the bosom of the earth
On the world's balcony
Never emerge again

We see that, in the course of the 20th century, industrialisation has ironically become a poetic terminus ante and post quem: Respectively, the Sacred Road and Eleusis before industrialisation are seen as universal bastions of matriarchy, global pacification and landscape transcendence, acclaimed by both Greek and foreign creators. Thereafter, Greek poets and songwriters see Eleusis as the site of loss, be it of love, sacredness, or environmental quality.

ELEUSIS-ATHENS: POLARITY AND SPATIAL PLIABILITY

The territory of a classical Greek city is understood as the closed space of the citizens under the control of a single sovereign body.²⁹ The Athenian Acropolis was linked with Eleusis through the Sacred Way, lined with tombs, statues, graveyards and sanctuaries.³⁰ Eleusis could be considered a sanctuary of territorial dominion according to de Polignac's analysis. I would argue that a dialectic emerges between the 'male' condition of conquest and defence of the race, focused on and around the Acropolis, and the 'female' Eleusinian condition of peaceful coexistence and creativity, Greeks' instructor of mystery rites.³¹

Together, the sanctuary of Eleusis, the Sacred Way and the *asty* of Athens condensed a spatial and spiritual field which included multifarious elaborations, political, social, poetic, theatrical-performative and sensuous, but its ultimate purpose was to secure the continuity of the Athenian and the Greek world (Fig. 4): The mysteries arguably safeguarded Attic rootedness, while also 'connecting the entire human race' according to Sikelianos.³² However, Eleusis could also be a task force before national dangers: The priests of Eleusis intervened before the Battle of Salamis, insisting that the clash take place in the sea across the Thriasian Plain. A miraculous dust cloud and the mystic 'Iacchus' cry arose from Eleusis to foretell the

29 de Polignac 1996.

30 Including the sanctuary of Apollo, within the ground of the Byzantine monastery of Daphni, and of Aphrodite at Skaramangas. See Papachatzis 1974, 466–73; also http://odysseus.culture.gr/h/2/eh251.jsp?obj_id=1514

31 Miller 1985.

32 See Sikelianos 1978–85, 5: 77.

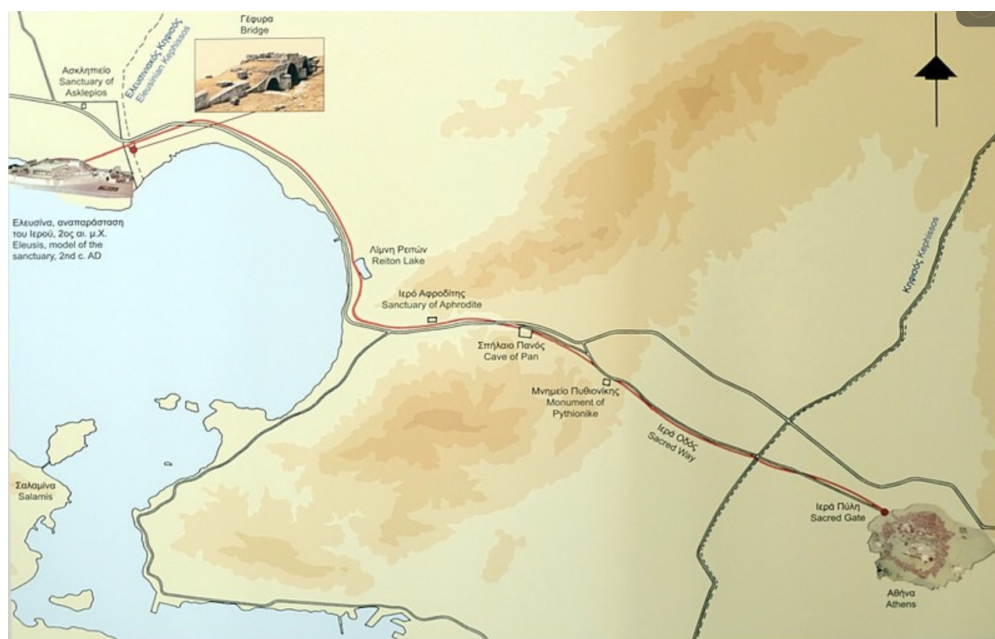

Fig. 4. The Sacred Way. Source: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Map_of_sacred_way_from_Athens_to_Eleusis.jpg

Persian defeat according to Herodotus citing an eyewitness in his *Ιστορίαι* (*Histories* 8.65), and Plutarch in his *Θεμιστοκλής* (*Life of Themistocles*).³³

Thousands of pilgrims seeking initiation annually walked in procession from Athens to Eleusis.³⁴ This adulatory itinerary included stasis and flow: The crowd stood in side sanctuaries and in Eleusis.³⁵ In present-day Aphaia of Skaramangas there was a sanctuary dedicated to Aphrodite, a main stasis of the Eleusinian procession from the 5th century BC to the Roman period, explored by architect John Travlos in 1936 and 1937.³⁶ Various happenings enriched the experience of the pilgrims. Insults and jokes against the initiates were launched by groups of Athenians waiting on bridges (*gefyrismoi* or bridge insults, see the mood in Aristophanes' *Βάτραχοι* (*Frogs*)). Literal and metaphorical happenings also took place, including multi-layered adulatory and imitative-theatrical acts in the sanctuary itself.

This religious occurrence, which included cheerful and playfully democratic experiences alongside the mimesis of death and revival, emerges as a sophisticated, balancing, spatial pliability of the Athenian and Hellenic collectivity. Below I turn to its focal point, the Eleusinian sanctuary.

THE SITE

The Eleusinian sanctuary in which the mysteries took place is rather bewildering. The oldest finds come from a prehistoric settlement (18th–17th century BC).³⁷ Its rich stratigraphy includes

33 English translation of the former by A. D. Godley, accessible at: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:tlg,0016,001:8:65>; also Mylonas 2010, 89.

34 Travlos 1988. See also <https://www.britannica.com/topic/Eleusinian-Mysteries>.

35 For details on constructions and natural features alongside the Sacred Road, see Papachatzis 1974, 463–74. For a resolution on the bridging of Rheitos Lake, see Papangeli 2018.

36 Oikonomos 1936, 9–10; 1937, 5–7.

37 Phoca and Valavanis 1997.

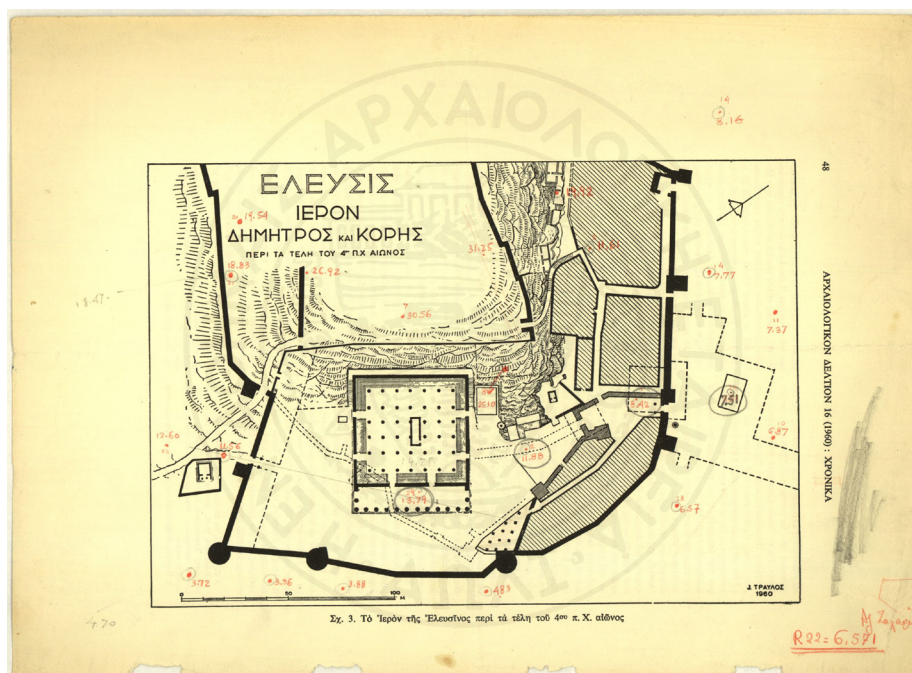

Fig. 5. The Sanctuary of Demeter and Kore, end of 4th century BC. Source: Source: The Travlos Archive, Archaeological Society of Athens.

Mycenaean, geometric, archaic, classical, Hellenistic and Roman layers, among which prevails the classical Telesterion (Figs. 5–6). Walls, sacrificial altars, priests' houses, temples, depository spaces and the all-sacred Telesterion, in which Demeter and Kore were worshipped, were built or altered at different times.

The early excavators, Konstantinos Kourouniotis and George Mylonas, proposed that the Mycenaean Megaron B, located under the later Telesteria and respected throughout antiquity despite transformations, was the earliest temple of Demeter, suggesting that the Eleusinian Mysteries originated in Late Bronze Age.³⁸ Travlos produced representation drawings depicting the Megaron, to which belongs the foundation at the centre of the Telesterion (Fig. 7). This placement coincides with the first Mycenaean 'temple' raised to honour Demeter,³⁹ where sacred objects for the rituals were kept.

Eleusis has become controversial:⁴⁰ until the 1970s, continuity of the Greek religion from Mycenaean times to Early Iron Age was a common tenet. Scholars like Darcque, highlighting lack of continuity in the archaeological record, challenged continuity arguments. Recently, Cosmopoulos⁴¹ brought fresh evidence on the religious function of Megaron B.

Also disputed remains if Eleusis was forced by Athens into annexation in the 7th century BC as part of the Athenian domination of Attica, turning the Eleusinian Mysteries into a major

38 See also Filios 1905; Kavvadias 1909/1998, 309–10. Travlos argued that Megaron B was residence of the Eumolpids, one of the leading families of Eleusis, which used it continuously from the Mycenaean period to the Early Iron Age. Similarly, Mazarakis-Ainian suggested that Megaron B may have been the residence of the leading family of a powerful clan (a *genos*) during the Mycenaean period, abandoned in late Bronze Age until descendants of that family re-inhabited it in Early Iron Age. The transmutation of religious beliefs came from changing sociopolitical and cultural conditions, not from a gap in the use of the site (Cosmopoulos 2014).

39 Oikonomos 1950, 14.

40 Cosmopoulos 2014.

41 Cosmopoulos 2015.

Fig. 6. General present view of the Telesterion. Source: Wikipedia.

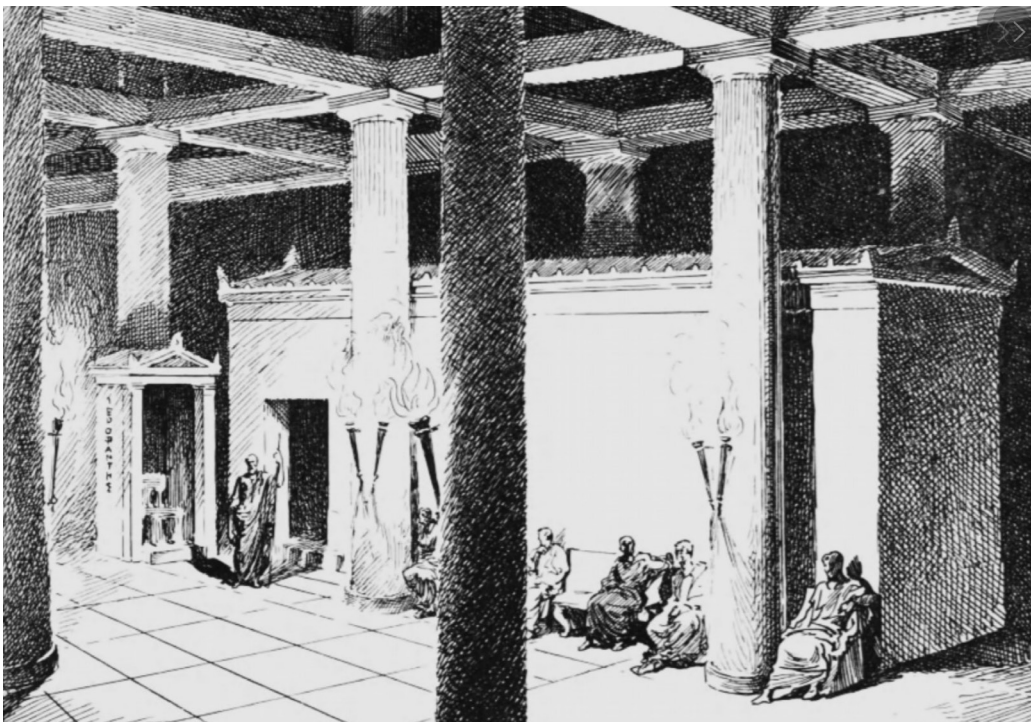

Fig. 7. Travlos's representation of the Telesterion's interior with the Megaron and the Hierophant's throne before its entrance. Source: Elaborated from Travlos (1950).

Athenian religious festival.⁴² In any case, during Solon's time (639–559 BC), the Mysteries were among the most important Athenian festivals plus the most famous Panhellenic secret rite, surrounded by greatest awe. Increased construction activity in the period of tyrant Peisistratos (608–527 BC) and his sons (r. 527–510 BC) included a larger Telesterion plus the enclosure of the sanctuary and the settlement through a fortification wall reinforced with towers. Splendid buildings were erected during the classical and Roman periods, including gateways marking the transition of initiates and pilgrims from movement to stasis and successive temples on the east side of the hill. Present-day visitors enter the site from the same side as ancient pilgrims. Enormous architectural members strewn everywhere bear witness to the scale of the buildings,⁴³ though little has been restored.

The origins of the cult are obscure. Demeter was worshipped as a deity connected to nature and the culture of cereals.⁴⁴ A radical change took place in late 7th or early 6th century, transforming an agricultural cult to a significant eschatological/soteriological worship.⁴⁵ Very little is known on the exact manner of initiation.⁴⁶ The purifying elaboration of the civic and personal unconscious strengthened the political body of men and the quasi-political body of women with collective Eudaimonia and revitalisation through internal union with the Divine Essence; it also empowered them before death.⁴⁷ Transcendence of death involved symbolic descent to the bosom of the earth, death-rebirth experiences and divine visions.

Further analysis requires an overview of the excavations, state heritage management, and local industrial development, which follows below.

FRAGMENTED ELEUSIS: BETWEEN RECOVERY OF THE ARCHAEOLOGICAL SITE AND INDUSTRIAL DEVELOPMENT

The plinth houses of the village of 'Lepsina' were built on the ruins of the temple of Demeter and the ancient Acropolis. Lepsina had a small harbour in the place of the ancient and a tower of the Turkish commander on the eastern foothills. The glory of the ancient city enchanted cultured Europeans and prompted the investigation since the 18th century.⁴⁸ The first attempts at excavation, limited due to the overlaying houses, took place in 1811 by the Dilettanti, an archaeophile association of London-based aristocrats.⁴⁹ They excavated the Great Propylaea and the temple of Artemis and Poseidon.

The Greek state has been aware of the sanctuary's importance since its establishment. The first urban planning of modern Eleusis was elaborated just 5 years later, in 1835, by F. Stauffert, then architect of the City of Athens, in collaboration with the geometer C. Mitteregger. The

42 <https://www.britannica.com/place/Eleusis-ancient-city-Greece>.

43 Mylonas 2010.

44 Phoca and Valavanis 1997, 192–98. To Foucart, the origin was Egyptian, introduced during the 18th dynasty (1549/1550–1292 BC, Mylonas 2010, 15).

45 This shift echoes in contemporary attitudes to death and funerary 'ideology' and resulted from political tensions during the archaic period (Sourvinou-Inwood 1997).

46 Zaidman and Schmitt Pantel 2010.

47 Mylonas 2010, esp. 284–5.

48 Papangeli and Chlepa 2011.

49 To excavate the sanctuary, the Dilettanti secured permission from the Sultan. Their lead, Sir William Gell, was accompanied by architects John Peter Gandy and Francis Redford. The write-up of the trip was published in 1817 as *The Unedited Antiquities of Attica*, and in 1840 as the third volume of *Antiquities of Ionia*, edited by William Wilkins. Gell and Gandy also published *Pompeiana* (1817–9, Wikipedia).

visible ruins were carefully depicted and provision was made for enhancement through planting. A triumphal arch was included to define the Sacred Way and the Road to Thebes. This plan was not implemented for unspecified reasons.⁵⁰ French archaeologist Fr. Lenormant investigated Eleusis and the Sacred Way in 1860, supervised by the Ministry of Education.⁵¹

In terms of the Greek economy, the main 19th-century leverage was agricultural production. 85% of the labour force worked as sharecroppers of Turkish landowners before liberation. Independence changed the structure of land ownership and production.⁵² The newly established Greek capitalism developed in the 1870s, period of a highly competitive international environment, when new means of transport, railways and steamboats virtually abolished the traditional limits of entrepreneurial expansion. The decades that followed independence saw significant progress in the country's infrastructure, long ignored by Ottoman rulers.⁵³ The Greek economy, constantly tested by demand instabilities of agricultural exports such as currants, was open to international fluctuations between 1830 and the end of the century. The currant crisis led to an economically driven exodus of 500,000 Greeks to the USA between 1891 and 1922. Yet, participation of the economy in the international upward cycle of mid-19th century was actively pursued.⁵⁴

The present debasement, relatively invisible from the lower part of the sanctuary, conceivably came as the outcome of erratic decisions of different administrative branches which tried to reconcile the irreconcilable. The usual rationale used by 20th century decision-making bodies I have encountered in previous research⁵⁵ is development purposes and irrefutable social needs; apparently, the same rationale has also guided the decisions of 19th century Greek cabinets. Subsequently, two summits of the same low, at one time walled hill⁵⁶ beside the seashore that Eleusis occupied strategically, accommodated between them the first factories *and* the archaeological excavation, materializing an instance of uncoordinated, conflicting, bizarre state action.⁵⁷ Thereafter, industrial development expanded widely along the Sacred Way plus in large chunks of the Thriasian Plain.

Suddenly, in 1875, the first industry in Eleusis, the Harilaou soap industry appeared on the same, still partly explored hill, south of the archaeological site. The development of the Eleusis industry was launched by the so-called 'Zurich Circle,' a group of engineer industrialists who had studied chemistry in Zurich between the late 19th century and mid-interwar period. This group introduced heavy chemical industry in Eleusis.⁵⁸ Ironically, while these educated entrepreneurs chose ancient names for their factories (Votrys, Titan, Heracles, Cronus, Iris), their business

50 Papangeli and Chlepa 2011.

51 Alexopoulou-Baya 1985.

52 Kyrou 2005.

53 Kyrou 2005.

54 Patronis 2015, ch. 5.

55 Loukaki 1997; 2016b.

56 Phoca and Valavanis 1997, 198.

57 Other examples include, besides Eleusis and Megalopolis in the Peloponnese, where the stake was large-scale industrialisation vs classical sanctuaries and sites, Knossos, where the main concern has been urban illegal expansion (Loukaki 2018).

58 This circle included Epaminondas Charilaos and Nikolaos Kanellopoulos, founders of the Eleusis Soap and Olive Oil Factory, Andreas Hadjikyriakos, owner of Titan and Heracles cement factories, Leontios Economides, founder of the distillery company later named Votrys, engineer Pavlos Santorinis, who built the Cronus plant, and Menelaos Sakellariou, who established the Iris Varnish and Paints Factory. They introduced cutting-edge technology in chemical and building industry, see <https://www.insider.gr/eidiseis/ellada/25468/i-viomihaniki-elit-tis-elladas-anavionei-stin-eleysina>. Later, big names were added, like Latsis, Niarchos, Bodossakis, Aggelopoulos, also active in the Eleusis wider area.

deteriorated the archaeological landscape and polluted the air of Eleusis; the irony deepens, since some of these factories are now considered part of the industrial heritage of Greece.

Why Eleusis? Because it was about a blend of 'comparative advantages': The leeward Eleusinian gulf secured maritime activities. The Thriasian field provided mineral raw materials and agricultural products, including, but not limited to, bauxite, oil and resin, used by the chemical industries.⁵⁹ The railroad that passed nearby connected Athens with Corinth in 1885, and in 1887 with Patras. Infrastructural modernisation was promoted by Prime Minister Charilaos Trikoupis as a key development policy of the Greek state;⁶⁰ this included the Korinthos Canal, opened in 1893. Finally, the capital and the Piraeus port were relatively nearby.

It was then that a development fury broke out. Consequently, from 1870 the ideological and spatial oxymoron is observed, given the institutional importance of archaeology for the Greek state, that industrial infrastructure and exploration of the archaeological site develop simultaneously in Eleusis: The former was in fact gutting the intestines of the silent latter's natural topography as on one side of the hill industries were operating, noisy and polluting, and on the other a most sacred space was being archaeologically surveyed.

Absurdly, at least by current standards, the commitment of the central state to Eleusis has nevertheless been continuous, even in phases of national bankruptcy. The Decree 'On the Approval of the Eleusis Town Planning Layout' was published in 1877, in the Government Gazette of the Kingdom of Greece.⁶¹ The site's boundaries were clearly delineated, some modern buildings marked as demolishable, visible antiquities depicted. Expropriations and demolitions were based on these proposals. Traces of the ruins were represented with strong lines indicating interest. The Sacred Way would be enhanced and its proposed opening up would follow the ancient trail. Antiquities were declared protected in the sanctuary per se plus in the *peribolos* (encirclement). Possible limits were demarcated through lines of trees.⁶² A little later, however, a large part of the hill on which medieval antiquities were located was used as a raw materials' quarry for the *Titan* cement industry which settled in 1902 at the western edge of the Eleusis coastal front, adjacent to the hill of the ancient city. Besides, industrial plants occupied the town seafront. Thus was established the wider industrial zone and the Thriasian Plain was increasingly dilapidated.

Modern Greek architect Dimitris Pikionis's text "Gaias Atimosis" (Sallying the Earth⁶³) may have been inspired by Eleusis. Yet 19th-century archaeologists do not appear to have resisted the damage, suggested alternative areas for industrial location or, at the very least, advised drastic measures of visual and olfactory protection, despite the close relations that the Archaeological Society seems to have had with the government and the palace. I could not find a single negative comment in the Annual Reports of the Archaeological Society⁶⁴ of that period. Remarkably, the excavators had time to pounce against their critics⁶⁵ but not to stop this devastation. The self-

59 Belavillas *et al.* 2011.

60 The railroad infrastructure, a symbol of progress, was portrayed as an end in itself. By 1882, Trikoupis established an extensive rail network, see <http://www.lifo.gr/team/gnomes/50351>

61 It was signed by the Minister of Interior A. Koumoundouros.

62 Papangeli and Chlepa 2011.

63 Pikionis 1985.

64 Established in 1837 through initiatives of upper class Greek archaeophiles, the Athens Archaeological Society purported care for the ancient monuments in Attica, support of the state action, and promulgation of the newly-founded country's bonds with ancient Greece. All actions of the Society were planned in common with the General Ephor of Antiquities (Loukaki 2016b, 150–1). Reports were, and are, published in the journal *Ο Μέντωρ*.

65 As happened in Filios' answers to John Svoronos.

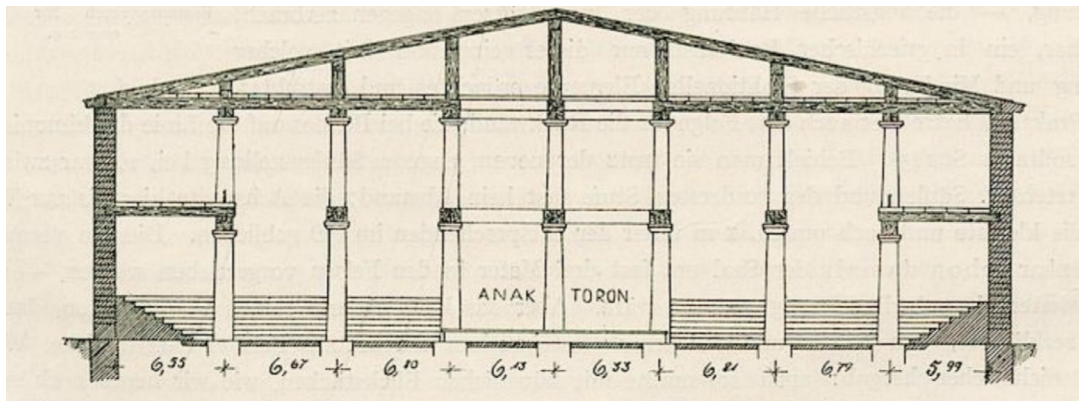
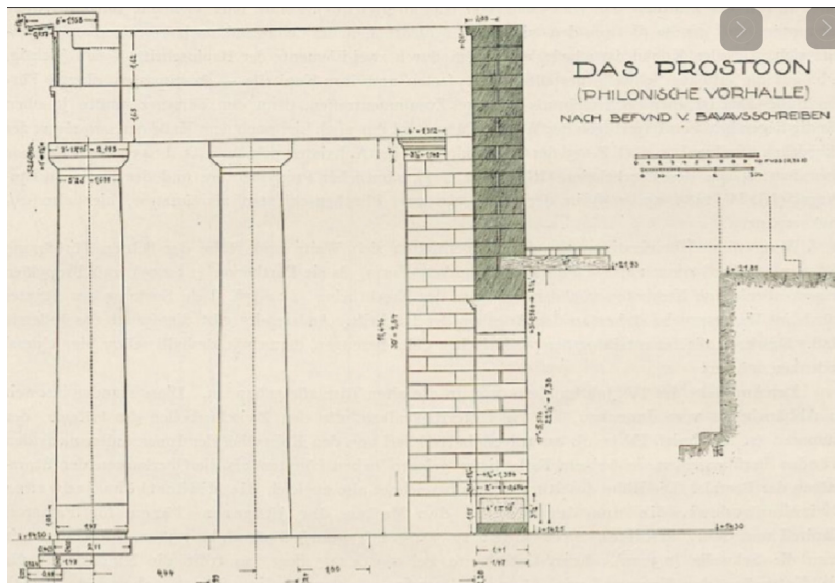

Fig. 8a and b. The Telesterion with Philon's porch. A. Orlandos' drawings from 1927. Source: Adapted by the author from Noack (1927).

blinding shift of interest towards a permissible or more neutral field of action is a rather typical case of the defensive mechanism which Freud (1961) calls 'sublimation.'

Systematic, gradually extensive excavation did begin in 1882 by the Archaeological Society after extensive expropriations and demolitions of the houses on the hill, even the church of the village. The settlement was moved to the low area around the archaeological hill and towards the sea.⁶⁶ Preparations for the site's release, in coordination with the government, are mentioned in the annual report by the Head of the Society.⁶⁷ Despite open issues, its Council decided that the excavation should begin because otherwise the project would be likely abandoned. The excavation lasted for an entire century and revealed the sanctuary monuments plus a large part of the ancient city fortification.

Excavations, led by a sequence of directors over time, unearthed the whole sanctuary and cemetery, used new archaeological methods of systematic research and study of the finds, supported by Greek and foreign funds,⁶⁸ and clarified issues of chronology. Dimitris Filios

66 Papangeli and Chlepa 2011.

67 Stefanos Koumanoudis (in Kourouniotis 1936).

68 Alexopoulou 1985.

launched the excavation amidst difficulties, dedicating ten years, from 1882 until 1892. He worked with unrelenting zeal to unearth the whole sanctuary, the Telesterion and the ancient cemetery. His annual reports have aided his successors and later researchers. Architect Wilhelm Dörpfeld helped as technical associate, perfecting the method of systematic research and study of the findings.⁶⁹

From 1893/4 until 1907 Andreas Skias headed the excavation. His most important contributions were the recovery of the Geometric cemetery and the ancient settlement plus the classification of the objects hosted in the Eleusis Museum.⁷⁰ However, his interpretations were disputed; the research of Professor Mylonas restored persuasively the prehistoric remains. Kourouniotis headed the excavation between 1917 and 1940 (Fig. 10), completing and clarifying the edifices' palimpsest. The work, until 1930, was jointly funded by the Ministry of Education and the Archaeological Society.

Already in 1927, an important volume, edited by Ferdinand Noack, appeared in German with the contribution of the Greek Professor Anastasios Orlandos,⁷¹ an archaeologist and architect who left an essential legacy, stressing mainly the pre-Roman antiquities. For his study of the Telesterion (Figs. 8a–b), Orlandos must have been assisted by Plutarch's *Life of Pericles*, where classical architects and their contribution to the Periclean Telesterion were named.⁷²

Orlandos also provided exact publication of the Roman temple of Artemis and Poseidon (2nd century AD) in the paved outer court in front of the Greater Propylaeum,⁷³ and of a Roman fountain.⁷⁴

Judging from the plans, I would think that restorations (instead of the impromptu placement of co-belonging members on top of each other without fastening, as is the case in Eleusis), even on a limited scale, would be perfectly possible at that relatively early time, including, perhaps, some restored shafts of the Periclean Telesterion columns, plus some shafts, and even part of the frieze, of the Artemis and Poseidon temple columns (Figs. 8a–b, 9).

Instead, disregard for the cumulative external danger continued: In a 1932 book dedicated to the memory of his predecessors Filios and Skias, published on the 50th anniversary of the excavations, Kourouniotis⁷⁵ propelled as main desideratum their completion and publication of the site, not the safeguarding of the setting. And yet, the arrival of Greek refugees aggravated the sanctuary's prospects, since Eleusis was declared an industrial zone in 1939,⁷⁶ in a move which appears to have linked grassroots and capitalist demands. Pre-war Eleusis was also

69 Kourouniotis 1936.

70 Skias accepted a professorship and left the excavation but recommended its continuation outside the sanctuary, *ibid.*

71 Noack 1927.

72 Architect Koroibos planted the columns on the floor and linked their capitals with architraves. After he died, Metagenes, of the demos Xypete, carried up the frieze and the upper tier of columns. Xenocles, of the demos Cholargos, set on high the lantern (*opaion*) over the shrine. The involvement of Iktinos, one of the two Parthenon architects, listed by Vitruvius and Strabo, is possibly true (Miller 1997, 232).

73 Orlandos 1932. The Greater Propylaeum replaced the early classical gateway and was probably built by Marcus Aurelius following the classical Mnesikles model. Standing next to the Kallichoron Well, it was complemented by the Lesser Propylaeum and two commemorative arches spanning the entrances to the forecourt from Megara and the harbour. Dedicated by the Panhellenion to Demeter, Kore, and the emperor, these arches referenced the Hadrianic, not the Periclean city and were modelled on Hadrian's Arch which demarcated his new quarter of Athens (Longfellow 2012, 140).

74 Orlandos 1936.

75 Kourouniotis 1936.

76 Leontidou 2006, 178.

Fig. 9. Temple of Artemis and Poseidon, drawing restoration A. Orlandos. Source: Wikipedia.

Fig. 10. The sanctuary and the Kourouniotis excavations in the 1930s. Source: Travlos (1949).

producing ammunition, disregarding potential dangers.⁷⁷ The wider industrial installations now include the Eleusis Shipyards, cement, petrochemical and steel factories, the Greek Gunpowder Makers, and many more, forming the industrial heart of Greece. A strong second wave of

77 German ammunition was transported there after the Greek front fell. Explosives were also stocked by Germans in the local aviation repair installations, see <http://ikee.lib.auth.gr/record/136228/files/Manousakis.pdf>

industrialisation followed in the 1960s.⁷⁸ De-industrialisation started slowly twenty years later.⁷⁹

After Kourouniotis's death, from 1945 onwards, the Archaeological Society continued excavations with Orlandos and Georgios Mylonas until the latter's death in 1988, and with architect Ioannis Travlos who worked there at least between 1936 and his death in 1985. Rescue excavations, under the supervision of other archaeologists, are carried out since the 1970s due to the demand for low-rise working-class housing. During the 1990s, excavations continued under the guidance of M.D. Cosmopoulos. Presently, the responsible agency of the Ministry of Culture is in charge of the sanctuary.

Mylonas in his book,⁸⁰ wonderful for the rest, displays symptoms of this special kind of earlier Greek archaeologists' 'Eleusinian blindness' through his idyllic references to the site adjoining the blue Aegean waters. Some present narratives of the Eleusis urban and industrial development still deal with this disgrace in neutral terms, as if its fate were inevitable, not the result of concrete decisions⁸¹ or lack thereof: commentators refer to the transformation of Eleusis from a rural town to an industrial city attributing it to labour availability and to post-1922 Greek refugee population. Others extoll the monumental heritage of heavy industry as a reminder of the workforce and the entrepreneurial past, plus the future local potential.⁸²

Kerényi,⁸³ however, crossing the Sacred Way, saw the cloud of dust and smoke over Eleusis, while beholding in the foreground, quite unchanged, the scene of the battle of Salamis, a glorious moment in world history. He expressed his disappointment that the Sacred Road and Eleusis were fading through urbanisation, enterprise, and the widening of the ancient pass between Mounts Poikilon and Aigaleos.⁸⁴ The latter could not be avoided, but the former could possibly be moderated and controlled.

THE IMPACTS OF NON-RESTORATION AND ARCHITECT JOHN TRAVLOS

John Travlos (Fig. 11), a sensitive, valuable architect and archaeologist dedicated himself almost exclusively to Athens and Eleusis. The huge volume of records, surveys, drawings, restoration proposals and ideas he left mostly piled up over time, as he was dealt with negativity, noted Angelos Delivorrias, the late director of Benaki Museum. In regard to Travlos's proposals for some Eleusis restorations which never materialised, Delivorrias⁸⁵ added: '...the fate of his ideas' application throughout the long period during which the restoration policy of the Archaeological Service and the Archaeological Society that went with the Service's flow was a function of other parameters; this was a source of profound bitterness to Travlos.' And Delivorrias continued: 'It would be incredibly painful for him to see the restoration works for the Antoninus Pius arch in Eleusis (which imitated Hadrian's in Athens) discontinued...'

Probably drawing from the Greek poetic substratum, mentioned above, Delivorrias found Travlos's work poetic in the face of a sinking Athens. 'He was collecting and registering

78 See Leontidou 2006, 191–7; Loukaki 1997; 2016b; Belavillas *et al.* 2011.

79 <https://www.capital.gr/epixeiriseis/2152020/stin-eleusina-mia-fora-upirxan-fougara>

80 Mylonas 2010.

81 When mentioned in the historiography of the municipality. Books were funded by a key destroyer but also saviour, Titan Cements.

82 <http://art.yerolymbos.com/el/art/industrial-eleusina/>

83 Kerényi 1967, 4–6, first ed. 1962.

84 In the southern slope of Aigaleos Xerxes, king of the Persians, had a throne of rock erected to take in the victory of his fleet.

85 Delivorrias 1994.

Fig. 11. Architect and archaeologist John Travlos (1908-1985) in the 1930s overlooking the Rheitos Lakes, the Sacred Road and the Eleusis Bay. Source: <https://www.timesnews.gr/ioannis-travlos-architektonas-ke-archeologos/>

systematically, and inconspicuously, what was about to be sacrificed on the altar of a development ideal, the effects of which we experience with ...an everyday stuffy regularity'.⁸⁶ Why so? Because Athens, classical capital of the world, was being speedily transformed from a neoclassical into a modern city through the *antiparochi* system.⁸⁷

In the instance of the Eleusis restoration, Travlos had located 130 archaeological members of one of the commemorative arches in the sanctuary's forecourt. Restoration would have been instructive⁸⁸ and useful to its enhancement and protection, even though the ancient material was not abundant, according to current restorers of the Hellenic Ministry of Culture.⁸⁹ Granted, Greek restorations are eminently based on rigorous aesthetic, technical and quality criteria which I have tried to explore elsewhere.⁹⁰ Distinguished restorers like Charalambos Bouras and Manolis Korres, to name but a few, have been inspired by, among others, the monuments' value system proposed by Alois Riegl. However, I would argue that the environmental value has been among the foremost to the Eleusis sanctuary, and, as such, it should have been protected accordingly via some pre-emptive and strategic restorations.

In a plan of 1953 Travlos marked the active quarry on the pass between the two hills (Fig.

86 Delivorrias 1994. Delivorrias would have been delighted with the new book on Travlos's oeuvre (Kokkou 2020), published during the preparation of this article.

87 *Antiparochi* is an urban building system whereby a land plot or a neoclassical house owner could turn them over to a small-scale construction company in exchange an agreed number of apartments in the finished building. This system lies behind the post-war transformation of Greek cities. This process of 'creative destruction' caused creators distress, see Pikionis 1985 and Loukaki 2009; 2016b. Other theoreticians, however, argue that this 'miracle' created a European Brasilia (Burgel 2002).

88 Bouras 1994.

89 Information from Dr. Toumbakari, see the Acknowledgments section.

90 See Loukaki 2016b, ch. 3.

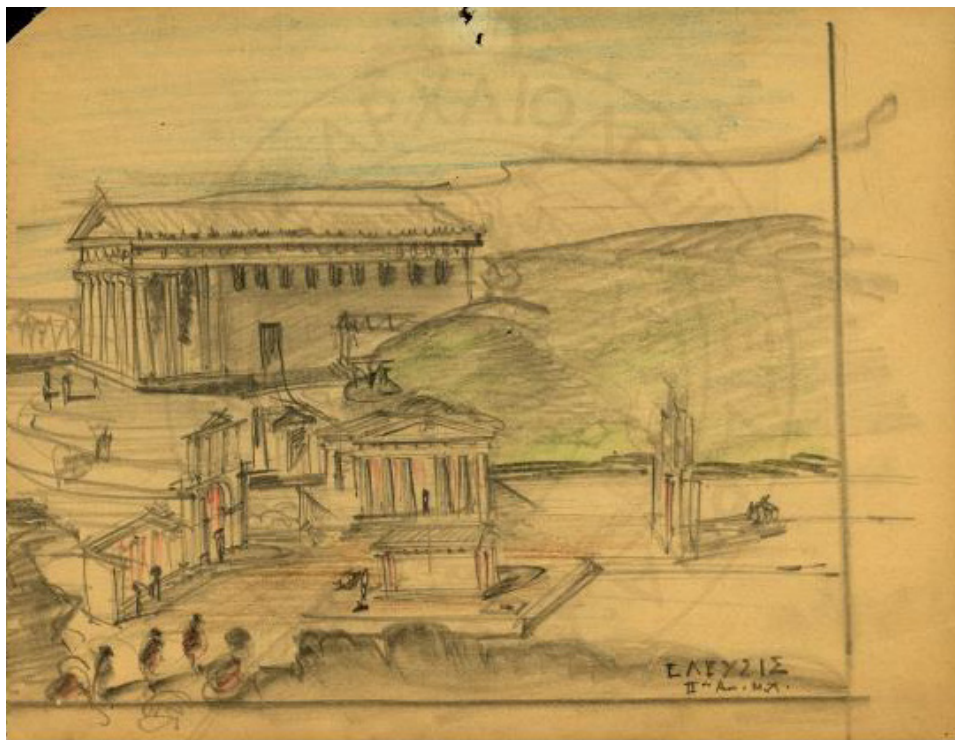

Fig. 11. Eleusis, 2nd century AD. Sketch by John Travlos. Source: The Travlos Archive, Archaeological Society of Athens.

1). In the same year, the dissolution of the tower from the Frankish period was approved when gradual quarrying almost reached its base. The tower, built with ancient material on the ruins of the Hellenistic fortress to control the road linking Attica to the rest of Greece, was a landmark imprinted on many engravings. Its building material, Eleusinian limestone, was transferred to the site for a future reconstruction which never happened.⁹¹ Had the western fortification been restored, as Travlos had also suggested in a 1949 publication, quarrying and demolition of the tower would have been blocked.

Delivorrias passionately, and perhaps overstatedly, given the heritage accomplishments mentioned above, burst out further: '(T)he image of abandonment...(and) the...misery of our negligence that weighs heavily over the great sanctuary would be extremely painful to him, (namely) our small-scale concern for what has been bequeathed to us, the criminal malignancy of our attitude towards our most important assets.'

From the previous analysis, one can surmise three things: First, that some kind of compromise may have been active at Eleusis between early archaeologists and the national entrepreneurial class prescribing that the former (initially on their own as members of the Archaeological Society and/or Service, later in conjunction with foreign archaeological schools and donors) would be allotted their excavation turf on the condition that they would not object to the massive 'creative destruction' taking place in the vicinity. This, despite fervent intentions to defend national history.⁹²

Second, that some Heads of the sanctuary excavation like Kourouniotis may have cared slightly more about the thrill of full recovery than the maintenance and restoration of the ruins brought to light.

91 Papangeli and Chlepa 2011.

92 See Oikonomos 1950, 39.

Third, that in what appears as a strictly hierarchical archaeologist 'boys' town,' extremely competent, hardworking, unassuming Travlos was condemned to always play second fiddle: That of the man who could produce extremely accurate restoration designs and plaster models plus dazzlingly solve every manner of archaeological riddle and still remain in relative shadow in terms of office and privilege. It should be stressed, however, that archaeological practice has meanwhile advanced a great deal in Greece.⁹³

Further, especially during the post-war period, in a country devastated by World War II and torn by the subsequent civil war, anxious to rapidly improve its lot, the global ambiguity of early modernism, both architectural and urban planning, towards ancient traces,⁹⁴ whereby a constant theme has been the joint rejection *and* invocation of the past, was possibly intensified. The other side of this coin is the pre-emptive efforts of Greek archaeologists to protect and hide national treasures before the German invasion of 1941.⁹⁵ The magnitude of the post-war disaster is perceivable in the report of planner Constantine Doxiadis.⁹⁶ Granted, the target, a Greek economic miracle, was triumphantly accomplished.⁹⁷ The wider Eleusis area contributed greatly to this. And granted, there were frequent reactions, like those of architects Aris Konstantinidis and Dimitris Pikionis, towards what they perceived as environmental or archaeological missteps, including castigation of the Attalos Stoa restoration;⁹⁸ these, however, were variably impactful. Pikionis undertook an ineffective campaign as President of the Committee for the Protection of the Greek Landscape (1954). To its credit, in 1958 the Committee approved a resolution entitled 'In order to save the Greek Landscape,' mentioning that it mobilised against the national damage that landscape degradation represents.⁹⁹ Yet, planning literature, even in the late 1980s, continued considering the archaeological parameter as secondary.¹⁰⁰

The Central Archaeological Council (CAC) has been consistently fighting to protect the environment of major antiquities and to impose certain unwritten yet active rules.¹⁰¹ A main priority has been the preservation of antiquities visually and acoustically isolated from deteriorating land uses, and of their environment as close as possible to its ancient form. Eleusis repeatedly occupied the CAC in the period 1974–90, as accrues from the thousands of CAC proceedings I have researched. In 1986, there was a reference to an earlier proposal for restorations in Eleusis, most likely Travlos's, discussed above.¹⁰² But it took more time for the Archaeological Service as a whole to become fully aware of the environment's enormous significance for the enhancement and protection of monuments and sites. Nonetheless, the role of the Service towards safeguarding Greek monuments and archaeological sites must be stressed.

The CAC was repeatedly busy in 1984 with issues of intra-state differences in aesthetics and priorities, including the conflict between the Ministries of Culture, of Settlements and the Environment, and of Public Works, when the latter decided to re-tarmac and widen the Sacred Way. Not only was this averted, but this crisis led to the unification of the two latter ministries.¹⁰³

93 Loukaki 2016b.

94 See <https://sites.udel.edu/britlitwiki/modernists-perception-of-the-past/>

95 <https://www.lifo.gr/mag/features/3704>

96 See <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=536525>

97 Close 2014.

98 Konstantinidis 1987 (1st ed. 1947).

99 http://library.tee.gr/digital/techr/1958/1958_gened/techr_1958_157_158_9.pdf

100 See Psychopedis and Getimis 1989.

101 Loukaki 1997; 2016b.

102 Act 26/22.07.1986 of the CAC, see Loukaki 2008, 186 n. 75; Loukaki 2016b, 186, n. 75.

103 Loukaki 2016b.

Fig. 13. Delos, the Southern Stoa, mid-3rd century BC. Source and ©: Author.

Why did the absence of restorations probably contribute to the desecration of Eleusis? Because restored sites are automatically elevated to a higher sphere of state care.¹⁰⁴ Associations of clarity, measure, better enhancement and proportion of the monuments in regard to the surrounding space are important. Via restoration, monuments become commanding through their sheer presence, restored three- and four-dimensionality (if we include time flows), engaging mobilisation of the imagination of both local people and visitors, the power of integrated images and of lived, tangible, physical space,¹⁰⁵ protection of the ancient material from post-excavation wear, as well as persuasive, palpable state attention. In all likelihood, even one-to-one scaled, 3-D, laser-ray-produced models installed locally could only be a shadow of the material gravitas, spatial consciousness, cultural magnetism and poetics of the Eleusinian ruins.¹⁰⁶ Restored sites participate from a stronger position in the advance of urban dynamics; this strength can deter the violation of archaeological landscapes. It seems to me that in almost every aspect, restoration is a shield of protection.

See for comparative reasons the recent restoration program on Despotikon, an uninhabited islet of a minimally disturbed archaeological and historical environment, not a threatened location like Eleusis, lying close to Antiparos. Restoration currently turns this 'Other Delos' (Fig. 12), into an exceptional archaeological park.¹⁰⁷

104 Loukaki 2016b, esp. ch. 6.

105 On space categories, importance and effects, see Harvey 2004; Loukaki 2016a.

106 On the importance of tactility in regard to architectural design and the imagination, see, respectively, Malnar and Vodvarka 2004; Bachelard 1992.

107 See Kourayios *et al.* 2020. See also <https://www.iefimerida.gr/politismos/brethikan-entyposiakes-arhaiotites-sto-tsimintiri>. Ancient members are adhered with new completions shaped through a robotic pantograph (CNC) in Athens (columns and architrave of the temple).

The possible argument that negative prioritisation of the Eleusis ruins was due to many of them being Roman, and because top priority were at the time classical ruins of mainly 5th–4th century BC is a complicated issue: Restorations of Delos buildings, belonging to a rich stratigraphy in which the Hellenistic period prevailed, started early on.¹⁰⁸ Further, soon after the establishment of the Greek state, study of the Greek and Roman antiquity became principal in the curriculum of the University of Athens, first university of Greece, which educated historians and archaeologists. In late 19th century, the Archaeological Society launched the first restorations of Byzantine monuments, the exquisite Daphni Monastery (1893) on the Sacred Way, and Mystras in the Peloponnese (1895).¹⁰⁹

Therefore, given also that timely studies and surveys of the sanctuary's strictly classical period were readily available in early 20th century, we can safely infer that the reason for the absence of restorations in Eleusis cannot actually be the material prevalence of the Roman phase.

CONCLUDING THOUGHTS

We studied some effects of a state failure against a manifold locus which has consistently stirred the personal and collective unconscious. With the signs of the coming devastation imminent, it was crucial that restorations be materialised early on, even partial, suggestive and not fully studied, even not exactly compatible with the (later) high standards of the Charter of Venice (1964) and, of course, the subsequent, stricter Greek principles of total reversibility.¹¹⁰ An early restoration, though imperfect, would possibly, partly at least, avert the current situation. Dispersed materials from the Great Propylaia and elsewhere are now being recovered. The archaeological museum currently stands in for the ruined Telesterion which is to be restored.¹¹¹ However, the guiding norm of this restoration, maximum authenticity of the palimpsest, here would discount volume representability and the re-establishment of the third dimension which are necessary, as hopefully shown.¹¹²

Modern Eleusis has pursued cure from the deep trauma¹¹³ through cultural politics. The city transmits a damaged and yet strangely appealing quality through the coexistence of archetypal sanctity and the profanity of workfloors, abandoned and still functioning as cultural venues, which persistently emits traces of sanctity also due to the human sweat that has been irrigating them. This aesthetics of violation, in conjunction with multi-layered threads of

108 Bruneau and Ducat 2010.

109 The ancient Greek and Roman heritage canon remained predominant during the 19th century at the University of Athens, as it both aligned to European universities and linked Modern with Ancient Greece, emerging two lines of historical chronicling: First, this canon decelerated the incorporation of Byzantine history into national historiographical accounts, opposing the Paparrighopoulos scheme (Karamanolakis 2006, 63–133). Second, Greek intellectuals forwarded restoration of historical continuity (Sakka 2002, 91). Respectively, throughout the 19th century, archaeological teaching focused on the most important classical monuments. In 1911, the seat of Byzantine archaeology was created (Karamanolakis 2006, 382). Outside academia, interest in the Orthodox Byzantine tradition never ceased (Sakka 2002).

110 See analysis of restoration practices and aesthetics in Loukaki 2016b.

111 See https://www.culture.gov.gr/DocLib/2018_09_25%20ΔΑΑΜ%20ΤΕΛΙΚΟ%20ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ%20ΕΛΕΥΣΙΝΑ%20τροπ_αποδ_%20ΕΕΤ%20τελ%201.pdf

112 Due to lack of original materials, according to Dr. Toumbakari (interview on 23.07.2020). The study of restorer Helen Chlepa was approved by the CAC, subject to modifications. For a brief remark on substitution between sacred and profane forms, see Agamben 2007, 84. Museums are affected by the aura of their objects. For the auratic quality of authentic artworks, see Benjamin 1969.

113 http://politics.wwf.gr/images/stories/political/positions/Thriasio_jul08.pdf

continuity, human travail, flames spitted by chimneystacks of still-working plants and rusting carcasses of both factories and ships ends up being absurdly attractive and unique as a strange architectural and monumental uncanny,¹¹⁴ a fundamentally unhomely ultra-modern condition.

As cultural capital of Europe, Eleusis will optimistically profit culturally.¹¹⁵ Even though the damage remains, deserted factory spaces are planned to be used for various artistic happenings. The unification of archaeological sites in the wider area is a sustained idea.¹¹⁶

Building on all aspects of the extremely rich Greek archaeology-related experience with the purpose of theoretical reflection, as well as of practical healing, however partial, of such a wound seems imperative. This response will honour the spatial, material, spiritual and scholarly tradition of the place, but also the ancient whisper constantly rising from the Eleusinian soil.

ACKNOWLEDGEMENTS

Earlier versions of this paper were presented on 29.01.2018 in the context of the inter-departmental MA Program 'Monuments' Management: Archaeology, City and Architecture,' National and Kapodistrian University of Athens, and on 08.05.2020 in the context of the Erasmus+ Joint Master 'Architecture Landscape Archaeology,' initiated by the National Technical University of Athens (NTUA). I owe many thanks to Professor Dimitris Plantzos and to Dr. Dionysis Mourelatos for the first invitation, including, in Professor Plantzos's case, discussions on this publication, and to Professor Konstantinos Moraitis, NTUA for the second invitation. Thanks for an enlightening exchange on 23.07.2020 are due to Dr. Eleni-Eva Toumbakari, Directorate of Ancient Monuments' Restoration, Hellenic Ministry of Culture. The two referees offered useful, thought-provoking suggestions.

I had the unforgettable chance to discuss briefly Travlos and Eleusis with Angelos Delivorrias the last time I saw him on 30.01.2018, three months before his death.

114 Vidler 1992; Loukaki 2016a.

115 <http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid=942&language=el-GR>

116 See Papangeli and Chlepa 2011.

BIBLIOGRAPHY

- Agamben, G. 2007. *Profanations*. New York: Zone Books.
- . 2014. *The Unspeakable Girl: The Myth and Mystery of Kore*. Calcutta: Seagull Books.
- Alexopoulou-Baya, P. 1985. *Ιστορία της Ελευσίνας, από την Προϊστορική Μέχρι τη Ρωμαϊκή Περίοδο*. Eleusis: Eleusis Municipality.
- Aristophanes *Βάτραχοι*. Accessible at: http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=147&page=10
- Bachelard, G. 1994. *The Poetics of Space*. Boston: Beacon Press.
- Belavillas, N., Saiti, T., and Psarioti, K. 2011. *Βιομηχανική Κληρονομιά στην Ελευσίνα και στο Θριάσιο Πεδίο*. Athens: Educational Foundation of the Piraeus Bank Group. Accessible at: https://www.academia.edu/11379300/11379300/Βιομηχανική_κληρονομιά_στην_Ελευσίνα_και_στο_Θριάσιο_Πεδίο
- Benjamin, W. 1969. "The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction." In *Illuminations*, edited by H. Arendt, 1–26. New York: Schocken Books.
- Bouras, Ch. 1994. "Το Αναστηλωτικό Έργο του Ιωάννη Τραυλού." *Μέντωρ* 29–32:7–11.
- Bruit Zaidman, L., and P. Schmitt Pantel. 2010. *Η Θρησκεία στις Ελληνικές Πόλεις της Κλασικής Εποχής*. Athens: Patakis.
- Bruneau, Ph. and Ducat, J. 2010. *Guide to Delos*. 4th ed. Athens: French School at Athens.
- Burgel, G. 2002. *Le Miracle Athénien au XXe Siècle*. Paris: CNRS Editions.
- Close, D.H. 2014. *Greece Since 1945. Politics, Economy and Society*. London: Routledge.
- Cosmopoulos, M.B. 2014. "Cult, Continuity, and Social Memory: Mycenaean Eleusis and the Transition to the Early Iron Age." *AJA* 118:401–27.
- Cosmopoulos, M.B. 2015. *Bronze Age Eleusis. Stages in the Formation of Eleusinian Mysteries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- de Polignac, F. 1996. "Meditation, Competition, and Sovereignty: The Evolution of Rural Sanctuaries in Geometric Greece." In *Placing the Gods*, edited by S.E. Alcock, and R. Osborne, 3–18. Oxford: Clarendon Press.
- Delivorrias, A. 1994. "Γιάννης Τραυλός: Ο Άνθρωπος και οι Αξίες του." *Μέντωρ* 29–32:13–6.
- Dodds, E.R. 1951. *The Greeks and the Irrational*. Los Angeles: California University Press.
- Dorian, M., and G. Rose. Eds. 2003. *Landscapes and Politics. Deterritorialisations. Revisioning*. New York: Black Dog.
- Filios, D. 1905. *Ελευσινιακά Φροντίσματα. Απάντησις εις Ι. Σβορώνον*. Athens: P. Sakellariou.
- Freud, S. 1961. *Civilization and Its Discontents*. 1st ed. 1930. NY: W.W. Norton.
- Frisby, D. 1988. *Fragments of Modernity*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Harvey, D. 2004. "Space as a Keyword." Accessible at: <http://frontdeskapparatus.com/files/harvey2004.pdf>
- Herodotus. *Ιστορίαι–Ουρανία*. Accessible at: http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=30&page=201
- Kant, I. 1952. *The Critique of Judgment*. Oxford: Clarendon Press.
- Karamanolakis, V.D. 2006. *Η Συγκρότηση της Ιστορικής Επιστήμης και η Διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας (The Constitution of Historical Science and its Teaching at the University of Athens)*. Athens: Institute of Modern Greek Research.
- Kavvadias, P. 1998. *Prehistoric Archaeology*, Vol. 1. 1st ed. 1909. Athens: Doudoumis.
- Kerényi, C. 1967. *Eleusis: Archetypal Image of Mother and Daughter*. Princeton: Princeton University Press.
- Kokkou, A. 2020. *John Travlos. His Life and Work*. Athens: Kapon.
- Konstantinidis, A. 1987. "For a Free Museum." In *For Architecture*, edited by A. Konstantinidis: 60–5. Athens: Agra.
- Kourayios, Y., K. Daifa, G. Orestidis, D. Egglezos, V. Papavasileiou, and E.-E. Toubakari. 2020. "The Temple and Hestiatorion of the Sanctuary on Despotiko: Archaeology, Architecture and Restoration." In *New Directions and Paradigms for the Study of Greek Architecture-Interdisciplinary Dialogues in the Field*, edited by Ph. Sapirstein, and D. Cahill: 135–48. Leiden: Brill.
- Kourouniotis, K. 1936. *Eleusis: A Guide to the Excavations and Museum*. Athens: The Archaeological Society.
- Kyrou, A.K. 2005. "Greece." In *Eastern Europe: An Introduction to the People, Lands, and Culture*, edited by R. Frucht, 1:839–90. Santa Barbara: ABC-Clio.
- Leontidou, L. 2006. *The Mediterranean City in Transition: Social Change and Urban Development*. 1st ed. 1990. Cambridge: Cambridge University Press.
- Longfellow, B. 2012. "Roman Fountains in Greek Sanctuaries." *AJA* 112:133–55.
- Loukaki, A. 1997. "Aesthetics, Bureaucracy, and the Politics of Patrimony. The Case of the Greek

- Central Archaeological Council." *Environment and Planning D-Society and Space* 15:679–705.
- _____. 2009. "Πειραιάς: Ιδανικές Εκδοχές του Αστικού Τοπίου στην Ζωγραφική του Γιάννη Τσαρούχη." In *Proceedings of the Conference Πειραιάς: Ιστορία και Πολιτισμός*, edited by Th. Kalafatis, 214–61. Piraeus: Piraeus University.
- _____. 2016a. *The Geographical Unconscious*. 1st ed. 2014. London: Routledge.
- _____. 2016b. *Living Ruins, Value Conflicts*. 1st ed. 2008. London: Routledge.
- _____. 2018. "Η Μετακίνηση της Πόλης και τα Ηθικά Διλήμματα στην Προστασία της Αρχαίας Κληρονομιάς: Η Περίπτωση της Κνωσού." In *In Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies*, edited by Kl. Mitsotaki, and L. Tzedaki-Apostolaki, 1–20. Herakleion: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- _____. 2019. "Archetypal Matriarchal Space and Current Prospects: The Female Element in Eleusinian Sacred Spatialities." In *Geographies in a Liquid Epoch. Critical Essays for Space, Society and Culture in Honour of Lila Leontidou*, edited by A. Afouxenidis, S. Gialis, T. Iosifides, and E. Kourliouros, 420–43. Athens: Προπομπός.
- _____. Ed. 2021. *Urban Art and the City. Creating, Destroying, and Reclaiming the Sublime*. London: Routledge.
- Malnar, J.M., and F. Vodvarka. 2004. *Sensory Design*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Miller, H. 1941. *The Colossus of Maroussi*. New York: New Directions Publishing Corporation.
- _____. 1985. *First Impressions of Greece*. Athens: Nefeli.
- Miller, M.C. 1997. *Athens and Persia in the 5th Century BC. A Study in Cultural Receptivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mylonas, G.E. 2010. *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*. 1st ed. 1961. Athens: Cyceon Tales.
- Noack, F. Ed. 1927. *Eleusis: die Baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtumes*, Vol. 1. Berlin: W. de Gruyter.
- Oikonomos, G.P. 1936. "The Work of the Archaeological Society in Athens during the Year 1936." *Prakt*: 1–26.
- _____. 1937. "The Work of the Archaeological Society in Athens during the Year 1950." *Prakt*: 1–39.
- Orlandos, A. 1932. "Ο εν Ελευσίνι ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος." In *Ελευσινιακά*, edited by K. Kourouniotis, 1: 209–223. Athens: Vivliopoleion tes Hestias.
- _____. 1936. "Η Κρήνη της Έλευσίνος." In *Classical Studies Presented to Edward Capps on His Seventieth Birthday*, edited by E. Capps, J.T. Allen, and S.E. Bassett, 282–95. Princeton: Princeton University Press.
- Papachatzis, N.D. 1974. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις: Αττικά*. Athens: Ekdotike Athinon.
- _____. 1979. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις: Μεσσηνιακά-Ηλιακά*. Athens: Ekdotike Athinon.
- Papaioannou, B. 2012. "Τα Εκκλησάκια της Ελευσίνος." Accessible at: <https://docplayer.gr/2656545-Ta-ekklisakia-tis-eleusinas-viky-papaioannoy-filologos-filologikoelefsinas-gmail-com.html>
- Papangeli, K. Ed. 2018. *Eleusis, the Great Mysteries*. Athens: Acropolis Museum.
- Papangeli, K., and E.-A. Chlepa. Eds. 2011. *Οι Μεταμορφώσεις του Ελευσινιακού Τοπίου-Αρχαιότητες και Σύγχρονη Πόλη*. Athens: Paul and Alexandra Kanelloroulou Foundation.
- Patronis, V. 2015. *Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος–20ός Αιώνας)*. Athens: Union of Greek Academic Libraries (<http://hdl.handle.net/11419/1700>)
- Perrin, B. 1916. *Plutarch, Lives*, Vol. 3: *Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus Plutarch*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Phoca, I., and P. Valavanis. 1997. *Athens and Attica Archaeological Outings*. Athens: Kedros.
- Pikionis, D. 1985. "Γαίας Ατίμωσις." In *Κείμενα*, edited by D. Pikionis, 127–33. Athens: Educational Foundation of the National Bank.
- Plutarch. *Βίοι Παράλληλοι. Θεμιστοκλής*. Accessible at: https://el.wikisource.org/wiki/Βίοι_Παράλληλοι/Θεμιστοκλής
- Psychopedis, K., and P. Getimis. 1989. *Ρύθμιση Τοπικών Προβλημάτων*. Athens: Foundation of Mediterranean Studies.
- Sakka, N.A. 2002. "Αρχαιολογικές Δραστηριότητες στην Ελλάδα (1928–1940): Πολιτικές και Ιδεολογικές Διαστάσεις." PhD Thesis, University of Crete.
- Sikelianos, A. 1978–1985. *Prose*, Vols. 1–5. Athens: Ikaros.
- Sourvinou-Inwood, Ch. 1997. "Reconstructing Change: Ideology and the Eleusinian Mysteries." In *Inventing Ancient Culture. Historicism, Periodization, and the Ancient World*, edited by M. Golden and P. Toohey, 132–64. London: Routledge.
- Travlos, J. 1949. "The Topography of Eleusis." *Hesperia* 18(1): 138–47.
- _____. 1950. "Το Άνάκτορον της Έλευσίνος." *ArchEph*: 1–16.
- _____. 1960. "Ανασκαφαί ἐν Έλευσίνι." *Prakt*: 10–5.
- _____. 1988. *Bildlexikon zur Topographie des Antiken Attika*. Tübingen: Wasmuth.
- Vidler, A. 1992. *The Architectural Uncanny*. Cambridge, MA: MIT Press.

Βιβλιοκρισίες

Reviews

Βιβλιοκρισία

John K. Papadopoulos

Department of Classics, Cotsen Institute of Archaeology, UCLA
JKP@humnet.ucla.edu

Nikolas Dimakis and Tamara M. Dijkstra. Eds. 2020. *Mortuary variability and social diversity in ancient Greece: Studies on ancient Greek death and burial*. Oxford: Archaeopress. Pp. ii + 195. ISBN 978-1-78969-442-0.

This volume is the result of an international workshop for early career scholars entitled "Mortuary Variability and Social Diversity in Ancient Greece," held at the Netherlands Institute at Athens on December 1–2, 2016 and organized by the editors of the volume, both specialists in the funerary archaeology of Classical to Roman Greece. The great advantage of excluding academic dinosaurs—there is not even a senior keynote or respondent—is most refreshing, and this is only one of the great qualities of this volume. In keeping with the systemic divide between Aegean prehistory and Classical archaeology in Greek archaeology, the papers focus on the latter period, broadly defined from the earliest stages of the Early Iron Age to late antiquity. In terms of regional coverage, the volume focuses on southern mainland Greece, the Aegean islands, and Crete. Apart from the first paper on Thessaly, central and northern Greece are not included, although the editors dutifully note that a future workshop incorporating these regions would be desirable. The volume is handsomely produced by Archaeopress, including many color illustrations. The copy-editing is generally good, and the footnotes are, mercifully, presented at the bottom of each page.

Following a prologue by the editors of the volume, which essentially lays out what the volume will cover, the thirteen papers are presented under three broad headings: "Death practices and social change," "Social identity and treatment in death," and "Monumental commemoration and identity." The volume begins with a bang, with three papers on the Early Iron Age by three young scholars who have already made a name for themselves internationally: Eleni Panagiotopoulou, Vicky Vlachou, and Alexandra Alexandridou. In the first paper ("Protogeometric Thessaly: An Integrated Study of Burial Practices and Isotope Analysis of Human Remains"), Panagiotopoulou applies isotopic analysis of human bone collagen and tooth enamel to reconstruct dietary practices and population movements in Protogeometric Thessaly. The integration of isotopic analysis with a more traditional contextual analysis of mortuary data has the potential not only to enrich our knowledge of a particular period or region, but also to open new vistas and avenues for future analyses. Whatever one thinks of the material culture of Protogeometric Thessaly, the isotopic analysis has shown that there were contacts and interactions both within different parts of Thessaly as well as with places outside.

The next two papers return to a region, Attica, that has seen intense research over a sustained period of time by numerous scholars, but one that still has a lot to offer. In "Liminal Spaces,

Burial Contexts and Funerary Practices in pre-Classical Marathon (Attica)," Vicky Vlachou's focus is on a legendary landscape, the plain of Marathon in northeast Attica, but centuries before the battle that made it a household word in the western world. Adopting a holistic approach to burials in the area—especially those at Vrana and Skorpio Potami, Marathonos Avenue, and Oinoe—and spiraling back to pioneering anthropologists like Arnold van Gennep and Victor Turner, Vlachou examines all the available evidence: tomb types, spatial arrangement, the material assemblages deposited, the funerary practices, as well the primary routes leading to Marathon. She concludes that the plain was progressively occupied by certain *oikoi* that exploited the arable land, and that the social structure of the four *poleis* of the Marathonian *Tetrapolis* was founded on kinship and wealth. What she reveals provides interesting correlates to some of the questions broached by Ian Morris in his influential *Burial and Ancient Society* (1987).

Alexandridou also examines funerary variability and kinship, but her focus is on cremation. Her paper ("Funerary Variability in Late Geometric Attica and its Implications: A Closer Look at the Neglected Late 8th-century Cremations") should be read in tandem with Olga Kaklamani's forthcoming doctoral dissertation on cremation in the Aegean islands, and with recent work in the north Aegean. She asks a simple yet vexing question: who was cremated in the later 8th century BC, and why? Eschewing symbolic or religious underpinnings, Alexandridou turns to the age of the deceased and the circumstances of their death to reveal interesting patterns of inclusivity, especially in the large cemeteries, against the backdrop of kinships groups.

In the following paper ("Mortuary Practices in the Ancient Rural Demoi of Southeastern Attica under the Light of Recent Evidence from Five Cemeteries in Mesogaia"), by Panagiota Galiatsatou, we remain in Attica, but in the Archaic and Classical periods. Her broader framework revolves around the mortuary practices of the rural demes of southeastern Attica, with a particular focus on five neighbouring cemeteries in Mesogaia: three in Koropi, two in Paiania. Although there were many common features in all of the rural cemeteries—both in those that she identified as "demotic" and those labeled "family" cemeteries—what emerged very clearly was marked differentiation when compared with the mortuary customs of the urban centres. The final paper in the first section, by Anna Moles, entitled "Urbanism and its Impact on Human Health and Diet: A Preliminary Study of the Human Remains from Hellenistic to Late Antique Knossos, Crete," turns to the urban nucleus of Knossos in the Hellenistic, Roman and Late Antique periods, and to bioarchaeology. As a site of broad diachronic scope, that has seen intensive investigation and extensive excavation, Knossos offers a robust case study for tracing both demographic and economic developments. Perhaps the most important lesson gleaned from Moles' paper is that even fragmentary assemblages of human remains from rescue excavations have the potential to address a wide variety of research questions.

The second section of the volume deals with social identity and treatment in death. Two of the papers, by Olga Kaklamani and Nikolas Dimakis, deal with child and infant burial: the former "Pot Burials in Ancient Thera: The Presence of Infants in the Cemeteries of the Ancient City from the 8th to the 6th Century BC"; the latter "Premature Death and Burial in Classical and Hellenistic Attica." In the first of these, Kaklamani looks at burial types, placement of infant tombs in cemeteries where a larger segment of the population was buried, and grave offerings. The Theran infants were invariably interred in pot burials—*enthytrismos*—replicating a common custom in many parts of the Aegean and mainland Greece during this time, and perhaps nowhere as clearly as the Notia Kylindra site on the island of Astypalaia. Whereas adults at Thera were usually cremated, the infant bodies are placed in large pots that were buried either isolated or in groups. The fact that infants were integrated in the common necropoleis along

with older children and adults, and furnished with the same kinds of grave goods (except for feeding bottles and miniature vessels), speaks to issues of family coherence and continuation, especially in the colonial context of Thera being colonized by Sparta. In contrast, Dimakis tries to do something that is arguably more challenging: reconstructing the funeral ritual associated with child death and the impact of child loss in Classical and Hellenistic society. To this end, emotion features prominently, as does the identity and status of the deceased child. This is a timely study, as archaeologists too often forget that studying the grave provides us with only one aspect of the overall funerary ritual, often the final stages of the ceremony: what is the most visible archaeological evidence of ritual is not always the most important. The classic case in point that I introduce to my own students is the funeral of John F. Kennedy in 1963, where the death and funeral impacted, and was watched on television and newsreels by, an entire nation and much of the world. In contrast, Kennedy's grave in the Arlington National Cemetery in Washington, D.C., the same tomb where his brother Robert was also buried after his assassination, tells us nothing of the ritual itself, and the great affect it had on so many people.

The first paper in the second section, by Georgia Ivou ("Defining Social Identities at Cemeteries of Late Classical Argos: Age- and Gender-Groups on the Basis of Distinctive Funerary Gifts"), attempts to untangle issues of social status, age and gender on the basis of distinctive tombs offerings in the highly homogenous inhumation tombs of late Classical Argos. By focusing on two specific types of offerings—namely terracotta figurines of seated older men and vases with plastic decoration, specifically the white-ground lebes gamikos with female busts on the shoulders—Ivou argues that these can be associated with two very different social groups in Argive society: respected wise older men, and young girls who died prematurely. Although age and biological sex is best determined bioarchaeologically, broader issues of gender and social status are best determined by looking at the tomb holistically.

The five papers of the final section deal with monumental commemoration and identity from the Hellenistic to the later Roman period. There is a good deal to commend here, everything from a monumental Hellenistic tomb at Agios Milianos Lindos on Rhodes, interpreted as a cenotaph and a place of memory, to a survey of the iconography of an interesting group of Koan grave markers of the 3rd century BC to the 3rd century AD and the visible changes in the iconography from the Hellenistic to the Roman period. The latter paper should be read together with that on "Burial Monumentality and Funerary Associations in Roman Kos," by Nikolas Dimakis and Vassiliki Christopoulou, which presents material from a rescue excavation of a Hellenistic and Roman cemetery at Psalidi on Kos. Their focus is on an idiosyncratic burial monument with multiple burials, involving both men and women, tentatively associated with a local cultic community (*thiasos*).

Particularly well-illustrated is the paper by Maria Tsouli, entitled "Mortuary Practices at Roman Sparta." Although her focus is on a complex of recently excavated funerary buildings at the outskirts of Sparta, near the villages of Voutianoï and Kladas, the author attempts an overview of the topographical data of the major cemeteries of the Roman city. The paper by Georgios Doulfis ("Building for the *mos Romanus* in the Peloponnese: The Columbaria Monuments") will be of relevance to Roman archaeologists throughout the Mediterranean, as columbaria, with their niches for cinerary urns for the deceased, are a purely Roman phenomenon. An attempt is made to present the columbarium-type burial monuments in the Peloponnese and to interpret their distribution.

In reading through the papers presented in this volume, I was struck by the high quality of the work and the ambitious questions asked by a new generation of Greek archaeologists,

often working during one of the most difficult periods in Greek history, and on largely rescue/salvage excavations, at a time when universities and the various offices of the Greek Ministry of Culture have had their funding and personnel slashed. Covering as they do the Early Iron Age through Roman periods over a wide area of the Greek world, with a wide-ranging regional diversity, the various papers in this volume provide cogent and compelling insights on ancient individuals, social groups and entire communities. This is precisely the sort of publication by young scholars we need more of. Most of all, it was heartening to see that the future of the past in Greece is in good hands.

Βιβλιοκρισία

Άννα Λέκκα

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

Διεύθυνση Τεκμηρίωσης και Προστασίας Πολιτιστικών Αγαθών

alekka@culture.gr

Ν. Κούρου και Γ. Μπουρογιάννης. 2019. *Ρυθμοί της Κυπριακής Κεραμικής. Σύντομη επισκόπηση με βάση τη Συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*. Λευκωσία: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου. ISBN 978-9925-553-22-8. Σελ. 173, έγχρωμες φωτογραφίες, χαρτόδετο.

Στο τέλος του 2019 κυκλοφόρησε το βιβλίο των Ν. Κούρου και Γ. Μπουρογιάννη με τίτλο *Ρύθμοι της Κυπριακής Κεραμικής. Σύντομη επισκόπηση με βάση τη Συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, στην ελληνική γλώσσα.

Η συλλογή των κυπριακών αγγείων του Μουσείου Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών απαρτίζεται από 137 αγγεία και θραύσματα αγγείων, καθώς και ένα πήλινο ειδώλιο. Τα αντικείμενα προέρχονται από δωρεές του Κυπριακού Μουσείου Λευκωσίας, στις οποίες περιλαμβάνεται η δωρεά της Συλλογής του καθηγητού κ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη, ένα αγγείο από το παλαιό αρχαιοπωλείο Κολοकासीδη και ένα που αποτελεί δωρεά του Παγκυπρίου Γυμνασίου Λευκωσίας.

Διαβάζοντας κανείς το βιβλίο διαπιστώνει ότι δεν αποτελεί μία απλή παρουσίαση των αντικειμένων της συλλογής, αλλά με αφετηρία τα αντικείμενα γίνεται μία συνοπτική και εύληπτη παρουσίαση των ποικίλων ειδών κυπριακής κεραμικής ανά περίοδο και των χαρακτηριστικών τους. Επιπρόσθετα, στα εισαγωγικά κείμενα γίνεται μία σύντομη, αλλά εξαιρετικά διαφωτιστική παρουσίαση των θέσεων που έχουν ανασκαφεί ανά περίοδο, της γεωγραφικής διασποράς τους, των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών των οικιστικών και ταφικών συνόλων και των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών. Αναφορά γίνεται και στις άλλες τέχνες κάθε περιόδου.

Η χρονολόγηση ακολουθεί το ευρύτερα αποδεκτό σύστημα χρονολόγησης της Κυπριακής αρχαιολογίας, το οποίο παρουσιάζεται και σε πίνακα στο τέλος του βιβλίου, όπου επισημαίνεται ότι ειδικά στο πλαίσιο της Εποχής του Χαλκού το πλήθος των ανασκαφών που έχουν διενεργηθεί τα τελευταία χρόνια έχουν οδηγήσει σε αναθεωρήσεις. Η αναφορά στα είδη κεραμικής γίνεται τόσο στην ελληνική όσο και στην αγγλική γλώσσα. Στο τέλος του βιβλίου παρατίθεται και ένα πολύ χρήσιμο σχηματολόγιο με τα πιο σημαντικά σχήματα ανά περίοδο, που αποτελεί βασικό οδηγό για την εξοικείωση με τους τύπους της κυπριακής κεραμικής.

Τα χαρακτηριστικά των ειδών κεραμικής αναλύονται λεπτομερώς. Παρουσιάζεται η διαδικασία του ψησίματος και της παραγωγής, τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, τα είδη των βαφών και οι τρόποι επεξεργασίας της επιφάνειας των αγγείων. Τα αγγεία περιγράφονται

ως προς το σχήμα και την διακόσμηση. Η υποδειγματική περιγραφή των κατασκευαστικών λεπτομερειών συμπληρώνεται με την παρουσίαση των τύπων του πηλού και την ταύτισή τους κατά το σύστημα Munsell. Παρατίθεται εκτενής βιβλιογραφία και παράλληλα παραδείγματα στο τέλος κάθε λήμματος. Ενίοτε παρατίθενται και σχόλια όταν πρόκειται για κάποιον ιδιαίτερο τύπο με αναφορά στην προέλευση, τη χρονολόγηση και τις θέσεις στις οποίες ανευρέθηκε.

Τα κεφάλαια του βιβλίου ακολουθούν την διαίρεση σε χρονολογικές περιόδους.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται δέκα αντικείμενα της Μέσης Χαλκολιθικής περιόδου. Η περίοδος αυτή έχει αποτελέσει το επίκεντρο του ενδιαφέροντος τα τελευταία χρόνια, λόγω των πρόσφατων ανακαλύψεων στο νοτιο-δυτικό τμήμα του νησιού, που μας αποκαλύπτουν έναν πολύτροπο πολιτισμό με ποικίλα είδη κεραμικής. Συγκεκριμένα εννέα παραδείγματα (αρ. 1–9) ανήκουν στην Ερυθρή επί Λευκού κεραμική (*Red on White ware*) και ένα παράδειγμα (αρ. 10) στην Ερυθρή Μονόχρωμη κεραμική (*Red Monochrome Painted ware*). Σημειώνουμε ότι εκ παραδρομής στην περιγραφή του υπ' αρ. 10 αναφέρεται ότι ανήκει στην Ερυθρή επί Λευκού κεραμική. Αναφορά, χωρίς παραδείγματα, γίνεται στην επικράτηση της μονόχρωμης κεραμικής παράδοσης με την εισαγωγή της Ερυθροστιλβωτής κεραμικής κατά το τέλος της Υστερο-χαλκολιθικής περιόδου, κεραμικής που θα επικρατήσει κατά την Πρωτο-κυπριακή περίοδο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αντικείμενα της Εποχής του Χαλκού.

Στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού επικρατεί ο χειροποίητος ρυθμός της *Ερυθροστιλβωτής* κεραμικής. Αποτελεί το πλέον δημοφιλές είδος κεραμικής κατά την Πρώιμη και συνεχίζει η παραγωγή του και κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Διακρίνεται για την υψηλή αισθητική και τις ποικίλες παραλλαγές του. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην πρώιμη εμφάνιση της Ερυθροστιλβωτής κεραμικής κατά την μεταβατική φάση της Φιλιάς που σηματοδοτεί το πέρασμα στην Πρωτο-κυπριακή περίοδο. Η κεραμική αυτή παρουσιάζει καινοτόμα στοιχεία που εισήχθησαν στην τοπική κεραμική της Κύπρου και από πληθυσμούς που μετανάστευσαν στο νησί γύρω στο 2500 π.Χ. από την Ανατολία.

Η Ερυθροστιλβωτή κεραμική εκπροσωπείται από τρεις πρόχους (αρ. 11–3) και μία φιάλη (αρ. 14), που ανήκουν στις φάσεις I έως III της κεραμικής αυτής. Ένας ακέραιος αμφορίσκος (αρ. 18), και επτά θραύσματα αγγείων ανήκουν στην Ερυθροστιλβωτή Εγχάρακτη (αρ. 19–25), η οποία αποτελεί μία από τις πιο δημοφιλείς παραλλαγές της Ερυθροστιλβωτής κεραμικής. Από τον Πύργο προέρχονται μία πρόχους (αρ. 15) και δύο φιάλες (αρ. 16–7) της Ερυθροστιλβωτής Κηλιδωτής III κεραμικής (*Red Polished III Mottled ware*). Η κεραμική αυτή παράγεται κυρίως σε εργαστήρια της κεντρικής και της νότιας Κύπρου και απαντά μεμονωμένα σε τάφους της βόρειας ακτής. Η Ερυθροστιλβωτή κεραμική με πλαστική διακόσμηση (*Red Polished with plastic decoration ware*), ένα ιδιαίτερα ευφάνταστο είδος, στη συλλογή εκπροσωπείται από έναν αμφορίσκο (αρ. 26) και ένα όστρακο με διακόσμηση πλαστικών ταινιών που φέρουν εγχαράξεις (αρ. 27).

Αναφορά γίνεται στα χαρακτηριστικά της Μελανοστεφούς (*Red Polished Black-topped ware*), μίας ακόμα παραλλαγής του Ερυθροστιλβωτής κεραμικής, καθώς και στην Μελανοστιλβωτή (*Black Polished ware*), αν και δεν περιλαμβάνονται παραδείγματα στη συλλογή του Μουσείου. Επίσης αναλύονται τα χαρακτηριστικά των Πρώιμων φάσεων της Λευκής Γραπτής κεραμικής που εμφανίζεται στο τέλος της Πρωτο-κυπριακής και χαρακτηρίζει την ακόλουθη Μέση Εποχή του Χαλκού.

Κατά την Μέση Εποχή του Χαλκού, που παρουσιάζεται στο υποκεφάλαιο II.2, η παραγωγή μονόχρωμης χειροποίητης κεραμικής συνεχίζεται με την Ερυθροστιλβωτή και την Μελανοστιλβωτή κεραμική. Η Ερυθροστιλβωτή κεραμική, έχοντας κυριαρχήσει για πάνω από 500 χρόνια, αρχίζει να παρακμάζει κατά το τέλος της Μεσο-κυπριακής περιόδου. Στο

βιβλίο παρουσιάζονται δύο παραδείγματα της Ερυθροστιλβωτής III, ένα μόνωτο κύπελλο (αρ. 28) και ένα θραύσμα πρόχου (αρ. 29), καθώς και ένα κύπελλο (αρ. 30) της Μελανοστιλβωτής Εγχάρκτης κεραμικής.

Δύο χαρακτηριστικά είδη επίσης χειροποίητης κεραμικής της περιόδου είναι η Ερυθρόχριστη και η Μελανόχριστη κεραμική (*Red Slip – Black Slip ware*), που εκπροσωπούνται από τέσσερα παραδείγματα: μία πρόχου (αρ. 31) και δύο θραύσματα αγγείων (αρ. 32–3) της Ερυθρόχριστης και ένα τμήμα πρόχου (αρ. 34) της Μελανόχριστης κεραμικής. Η σύνθεση των πηλών τώρα είναι πιο εκλεπτυσμένη, ενώ η πλούσια εγχάρκτη διακόσμηση που κάλυπτε όλη την επιφάνεια των αγγείων της προηγούμενης περιόδου, τώρα εγκαταλείπεται.

Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι η στροφή στην γραπτή διακόσμηση των αγγείων. Αυτό εκφράζεται με την παραγωγή της Ερυθρής επί Μελανού κεραμικής (*Red on Black ware*), που απαντά κυρίως στο δυτικό τμήμα του νησιού και η παραγωγή της συνεχίζεται μέχρι την πρώτη φάση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Στη συλλογή περιλαμβάνονται μία πρόχους (αρ. 35) και ένα θραύσμα ανοικτού αγγείου (αρ. 36).

Στον κατεξοχήν Μεσο-κυπριακό ρυθμό της Λευκής Γραπτής κεραμικής (*White painted handmade ware*),¹ ο Κύπριος κεραμέας επιστρέφει στη διακόσμηση σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια μία τεχνική που εφηύρε κατά τη Χαλκολιθική περίοδο. Όπως επισημαίνεται και στο βιβλίο πρόκειται για μία κεραμική, της οποίας οι φάσεις διακρίνονται με βάση μία αρκετά περίπλοκη τυπολογία, που συστηματοποιήθηκε για πρώτη φορά στις δημοσιεύσεις της *Swedish Cyprus Expedition*,² ενώ ο γραπτός διάκοσμος των αγγείων διαφοροποιείται γεωγραφικά και είναι ανεξάντλητος. Παρατηρούνται επιρροές ως προς τα σχήματα, για παράδειγμα από τη Συρο-παλαιστινιακή ακτή. Δύο εξαιρετικά παραδείγματα περιλαμβάνονται στη συλλογή μία ευρύλαιμη πρόχους (αρ. 37) και ένα μόνωτο κύπελλο με προχοή (αρ. 38) της φάσης IV, καθώς και πέντε θραύσματα αγγείων που ανήκουν στις φάσεις III–V της εν λόγω κεραμικής (αρ. 39–41).

Μία περίοδος ακμής και πλούτου, η Ύστερη Εποχή του Χαλκού, χαρακτηρίζεται από την παραγωγή για πρώτη φορά κεραμικής σε γρήγορο τροχό, ακολουθώντας τα πρότυπα του Αιγαίου και της Συροπαλαιστινιακής ακτής. Η περίοδος χαρακτηρίζεται επίσης από την εισαγωγή Μυκηναϊκής κεραμικής, κυρίως εικονιστικής, αλλά και την τοπική παραγωγή της. Άλλα είδη συνδέονται με είδη κεραμικής της Συρο-παλαιστίνης και της Ανατολίας όπως η Δίχρωμη Τροχήλατη (*Bichrome Wheelmade ware*) και η Ερυθρή Στιλπνή Τροχήλατη (*Red Lustrous Wheelmade ware*), ενώ συνεχίζει η παραγωγή ειδών, όπως η Μελανόχριστη III κεραμική.

Οι δύο πλέον διαδεδομένοι ρυθμοί της περιόδου η Δακτυλιόποδη³ (*Base Ring ware*) και η Λευκόχριστη κεραμική (*White Slip ware*) εξακολουθούν να παράγονται χειροποίητα και επικρατούν καθ'όλη τη διάρκεια της Υστερο-κυπριακής περιόδου έως και την τελευταία φάση της κατά τον 12^ο αι. π.Χ., οπότε επικρατεί η Λευκή Γραπτή Τροχήλατη III κεραμική (*White Painted Wheelmade III ware*). Πρόκειται για ένα σημαντικό είδος κεραμικής που αποτελεί προϊόν αιγαιακών και συρο-παλαιστινιακών επιρροών σε συνδυασμό με τοπικά στοιχεία. Δεν υπάρχουν δείγματά της στη Συλλογή και δεν γίνεται αναφορά των χαρακτηριστικών της στο βιβλίο. Τόσο η Λευκόχριστη, όσο και η Δακτυλιόποδη κεραμική, είναι εξαιρετικά δημοφιλείς στην ανατολική Μεσόγειο και έχουν βρεθεί σε σημαντικές ποσότητες σε σύνολα της Συροπαλαιστινιακής ακτής και της Αιγύπτου, ενώ με βάση τα μέχρι στιγμής δεδομένα, σποραδικά φαίνεται να απαντούν στο Αιγαίο.

1 Στον αγγλικό όρο προστίθεται ο προσδιορισμός *handmade* (χειροποίητη), προκειμένου να διαχωρίζεται από τη Λευκή Γραπτή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

2 Åström 1972.

3 Στην παλαιότερη ελληνική βιβλιογραφία αναφέρεται και ως Δακτυλιόσχημη.

Η Δακτυλιόποδη I της Υστερο-κυπριακής I εκπροσωπείται στο βιβλίο από δύο πρόχους (αρ. 42–3), ενώ η δεύτερη φάση της κεραμικής που χρονολογείται στην Υστεροκυπριακή II εκπροσωπείται από μία πρόχου (αρ. 44), ένα ταυρόμορφο ρυτό (αρ. 45)⁴ και τρία θραύσματα (αρ. 46–8).

Η Λευκόχριστη κεραμική, στο πρώιμο στάδιό της, ακολουθεί την Μεσο-κυπριακή παράδοση της Λευκής Γραπτής κεραμικής, κυρίως ως προς τη γραμμική διακόσμηση. Χωρίζεται σε φάσεις και υποφάσεις και παρουσιάζει περιόδους ακμής και κάμψης. Η δίχρωμη διακόσμησή της θεωρείται σκόπιμη και σχετίζεται με τη Δίχρωμη Τροχήλατη. Στο βιβλίο εκπροσωπείται από δύο φιάλες της Λευκόχριστης I (αρ. 49–50), δύο φιάλες της Λευκόχριστης II κεραμικής και θραύσματα μίας τρίτης (αρ. 51–3), όλες τυπικές του είδους.

Από ένα παράδειγμα εκπροσωπούνται η Δίχρωμη Τροχήλατη, η Ερυθρή Στιλπνή Τροχήλατη και η Λευκή Αποξεσμένη (*White Shaved ware*)⁵ κεραμική. Η παρουσίαση των ειδών κεραμικής της Ύστερης εποχής του Χαλκού κλείνει με έναν εισηγμένο στην Κύπρο ψευδόστομο αμφορίσκο της Μυκηναϊκής IIIA2–IIIB κεραμικής.

Στο εισαγωγικό τρίτο κεφάλαιο της Εποχής του Σιδήρου γίνεται επεξηγηματική αναφορά στο σύνθετο τυπολογικό σύστημα που καθιέρωσε ο Gjerstad,⁶ που συνδέει την έναρξη της παραγωγής ενός κεραμικού είδους με την επταμερή χρονολογική διαίρεση που ξεκινά από την Κυπρο-Γεωμετρική I περίοδο και καταλήγει στην Κυπρο-Κλασική II περίοδο. Το σύστημα Gjerstad εξακολουθεί να είναι σε χρήση, αν και, όπως επισημαίνεται και στο βιβλίο, παρουσιάζει προβλήματα ως προς τη διάκριση μεταξύ τοπικών εργαστηρίων, η μελέτη των οποίων έχει προχωρήσει σημαντικά τα τελευταία χρόνια, αλλά και τη διάκριση και ταύτιση περιόδων, όπως η Κυπρο-Γεωμετρική II, περίοδος που αρκετοί μελετητές θεωρούν ότι θα έπρεπε να καταργηθεί.

Η εισαγωγή στην Κυπρο-γεωμετρική εποχή, στο υπο-κεφάλαιο III.1, ξεκινά με μία διαφωτιστική αναφορά στις κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές που παρατηρούνται αυτή την περίοδο και το ιστορικό τους πλαίσιο. Αλλαγές που αντικατοπτρίζονται και στην κεραμική παραγωγή που χαρακτηρίζεται από εξωτερικές επιδράσεις οι οποίες ξεκινούν στην Υστερο-Κυπριακή IIIA περίοδο με την Λευκή Γραπτή Τροχήλατη III κεραμική και αποκρυσταλλώνονται κατά την Υστερο-κυπριακή IIIB περίοδο. Ο συνδυασμός ξένων χαρακτηριστικών, προερχόμενων από το Αιγαίο και τη Συρο-παλαιστινιακή ακτή, με τοπικά στοιχεία, κατεξοχήν χαρακτηρίζει την Λευκή Γραπτή Τροχήλατη III κεραμική του 12^{ου} αι. π.Χ. και την εξέλιξή της κατά τον 11^ο αι. π.Χ. με την Πρώιμη Λευκή Γραπτή κεραμική, και αντανακλά το πολιτικό και πολιτιστικό περιβάλλον της Κύπρου κατά τη μετάβαση στους ιστορικούς χρόνους.

Η βαθιά γνώση των συγγραφέων της αρχαιολογίας της Εποχής του Σιδήρου γίνεται φανερή στην πραγμάτευση των κεραμικών της συλλογής αυτής της περιόδου. Σχολιάζονται λεπτομερέστερα τα είδη της κεραμικής, οι σύγχρονες απόψεις για την προέλευσή τους, τα χαρακτηριστικά των εργαστηρίων παραγωγής.

Εκτενής είναι η αναφορά στην Πρώιμη Λευκή Γραπτή (*Proto-White Painted ware*) και τη Λευκή Γραπτή I–III κεραμική (*White Painted ware*), που παρουσιάζονται με αφορμή σημαντικό αριθμό παραδειγμάτων, συγκεκριμένα τεσσάρων αγγείων αντιπροσωπευτικών της περιόδου (αρ. 59: σκύφος, αρ. 61: βαρελόσχημη πρόχους, αρ. 64: θήλαστρο, αρ. 65: μόνωτο κύπελλο) και επτά θραυσμάτων αγγείων (αρ. 58, 60, 62–3, 66–8). Πρόκειται για μία κεραμική που συνεχίζει την παράδοση της Μελανής επί Ανοικτού κυπριακής κεραμικής.

4 Θεωρούμε προτιμότερο τον όρο ταυρόμορφο και όχι ταυρόσχημο, εφόσον η αναφορά δεν γίνεται σε σχήμα.

5 Ο αγγλικός όρος αναφέρεται στο βιβλίο εκ παραδρομής ως *White Shaven ware*.

6 Gjerstad 1948.

Στο δεύτερο δημοφιλέστερο είδος κεραμικής της περιόδου τη Δίχρωμη I-III κεραμική (*Bichrome I-III ware*) περιλαμβάνονται πέντε αγγεία της συλλογής με χαρακτηριστικά σχήματα: τρεις αμφορείς, ένα θήλαστρο και ένας υψίπους σκύφος ή κύλικα (αρ. 69, 71-4) και ένα όστρακο κλειστού αγγείου (αρ. 70). Και στις δύο προαναφερθείσες κατηγορίες τα παραδείγματα χρονολογούνται από την Κυπρο-γεωμετρική I έως την Κυπρο-γεωμετρική III περίοδο.

Τη τριάδα των σημαντικών ειδών της περιόδου συμπληρώνουν τα τρία παραδείγματα, ένα ληκύθιο (αρ. 75) και δύο θραύσματα σκύφων (αρ. 76-7) της Μελανής επί Ερυθρού I(III) κεραμικής (*Black on Red I(III) ware*), της οποίας η παραγωγή ξεκινά στην τελευταία φάση της Κυπρο-γεωμετρικής εποχής. Εκ παραδρομής αναφέρεται στην χρονολόγηση του υπ' αρ. 77, και συγκεκριμένα στον αγγλικό όρο ότι ανήκει στην φάση II(IV). Αναφορά γίνεται και στο πρόβλημα της προέλευσής της, αν δηλαδή είναι κυπριακό ή φοινικικό είδος, καθώς και στην χρονολογική της κατάταξη.

Τρία είναι τα παραδείγματα της Μελανόχριστης I κεραμικής (*Black Slip I ware*). Συγκεκριμένα στη συλλογή περιλαμβάνεται το πλέον χαρακτηριστικό σχήμα της κεραμικής αυτής, μία τριφυλλόστομη οινόχνη (αρ. 79), αλλά και ένας αμφορέας (αρ. 78). Πρόκειται για μία κεραμική με μεταλλικά πρότυπα, αργυρά ή χάλκινα σκεύη με πιθανή προέλευση την Κιλικία.

Το κεφάλαιο κλείνει με απλή αναφορά στην Ερυθρόχριστη κεραμική (*Red Slip ware*), τα χαρακτηριστικά της και την πιθανή φοινικική της προέλευση, όπως καταδεικνύουν σχήματα Συρο-παλαιστινιακής προέλευσης, όπως το φλασκή, σχήμα που όμως απαντά και σε πρωιμότερα κυπριακά είδη.

Η πολύχρονη ενασχόληση και επιστημονική εξειδίκευση των συγγραφέων είναι εμφανής και στο υπο-κεφάλαιο III.2, στην εκτενή παρουσίαση της κεραμικής της Κυπρο-αρχαϊκής εποχής και την ανάλυση τόσο των εργαστηρίων και των χαρακτηριστικών, όσο και της γεωγραφικής διασποράς των τεχνοτροπικών προτιμήσεων. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στον εικονιστικό ρυθμό της εποχής. Αναβιώνουν θέματα, μεταξύ των οποίων και αρκετά ανατολικής προέλευσης, που απαντούν και πρωιμότερα στην εικονιστική κεραμική του 12^{ου} αι. π.Χ. με έμφαση και πάλι στην αφηγηματικότητα. Στο διακοσμητικό ρεπερτόριο αυτής της φάσης περιλαμβάνονται ως αποτέλεσμα της αссиριακής κυριαρχίας. Ωστόσο, όπως σωστά υπογραμμίζεται, ο λεγόμενος «Ελεύθερος Ζωγραφικός ρυθμός» αποτελεί το καινοτόμο στοιχείο της περιόδου, που ανατρέπει τον διαχωρισμό της επιφάνειας σε μετόπες και ζώνες. Ενδιαφέρον για τις αντιστοιχίες με άλλες κεραμικές ανατολικο-αιγαιακής προέλευσης παρουσιάζει ο "Ρυθμός Αμαθούντος", με χρήση και σε αυτήν την περίπτωση ανατολικών θεμάτων, με κυρίαρχη παράσταση αυτή της αθωρικής κεφαλής, αλλά και του αιγάνου, μοτίβου με διαχρονική και σχεδόν αδιάλειπτη παρουσία στην κυπριακή κεραμική, που στην παρούσα φάση οι συγγραφείς θεωρούν ότι παραπέμπει στον ομώνυμο, σύγχρονο ρυθμό του ανατολικού Αιγαίου.

Κατά τους Αρχαϊκούς χρόνους συνεχίζεται η παραγωγή των τριών βασικών ειδών κεραμικής, της Λευκής Γραπτής, της Δίχρωμης και της Μελανής επί Ερυθρού φάσεις II(IV) και III(V). Η πρώτη εκπροσωπείται με επτά αγγεία, όλα τυπικά σχήματα όπως ο αμφορέας (αρ. 81, 86), η τριφυλλόστομη οινόχνη (82-3, 87), η ληκυθόσχημη προχοΐσκη ή ληκύθιο (αρ. 84) και το πινάκιο (αρ. 85). Από τρεις αμφορείς εκπροσωπείται και η Δίχρωμη κεραμική (αρ. 89-90, 95). Παρουσιάζεται επίσης ένας υψίπους σκύφος ή κύλικα (αρ. 92), μία αλαβαστροειδής προχοΐσκη ή ληκύθιο (αρ. 91) και δύο όστρακα κλειστών αγγείων (αρ. 93-4). Τη συλλογή συμπληρώνει ένα ακέραιο ειδώλιο ίππου με δίχρωμη γραμμική διακόσμηση, τυπικό δείγμα της κοροπλαστικής της περιόδου.

Η Ακόσμητη Λευκή VII κεραμική (*Plain White ware*) εκπροσωπείται από έναν ανοικτό λύχνο φοινικικού τύπου. Πρόκειται για έναν τύπο λύχνου γνωστού στη Συρο-παλαιστινιακή ακτή ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Η Δίχρωμη Ερυθρή *I(IV)* κεραμική (*Bichrome Red I(IV) ware*), η οποία στο βιβλίο αναφέρεται ως ρυθμός Ερυθράς Διχρωμίας ή Δίχρωμος Ερυθρός ρυθμός, αποτελεί μία παραλλαγή της Μελανής επί Ερυθρού με την προσθήκη επίθετων λευκών λεπτομερειών. Στη συλλογή εκπροσωπείται από τέσσερα αντιπροσωπευτικά αγγεία, δύο αμφορείς (98-9), ένα δίστο πινάκιο (αρ. 97), μία πρόχου με επίθετη πλαστική διακόσμηση (αρ. 100) κι ένα όστρακο ανοικτού αγγείου (αρ. 101). Η πρόχους αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα αγγείων, προερχόμενων από τάφους κυρίως από την περιοχή του Μαρίου και δευτερευόντως από την Αμαθούντα, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ του 6^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. Φέρουν πλαστική διακόσμηση στον ώμο, αντιδιαμετρικά της λαβής, που αποτελείται κυρίως από γυναικεία μορφή που κρατά στο πλάι μικρογραφικό αγγείο, το οποίο λειτουργεί ως προχή. Απαντούν και άλλες επίθετες μορφές όπως τα βουκράνια (προτομές ταύρων), οι μορφές του «Έρωτος και της Ψυχής», και ο «Ερμής με κηρύκειο». Πρόκειται για μία χαρακτηριστική τοπική δημιουργία της κυπριακής κεραμικής που παράχθηκε ενδεχομένως κάτω από την επιρροή ελλαδικών-αιγαιακών προτύπων. Ακολουθεί στο βιβλίο η κατηγορία της Μελανής επί Ερυθρού *II(IV)-III(V)* κεραμικής με επτά αγγεία που χρονολογούνται κυρίως στην Κυπρο-αρχαϊκή I περίοδο: τρεις αμφορίσκους (αρ. 102, 103, 108), δύο τριφυλλόστομες οινοχόες (αρ. 104-5), έναν σκύφο με συμφυείς λαβές ή λεκανίδα (αρ. 106) και ένα μόνωτο κύπελλο (αρ. 107). Τέσσερα θραύσματα (αρ. 109-10) εκπροσωπούν την Ερυθρόχριστη κεραμική (*Red Slip ware*), που χαρακτηρίζεται για την παραγωγή αγγείων με φοινικικά πρότυπα.

Τέλος, ένα όστρακο από λαιμό ευβοϊκού αμφορέα Υστερο-γεωμετρικών χρόνων (αρ. 111), που περιλαμβάνεται στη Συλλογή, είναι η αφορμή ώστε να επισημανθεί από τους συγγραφείς η σημασία των ευβοϊκών εισαγωγών στο νησί κατά το τέλος της Κυπρο-γεωμετρικής εποχής και την Κυπρο-αρχαϊκή I περίοδο.

Λιτή είναι η διακόσμηση των αγγείων της Κυπρο-κλασικής εποχής, όπως φαίνεται και από τα παραδείγματα που παρουσιάζονται στο υποκεφάλαιο III.3. Η ποικιλία που χαρακτήριζε τα είδη της κεραμικής των προηγούμενων περιόδων παύει να υφίσταται. Συνεχίζεται η παραγωγή της Ερυθρόχριστης κεραμικής, που στη Συλλογή εκπροσωπείται από μία λεκανίδα (αρ. 112) και μία αρυβαλλόμορφη πρόχου (αρ. 113), ενώ εμφανίζεται και ένα νέο είδος, η Ακόσμητη Έντριπτη *I(VI)* κεραμική (*Stroke Polished ware*) με δύο δείγματα, δύο θραύσματα κλειστών αγγείων (αρ. 114-5). Αναφορά γίνεται στη Δίχρωμη Ερυθρή κεραμική *III(VI)* και *IV(VII)*, που συνεχίζει να παράγεται, καθώς και στην Λευκή Ακόσμητη κεραμική χωρίς να περιλαμβάνονται δείγματά τους στη Συλλογή. Η παρουσίαση των Κυπρο-κλασικών χρόνων κλείνει με δύο εισαγωγές αττικών μελαμβαφών αγγείων (αρ. 116-7), αττικής παραγωγής, είδους ιδιαίτερα δημοφιλούς στην κυπριακή *élite*, αλλά και στην φοινικική κοινότητα των μεγάλων αστικών κέντρων.

Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους οι Κύπριοι κεραμείς ακολουθούν, ως επί το πλείστον, τον επικρατούντα συρμό των εργαστηρίων της Μεσογείου και τα σχήματα ακολουθούν την ελληνιστική κοινή. Συναντάμε και αμιγώς παραδοσιακά είδη όπως η Λευκή Γραπτή και η Λευκή Ακόσμητη κεραμική. Εμφανίζεται η Εμβαπτισμένη κεραμική (*Colour Coated ware*) και αγγεία του τύπου *Terra Sigillata*. Πιο δημοφιλή σχήματα είναι η λάγυρος και τα μυροδοχεία. Στη συλλογή περιλαμβάνονται μία λάγυρος Λευκής Γραπτής κεραμικής (αρ. 118) και τρία μυροδοχεία της Ακόσμητης Λευκής κεραμικής (αρ. 124-6). Η λάγυρος αποτελεί το πλέον σημαντικό σχήμα της Ελληνιστικής II περιόδου. Αν και δεν είναι πάντα εύκολη η διάκριση μεταξύ λαγύνων τοπικής παραγωγής και εισαγόμενων, η Κύπρος αποτελεί ένα από τα κέντρα παραγωγής τους, ενώ συχνή είναι η παρουσία κρητικών τύπων. Το υπ' αρ. 126 μυροδοχείο αποτελεί, όπως επισημαίνεται και στο βιβλίο, ιδιαίτερο τύπο, που μιμείται αλεξανδρινά πρότυπα. Δύο πρόχοι (αρ. 119 και 120), οι οποίες προσδιορίζονται ως ληκυθόσχημη και

αλαβαστροειδής, εκπροσωπούν την παραδοσιακή Ερυθρόχριστη κεραμική και το νέο είδος της Εμβαπτισμένης. Δεν λείπουν και οι απομιμήσεις. Περιλαμβάνονται τρία όστρακα (αρ. 121–3) Μελαμβαφούς κεραμικής (*Black Glazed ware*)⁷, ένα όστρακο *terra sigillata* (αρ. 130) και τρία δείγματα μυροδοχείων Ιταλικού ρυθμού (αρ. 127–9).

Στο τέταρτο κεφάλαιο ολοκληρώνεται η παρουσίαση της κυπριακής κεραμικής με τα είδη που χρονολογούνται στους Ρωμαϊκούς χρόνους (30 π.Χ. – 330/395 μ.Χ.), που χωρίζονται σε τρεις υπο-περιόδους. Συνεχίζει η κατασκευή της Μελαμβαφούς κεραμικής αλλά σε περιορισμένη παραγωγή. Μία ακέραιη οينوχόη της συλλογής αποτελεί χαρακτηριστικό της δείγμα (αρ. 131). Μία δεύτερη ακέραιη οينوχόη ανήκει στην κατηγορία της *Terra Sigillata* κεραμικής (αρ. 134). Δύο θραύσματα αγγείων εκπροσωπούν την Ερυθρόχριστη κεραμική (αρ. 132–3). Ένας μόνωτος κύαθος με υπερυψωμένη λαβή (αρ. 136) που ανήκει στη Χονδροειδή κεραμική (*Common ware*) και αποτελεί την εξέλιξη ενός τύπου που απαντά ήδη από την Κυπρο-κλασική εποχή, ολοκληρώνει την παρουσίαση της συλλογής.

Ως επιμέρους και δευτερεύουσες παρατηρήσεις θα είχαμε να σχολιάσουμε την χρήση στο βιβλίο των όρων ρυθμός και είδος κεραμικής. Συνηθίζεται στην ελληνική ορολογία να μεταφράζεται ο αγγλικός όρος *ware* ως κεραμική και η λέξη *style* ως ρυθμός. Στα ζητήματα επιμέλειας του κειμένου που εντοπίσαμε αναφέρουμε, για παράδειγμα, ότι στην ταύτιση των αγγείων άλλες φορές αναφέρεται ο αγγλικός όρος και άλλες όχι. Ωστόσο, η αναφορά γίνεται ούτως ή άλλως στην αρχή των υπο-κεφαλαίων της κεραμικής.

Καταλήγοντας διαπιστώνουμε ότι τα 137 αγγεία και θραύσματα αγγείων της Κυπριακής Συλλογής του Μουσείου της Φιλοσοφικής Σχολής ήταν μόνο η αφορμή, για τους συγγραφείς του βιβλίου προκειμένου να προχωρήσουν σε μία εμπειριστατωμένη και λεπτομερή παρουσίαση της πολυποίκιλης, και συχνά αρκετά δύσκολης ως προς την κατάταξή της, κυπριακής κεραμικής. Το βιβλίο έρχεται να συμπληρώσει μία σειρά δημοσιεύσεων συλλογών κυπριακών αρχαιοτήτων τόσο της Κύπρου όσο και του εξωτερικού. Αν και παρείχαν οι κατάλογοι αυτοί εκτενείς πληροφορίες για τα είδη της κεραμικής, το βιβλίο αυτό έρχεται να συμπληρώσει ένα κενό στην ελληνική βιβλιογραφία, καθώς είναι ελάχιστες οι δημοσιεύσεις στα ελληνικά, οι οποίες, ως επί το πλείστον επικεντρώνονται στην κυπριακή προϊστορία⁸. Κυρίως όμως εδώ γίνεται μία συστηματική παρουσίαση που καταδεικνύει την μακροχρόνια ενασχόληση με το αντικείμενο, καθώς και την ενδελεχή μελέτη της σύγχρονης βιβλιογραφίας από πλευράς συγγραφέων, η οποία και παρατίθεται στο τέλος του βιβλίου. Το βιβλίο θα αποτελέσει πολύτιμο οδηγό τόσο για τους φοιτητές αρχαιολογίας, όσο και για όσους θελήσουν να κάνουν μία πρώτη γνωριμία με τον πλούτο της κυπριακής κεραμικής. Μία λιγότερο γνωστή Συλλογή, προσιτή κυρίως στους καθηγητές και τους φοιτητές του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών γίνεται γνωστή στο ευρύ κοινό.

7 Στο βιβλίο ο αγγλικός όρος αναφέρεται εκ παραδρομής *Black Glared ware*.

8 Καραγιώργης 1976, 1978, 1985, 1999, 2002, 2003. Lubsen-Admiraal 2004. Μαντζουράνη 2001.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Åström, P. 1972. *The Swedish Cyprus Expedition. The Middle Bronze Age*. Lund: Swedish Cyprus Expedition.
- Gjerstad, E. 1948. *The Swedish Cyprus Expedition. The Cypro-Geometric, Cypro-Achaic and Cypro-Classical periods*. Lund: Swedish Cyprus Expedition.
- Καραγιώργης, Β. 1976. *Ο πολιτισμός της προϊστορικής Κύπρου*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Εμπορικής Τραπεζής.
- . 1978. *Αρχαία Κύπρος. Από τη Νεολιθική εποχή ως το τέλος της Ρωμαϊκής*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- . 1985. *Αρχαία Κυπριακή Τέχνη στο Μουσείο Πιερίδη-Ancient Cypriote Art in the Pierides Foundation Museum*. Λάρνακα: Μουσείο Πιερίδη.
- . 1999. *Αρχαία Κυπριακή Τέχνη στη Συλλογή Σεβέρη. Ancient Cypriote Art in the Severis Collection*. Αθήνα: Ίδρυμα Κωστάκη και Λητώ Σεβέρη.
- . 2002. *Κύπρος, το σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου 1600–500 π.Χ.* Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν. Αγγλική έκδοση: Karageorghis, V. 2001. *Early Cyprus. Crossroads of the Mediterranean*, L.A.: J.P. Getty Museum.
- . 2003. *Αρχαία Κυπριακή Τέχνη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ancient Cypriote Art in the National Archaeological Museum of Athens*. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- Lubsen-Admiraal, St. M. 2004. *Αρχαία Κυπριακή Τέχνη. Συλλογή Θάνου Ν. Ζιντίλη*. Αθήνα: Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή.
- Μαντζουράνη, Ε. 2001. *Η αρχαιολογία της προϊστορικής Κύπρου*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

